

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

1983
1-2

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

LETNIK XXIII

LJUBLJANA 1983

ŠTEVILKA 1-2

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE WORKER'S MOVEMENT
СООБЩЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG

Uredniški odbor

Dr. Tone Ferenc, dr. Jasna Fischer, dr. Milica Kacin-Wohinz (odgovorna urednica), dr. France Kresal, prof. Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Janko Pleterski, dr. Franc Rozman (glavni urednik), dr. Mirko Stiplovšek, mag. Jera Vodušek-Starič

Prevajalci: Mitja Peklenik (angleščina), Majda Janežič (nemščina), Jožica Pirc (francoščina)

Lektor

Nataša Skrt-Kos

Izdaja

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Založila

Partizanska knjiga v Ljubljani
s sofinanciranjem Raziskovalne skupnosti Slovenije
in Kulturne skupnosti Slovenije

Tiskala

Tiskarna »Jože Moškrič«, Ljubljana

Zamenjava (обмен, Exchange, Austausch):

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Za znanstveno vsebino tekstov in točnosti podatkov odgovarjajo avtorji

RAZPRAVE

Walter Markow*

PROBLEM SKRAJNE LEVICE V FRANCOSKI REVOLUCIJI

Naše današnje predavanje se bo držalo okvirjev osebne tradicije. Kajti prvo knjigo o zgodovini francoske revolucije — bil je to *Napoleon Aleksandra Dumasa* — sem bral še kot dijak Prve ljubljanske gimnazije. Od takrat je preteklo skoraj šestdeset let; medtem sem sam o predmetu marsikaj napisal. Žal mi je, da ni napredovala v isti meri tudi moja slovenščina. Ampak, kakor pravi francoski pregovor: *On revient toujours à ses premières amours*.

Vprašanje, s katerim se želimo danes ukvarjati, je nekaj ožje in istočasno obširnejše. Obširnejše v tem smislu, da se postavi v vsaki veliki revoluciji pri prehodu od fevdalizma h kapitalizmu, torej v vseh tistih prevratih, ki jih v abstrakciji imenujemo buržoazne ali buržoazno-demokratske. Ožje, z druge strani, ker *skrajna* leвица v nobeni teh revolucij ne predstavlja temeljnega, kardinalnega faktorja socialne konfrontacije med staro ureditvijo in novimi silami, ki v svojem toku zavojujejo politično oblast. Pomen skrajne levice torej ni v tem, da bi določila *glavne* smernice nove napredne družbe; pač pa v tem, da nas opozarja na neprehodne prepreke in meje revolucionarne ureditve, ki je radikalni eksponenti meščanstva oziroma malomeščanstva ne morejo — in nočejo — prekoračiti.

To je pripeljalo veliko večino zgodovinarjev — predvsem v 19. stoletju — do zaključka, da so ti skrajni levičarji bili samo marginalen, obrobni pojav, da so romantiki vroče glave ali preroki brez družbenega mandata: mogoče zanimivi kot psihološki primeri, »test cases« ali žive priče burne situacije, kjer je izgledalo, da je vse možno, vendar pa niso vredni, da jih uvrstimo v pravo zgodovino, kjer padajo odločitve. To bi se potem lahko nanašalo, recimo, na taborita Prokopa, na Tomaža Münzerja v veliki nemški kmečki vojni, na Gerarda Winstanleya in njegove »diggerje« v angleški revoluciji 17. stoletja.

Kar se pa francoske revolucije tiče, je problem še bolj zapleten, ker v njej najdemo najrazličnejše struje — resne in neresne, ki si vse lastijo oznako revolucionarnega ekstremizma ali »levičarstva«, gauchizma, kakor bi danes rekli.

Vsaka med njimi je našla svoje ljubitelje med zgodovinarji, pa ne samo v Franciji, ampak tudi drugod po svetu. Te obširne diskusije, ki se je začela z Buchezom in Micheletom, so se udeležili predvsem Tridon, Jean Jaurès, Mathiez, Maurice Dommanget, Daniel Guérin, Albert Soboul, Régine Robin, Jean Bruhat in Claude Mazauric; od ne — Francozov pa Rusa Karejev in

* Razprava je objavljeno predavanje prof. dr. Walterja Markowa, ki ga je imel 4. maja 1982 na SAZU, ki je tudi finančno podprla natis.

Kropotkin, cela skupina sovjetskih zgodovinarjev Fridland, Frejberg, Lotte, Tonkova-Jakovkina, Zaher in Sitin; Angleži Georg Rudé in Richard Cobb, japonska šola Kohačira Takahašija. Odmev teh razprav najdemo tudi v srbohrvaški dokumentaciji Bastaića in Joke z naslovom *Hebertisti i bijesni*, Zagreb 1958.

Moj prispevek k tej tematiki je imel vedno tri osnovne namene.

Zdelo se mi je, *prvič*, da mnoge ustaljene trditve ne temeljijo na dovolj preverjenih dogodkih in dejstvih. Včasih so to bile hitre, hevristične ali shematične posplošitve, ker se o osebnostih, ki te struje predstavljajo in mogoče vodijo, ni vedelo dovolj natančnega. Potem pa zgodovina ni videti takšna, kakršna je resnično bila, ampak taka, kakršna bi po mnenju njenega raziskovalca morala biti. To sem hotel dokazati na primeru duhovnika Jacquesa Rouxa, protagonista tako imenovanih »besnih« (les Enragés) — in bil sem grajan, ker sem mu posvetil štiri knjige namesto ene. Zato o njem danes ne bom mnogo govoril.

Drugič, uvidel sem, da je sistematizacija — ali določitev zgodovinskega mesta — skrajne leve odvisna v bistvu (recimo: vsaj v precejšnjem obsegu) od smisla, ki ga pridamo odnosu — interrelaciji — med jakobinci in sanskiloti ali, kar bi pomenilo isto, med revolucionarnim glavnim štabom na eni strani in pravim ljudskim gibanjem na drugi. Odgovori bi morali biti nekaj drugačni, če bi pod jakobinstvom subsumirali in razumeli širok heterorazreden levi blok pod vodstvom robespierristov, ne gledé na trenja njegovih notranjih »frakcij«. Tako interpretacijo je zastopala akademska šola A. Z. Manfreda (in jo s finimi odtenki sedaj zastopa prof. Ado na moskovski univerzi). Če pa izhajamo iz jakobinsko-sanskilotske bipolarnosti, katero poudarjajo Georges Lefebvre, Soboul in tudi Revunenkov v Leningradu, moramo v večjem okviru splošne demokratske revolucije priznati tako kmečkega gibanja kot mestnega plebejstva pomembne samostojne, »avtonomne« vizije, metode in kadre. Seveda ne želim a priori zavračati možnost, da resnica leži nekje na sredi.

Da se resnica prav spozna,
treba zvoniti oba zvona.

Tretjič, ne pomaga dosti, če se zadovoljimo s tem, da vse, kar se je opredelilo levo od jakobincev, mečemo v isto vrečo in jo krstimo za *levičarstvo*. Izsledki raziskovanj pokažejo, da v takem *umetnem* sklopu delujejo ne le raznovrstni, temveč celo nasprotni tokovi. Na to še odprto vprašanje njihove klasifikacije bom poskušal (vsaj okvirno) odgovoriti.

Levica francoske revolucije dolguje svoje poimenovanje ureditvi sedežev v narodni skupščini, zunaj nje je bilo redko rabljeno. Revolucionarji je niso povezali s kako posebno politično strujo sredi patriotov, ker jim je bila v nasprotju z Angleži predstava o upravičenosti in možnosti večstrankarskega sistema tuja.

Doktrina Montesquieuja o razdelitvi oblasti na troje je upoštevala le enega enotnega zakonodajalca: Rousseau je pozival k uveljavitvi *volonté générale*. Izraz »parti« je pomenil toliko kot »clique« ali »lobby«, v najboljšem slučaju »frakcija«. Če se ta razvrednoteni pomen kdaj dvigne, je to v primeru stranke kreposti (vertu) — kot nasprotje izmečku naroda, ki ga ne gre preglasovati,

temveč odstraniti — če mogoče, skozi pouk, primer in vzgojo, če je nujno, po hitrem postopku, zmeraj pa popolnoma. Ali, kakor pravi Saint-Just z odkritim naličnikom:

Un gouvernement républicain a la vertu pour principe; sinon, le terreur. Que veulent ceux qui ne veulent ni vertu ni terreur?

V eni izmed glavnih točk strankarske problematike so se pa mnenja — vsaj do začetka 1794 — znatno razhajala: da se dovoli ali ne znotraj zveze »dobrih rodoljubov« razen visoko cenjenega mnenja posameznikov tudi formiranje strankarskih »kril«, tako na levi kakor na desni. De facto so ta krila seveda zmeraj obstajala. Vsakokratno politično vodstvo jih ima deloma za nujno zlo, deloma za zgolj začasen dopustek človeški nepopolnosti, ki izhaja iz pomanjkanja politične prosvetljenosti. Večina njenih pripadnikov iz vseh slojev pa jih ima za dobrodošel popravek, ki naj na vsak način prepreči, da iz revolucionarnega vodstva zraste namesto demokratične — avtokratična (nova) glava. Posebne strankarske zavesti pa iz tega niso hoteli izpeljati. Prej jim je šlo za to, kaj se danes pod znotrajstrankino demokracijo razume: preizkusni kamen svobode v vsakem enostrankarskem sistemu.

Dasi potemtakem v francoski revoluciji »strank« ni bilo — niti priznanih, niti ilegalnih in temu ustrezno ni ne desne ne leve — je vendarle ustrezala ta nedolžna oznaka, kje kdo sedi, neki družbeni stvarnosti.

Pri tem ne mislimo na razmerje med revolucijo in kontrarevolucijo, čeprav so ga že takratni pamfletisti zmešali ali poenostavili. Že v sklopu same stranke patriotov so se združili vsi, ki so stari režim rušili in si prizadevali preprečiti njegov povratek. K njej se je prištevala nedvomno velika večina starega *Tiers Etat*, z nerednimi (razrednimi) odpadniki iz prvega in drugega stanu. Med njimi so se desno držale tiste družbene skupine ali osebnosti, katerih pričakovanja so bila izpolnjena v poglavitni zadevi v trenutnih rezultatih revolucije. Levo pa so stale tiste, ki so se sicer gibale skupaj z onimi v isti smeri, z dosežki pa so vendarle ostajale nezadovoljne in zato upale, da bi z nadaljevanjem revolucije več dobile kot izgubile.

To so bili v toku revolucije vsekakor najrazličnejši ljudje. Ko je 1789 grof Mirabeau pozval *les Etats Généraux* k nepokorščini proti ukazu kralja, in ko je škof Talleyrand predlagal nacionalizacijo cerkvenega premoženja, sta se oba postavila levo. Ko je 1792 žirondist Vergniaud oklical republiko in nato glasoval za smrt kralja, je bil tudi na levi. Ko je 1793 Robespierre uzakonil teror in proglasil veliki maksimum cen, je tudi nedvomno stal levo. Torej vsak en obrat v spirali višje kot njegov predhodnik — pa le še ne tako daleč, da drugi ne bi mogli čezenj. Kakor so se menjavali njeni voditelji, tako sledi sama levica situaciji. Najdrznejši revolucionarni program od 1789 ne bi bil 1793 zadosten niti za skromni vladni predlog. O zahtevah leta 1794 so v začetku revolucije sanjarili mogoče nekateri idealisti, filozofi-osrečevalci človeštva, a med njimi ni bil nihče od priznanih zagovornikov revolucije; tudi tisti ne, ki se kasneje najdejo na čelu besnih ali hebertistov.

Naš zaključek: »relativni« ekstremisti se pojavljajo v vsaki etapi. »Absolutni« ekstremizem pa najdemo le na ključni točki revolucije, namreč tam, kjer le-ta odpira cel koš resničnih ali hipotetičnih ali le imaginarnih ponudb.

Vprašanje je seveda, kaj vsak tak ekstremizem posebej pomeni, koliko je vreden, kdo so ti »skrajneži« (natančneje levi skrajneži, saj seveda obstajajo tudi desni) — in če je možno odgovoriti — zakaj. Ali pomenijo vsoto »čistih« idealov družbene spremembe, ali — nasprotno — njihovo iztirjanje in odklone, kar je v prvi že leta 1905 ugotovil Salvemini, v šestdesetih letih pa spet obnovil v smislu obdolžitve Fr. Furet, ki je skoval znani izraz »*déravage*«, ki naj pomeni drsenje, ali da je vozilo začelo zanašati.

Izoblikovanje skrajne levice kaže, da se t. i. »celotna zgodovinska levica« giblje po zelo razprostranjenem družbenem prostoru. Poudarjenje njenih posameznih komponent ostaja dominantno, dokler stoji v ospredju njena rušilna funkcija proti skupnemu sovražniku, silam starega reda. V izzivalni fazi (*challenge* po Toynbeeju) bi to lahko postavili kot pravilo; še bolj razvidno kot v Franciji tam, kjer skupni sovražnik nastopa kot tuje gospostvo, kot tuji tlačitelj (primerjaj fronte nacionalne enotnosti v antikolonialnem narodno-osvobodilnem gibanju vse do danes.) Kadar pa gre revolucionarjem že za *izvajanje* oblasti in za zidanje novih socialnih struktur, ko imajo njihove razložene in tudi njihove doslej še neodkrita namere možnost aдекватne realizacije, pa jih premaganci pri tem ne morejo več ovirati, se nekatera *istočasna* protislovja izkažejo kot nemogoča. Revolucija se v svoji *ustvarjalni* fazi izgradnje ne more več izmuzniti temeljni načelni odločitvi kaj graditi in kdaj, kako in predvsem za koga? Potem se začne — hočeš, nočeš — prva *itio in partes*.

Zdi se mi, da ni v tem nič nenavadnega. Potem, ko se je izkazalo revolucionarno vodstvo in upravljanje žirondistov v spomladni krizi 1793. leta za prešibko, se je večina meščanstva in kmetstva začasno pokorila jakobinski diktaturi kot potrebni organizaciji trde roke, čeprav ni soglašala z vsemi njenimi pogledi in metodami. Ta večina se je strinjala do neke mere tudi s političnim, ekonomskim in ideološkim terorjem revolucionarne vlade v tem smislu, da je vendarle dal prednost zakonsko regulirani praksi terorja z vrha pred spontanim besnenjem, ki ga je doživelo v krvavem septembru 1792. leta. Jakobinsko revolucionarno gospostvo je iz te perspektive predstavljalo sistem, v katerem se je močna in energična radikalna manjšina lahko nekaj časa — to je nekaj mesecev ali pa leto dni — opirala ne samo na sanskilotsko jedro, temveč tudi na široko javno mnenje, dokler ni bilo iz napetega položaja videti druge »patriotske« rešitve. Razmere so to večino prisilile, da jih je tolerirala in se jim prilagodila.

Desničarska, nekoliko bolj liberalna opozicija (ali »frakcija prizanesljivih«) se ni nikdar nehala pojavljati znotraj in zunaj samega jakobinskega kluba in montagnardov v konventu. Robespierričnemu vodstvu je očitala njegovo nagnjenje k sanskilotizmu. Robespierri osebno je enostavno pripisala rousseaujevski iluzionizmu, filozofsko doktrinarstvo in utopizem. Rabaut Saint-Etienne ga je imenoval *un prêtre mal fait*. To ni povsem pravilno, je pa lahko razumljivo. Robespierristi so šli zares v nekaterih odnosih predaleč, gledano s stališča slojev, ki jih je zastopal recimo realistični Danton, zaupnik mlade buržoazne stvarnosti brez svetniškega sija. Vendar pa če so že šli robespierristi predaleč, odkod potem druga opozicija na nasprotnem krilu, *skrajna* levica, katero sodobniki skrivajo pod nalepkami kakor *enragés, exagérés, ultras* ali *hébertistes*?

Na to vprašanje bom skušal odgovoriti na dva načina.

Prvi bi bil splošne narave.

Liberté, égalité ni bila samo navdušena fraza. Bil je skrajšan anagram dejanskega družbenega konflikta. Liberté pomeni v začetku svobodo od »despotizma« prestola in vlade, svobodo zemlje od fevdalne tlake, svobodo trgovine in rokodelstva, kapitala in dela. Égalité pa pomeni konec privilegijev in enakopravnost državljanov-citoyens ne gledé na njihov tradicionalni stan. Te in druge abstrakcije iz slovarja velikih prosvetljencev, ki so služile pri definiciji novega družbenega reda, so revolucionarji tolmačili vsak po svoji potrebi in perspektivi. Sicer so jih prevzeli iz ust inteligence tudi ljudski sloji, *le menu peuple*, vsebino pa kmalu razširili. Masa kmetov in rokodelcev se je učila iz revolucionarne izkušnje in to zelo hitro. Skupaj z delom meščanstva so se po padcu kraljestva večinoma opredelili za »egalitarno« republiko. V tem pogledu so si njihovi propagandni letaki precej podobni. Samo da ta egalitarizem celo v krogu levih demokratov nima več istega pomena. Čeprav se jakobincem oziroma montagnarjem v konventu še vedno priznana *politična prioriteta*, ker se imajo za pionirje in strokovnjake »nedeljive« revolucije, pa del »naprednih« emancipiranih sanskilotov uvaja *nov* kriterij, novo merilo. V vsej ostrini in jasnosti je to formuliral Jacques Roux v svoji znameniti peticiji konventu 25. junija 1793. leta:

La liberté n'est qu'un vain fantôme, quand une classe d'hommes peut affamer l'autre impunément.

L'égalité n'est qu'un vain fantôme, quand le riche, par le monopole, exerce le droit de vie et de mort sur son semblable. La république n'est qu'un vain fantôme, quand la contre-révolution s'opère, de jour en jour, par le prix des denrées, auquel les trois quarts des citoyens ne peuvent atteindre, sans verser des larmes.

To ni več prošnja, to je ultimat, ki odpira *socialno* dimenzijo ljudskega gibanja in ki se začne s tem, da odvrže jakobinsko skrbništvo in osamosvoji svoj pojem o enakosti, ki bo prodril sedaj v ospredje.

To seveda ni zasluga ali krivda tega ali onega prenapetega agitatorja. Kar se tu napoveduje, je logičen razmik med dvema koncepcijama demokratične revolucije: *révolution démocratique bourgeoise* ali *révolution démocratique populaire*. Razliko je podčrtal že père Cabet, oče »ikarskega« komunizma.

Vendar pa — in s tem prehajamo na našo drugo in glavno točko — socialni protest proti malomeščanski omejenosti jakobinskega političnega demokratizma ni enovrsten. Motivacije in predstave ekstremizma se ne ujemajo, in zgodovinarji revolucije so se pogosto motili pri njihovi sistemizaciji. Ne trdim, da sem ravno jaz našel Kolumbovo jajce, sem pa vsaj poskušal, da bi jih uvrstil v kategorični red, čeprav, seveda, med njimi kitajskega zida ni. Zgodovina ni znanost niti celih številčk niti apodiktičnih opredelitev. Prehodi so, kakor povesod, pogosti. Tudi ne bom oporekal, da so jim neke črte skupne in da uporabljajo podoben propagandistični jezik. Jedro pa je različno.

Razdelili bi jih na tri skupine.

Prvo in glavno bi imenovali »legitimno«, tj. ustrezno v okviru sanskilotizma. Svoj klasični politični in književni izraz je našla v pariških besnih —

Roux, Varlet, Leclerc, Lacombe, Léon. Le-te najdemo tudi v Orléansu, posebno pa v krogu lyonskih maratistov, in drugod. Da nam znani viri ne dajejo popolne slike o njihovi razširjenosti, ni preveč drzna trditev, ker so to sicer večinoma popularni govorniki ulice in zbornice, včasih klubaši, ki pa v glavnem niso znali lepo pisati in posploševati svojih stališč. Njihovi privrženci so bili preprosti rokodelci, deloma nepismeni, ali pa »vdove in sirote« kakor se je takrat reklo.

V imenu koga in česa se je *ta* levica upirala manj programu kot praksi jakobincev? Že sovjetski zgodovinarji dvajsetih let z Zaherjem na čelu so veliko razpravljali o njihovem pomenu. Ali so bili voditelji širokega ljudskega gibanja in njegove neposredne demokratične samouprave — la démocratie directe — ali zgolj moralni zaščitniki mestne revščine?

Mathiez je poudaril vlogo, ki so jo besni igrali pri uveljavljanju maksimuma, ki pomeni poseg države v narodno gospodarstvo, v pomoč revnim in pri razširjanju terorja na ekonomsko področje z rekvizicijami in smrtnimi kaznimi za prestopnike zakonov, predvsem proti »ne-rodoljubnim«, »sebičnim« bogatašem, katerim je bil dobiček važnejši od domovine, revolucije in človekoljubja.

Vse to je res. Takšen pritisk so dejansko izvrševali, deloma uspešno, ker je bila jakobinska vlada 1793. leta v začetku še šibka in negotova. Soočena je bila z državljansko vojno, hkrati pa je intervencija evropske protirevolucionarne koalicije ogrožala francoske meje. Zato so se jakobinci odločili za daljnosežne kompromise. Odstopili so deloma od svojega lastnega programa za ceno sanskilotske podpore. Žrtvovali so med drugim svoj fiziokratski ekonomski »credo«.

Nimamo pa dokazov, da so besni to splošno sanskilotsko kampanjo za maksimum in reglementacijo v resnico *vodili*, kakor je mislil Mathiez. Mogoče so jo bolje formulirali, zlasti Jean-François Varlet v *svojem* puntarskem programu 31. maja 1798. In seveda je to že nekaj omembe vrednega.

Očitno je, da besni želijo govoriti v imenu vsega sanskilotskega ljudstva kot njihov sestavni del. Ni pa še vidna njihova specifika in izvirnost. *Last not least* se to nanaša na njihov pravzaprav zelo zmerni ekonomski egalitarizem. Nihče med njimi ni pridigal tako imenovano *loi agraire*, to je *absolutno* enakost »agrarnega zakona« (lex agraria rimskih Grakov...) — porazdelitev zemlje in morebiti tudi drugih dobrin. *Nobenemu preveč in vsakemu dovolj!* je najčistejši Rousseau, ne pa Morelly ali Mably, kaj šele Babeuf. V tem se besni ujemajo ne samo s splošnimi sanskilotskimi stremljenji, ampak celo z mnogimi jakobinci, s Chaumetteom, Billaud-Varenneom in Saint-Justom (»van-toskih dekretov«).

Zdi se nam, da je dejanski revolucionarni prispevek besnih vsebovan v prvi vrsti v njihovi *kritiki* jakobinske diktature.

Ni jim šlo za to, da bi zmanjšali prestiž jakobinskega kluba ali da bi celo negirali in zavračali vodstvo montagnardov v konventu. Bilo jim je jasno, da republika ne razpolaga z drugim hegemonom, z drugim zakonodajnim »Sinajem« kot z *la sainte Montagne*. S svojim pritiskom so poskušali preusmeriti politično linijo. Menili so, da sami brez jakobincev za to niso sposobni, in res tudi niso bili. Odločno so pa zavrgli prenos narodne suverenosti na majhno skupino poslancev in odlaganje *socialne* komponente demokracije *ad calendas graecas*, kakor se je to že zgodilo z jakobinsko ustavo 24. junija 1793.

Zanje republika pomeni, da suverenost počiva na samem narodu, samo on predstavlja *la volonté générale*, poveljuje in ukazuje svojim poslancem, uradnikom in potemtakem tudi svoji eksekutivi. Pri Jacquesu Rouxju beremo: *Človek ne sme več gospodariti nad človekom, ni več razlike med vladajočimi in vladanimi — entre gouvernants et gouvernés*. Prvi in drugi so enaki kot *citoyens*, enaki kot posamezni deli demokratične države, ki je *res publica*, *la cité*, organizirana družba. V praksi bi to pomenilo stalno nadzorstvo volivcev, ljudskih zborov in društev nad komunami (občinami) in teh nad krajevnimi upravami, vseh skupaj pa nad ministri in nad samo narodno skupščino.

V tem državnopravnem pogledu so besni ultraegalitaristi, zagovorniki neposredne in neprenosljive demokracije, v kateri odloča večina, ki jo sestavljajo delovni ljudje vasi in mest.

Zgodilo pa se je ravno narobe. Jakobinska vlada se je iz dneva v dan krepila in s svojimi metodami skrbela za revolucionarni »red in varnost«. Komiteji konventa so si prilastili vso oblast, zakonodajno in izvršilno. Izključili so vsako kontrolo od spodaj. Vse volitve so bile prepovedane »do obnovitve miru«.

Z začudenjem, ki je bila njihova napaka, so besni opazovali, kako se je rojeval iz ogréja dobrih patriotov nov gospodujoči socialni razred. Po feuillantih in žirondistih so torej tudi jakobinci krenili na buržoazno pot. Besni so bili prvi, ki so jo spoznali kot tako. Zdela se jim je hudo izdajstvo. Niso mogli doumeti, da bi ravno to predstavljalo eno glavnih t.i. »objektivnih nalog« klasične meščanske revolucije z jakobinci na svojem programiranem mestu, čeprav tega tudi le-ti niso že spočetka zagovarjali. Besni so bili globoko razočarani zaradi neizpolnitve njihovega sna o svobodi in enakosti, konca najlepših, na žalost pa neuresničljivih ljudskih upov. Precenjevali so stvarne moči te revolucije.

Isto velja za socialno vsebino jakobinske diktature.

Jakobinci so branili republiko kakor ogroženo in oblegano trdnjavo, v kateri mora prevladati pod pritiskom prilik železni vojni zakon: preživiš ali ne preživiš. Bila je to ugodna ura za odlikovanje borcev, ne pa tudi za plačevanje premij nezadovoljnim potrošnikom. Za to so manjkale rezerve. Besni so seveda postavili vprašanje povsem drugače. Da, republiko je treba braniti na vse načine in do končne zmage. Ravno zato, da bi se mobiliziral brez izjeme ves sanskilotski narod, bi bilo potrebno zagotoviti vsakemu pravico do normalnega in človeku vrednega obstoja kot prvi revolucionarni zakon nad vsemi drugimi. Ne pa, da *samo* preprosto ljudstvo nosi vse žrtve in stroške, da se njegovi življenjski pogoji slabšajo vse do lakote, da mu je še slabše kot pod kraljem, medtem ko vstaja iz vrst spretnih špekulantov nov sloj bogatašev ravno na osnovi vojne konjunktore in potrebe. Glavni sovražnik narodne enotnosti je bil ravno ta *accapareur*, hijena revolucije, krvoses in ljudožerec, eksponent drzne špekulativne akumulacije in koncentracije kapitala, ki ga diktatura komiteja *de salut public* preganja samo z besedami, ne pa z giljotino.

Pretiravanje? Statistika očitek potrjuje: med celim obdobjem »terorja«, ki je požrl približno 14 000 oseb, krivih in nedolžnih, sta bili likvidirani le dve iz čisto ekonomskih razlogov. Ni bila torej neutemeljena zahteva besnih po ljudskem, nebirokratskem nadzorstvu nad vsem narodnim gospodarstvom in nad njegovo zakonodajo, kar pa jakobinci z argumentom in v imenu »učinkovitosti« niso dopustili.

Besni so zgodaj spoznali, da so jakobinci zašli v slepo ulico in da so začeli zavirati svojo demokratično revolucijo. Da pa se prav razumemo! Tudi besni načeloma niso potrebovali likvidacije »bogastva« in »bogatašev« v želji, da bi se vsa lastnina pravično porazdelila, in še manj z namero socializacije produkcijskih sredstev. Kakor že Barnave, so sklepali, da se *gospodarska moč* pretvarja brezpogojno — prej ali slej — v politično moč. Da druga počiva na prvi in potemtaka politična demokracija brez predhodnega zloma ekonomskega »monopola« ne more obstajati. Če so bili zakoni dotlej delani *par les riches et pour les riches* — od bogatih za bogate, je jasen zaključek, da vsaka ljudska vlada zahteva prenehanje še vedno privilegiranega trinoštva nekontrolirane velike lastnine nad revščino množice. Zahteva razbitje te nevidne moči, ne toliko zaradi *večne pravice* ali prakrščanskih moralnih norm, in še manj zaradi kakšne ekonomske teorije, temveč zaradi socialne varnosti in zagotovitve demokratičnega razvoja. Zahteva je *praktično-politične*, ne pa ideološke narave.

Slabost vsakega ugovora z leve pa je bila v tem, da lastnega modela niso mogli nuditi — niti naši besni niti kdo drug, ker ura »revnega delavca« — *l'ouvrier infortuné* manifesta besnih — v 18. stoletju še ni bila. Niso še imeli meča, ki bi razsekal gordijski voz. Njihov plebejski egalitarizem je predstavljal pretek, ne pa že izhoda iz ponovno ustvarjene konkretne socialne konfrontacije. Zato so jih jakobinci že v jeseni 1793 z lahkoto politično uničili. Inačica skrajne levice je bila sicer v skladu z nekaterimi družbenimi potrebami, ki pa se v okviru dobe niso mogle izraziti v pozitivnem smislu in na pozitiven način. Nekatere njihove negacije v družbeni analizi »jakobinske republike« pa veljajo mogoče do danes.

Kakor smo že ugotovili, besni niso edina struja levičarstva v francoski revoluciji. Če jih ocenimo kot linearni protest ljudskih slojev, ki se držijo svoje pravice do samostojnega oblikovanja demokratične revolucije, čeprav se ne morejo obdržati v zgodovinski areni, to ne velja v isti meri za *vsak* maksimalizem, ki se je pojavil v toku revolucije kot jalova eskalacija njenih idej, v obliki literarnih utopij ali pa — narobe — v obliki aktivizma za vsako ceno.

Kot miselni proces to v nobenem primeru ni napaka, ampak koristen dokaz hitrosti reagiranja človeškega duha. Brž ko so okovi fevdalizma zdrobljeni, poišče možnosti, ki izhajajo iz njega. Že usmeritev na določen cilj, t. j. ideološka inkubacija revolucije, sprošča fantazijo. Igračkanje z utopijami, ki so v statično-evolucionarnih obdobjih samo spodbuden literarni motiv, lahko zdaj zavaja nezavednega in mobilizira že zavedno v socialnem, moralnem in političnem pogledu. V tem je pravzaprav smisel vsakega razsvetljenstva, to je premišljevanje o prihodnji nujnosti družbenih sprememb, o poteh, ki vodijo do njih, o potrebnih sredstvih. Skratka: teorija revolucije obstaja v zametkih že *pred* revolucijo ali kot fantastičen domislek ali kot navodilo za delo. Zgradi miselno ogrodje različnih revolucionarnih tokov, s katerimi se končno poistoveti. Lahko pa se tudi odtrga in izgubi vsak stik z realnostjo.

Včasih je to potekalo mirno, »nepolitično« v pozitivnem smislu. Nekateri avtorji, ki so iskali po sledah prstozidarstva *perpetuum mobile* človeške družbe v obliki popolne svobode ali enakosti (*liberté v. égalité parfaite*), so preprosto nadaljevali s pridnostjo taka svoja raziskovanja. Le da zdaj mogoče s poudarjenim upanjem, da bodo s pomočjo revolucije hitreje prišli do cilja. Pred-

stavljali so si — sebi in drugim — »največjo srečo na zemlji« na poetičen način. Predpisovali so svoje recepte tudi v obliki peticij konventu. Neredko so se odevali v pestre barve *komunističnih* utopij, ki jih je zbral armenski zgodovinar Ioannisjan v pomembni knjigi *Komunističeske ideje v gody Velikoj francuzskoj revolucii* (Moskva, 1966).

Svoj sanjski svet pa niso zmešali z vsakdanjo politično prakso. Preveč oddaljeni so bili njihovi gradovi v oblakih celo od najboljše izmed vseh obstoječih strank. Tako so ostajali Boissel in Taboureaux de Montigny v zmeraj živahnem vsakdanjem razpravljanju navadni dobri žirondisti, jakobinci ali kordeljeri, vsak s svojo drobno »muho«. Šele po očitni katastrofi demokratične revolucije, po propadu jakobincev v *termidorju* sta Babeuf in Buonarroti končno presekala vrv h »klasičnemu« egalitarizmu in postavila *svojo* lastno alternativo »druge in zadnje revolucije« kot edini kriterij politične prakse, to je obračun z meščansko ureditvijo skupaj s ponudbo socialnega *totaliter aliter*.

Vemo, da prehod iz teorije v prakso na koncu 18. stoletja tudi Babeufu in Buonarrotiju *ni* uspel in *ni mogel* uspeti. Njun konspirativni poizkus je sicer izzival malo seznanjajo med sodobniki, v boju za oblast pa je ostal skoraj nepomembna epizoda. Kljub temu je preživela in se razplodila v 19. stoletju kot *ideja*, kakor prča Marx, ki so ji znali dati prvo realno, čeprav še povsem surovo podobo.

Obratno pa je bilo najti tudi duhovne pustolovce, ki so nečisto zapletali vsakodnevni boj za kos kruha ali za kos oblasti z vizijami prihodnosti. Med njimi so bili razbrzdani malomeščanski nenasitneži in nezadovoljneži, ki so godrnjali tako nad novim kot prej nad starim redom in bili trdo prepričani, da je treba preseči tudi dobro, da bi bilo boljše, posebneži, ki so želeli ukazovati situaciji kot samozavestni in samovoljni dobrodelneži človeštvu, neke vrste condottieri, pogosto bistri in v jedru odkritosrčni, pošteni (če nimamo pred očmi le priložnostnih tatov, ki so obstajali v vseh taborih revolucije), vendar pa brez sistema in pregleda, brez otipljive socialne vsebine, brez določenega cilja, zadovoljni, da le »prekosiyo« povprečni revolucionarni nivo robespieriističnih »uspavateljev« — *endormeurs*. Teror so merili in odobraval po hektolitrih krvi. Dekristjanizacijo celega naroda so nameravali izvajati »administrativno«, s pomočjo papirnih dekretov, ki bi predpisali, v kaj se verjame in v kaj ne. Vojno so hoteli voditi kot *guerre à outrance*, kot ideološki križarski pohod. Zahtevali so permanentne rekvizite in neprestane čistke. Skratka, bili so to ne anarhisti, ampak »misionarji v škornjih« Robespierrove znane metafore, ki z ene strani dodajajo svoj delež h kovanju javnega revolucionarnega mnenja, z druge strani pa ga sami izzivajo, Rutledge in Fournier, Vincent in Ronsin, Proli in Pereira.

Na začetku leta 1794 se jih je dober del zbral v slabo povezanem levičarskem konglomeratu okrog kluba kordeljerov in pariške komune, da bi se postavil na čelo osirotelega ljudskega gibanja proti revolucionarni vladi komiteja javne blaginje, *Comité de Salut public*. Javni tožilec je združil t. j. »amalgamiral« to »skupino« namišljenih zaročnikov (če sploh moremo govoriti o skupini) iz taktičnih razlogov uradne propagande in jo v tem ovekovečil pod umetnim naslovom hebertiste.

Hébert, po svojem popularnem časopisu imenovan *Père Duchesne*, in t. i. hébertizem predstavljata problem zase, ki zgodovinarjem še vedno zadaja nekaj preglavic, ki ga pa tu in danes ne mislimo poglobiti. Dodajmo le, da je tudi ta personifikacija političnega boemizma bila starejša od revolucije in jo je, z druge strani, preživela. Včasih je bila popolnoma ljubezniva, pogosteje pa — proti svoji želji — prizadevala težko škodo stvari, za katero se je s tolikim navdušenjem angažirala. Bila je mivka, ki jo mora revolucija prej ali slej izločiti, da ne kvari njene gonilne sile in (mehanizma).

Da končamo:

Ocen seveda ne bomo porazdelili. Hoteli smo le pokazati, da slučajne etikete same po sebi še ne pomenijo mnogo; v demokratični revoluciji, pa tudi ne v parametrih levice in skrajne levice. Mogoče nas včasih zavajajo celo v zmoto, če ne diferenciramo in analiziramo pravočasno do zadostne globine. Nujno je, da kolikor mogoče natančno ugotovimo objektivni kakor tudi subjektivni prispevek vsakega od nji: enragéov, communtairesjev in herbertistov — k unikalni zgodovinski izkušnji francoske revolucije.

Résumé

LE PROBLÈME DE L'EXTRÊME GAUCHE DANS LA RÉVOLUTION FRANÇAISE

L'auteur discute d'une manière synthétique et en forme d'essai des mouvements de gauche dans la Révolution française, consacrant une attention particulière aux enragés tout en s'occupant moins des hébertistes et des autres. L'auteur partage l'opinion de la majorité des historiens que les membres de l'extrême gauche ne représentent dans la Révolution française qu'un phénomène marginal. Il est pour une précision la plus minutieuse possible de l'apport objectif et subjectif des mouvements de gauche à l'expérience de la Révolution française.

Peter Vodopivec

O GOSPODARSKIH IN DRUŽBENIH POGLEDIH V. F. KLUNA
(in prvem obširnejšem zapisu o utopičnem socializmu v kranjskem časopisju)

Slovensko zgodovinopisje je namenilo družbenim in gospodarskim razmeram na Slovenskem v 19. stoletju razmeroma veliko pozornosti, mnogo manj pa se je ukvarjalo z načrti, predstavami in upanji, ki so jih med prebivalstvom — zlasti med izobraženstvom in meščanstvom — izzvale gospodarske in družbene spremembe. To vrzel lahko seveda zapolni le podrobnejša in širše zasnovana raziskava. Naš članek želi na kratko opozoriti na razmišljanja sicer spornega, a publicistično plodnega in prodornega kranjskega izobraženca, ki so jih vzpodbujale nove gospodarske in družbene razmere v Avstriji po letu 1848. V več sestavkih, ki jih je objavil v petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja v kranjskem časopisu, je Vinko Fereri Klun obširno razmišljal o značilnostih nove »industrijske dobe« in o prihodnosti kranjskega gospodarstva, samozavestno je poudarjal zgodovinsko poslanstvo meščanstva in odločno zavračal socialistične in egalitaristične ideje. Tako je že leta 1850 — kot kaže, prvi na Kranjskem — pisal o francoskih socialistih in, čeprav s povsem meščanskih stališč, tudi kranjske bralce opozoril na njihovo misel. Klun se v svojih člankih predstavlja kot liberalno misleč glasnik uveljavljajočega se meščanskega podjetništva. Njegovo pisanje zato bržčas ni le zanimiv vpogled v njegova razmišljanja, temveč posredno odseva širše razpoloženje med kranjskim in avstrijskim meščanstvom v začetku druge polovice 19. stoletja.

Vinko Fereri Klun¹ je bil vsestranska, razgibana, a hkrati protislovná osebnost. Rojen je bil leta 1823 v Ljubljani, kjer je obiskoval gimnazijo in licej, po krajši zaposlitvi je odšel v Benetke in tik pred revolucijo leta 1848 — po končanem študiju zgodovine — promoviral v Padovi. Revolucionarno leto 1848 in prvo polovico leta 1849 je preživel v Benetkah; bil je v stikih z nekaterimi vidnimi osebnostmi beneške revolucije,² z revolucijo je odkrito simpatiziral, pisal o panslavizmu, kritiziral odnose Avstrije do Slovanov in poizkušal ujeti slovanske vojake s politično propagando pridobiti za svobodomiselne ideje. Toda

¹ Klun sam se je ob različnih priložnostih in v različnih obdobjih različno podpisoval: kot Vincenz Klun, kot Vinko Klun, včasih kot Vinko Fereri oz. Vincenz Fereri Klun. Nepodpisani pisec nekrologa v Novicah je leta 1875 povezoval Klunovo »spremenljivost« pri podpisovanju z njegovo osebno spremenljivostjo in zapisal: »Dr. Klun je bil vsake sorte v svojem življenju; keder se je kazal ,iskrenega Slovenca«, podpisal se ni ,Vincenci Fereri Klun«, ampak le ,Vinko Klun'...« (Novice, 21. julija 1875).

² O Klunovem bivanju v Benetkah: Jože Pierazzi, Vincenz Ferreri Klun in beneška revolucija 1848—1849, Zgodovinski časopis XXVI/1972, št. 1—2, str. 69—84.

že junija 1849 je naglo spremenil svoja stališča, se lojalno vrnil v Ljubljano in v svoji sicer bogato dokumentarni študiji o Beneški revoluciji, ki jo je najprej objavil v Ilirskem listu in Laibacher Zeitung, zatem pa tudi v leipziški reviji Die Gegenwart opisal polpretekle dogodke v skladu z avstrijskimi uradnimi stališči.

V Ljubljani je ostal vse do leta 1856: bil je urednik Laibacher Zeitung (1849—1856), tajnik odbora delničarjev slovenskega gledališča (1850), tajnik zgodovinskega društva in njegovih publikacij (1851—56) in tajnik trgovske in obrtne zbornice na Kranjskem (1851—56).³ Od leta 1852 je poučeval zgodovino na dekliškem učilišču, ki ga je ustanovila njegova kasnejša soproga Marija Feyerabend, Švicarka po rodu, vendar je moral, kot kaže, poučevanje še pred odhodom iz Ljubljane opustiti.⁴ Leta 1856 je odšel v Švico, kjer naj bi dobil mesto srednješolskega profesorja, toda kmalu se je vrnil v Avstrijo, postal profesor zgodovine v Zadru in ob koncu leta 1857 profesor geografije in statistike na novo ustanovljeni trgovski akademiji na Dunaju. V naslednjih letih je napisal vrsto geografskih razprav in učbenikov, ki razkrivajo njegovo posebno zanimanje za gospodarska vprašanja in so pomenili pomembno novost. Doživeli so večje število izdaj in so jih v avstrijskem delu monarhije uporabljali še dolgo po njegovi smrti.⁵ Leta 1862 je postal privatni docent za geografijo na univerzi, leta 1867 sekcijski in dve leti kasneje dvorni svetnik v trgovinskem ministrstvu. V začetku sedemdesetih let se je umaknil na svoje posestvo pri Luzernu v Švici, se nato znova vrnil na Dunaj in sredi leta 1875 umrl v Karlovih Varih na Češkem.

Kljub razgibanemu in, po biografskih podatkih sodeč, dovolj bogatemu življenju pa je bil vtis, ki ga je Klun zapustil pri svojih slovenskih sodobnikih (in prek njih v slovenskem zgodovinopisju), manj ugoden. Kot je znano, je bil 1867 s slovenskimi glasovi izvoljen v deželni in od tam v državni zbor, vendar se je v razpravi o konkordatnem vprašanju v državnem zboru razšel s slovenskimi poslanci in je že oktobra 1867 zapustil slovenski tabor.⁶ Pridružil se je nasprotnikom konkordata, zavrnil tesnejše povezovanje slovenske politike z duhovščino in cerkvijo in se zavzel za odpravo cerkvenega nadzora nad šolstvom. Slednje ga je zblížalo z nemškimi liberalci in je, čeprav je še nekaj časa načelno zagovarjal narodno enakopravnost, postopoma povsem prešel na nemško stran. Pristopil je h kranjskim ustavovercem, postal zagovornik agresivnega nemštva in aktivno nasprotoval slovenskim narodnopolitičnim zahtevam.⁷ Imenovanje za sekcijskega načelnika v trgovinskem ministrstvu, takoj po odhodu iz slovenskega tabora leta 1867 je Klunu vtisnilo pečat plačanega izdajstva. »Klun je bil izdajalec svojega naroda,« je ob njegovi

³ Glavne življenjepisne podatke povzemam po obsežnem članku Avgusta Pirjevca v Slovenskem biografskem leksikonu: SBL I, Ljubljana 1925—32, str. 466—68.

⁴ Po nekrologu v Laibacher Tagblattu je moral opustiti poučevanje na dekliškem učilišču zaradi »neke korespondence«. Gl. Laibacher Tagblatt, N. 160, 17. Juli 1875.

⁵ Njegova Leitfaden für den geographischen Unterricht an Mittelschulen, ki je prvič izšla leta 1862, je v predelani obliki doživela še več izdaj celo v devetdesetih letih 19. stoletja.

⁶ Vasilij Melik, Spremembe programa slovenskega političnega tabora v letu 1867, Zgodovinski časopis XIX—XX/1965—1966, str. 314, Isti Slovenska politika ob začetku dualizma, Zgodovinski časopis XXII/1968, št. 1—2, str. 33.

⁷ Po Pirjevčevem članku v SBL, gl. op. 3.

smrti zapisal Slovenski narod. »Zaupanje, ki si ga je pridobil s svojimi zaslugami, zlorabil je, da je dobil od naroda, narodne stranke mandat v deželni in državni zbor in kadar je svoj namen dosegel, uskočil je iz narodnega tabora v vladni, sè slovenskega stališča v nemško. Da je dobil častni naslov dvornega svetovalca, vrgel je od sebe najčastnejšo čast branilca svojega zatiranega naroda; da je dobil mesto sekcijskega predstojnika v trgovinskem ministrstvu prelomil je slovesne svoje obljube; bil je človek, ki je sebe ljubil, a ne naroda svojega, dobičkar in česti lakomnež, zato je postal Efiialtes...«⁸ Nič boljše niso Kluna ocenjevali nekateri drugi slovenski sodobniki.⁹

Kljub odpadništvu in očitku, da je pretirano ambiciozen in častihlepen, pa Klunu tudi njegovi slovenski nasprotniki niso odrekli zaslug in sposobnosti. Celo pisec nekrologa v Slovenskem narodu mu je priznal, da je pred svojim odhodom iz slovenskega tabora »za Slovenstvo mnogo dobrega storil«, saj je pisal o Slovencih v nemške »znanstvene liste« in ruske časnike, zbiral in objavljajl je gradivo za domačo zgodovino in bil v petdesetih letih osrednja osebnost kranjskega zgodovinskega društva. V istem času, ko je aktivno deloval v kranjskem zgodovinskem društvu, se je Klun kot tajnik kranjske trgovske in obrtne zbornice pobjiže seznanil z gospodarskim stanjem na Kranjskem in se vključil v razmišljanja o gospodarski prihodnosti dežele. Petdeseta leta so bila v Avstriji čas naglih gospodarskih sprememb in velikih pričakovanj; to je bil hkrati čas, ko so spremenjene gospodarske in družbene razmere po odpravi fevdalnega reda, z usmeritvijo k liberalni gospodarski politiki in z gradnjo južne železnice tudi na Slovenskem vzpodbudile optimistične načrte in upanja na hitrejši gospodarski razvoj z nastankom moderne industrije. Klun se je udeleževal razprav v kranjski trgovski in obrtni zbornici, sodeloval je pri pisanju zborničnih letnih poročil in zbiranju gradiva zanje, svoje poglede na razvojne možnosti kranjskega gospodarstva pa je nato strnil v vrsti sestavkov, ki jih je najprej objavil leta 1856 v časopisih Laibacher in Grazer Zeitung in nato še v posebni brošuri, vse pod naslovom Industrielle Briefe aus Krain.¹⁰ V šestdesetih letih je svoje gospodarskopolične nazore in svoja razmišljanja o napredku in družbenozgodovinski vlogi meščanstva določneje razgrnil še v Triglavu, dunajskem Der Volkswirthe in Laibacher Tagblattu.

I

Svoja »industrijska pisma« je Klun v uvodu predstavil z zanosnimi besedami o »sporočilu miru«, ki je zajelo »vse dežele« in usmerilo pozornost »mislelih ljudi« k razvoju industrije in prometa. Začel se je nov boj, boj člo-

⁸ Slovenski narod, št. 161, 18. julija 1875.

⁹ Josip Vošnjak je npr. v svojih spominih zapisal: »Dr. Vinko Klun — svoj doktorat si je prisleparil na padovanskem vseučilišču — je še tisto leto obrnil plašč po vetru in v zahvalo ga je Beust imenoval za sekcijskega svetnika v trgovinskem ministrstvu...« (Josip Vošnjak, Spomini, Slovenska matica 1982, str. 210). Nič boljšega mnenja ni imel o Klunu Levstik. Gl. Fran Levstik: Zbrano delo, 11. zvezek, DZS — Ljubljana 1980, str. 92, 93, 99 etc.

¹⁰ Industrielle Briefe aus Krain so najprej izšli v Laibacher Zeitung letnik 1856, št. 194, 197, 200, 206, 229, 235, 241, 247. Sam navajam po broširani izdaji, ki je izšla pri založbi Leykam-Erben v Gradcu.

veške razumnosti, oprte na »velike rezultate opravljenih iznajdb«, proti podedovanemu starokopitništvu. Po »krvavem krstu« naj bi stopila v novo dobo tudi »mlada Avstrija«, ki je s »pravim razumevanjem časa dozorela« in si polna »samozavesti« in zaupanja v prihodnost zagotovila »spoštovanja vredno mesto v svetu«; njena zunanja moč naj bi pri tem temeljila prav na njeni notranji obnovi.

Klun samega sebe proglašja za realista, za pristaša treznega, praktičnega življenjskega nazora, ki stoji na stališču »materializma našega časa«. V ospredju takšne naravnosti naj bi bilo spoznanje o potrebi po pravilnem, naravnem razmerju med znanstveno in »industrijsko«¹¹ dejavnostjo, med »teorijo« in življenjem«. Geslo »Znanje je moč!« pomeni, da razum (die Intelligenz), ta »bogati zaklad pridobljenih znanj«, obvladuje vse človekovo delovanje. »Prava, stroga znanost« najuspešneje vpliva na človeštvo, če iz zatohlih predavalnic poseže na »glasni trg življenja«. Človek se vendar ne uči le zato, da bi veliko znal, temveč predvsem zato, da bi duhovno pridobljeno uporabil za »seme, iz katerega bodo vsklili dragoceni sadeži«. Znanost ni mrtvo znanje, njeno seganje v zunanji svet pa ne pomeni niti njenega razvrednotenja niti njene podreditve. »Šele, ko teorija postane praksa, dobi svojo pravo vrednost,« vzklika Klun (s še danes zelo moderno mislijo) in poudarja, da želi prav v tem smislu predstaviti nekatera spoznanja »kmetijske in industrijske statistike« o stanju kranjskega gospodarstva in njegovih možnostih.

Po Klunovem mnenju je narava za Kranjsko »veliko, (celo) zelo veliko naredila,« zato pa so ljudje storili »zelo malo«. Razdrobljenost kmečke posesti onemogoča hitrejši razvoj kmetijstva in racionalnejše obdelovanje zemlje, saj poizkuša kmet na majhnem zemljišču pridelati čim več različnih kultur, kar je v nasprotju z načeli »prosvetlenejš« ekonomije in marsikje komaj zadošča za bedno životarjenje. V takšnih razmerah naj bi bila tudi prizadevanja kranjske kmetijske družbe, dr. Janeza Bleiweisa in Novic (o katerih ima avtor zelo dobro mnenje) brez pravega učinka. Po Klunu bi bila nujno potrebna razdelitev srenjskih pašnikov, kar bi povečalo količino obdelovalne zemlje, hkrati pa bi morali na Kranjskem povečati pridelek koruze in tako odpraviti primanjkljaj v žitaricah. Poleg tega bi bilo treba nameniti več pozornosti živinoreji, sadjarstvu in vinogradništvu, saj pomenijo vse te panoge še v marsičem neizrabljen vir dohodkov.

Veliko bogastvo Kranjske so po Klunovem mnenju njeni gozdovi, toda prav bogastvo z njimi je ena slabih strani kranjskega gospodarstva. Razmere naj bi se bile bistveno poslabšale po letu 1848, izsekavanje naj bi skoraj za četrtino presegllo prirastek in rast cen lesa naj bi še vzpodbujala neracionalno izrabo gozdov. Gradnja železnice bo povzročila, da se bo cena lesa še dvignila, zato bi bilo treba gospodarjenje z gozdovi nujno urediti in zagotoviti spoštovanje ustrezne (gozdne) zakonodaje. Hkrati naj bi bilo pomembno kurivo, ki bi lahko deloma nadomestilo les in zavrlo izsekavanje gozdov, šota,¹² le-ta bi lahko nadomestila primanjkljaj lesa in gozdom om-

¹¹ Pojem »industrija« uporablja Klun v širšem pomenu, ko pomeni tako rekoč vso gospodarsko dejavnost, in v ožjem, ko označuje moderno, strojno predelavo surovin.

¹² V skladu z naravo svojega dela (»opisna statistika«) navaja Klun tudi podrobnejše številčne ocene, ki jih sam seveda tu izpuščam.

gočila, da si »odpočijejo«. Klun predvideva, da bi lahko kasneje šoto uporabili tudi kot energetska vir v industriji. Sploh pa večkrat poudarja, da ima Kranjska veliko energetskih virov, naj gre za vodno silo ali za premog.

Spričo bogatih virov energije in zlasti zaradi svoje ugodne geografske lege ima Kranjska in z njo Ljubljana po Klunovem prepričanju naravnost odlične pogoje za gradnjo tovarn, torej za nastanek industrije. Lega ob železnici, glavni prometni žili monarhije, ki povezuje Orient in »naš del sveta«, bližina Trsta, poceni zemlja, zadostne količine gradbenega materiala in delavno, pošteno, »od kužnega smradu socialnega razsvetljevanja (Aufklärerei) še nedotaknjeno«¹³ prebivalstvo — vse to naj bi bilo pozitivna opora »mislečim možem industrije«. »Kdo bi podvomil, da ima Ljubljana — potencialni kraj za tovarne v prihodnosti — vse možnosti, da postane tržaški Manchester,« se sprašuje pisec »industrijskih pisem«.

Kranjska je po Klunu v »industrijskem in trgovinskem pogledu« v celoti odvisna od Trsta. Z rastjo Trsta bo napredovala tudi kranjska dežela, zato je razvoj avstrijskega Lloydja in njegova uveljavitev v svetu tudi v kranjskem interesu. Na žalost pa tržaškim trgovcem manjkajo tiste lastnosti, ki so v srednjem veku povzdignile Benetke in Genovo do njihove moči. Mogočnejši razcvet Trsta in celotne monarhije lahko omogočijo šele podružnice tržaških trgovskih hiš in »kolonije« tržaške trgovine v Levanti, tej »naravni poti naše izvozne trgovine«. Poslanstvo Trsta še zdaleč ni le v tranzitni trgovini: avstrijski Lloyd (»genijalna stvaritev našega finančnega ministra«)¹⁴ nosi v sebi vse zamerke »avstrijske Hanze«. Lloyd je most, »po katerem stopata Trst in Avstrija nasproti svojemu mestu v svetu, svoji materijalni in duhovni premoči v tujini«. Po Klunovem mnenju »vzhaja sonce prihodnosti« avstrijske industrije in trgovine na Orientu. Lloydovo ladjeve, razcvet avstrijske vojne mornarice, ki bo ščitila avstrijsko trgovino in avstrijske kolonije, koristne trgovske zveze s prekomorskimi deželami in energični konzulati — vse to bo vzpodbudilo vnemo (»den Muth... elektriziern«) avstrijskih podjetnikov in pognalo Avstrijo k hitrejšemu napredku. »Kolonije — to je naše geslo, zaupanje v same sebe osnova industrijske prihodnosti, odločnost in smel pogled v prihodnost ugodni veter, ki mogočno napenja jadra naše trgovine,« zanosno piše naš avtor. Kranjska mora biti za razmah Trsta in Lloydja še posebej zainteresirana, saj bo njena industrija odvisna predvsem od njunega razvoja. In ker o tem razvoju, kot meni Klun, ni mogoče dvomiti, je po njegovem prepričanju povsem zanesljiva tudi kranjska industrijska prihodnost.

Pri tem je moral pisec »industrijskih pisem« priznati, da je kranjska industrija zaenkrat šele na prvi stopnji razvoja, čeprav je bil v »zadnjih letih« z nastankom novih ter z razširitvijo in modernizacijo že obstoječih tovarn »storjen razveseljiv napredek«.¹⁵ Obstoječe tovarne v Ljubljani in njeni okolici so vzpodbuden primer, da lahko tod — ob ustreznih strokovnih znanjih in za-

¹³ Oznaka »razsvetljevanja« (Aufklärerei) ima v kontekstu Klunovega pisanja povsem negativen prizvok in Klun v oklepaju posebej omenja, da te »Aufklärerei« ne gre zamenjavati z »wahrhafter Aufklärung«. Takšno stališče je — kot bo vidno iz nadaljevanja — v soglasju s Klunovimi pogledi na socializem in delavsko gibanje.

¹⁴ Karla Ludwiga von Brucka.

¹⁵ Med tovarnami, ki jih navaja kot dokaz tega napredka, omenja sladkorno rafinerijo v Ljubljani, bombažno predilnico in tkalnico v Ljubljani, strojni papirnici in steklarni v okolici Ljubljane itd.

dostnih finančnih sredstvih z dobičkom uspevajo industrijska podjetja. Med drugimi deli Kranjske naj bi bila v industrijskem pogledu najpomembnejša Gorenjska, Dolenjska naj bi imela pred seboj še »imenitno prihodnost«, medtem ko naj bi ostala Notranjska tudi v prihodnje usmerjena predvsem v kmetijstvo. V nadaljevanju svojih pism se je Klun ustavil pri posameznih krajih in obrteh, poudaril je pomen gorenjskih fužin, idrijskega rudnika in Auerspergovih železniških delavnic na Dvoru ter med drugim podprl Bleiweisovo misel, da lahko notranjskega kmeta iz naraščajočega siromaštva, ki se bo še povečalo, spričo izgube dohodka od prevoznitstva zaradi izgradnje južne železnice, reši le usmeritev v intenzivno, moderno organizirano kmetijstvo. Kljub zanosnemu navdušenju nad napredkom in načrti avstrijskega finančnega ministra, Karla Ludwiga von Brucka pa silijo nekatere Klunove oznake in ugotovitve k razmišljanju o tem, v kolikšni meri je v petdesetih letih že dejansko spoznal in razumel daljnosežne posledice tehnoloških in gospodarskih sprememb, ki jih je prinašala s seboj moderna kapitalistična industrija s parnimi stroji in železnico. Klun se sicer zaveda problema razdrobljenosti obrti na Kranjskem in opozarja, da majhne obrtne delavnice z nekaj več kot sto goldinarji kapitala, z mojstrom in morda še enim ali dvema pomočnikoma, ne bodo mogle tekmovati z moderno industrijsko proizvodnjo. Zato poziva k združevanju »dela in kapitala« in se zavzema za ustanavljanje podpornih in hranilnih blagajn, ki bi s posojili pomagale majhnim rokodelcem in obrtnikom. Toda gospodarska podoba Kranjske, ki jo razgrinja, je hkrati dokaj optimistična, Tržič na Gorenjskem mu je že kar kranjski Manchester, ugodne so tudi njegove ocene razmer v gorenjskem železarstvu. Klunova razmišljanja tako v marsičem odsevajo širše razporejenost med kranjskim meščanstvom sredi 19. stoletja, ki je upalo, da bo mogoče že z modernizacijo obstoječih obratov in uvajanjem nove tehnologije doseči pomemben, kvalitativen preobrat, ki pa se še ni v celoti zavedalo, da je za moderno kapitalistično industrijo značilen predvsem nov način dela, ki ne pozna usmiljenja z ustaljenimi proizvodnimi oblikami in vzpostavlja povsem nove družbene in gospodarske odnose.

Ocene in napovedi v Klunovih »industrijskih pismih« so, kot kaže tudi sicer izraz pričakovani in načrtov širšega kroga kranjskih »gospodarstvenikov«, zbranih v kranjski trgovski in obrtni zbornici ter v kranjski kmetijski družbi. Optimistično prepričanje, da sta Kranjska in zlasti okolica Ljubljane naravnost ustvarjeni za »fabrike«, lahko zasledimo tudi v Novicah¹⁶ in v letnih poročilih trgovske in obrtne zbornice, hkrati z ugodno oceno o kranjskih energetskih virih in o prihodnosti, ki jo deželi prinaša železnica. Manj je bilo v petdesetih letih 19. stoletja govora o pomenu, ki naj bi ga imelo za razvoj avstrijske industrije odpiranje trgovine proti Turčiji in Levanti, in v kateri bi bila lahko Kranjska pomemben vezni člen. Ta tema je postala na Kranjskem aktualna šele slabo desetletje kasneje, ko so začeli v trgovski in obrtni zbornici razpravljati o nadaljnji gradnji železnice preko kranjskega ozemlja. V razpravi, ki jo je dodatno aktualizirala gradnja sueškega prekopa, je tedaj ponovno oživila misel, da je prihodnost ne le avstrijske, temveč tudi kranjske industrije v izvozni

¹⁶ »De je Ljubljana v resnici za fabrike pripravna, je gotovo, kar nam potrdi tudi izkušnja preteklih časov...« so npr. pisale Novice 24. aprila 1850 (list 17, str. 71). O ugodnem položaju Ljubljane za nastanek industrije lahko v petdesetih letih v Novicah srečamo še več sestavkov.

usmeritvi v Turčijo, Levanto in na Orient, in da je treba v tej smeri graditi tudi avstrijsko prometno mrežo. Vseeno pa bomo na Kranjskem zanosni klic po kolonijah v Levanti v šestdesetih in sedemdesetih letih komaj kje srečali.

V šestdesetih letih 19. stoletja so se mnenja o gospodarski prihodnosti Kranjske očitno razšla. Dr. Janez Bleiweis z odborom kranjske kmetijske družbe je menil, da Kranjska zaenkrat še nima možnosti za hitrejši razvoj industrije in mora zato usmeriti vse sile v intenzivno modernizacijo kmetijstva.¹⁷ V kranjski trgovski in obrtni zbornici so bili glede razvoja industrije manj črnogledi in so še naprej ugotavljali, da ima Kranjska vse potrebne naravne pogoje za razvoj industrije, njen večji razmah pa da ovirajo predvsem slabe prometne zveze. Klun je bil s svojimi pogledi nedvomno bližje kranjski trgovski in obrtni zbornici kot kranjski kmetijski družbi. »Zveze med proizvodnimi središči in tržišči so osnovni pogoj prometa pri vsakem narodu,« je zapisal leta 1865 v obsežnem članku o Prometnih poteh (Die Verkehrsstrassen) v nemško pisanem slovenskem Triglavu. »To so tvorci industrije in trgovine in sodijo zato k temeljem in tvorcem nacionalnega blagostanja...« V skladu z železniškimi načrti kranjske trgovske in obrtne zbornice je Klun opozoril, da oblasti pri gradnji železnic zapostavljajo vzhodne in južne predele monarhije, med drugim tudi Kranjsko, hkrati pa poudaril pomembno vlogo trgovine in prometa pri zagotavljanju ravnovesja med ponudbo in povpraševanjem. Po Klunu je to razmerje tema, ki zasluži posebno obravnavo, saj gre za eno osrednjih gospodarskih vprašanj. Prav potrošnja naj bi bila namreč eden pokazateljev kulturne stopnje posameznega naroda. Visoko kulturni, visoko civilizirani narodi trošijo mnogo več kot »surova, divja ljudstva«; med ponudbo in povpraševanjem vlada vzajemno učinkovanje, saj povečano povpraševanje vzpodbuja večjo ponudbo (proizvodnjo) in obratno.¹⁸

Klun je bil vseskozi dosleden zagovornik liberalnih gospodarskopoličnih načel. V začetku petdesetih let, ko se je začelo postopno odpiranje do tedaj zelo togega, prohibitivno naravnane avstrijskega carinskega sistema, je usmeritev k svobodnejši zunanjetrgovinski menjavi tudi na Kranjskem naletela na zadržano odobravanje. V tem smislu so se v poročilu kranjske trgovske in obrtne zbornice za leto 1851, ki ga je kot tajnik podpisal V. F. Klun, med drugim zavzeli za odpravo visokih carinskih zaščit in ugotavljali, da visoka carinska zaščita koristi predvsem tihotapstvu.¹⁹ Že preusmeritev k svobodni obrti, ki jo je utemeljil obrtni zakon iz leta 1859, pa je na Kranjskem izzvala odkrite dvome, ki so spričo posledic svobodnoobrtne zakonodaje in svobodno-trgovinsko naravnanih mednarodnih trgovskih pogodb prerastli v odkrito nasprotovanje liberalni gospodarski politiki. V drugi polovici šestdesetih let, potem ko je postal predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice ljubljanski trgovec V. C. Zupan, je na Kranjskem povsem prevladala zahteva po zaščiti

¹⁷ O Bleiweisovih pogledih na razvoj industrije na Kranjskem sem govoril v svojem prispevku na Bleiweisovem simpoziju, ki ga je 18. marca 1982 organizirala Slovenska matica.

¹⁸ Triglav I, št. 26, 31. marec 1865, str. 113.

¹⁹ Oznanilo kupčijske in obrtne zbornice za kranjsko kronovino v Ljubljani predloženo slavnemu c. k. ministrstvu kupčije in obertnije v letu 1851. Priloga k Novicam, list 72, 8. septembra 1852.

domače proizvodnje in odpravi liberalne gospodarskopolitične zakonodaje. Toda Klun je tudi v tem obdobju ostal zagovornik liberalne gospodarske politike.

Klunove gospodarskopolitične nazore v drugi polovici šestdesetih let lepo ponazarja časopis *Der Volkswirth*, ki je s podnaslovom *Wochenschrift für Handel und Finanzen, Industrie und Landwirtschaft* izhajal na Dunaju in v katerem je Klun od oktobra 1865 do konca novembra 1867 naveden kot lastnik, izdajatelj in odgovorni urednik.²⁰ Klun je list prevzel z 4. številko osmega letnika in v uvodnem pojasnilu takole opisal njegovo usmeritev: »Der Volkswirth zagovarja na področju narodnega gospodarstva načela odločnega napredka, zavzemal se bo za čim širše razumevanje novodobnih narodnogospodarskih načel in njihovo uveljavitev v pristojnih krogih.«²¹ Čeprav Klun sam v list ni prispeval obširnejših podpisanih prispevkov (uvodniki in daljši članki so bili skoraj vselej nepodpisani), razkriva *Der Volkswirth* urednikovo izrazito svobodnogospodarsko naravnost. Tako se zavzema za odpravo najrazličnejših omejitev, poudarja pomen svobodnega tekmovanja in zagovarja svobodni trg kapitala, podpira svobodnotrgovinske mednarodne pogodbe, poziva k odpiranju tujim akcijskim družbam in širokogrudni investicijski politiki. Posebno pozornost posveča gradnji železnic, njihovemu financiranju, razmeram na borzi in bančnim vprašanjem. V središču izdajateljevega in urednikovega zanimanja so finančni problemi, finančne transakcije in finančno poslovanje, zavarovalnice, banke in trg kapitala.²² Iz vsega tega veje Klunovo prepričanje, da je v času intenzivne gospodarske rasti prav problem kapitala in investicij eno osrednjih gospodarskih vprašanj. Če smo ob nekaterih ugotovitvah v »industrijskih pismih« še lahko ugotavljali, da ostajajo Klunove predstave o dejanskih težnjah dobe in razvoja do neke mere omejene, tega za *Der Volkswirth* ni več mogoče reči. *Der Volkswirth* je moderen poslovni časopis, poln podjetniške vneme in vzpodbujanja k napredku, ki poizkuša zbrati okoli sebe liberalno misleče poslovne može, podpreti vlado pri njenih liberalnih gospodarskopolitičnih ukrepih in opozarjati na temeljna načela modernega poslovanja. Podatkov o tem, kakšen je bil njegov resnični odmev v avstrijskem poslovnem svetu, nisem zasledil; Klun ga je bržčas zapustil potem, ko je bil imenovan za sekcijskega svetnika v trgovinskem ministrstvu.

Pravi slavospev napredku, svobodi in meščanstvu pa so Klunove »kulturno-zgodovinske skice«, ki jih je leta 1868 pod naslovom *Meščanska obrt (Das bürgerliche Gewerbe)* objavil v *Laibacher Tagblattu* in nato še v posebni brošuri »ustavoverskega združenja.«²³ Iz vseh enajst objavljenih skic veje samozavestno in bojevito razpoloženje. »V velikem boju, ki se dandanes bije v naši domovini za svetlobo in svobodo, ima pravo meščanstvo — buržoazija (die Bourgeoisie) posebno odlično mesto«, poudarja naš pisec v uvodnem sestavku, ko razgrinja vodilno misel svojih razmišljanj. »Skice«, ki so nastale po Klunovem odhodu iz slovenskega tabora, imajo polemičen podton in se nekaj-

²⁰ Klun je zadnjič naveden kot »Herausgeber« v 48. številki lista 30. novembra 1867.

²¹ *Der Volkswirth*, Nr. 41, 14. October 1865, str. 529.

²² Poleg številnih člankov o finančnih vprašanjih, kapitalu in bankah razkriva to zanimanje tudi časopisna priloga *Die Assecuranz* s podnaslovom *Organ für das gesammte Versicherungswesen*.

²³ *Das bürgerliche Gewerbe, Eine kulturhistorische Skizze von Dr. Klun*, Verlag des konstitutionellen Vereins, Laibach 1868.

krat kritično soočajo s slovenskimi političnimi stališči. Njihov glavni namen naj bi bil, kot pravi Klun, krepitev (meščanske) samozavesti in dvig stranke »napredku prijaznega« meščanstva. Vseeno pa jim poizkuša vtisniti značaj načelne razprave. Čas cvetenja »dela« in »meščanstva« je namreč po Klunovem prepričanju vedno in povsod tudi čas cvetenja narodov; ta »neizbrisljiva zgodovinska resnica« mora vzpodbudno vplivati na »obrtnika« (Gewerbsmann), ki bo našel v sebi in svojih sotovariših nosilce »svobodnjaškega« razvoja in spoznal, da »svoboda dela« vselej utemeljuje slavo in bogastvo narodov, odpira pot izobrazbi, z izobrazbo pa napredku s trajnim blagostanjem. Zato: »z ljudsko izobrazbo k ljudski svobodi in ljudskemu blagostanju!«

Te besede bi si morali na Kranjskem posebej vzeti k srcu in jih praktično uveljaviti, pravi Klun. Čeprav ima Kranjska tako ugodne pogoje za dvig obrtnega stanu in razvoj industrije kot malo katera dežela, se obrt in roko-delstvo, trgovina in promet še vedno gibljejo v starih »tirih«. V kranjskih mestih in trgih manjka podjetniškega duha in samozavestne meščanske dejavnosti, dežela pa potrebuje strokovnih šol in obrtnih združenj po nemškem, angleškem in švicarskem vzoru. »Meščan« kranjskih mest in trgov se po Klunovem mnenju vse premalo ukvarja z »meščansko«, mestno obrtjo in je »mnogokrat (v bistvu) samo kmet«. Zato je preveč navezan na podeželje in odvisen od njega tudi v političnih vprašanjih; iz takšnega »nenaravnega« razmerja nastajajo tudi »znane nenaravne politične zveze«, ki bi pri samozavestnem in samostojnem meščanstvu nikoli ne bile mogoče. Pravi »delavni meščan« namreč po Klunu povsod »prisega« na napredek in se dobro zaveda, da lahko le v meščanski, politični in gospodarski svobodi vzklije »tisto plodno seme«, iz katerega zraste narodno blagostanje. Zveza »delavnega meščanstva« z »elementi«, ki stremijo k stabilnosti in ohranitvi »zastarelih ustanov«, ki »žele zapreti lasten narod pred drugače govorečimi sosedi«, medtem ko teži splošni svetovni tok k preraščanju ovir in povezovanju narodov in ljudstev, je naravnost »greh proti svetemu duhu časa«.

Za Kluna je samo po sebi razumljivo, da je »pionir napredka« prav meščanstvo, saj meščana v njegovi težnji po svobodi in napredovanju ne vodi le »človeku prirojeni nagon«, temveč tudi lastni interes. Hkrati ugotavlja, da je prvi pogoj razvoj proizvodnih sil svoboda — »svoboda dela«, »svoboda zaslužka«, »svoboda prometa« z drugimi deželami in ljudstvi. Razna gesla o »narodnem delu« in »narodnem izobraževanju« so v času, ko poslovni in podjetniški svet povezujejo železnice in telegrafi, ko je mogoče dobivati surovine za industrijo iz najbolj oddaljenih dežel, po njegovem mnenju prazne fraze. Za vedno so mimo časi, ko je zadostoval le domač proizvod. »Delavni meščan« (der arbeitende Bürger) gleda »ven, v široki svet« in kliče: »Dem muthigen gehört die Welt«.

V skladu z opisanimi stališči je po Klunovih videnjih tudi zgodovina proces sicer postopnega, a vztrajnega napredovanja in izpopolnjevanja. Zgodovina niso le boji in vojne, beremo v njegovih »skicah«. Zgodovina mirnega razvoja človeštva in napredujoče človeške kulture je nedvomno poučnejša kot opisovanje divjih rušenj in osvojitvev. Z meščanskega vidika je posebej poučna zlasti »zgodovina dela«: zgodovinska usoda raznih narodov in njihov razvoj v različnih zgodovinskih obdobjih razkrivata iste temeljne resnice: napredek je naravni zakon, mir, svoboda in znanost so glavni »zaščitniki dela«, materialni in du-

hovni interesi se medsebojno pogojujejo, podpirajo in krepijo, zato spremljata nagel gospodarski razvoj tudi razcvet znanosti in umetnosti. Zaton Rima po Klunu nazorno kaže, da nizko vrednotenje dela in zapostavljanje meščanstva nista prinesla blagoslova nobenemu narodu in nobeni državi. Nasprotno pa je povečana svoboda raziskovanja z novimi idejami na prehodu iz srednjega v novi vek odprla človeštvu nove perspektive.

Klun posebej opozarja na prelom, ki ga v »zgodovini dela in meščanstva« predstavljata 18. stoletje z revolucijo v tehniki in »obrti dejavnosti«. Tako omenja Jamesa Watta in njegov parni stroj, izumitelje raznih mehaničnih orodij v tekstilni industriji in njihove izume ter ugotavlja, da se s temi novostmi začena »veličastna proizvodnja« in »rastoči konzum«. Stroj se je uveljavil v vseh vejah industrije, kjer ni zadostil zahtevam in potrebam, pa ga je nadomestila »znanost« z izsledki kemije in naravoslovja. V novih razmerah, v tekmovanju z industrijo malih obrti ne morejo rešiti zahteve po zaščiti, državni podpori in ne pozivanje k samopomoči, temveč le zadostna, času ustrezna izobrazba obrtnikov. Čas zahteva odstranitev vseh ovir, ki zavirajo napredek in proizvodnjo, in hkrati zagotovitev meščanske, politične in verske svobode. Kdor nasprotuje svobodi, nasprotuje razvoju in krepitvi meščanstva ter se zavzema za materialni propad in duhovno hlapčevstvo.

Še bi lahko citirali in naštevati. Vendar je že iz doslej povedanega razvidno, da povezujeta obravnavane Klunove sestavke ista svobodomiselnost in isti optimistični zanos: prihodnost Kranjske (in v isti sapi celotne Avstrije) je v industrializaciji, odločilna vloga v novih gospodarskih in družbenih razmerah pripada meščanstvu, modernizacijo in gospodarski vzpon pa lahko zagotovi le vsestranska svoboda, posebej še svoboda podjetniške pobude in poslovanja. Klun je bil lahko osebno še tako nestanovit in spremenljiv, toda v teh stvareh v njegovih pogledih ni opaziti nihanj. Sta bili torej razlog za Klunov odhod iz slovenskega tabora res le njegova ambicioznost in samoljubnost? Ali pa je šlo pri tem (morda celo predvsem) za nesoglasja načelne narave?

Na podlagi gradiva, ki mi je bilo na voljo, je težko določneje odgovoriti na to vprašanje. Odklonilne ocene Klunovega značaja kažejo, da že pred odhodom iz slovenskih vrst ni bil pri vseh »slovenskih veljakih« tedanjega časa enako v časteh. Vseeno je med Slovenci — kljub svojim izrazito liberalnim nazorom — užival očitno zaupanje, vse dokler ni zapustil slovenskega tabora. Hkrati je vsaj pri delu kranjskega meščanstva slej ko prej veljal za izvedenca v gospodarskopoličnih vprašanjih in poznavalca gospodarskih razmer na Kranjskem, saj ga je kranjska trgovska in obrtna zbornica še spomladi leta 1866 imenovala za svojega predstavnika v vladni komisiji, ki naj bi razpravljala o avstrijski carinski politiki.²⁴ Toda v letih 1866 in 1867 so se razmere na Kranjskem spremenile. Že jeseni leta 1866 je postal predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice ljubljanski trgovec V. C. Zupan, ki je bil odločen nasprotnik svobodne trgovine in zagovornik »zaščite domačega dela«. Leta 1867 je nato prišlo tudi do preusmeritve v slovenski politiki, ki se je močneje oprla na cerkev in duhovščino še zlasti s svojim konservativnim krilom. Klunov krog somišljenikov v slovenskem taboru se je tedaj neizogibno zožil in bržčas je

²⁴ Arhiv Slovenije, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, 1/16-1866, N. 65.

imel v novih razmerah več somišljenikov pri kranjskem nemškem meščanstvu. Njegov prehod na nemško stran bi utegnil imeti torej globoke korenine in vzrokov zanj ne gre iskati le v njegovem, morda v resnici zelo nesimpatičnem značaju.

II

Navedena razmišljanja prikazujejo Vinka Fererija Kluna kot liberalno mislečega in zanosno razpoloženega apologeta napredka, industrije in meščanstva. Njegovi članki o »socializmu in komunizmu« ga predstavljajo kot odločnega nasprotnika egalitarističnih in socialističnih idej. Objavil jih je leta 1850 pod skupnim naslovom *Der Sozialismus und der Communismus* v *Laibacher Zeitung* in so, kot že omenjeno, prvi obsežnejši prikaz idej francoskih socialistov na Kranjskem.²⁵ Iz sestavkov ni razvidno, ali so nastali na avtorjevo lastno pobudo ali pa je pobudo zanje dobil drugod, niti na osnovi kakšne literature so bili napisani.²⁶ V štiridesetih letih 19. stoletja je v nemško govoreči javnosti vzbudila razmeroma veliko pozornosti knjiga Lorenza vom Steina *Der Sozialismus und Communismus des heutigen Frankreichs*, ki je izšla leta 1842 v Leipzigu in v kateri je Stein prikazal nazore francoskih socialistov z nemajhnimi simpatijami. Prav leta 1850 je nato Stein končal tudi svoje veliko delo v treh zvezkih pod naslovom: »Zgodovina socialnega gibanja v Franciji od 1789 do današnjih dni«, ki bi bilo lahko neposreden povod za Klunovo pisanje. Klun je Steinove knjige lahko poznal, celo povzel iz njih glavne podatke, ni pa povzel njihovih ocen. Poleg tega so članki o francoskem socializmu že v predmarčni dobi izhajali tudi v nekaterih italijanskih časopisih (npr. v *Toskani*)²⁷ in v tržaškem *Journalu* avstrijskega Lloyda, ki je v letih 1845—47 problemom pavperizacije in industrijskega proletariata sploh posvečal razmeroma veliko pozornosti. Klunova odklonilna stališča se razlikujejo tudi od ocen v teh člankih, avtor pa jih ne navaja kot vir, iz katerega bi lahko črpal podatke.

Kljub nasprotovanju »socializmu« in odločnemu odklanjanju »komunizma« pa se je Klun povsem zavedal pomena »socialnega vprašanja« saj je v uvodnem stavku svojega pisanja v *Laibacher Zeitung* celo zapisal, da so »sodobne socialne težnje zaradi svojega notranjega pomena kot zaradi mogočnega vpliva na politično življenje celotnega človeštva postale glavno vprašanje civilizacije sveta.«²⁸ Po njegovem mnenju je treba obe teoriji, ki sta v minulemu stoletju nastali na francoskih tleh, torej »socializem« in »komunizem«, podrobneje osvetliti, ne nazadnje zato, ker se obe — v »končni posledici približujoči si ideji« — vse preradi »enačita, zamenjujeta in povsem napačno razlagata«. Sam si je tako zadal nalogo, da poleg opredelitve glavnih pojmov obeh »toliko strahu vzbujajočih teorij« poda še oris njune zgodovine, opozori na posledice, ki bi

²⁵ *Laibacher Zeitung*, N. 127, 6. Juni 1850, str. 583, N. 132, 12. Juni 1850, str. 605—606, N. 140, 21. Juni 1850, str. 639—40, N. 144, 26. Juni 1850, str. 655—56.

²⁶ Edini vir, ki ga omenja, je leipziška *Die Gegenwart*, od koder povzema oznake »socializma« in »komunizma« (*Laibacher Zeitung*, N. 132, 12. Juni 1850, str. 605).

²⁷ Giovanni Ponzio, *Le origini della libertà di stampa in Italia (1846—52)*, Università di Roma, *Facoltà di scienze politiche* 30, Roma 1980, str. 161—162.

²⁸ *Laibacher Zeitung*, N. 127, 6. Juni 1850, str. 583.

sledile njuni eventualni uresničitvi v praktičnem življenju in na koncu doda še nekaj misli o industrijskem proletariatu.

Po Klunu je »socializem« kot pojav v praksi germanskega izvora. V nasprotju z odnosi med Egipčani in Grki, kjer je obstajalo suženjstvo s strogimi razlikami med »kastami« in različnimi socialnimi skupinami, naj bi bila za prvotno družbeno ureditev Germanov značilna »enakost posameznikov«. Toda ta enakost je lahko obstajala le toliko časa, dokler je zagotavljala »trajno posest« in »stalne osvojitve«. Postopoma se je morala — po logiki naravnega zakona, po katerem dobe boljši in krepkejši več, slabši in šibkejši pa manj — neizogibno izjaloviti. In četudi bi to »pravično načelo« pri delitvi ne prevladalo, bi se z delitvijo posesti, ob osvojitvah »med zaslužne« in »nezaslužne«, zgodilo isto. Enakost, katere glavni sovražnik je lastnina in trajna posest, sicer lahko z »živo svežino« obstoji v teoriji in »prenapetih idealiziranih fantazirajočih glav«, nikakor pa ne v »mrzli« in »resnobni« praktični resničnosti.

Po teoretični plati pripadajo po Klunovem prepričanju egalitarne ideje »preteklemu stoletju«. Njihov utemeljitelj naj bi bil Rousseau, ki jih je — ne da bi se tega sam jasno zavedal — prvi pojasnil javnosti. Toda tisto, kar je Rousseau le plaho nakazal v »svojem sanjskem idiličnem umotvoru o naravnem stanju človeštva«, je postalo močnejšim in resnejšim značajem gradivo za vse določnejšo obravnavo egalitarnih idej, dokler niso tovrstna prizadevanja v »obeh preteklih desetletjih« dosegla viška in grozeče »dvignila glavo nad vse človeštvo«.

Tako »socializem« kot »komunizem« naj bi imela isti izvor, zastopala naj bi isto idejo, tj. idejo človeške enakosti, in videla glavno oviro za doseg tega cilja v privatni lastnini, le pogledi na pot, ki naj bi človeštvo popeljala do enakosti, se pri prvem in drugem povsem razlikujejo. Da bi nazorneje pojasnil razlike, poizkuša Klun natančneje razložiti, kaj razume pod »socializmom« in kaj pod »komunizmom«. »Socializem« je zanj vrsta teorij, ki težijo k vzpostavitvi gospodstva dela nad kapitalom« in »uresničitvi ideje enakosti z enakomerno, od dela odvisno razdelitvijo dobrin«. Nasprotno tvorijo »komunizem«, po definiciji, na katero se opira, vse tiste teorije in zamisli, ki se zavzemajo za odpravo vsake osebne lastnine in na kolektivno posest dobrin.²⁹

Po Klunu segajo »resnične študije« o tem, kako izboljšati »družbene razmere«, v 16. stoletje in se navezujejo na oživljeno zanimanje za Platonovo Državo. Pri Platonu naj bi se zgledoval »učeni« Thomas Morus in poizkušal v svoji Utopiji predstaviti red, v katerem bi bili »meščansko pravo in družbeni odnosi podrejeni načelu enakosti«. Po Morovi Utopiji so nato dobile ime na »istem prenapetem gledanju na človeštvo utemeljene doktrine in ideje«, med katere spada Harringtonovo, Baconovo in Campanellovo delo. Klunu se zdi samo po sebi razumljivo, da te »deloma slabo razumljene«, deloma »nejasne sanjarije« niso pritegovale večje pozornosti, saj v tedanjih razmerah niso mogle računati na večje simpatije. Spričo »naravne dovzetnosti Francozov« so se najlažje »ukoreninile« na francoskih tleh in v Rousseauju našle moža, ki jih je strnil v določnejši, čeprav še vedno »nejasen sistem«. Rousseauju so sledili drugi francoski filozofi, ki so njegov »slabo očrtani sistem« širili in dopolnjevali. Toda hkrati je postajalo vse bolj jasno, da vodi tako razumljeno načelo

²⁹ Gre za definicijo iz Die Gegenwart I, 2 Heft. str. 93, Leipzig 1848.

»égalité« k prevratu obstoječih »državnih odnosov«. To načelo, ki želi zagotoviti nižjim slojem (Klun sam omenja, da gre za večino prebivalstva) ne le enakosti temveč prevlado nad premožnejšimi lastniškimi razredi, je moralo pri slednjih naleti na močno nasprotovanje in nujno privedi do tistih menjav oblastnikov in vlad, ki je v Franciji od leta 1789 do »sodobnega časa« povzročala prelivanje »potokov meščanske krvi«. Pri vsem tem ni sistemu enakosti — z izjemo druge ustave v času francoske revolucije — v praksi nikoli uspelo najti plodnih tal.

Glavna teoretična »sistema socializma« sta Saint-Simonov in Fourierov, nadaljuje Klun. V kratki predstavitvi obeh se najprej ustavi pri Saint-Simonu in po prikazu njegovih življenjepisnih podatkov ugotavlja, da si je z obsežnim študijem sicer pridobil vsestransko izobrazbo, vendar je ostalo njegovo znanje predvsem površinsko, brez poglobitve v posamezne znanosti. Zmes najrazličnejših, nedoločenih in negotovih idej naj bi bila značilnost njegovega dela. Na njegove nazore naj bi hkrati pomembno vplivala tudi francoska revolucija, v kateri je ostal brez premoženja, spoznal stisko pomanjkanja in prednost bogastva in tako z lastno izkušnjo prišel do spoznanja o nasprotju med »delom in kapitalom«. Klun za Saint-Simonovo in Fourierovo misel ne najde dobrih besed. Ko opozarja na posamezna pomembnejša Saint-Simonova dela od Lettres d'un habitant de Genève do Nouveau Christianisme, se posebej ustavlja pri slednjem, saj mu je Saint-Simonov poizkus, osnovati novo vero, nazoren dokaz njegove »notranje zmede« in razdvojenosti. Po Klunu bi Saint-Simonova misel naglo utonila v pozabo, če se ne bi njegovim učencem pridružil Bazard in začel leta 1828 s predavanji o saintsimonizmu. Šele Bazard naj bi jasno pokazal, da harmonije med delom in kapitalom ni mogoče doseči brez enakomerne porazdelitve dobrin. Zato se je tudi zavzel za odpravo dednega prava, postopni prenos lastnine v državne roke in nato ponovno razdelitev tega državnega premoženja. Ta razdelitev pa po Bazardovih nazorih ne bi zagotavljala vsem enakega deleža, zmagoslavno ugotavlja Klun, saj bi temeljila na sposobnostih. Prav v tem priznanju saintsimonistov, da ljudje niso enako sposobni in jim zato ne pripada enak delež premoženja, je za Kluna temeljno protislovje saintsimonistične teorije in vseh utopij. V njem je dejansko potrjena tista neenakost, ki je utemeljena v človekovi naravi, in ki je ne morejo »odfilozofirati« sanje o »zlati dobi« in »solistična dialektika.« In četudi bi prišli do razdelitve premoženja v soglasju »z načelom enakosti«, kako dolgo bi se lahko ob različni delovni vnemi in različnih sposobnostih taka enakost dejansko obdržala? Se bodo državljani pripravljani prostovoljno odpovedati premoženju v korist utopije, ki ne more imeti velike prihodnosti, ali pa bo morala »nova teroristična oblast« doseči tako odpoved s prisilo in najostrejšimi ukrepi? Toda kje je potem toliko slavljena svoboda posameznika, se z značilnimi meščanskimi argumenti sprašuje Klun.

Med Saint-Simonovimi učenci je Klun omenil še Enfantina, nato v skladu s svojimi že opisanimi stališči označil tudi Fourierovo misel. Fourieru je sicer priznal, da je njegov »sistem« vsaj na videz bolj sistematičen kot Saint-Simonov, saj gradi na »resnicah«, ki so v »naravi stvarstva« in se zateka celo k matematičnim dokazom, ki lahko prepričajo »površnega misleca«; ob logičnem premisleku, brez fantaziranja, pa se po Klunu tudi celotna Fourierova »sanjska slika« naglo razleti kot »milni mehurček«.

Rdeča nit, ki povezuje Fourierovo misel, je po Klunovi predstavitvi v naslednjem: človekov cilj je sreča. Sestavna dela »sreče« sta nagon po dobrinah in zadovoljitev tega nagona. Fourier naj bi pod nagoni razumel težnjo po »dobrinah tega sveta« in pod zadovoljitvijo »posedovanje teh dobrin«. Harmonija med »užitki« in »nagoni« mora postati osnova dela, takšno harmonijo pa naj bi bilo mogoče doseči z asociacijo »lastnikov« in »delavcev«. Te temljne »ugotovitve« naj bi nato Fouriera zapeljale k »najbolj sanjaškimi idejami«, ki jih Klun — kot zatrjuje — navaja le zaradi njihove »bizarnosti«. V svojem »prikazu« se tako obširneje ustavlja pri falangah in njihovi organizaciji, pri čemer se mu zdi posebej naivna misel, da bi v falangi vsak njen član delal tisto, kar bi mu bilo najbolj všeč, in le toliko časa, kolikor bi mu bilo všeč. Spričo takih nazorov naj bi bil Fourier »tih sanjač«, ki očitno (in povsem napačno) meni, da je človeštvo že doseglo tisto visoko stopnjo omike in lastne volje, ko lahko lastna nagnjenja podredi izpolnjevanju poklicnih dolžnosti. Poleg tega pa vidi Klun v organizaciji falang in njihovi notranji hierarhiji monarhistične vzore, ki dokazujejo, da se Fourier z mnogimi svojimi predstavami giblje v sedanostji, le s to razliko, da namesto priznavanja »mrzle stvarnosti« prepušča prostor svoji »prenapeti domišljiji«. Še »bizarnější« kot njegov sistem pa je po Klunu Fourierov svetovni nazor z njegovo vizijo prihodnosti, v kateri bi — s prevlado falang — zavladata vsesplošna družbena in naravna harmonija.

Podobno kot Saint-Simonov bi po Klunovem prepričanju tudi Fourierov nauk ne imel večjega odmeva, če ne bi za njegovo popularizacijo poskrbeli njegovi učenci. Tako posebej poudarja vlogo Victorja Consideranta in njegovega časopisa Phalange, pri čemer pa ugotavlja, da je Considerantu uspelo doseči večjo odmevnost prav zaradi opustitve mnogih Fourierovih idej. S časopisom *Démocratie pacifique*, ki je leta 1843 zamenjal Phalange, in ki naj bi (»kot se zdi«) — povsem opustil Fourierov sistem, se je Considerantu in somišljenikom posrečilo svoj vpliv v javnosti še povečati. Slednje je bilo mogoče predvsem zato, ker se je *Démocratie pacifique* bistveno razlikoval od drugih francoskih časopisov, ki obravnavajo le strankarske zadeve, in je bil v nasprotju z njimi naravnano k praktičnim vprašanjem, vprašanjem »dela« ljudskega napredka in blagostanja. Toda teren, po katerem se potika »gospod Considerant« s svojimi pristaši naj bi bil izredno plitek in tudi njegova prizadevanja se bodo morala — pri mirnem opazovalcu »že zdaj«, pri množicah pa v bližnji prihodnosti — razbliniti v nič.

Kljub posmehljivemu in podcenjujočemu prikazovanju idej francoskih socialistov naletimo v Klunovih člankih večkrat na misel, da ideje, ki jih prikazuje, le niso tako nenevarne in celo »ogrožajo sodobno Francijo«.³⁰ Še nevarnejše kot socialistične pa naj bi bile komunistične ideje, čeprav slednje niso povezane v kak sklenjen sistem in jih po Klunu v tak sistem tudi ni mogoče povezati. Klun zatrjuje, da je začetnik komunizma Babeuf, v skladu z Babeufovimi nazori pa naj bi bil cilj »komunizma« enotnost stanov oz. boljše obstojele enega stanu, tj. stanu podeželskega kmeta. Klun navaja v tej zvezi Buonarrotijevo knjigo *Conspiration pour l'Égalité de Babeuf*, ki je izšla leta 1828, in v kateri je Buonarroti kot edini preživeli udeleženec opisal Babeufovo zaroto.

³⁰ Laibacher Zeitung, N. 140, 21. Juni 1850, str. 639.

Babeufove in Buonarrotijeve ideje o izobrazbi, o cenzuri in oblasti vzbujajo v Klunu odkrit odpor. »Novejši komunisti« naj bi mnoge med njimi sploh že opustili in vse bolj prevzemajo »socialistična sredstva«. Vseeno pa je po Klunovem mnenju mogoče »komunistično državo« doseči le s splošnim krvoprelitjem, saj mora nasprotovanje privatni lastnini pripeljati do reakcije višjih stanov in »neproduktivnih razredov« ter do boja na življenje in smrt. In če bi komunizem dejansko izšel iz boja kot zmagovalec, kaj je potem mogoče pričakovati od razpuščene in nevzgojene množice? Zgodovina ponuja kaj slabe zglede. Robespierre je hotel postati francoski Likurg, vpeljati špartansko ustavo, ni pa pomislil, da sta med njegovim časom in njegovim dozdevnim vzorom pretekli dobri dve tisočletji in pol. Po Klunu so značilna za misel komunistov »najveličastnejša nasprotja« in zato o trajnejši uresnitvi komunističnih idej ne more biti govora. Ne izključuje pa možnosti, da bi te ideje ne naletele na določen odmev pri proletariatu in bi njihovi zagovorniki poizkušali s pomočjo slednjega izpeljati nagel udar. Toda tudi tak poizkus bi bil naglo zatrt; »komunistična stranka« je bila najmočnejša tedaj, ko se je Babeuf povzpел na giljotino, od tedaj pa naglo izgublja svoj vpliv in ima vse manj pristašev.

Poleg Babeufa in Buonarrotija šteje Klun med »komuniste« še Marechala, Dasthéja, Louisa Blanca, Cabeta in deloma Proudhona. Med njimi naj bi bil Babeuf še najbližji Cabet, Louis Blanc in Proudhon pa naj bi poizkušala spojiti »socialistične in komunistične« nazore v izviren sistem. Zlasti Proudhonu Klun ne odreka bistroumnosti, opozarja na njegovo razpravo o lastnini in ugotavlja, da je postal Proudhonov odgovor »lastnina je tatvina« »deviza« proletariata. Na koncu svojih razmišljanj Klun še enkrat poudarja, da sta »socializem« in »komunizem« v »sodobnih« francoskih razmerah brez moči. Toda obenem naj bi imele Blancove, Proudhonove in Considerantove ideje prav zaradi povezovanja socialističnih in komunističnih gledanj širše zaledje, in to je zaledje stranke, ki ima že več poslancev v francoski nacionalni skupščini. Vsakomur bi naj bilo sicer znano, da je njihovo število premajhno, da bi lahko odločneje posegali v notranje državne odnose, toda francoska vlada mora — in s to mislijo Klun končuje svoja razmišljanja — uporabiti vso svojo energijo in moč, da ji ta »nikdar mirujoča hidra ne bi zrastle prek glave«.

Vinko Fereri Klun torej pripada tistemu delu evropskega meščanstva, ki mu je namenjen prvi stavek Komunističnega manifesta: »Strah hodi po Evropi — strah komunizma.« Pri tem Klunova razvrstitev »socialistov« in »komunistov«, s proglašenjem Babeufa in Buonarrotija za »začetnike« komunizma in Louisa Blanca in Proudhona za »vezni člen« med socialističnimi in komunističnimi gledanji, ne sme presenečati, saj je bila v času nastanka Klunovih člankov širše uveljavljena in jo najdemo že pri Steinu.³¹ Klun se od Steina in njegovih somišljenikov — kot rečeno — oddaljuje predvsem v svojih ocenah. V tej zvezi je zanimiva primerjava njegovih člankov, objavljenih v Laibacher Zeitung, z vrsto člankov, ki jih je v letih 1846 in 1847 priobčil tržaški Journal avstrijskega Lloydja.³² Le z inicialkami podpisani pisec teh

³¹ Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs, Ein Beitrag zur Zeitgeschichte von L. Stein, Leipzig 1842, str. 295—330, o »komunizmu« str. 319 sl.

³² Journal des Oestereichischen Lloyd XI, N. 167, 18. October 1846, XII, N. 9, 16. Januar 1847, N. 20, 4. Februar 1847, N. 53, 3. April 1847, N. 54, 4. April 1847, N. 91, 8. Juni 1847.

člankov (M. H.) — izšli so pod skupnim naslovom Organizacija dela — se namreč odkrito klicuje na Steina in v soglasju z njim odločno odklanja enačenje »socializma« in »komunizma«. Med obema sistemoma naj bi bila bistvena, za njuno nadaljnjo presojo in naklonjenost odločilna razlika. »Komunizmu« pripisujejo v »Journalu« objavljeni članki povsem destruktiven značaj, njegov egalitarizem razglašajo za nerazumno utopijo, ki v končni posledici lahko le še poveča delavsko nezadovoljstvo. Precej drugačen pa je »Journalov« odnos do socializma in t. i. »utopičnih socialistov«. Pod vtisom globokih socialnih razlik in povečujoče se množice industrijskega proletariata so se v krogu, zbranim okoli Journala avstrijskega Lloydja, spogledovali z mislijo o potrebi po postopni »preobnovi« meščanskega sveta, ki bi vodila k ublažitvi družbenih nasprotij, utrditvi zavesti o povezanosti posameznikovih in širših družbenih interesov ter krepitvi medsebojne solidarnosti vseh družbenih »razredov«. S te perspektive so tako z delno naklonjenostjo ocenjevali tudi socialistične nazore, poudarjali »konstruktivno« naravo socialistične kritike in zlasti njeno misel o tesni povezanosti posameznika s celotnim »družbenim organizmom«.

Klun se kasneje — torej po letu 1850 — k vprašanju o »socializmu« in »komunizmu« (vsaj obširneje) ni več vrnil. Ostal pa je odločen, odkril nasprotnik nastajajočega in uveljavljajočega se delavskega gibanja, kar med drugim kaže njegov nastop v državnem zboru leta 1869, ko se je (kot predstavnik trgovinskega ministrstva) zavzel za najstrožje zakonsko ukrepanje proti socialnim demokratom in opozarjal na njihovo »očitno povezanost z mednarodno socialno demokratsko delavsko ligo«.³³

Lahko po vsem tem rečemo, da je Vinko Fereri Klun značilen predstavnik liberalno mislečega slovenskega in avstrijskega meščanstva petdesetih in šestdesetih let 19. stoletja? Takšen sklep bi bil nedvomno pre nagljen. Vendar pa Klunov horizont, ki je tu opisan, nazorno ponazarja duhovno ozračje dobe in posredno opozarja na način razmišljanja, ki ne more biti značilen le za posameznika, marveč za širši meščanski krog, v katerem se je ta posameznik gibal in — ne nazadnje — tudi uspešno uveljavil. S svojim zanosnim zaupanjem v prihodnost, pozivanjem k avstrijski gospodarski ekspanziji in celo pridobivanju kolonij, z vzpodbujanjem industrializacije, meščanske samozavesti in vsestranske podjetnosti, v isti sapi pa tudi s svojim brezpromisnim odklanjanjem egalitarnih idej, gledanjem na privatno lastnino kot temeljno pravico človeka in na neenakost kot naravni zakon, ki je od vedno in za zmeraj, je Vinko Fereri Klun odmev in sestavni del časa in prostora, v katerem je živel. In s tega zornega kota smo ga želeli predstaviti v tem članku.

³³ Geschichte der österreichischer Sozialdemokratie von Ludwig Brügel, Wien 1922, Band I, str. 176.

Zusammenfassung

ÜBER DIE ÖKONOMISCHEN UND SOZIALEN ANSICHTEN V. F. KLUNS
(UND ÜBER DIE ERSTE UMFANGREICHERE REZEPTION DES UTOPISCHEN
SOZIALISMUS IN DER KRAINER PRESSE)

Dieser Beitrag beleuchtet die ökonomischen und sozialen Ansichten von Vinko Fereri Klun, eines umstrittenen, publizistisch aktiven Intellektuellen aus Krain, der bis 1867 auf slovenischer Seite wirkte, im Zusammenhang mit der Debatte um das Konkordat aber ins deutsche Lager überwechselte. Er war eine recht vielseitige Persönlichkeit; seiner Ausbildung nach war er Historiker (einige Zeit war er sogar Sekretär der Krainer historischen Vereinigung), vorerst Mittelschulprofessor und in den sechziger Jahren Professor an der Handels-akademie in Wien. Die ganze Zeit über zeigte er besonderes Interesse für wirtschaftliche Fragen. In den Jahren 1851 bis 1856 war er Sekretär der Krainer Handels- und Gewerbekammer und in der zweiten Hälfte der sechziger Jahre Rat im Handelsministerium. In der Laibacher Zeitung veröffentlichte er schon in den fünfziger Jahren unter dem Titel »Die industriellen Briefe aus Krain« eine Reihe von Beiträgen, in denen er seine Ansichten über die Zukunft der Krainer und der österreichischen Wirtschaft darlegte. So sei mit dem Bau der Südbahn seiner Meinung nach der Weg für eine Industrialisierung Krains freigeworden, denn es biete im übrigen günstige natürliche Voraussetzungen für Industrieansiedlungen. Mit einer großzügigen österreichischen Wirtschaftspolitik im Mittelmeerraum und in der Levante, der Ausrichtung des österreichischen Handels auf Triest und der Zusicherung entsprechenden Kapitals würde sich seiner Meinung nach für Krain in den fünfziger Jahren große ökonomische Perspektiven eröffnen.

Seinen ökonomischen Ansichten nach war Klun ein Liberaler. In den sechziger Jahren plädierte er in seinen Beiträgen in der Zeitungen Triglav, Laibacher Zeitung und Der Volkswirt (letzteren hatte er einige Zeit sogar selbst herausgegeben und redigiert) für wirtschaftliche Freiheit und versprühte optimistischen Glauben in den ökonomischen Fortschritt. Im Jahre 1868, schon nach seinem Überwechseln ins deutsche Lager, veröffentlichte er im Laibacher Tagblatt, dem Organ der Krainer Deutschen, eine Artikelserie unter dem Titel »Das bürgerliche Gewerbe«, worin er die wichtige historische Rolle des Bürgertums betonte und sich stellenweise zu einer Apologie des wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Fortschritts aufschwang. Seiner Meinung nach könne dieser Fortschritt nur durch ein Bürgertum gesichert werden, das sich auf Wissenschaft, Technik und Industrie stützt.

Schon im Jahre 1850 veröffentlichte Klun in der Laibacher Zeitung vier längere Beiträge unter dem Titel »Der Sozialismus und der Communismus«, in denen er als erster in Krain die Ideen des französischen utopischen Sozialismus vorstellte, obgleich von einem gänzlich ablehnenden bürgerlichen Standpunkt aus. Woher er die Daten bezog, ist aus dem Artikel nicht ersichtlich, es ist aber möglich, daß er die Arbeiten von Lorenz Stein über den französischen Sozialismus kannte, obwohl er sie nicht anführt. Die egalitären Ideen, und damit auch die sozialistischen, lehnte Klun als unverständliche Utopien ab, da sie seiner Meinung nach nur zu Unordnung und Gewalt führen würden. Aus der Literatur ist ersichtlich, daß er entschiedener Gegner der Arbeiterbewegung blieb, obwohl er zu den Forderungen der Arbeiter und zum Sozialismus nicht mehr so ausführlich Stellung nahm.

Kluns Arbeiten geben nach Meinung des Autors einen interessanten Einblick in die ökonomischen und sozialen Ansichten des liberalen Flügels des Krainer Bürgertums in den fünfziger und sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts.

Jasna Fischer

O VIRIH ZA GOSPODARSKO IN DRUŽBENO ZGODOVINO SLOVENCEV OD
SREDINE 19. STOLETJA DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Naslov tega prispevka je izraz želje po čim krajšem in jedrnatem naslovu, zato ni povsem ustrezen. Na eni strani je preširok, saj nameravam podrobneje obravnavati le statistične vire, in ne vseh virov za gospodarsko ter družbeno zgodovino Slovencev v času, ki ga omejujem z naslovom. Na drugi strani pa je spet nekoliko preozek, ker bom na primeru s širšega celjskega področja poskušala hkrati prikazati tudi uporabnost predstavljenih statističnih virov. Ko govorim o statističnih virih, mislim na dvoje. Prvo so uradni statistični podatki, ki jih je objavila avstrijska statistična služba v serijah statističnih publikacij, drugo pa so podatki, ki so jih zbirali industrijski obrati sami o delavcih, zaposlenih v njih, v tako imenovanih moštvenih knjigah — *Mannschafts-bücher*. Iz množice avstrijskih publikacij uradnih statističnih podatkov se bom omejila samo na objave podatkov poklicne statistike. S pomočjo objavljenih podatkov bom orisala razvoj obrti in industrije v nekdanjem okrajnem glavarstvu Celje. Na kratko bom predstavila tudi rezultate, ki sem jih dobila pri obdelavi podatkov iz moštvene knjige železarne v Štorah, ki je v celoti ohranjena za čas od leta 1878 do 1914.

Čeprav so stalne popise prebivalstva vpeljali že s terezijanskimi reformami, ko so ob vojaških konskripcijah vedno ocenili tudi število prebivalcev, pa dobijo rezultati ljudskih štetij pravi pomen za preučevanje družbene in gospodarske zgodovine šele za drugo polovico 19. stoletja. Zakona o ljudskih štetjih iz let 1857 in 1869 sta, ob sočasno izvedeni upravni reformi, ki je izboljšala administracijo in njene organe, vpeljala sodobna splošna štetja prebivalstva. V tem času je namreč dokončno prevladalo prepričanje, da imajo popisi prebivalstva tudi statističen smisel, da mora država vedeti še kaj več o svojem prebivalstvu, kot pa je potrebno za pobiranje davkov in za vojaške nabore. Hkrati je po marčni revoluciji prenehalo veljati načelo o tajnosti statističnih podatkov in v uradnih statističnih publikacijah so jih začeli objavljati vedno več in vedno bolj izčrpne. V obravnavanem obdobju je za zgodovinarja pomembnih več serij statističnih publikacij. Med leti 1863 in 1881 je izhajala serija *Statistisches Jahrbuch*, ki jo je leta 1881 nadomestila serija *Österreichische Statistik*, in ki z zvezki stare in nove serije obsega skupaj kar 107 enot. Poleg teh dveh glavnih publikacij so objavljali deloma gradivo, še več pa

razprav na podlagi tega gradiva, tudi v revijah *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik* in *Statistische Monatsschrift*.¹

Gradivo, ki je objavljeno v teh publikacijah, je zelo bogato in mnogovrstno. Poleg splošnih demografskih podatkov (rodnosti, smrtnosti, prirodnega prirastka ipd.) so objavljali še celo vrsto drugih podatkov, dragocenih za preučevanje zgodovine gospodarstva, zdravstva, šolstva, volitev ipd. V tem prispevku se, kot sem že omenila, omejujem samo na poklicno sestavo prebivalstva, ki nam pokaže pomen prebivalstva kot pomembnega gospodarskega dejavnika. Poklicna in s tem tudi družbena razčlenjenost prebivalstva je gotovo eden od važnih elementov v vsakem orisu gospodarskega razvoja. Poklicna statistika omogoča vpogled v obseg ter smer delitve dela in socialne diferenciacije ter s tem odslikava tudi razčlenjenost in stopnjo razvoja gospodarstva. Spremljanje poklicne sestave prebivalstva, zabeležene v desetletnih razmakih, nam hkrati pokaže tudi najpomembnejše razvojne trende spreminjanja gospodarske poklicne sestave prebivalstva. S tega vidika je zato gotovo izredno pomemben študij gradiva poklicnih statistik pri raziskovanju družbenega in gospodarskega razvoja naše preteklosti.

Avstrijska statistična služba ni poznala posebnih poklicnih štetij prebivalstva, ampak so bila vprašanja o poklicu vključena v popisne pole splošnih ljudskih štetij. Rezultati obdelave o poklicni sestavi so bili objavljeni skupaj s splošnimi rezultati ljudskih popisov.² Ljudska štetja so bila do razpada Avstro-Ogrske opravljena v letih 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910. Popis leta 1857 s kritičnim datumom 31. oktober je bil že izveden po modernih statističnih načelih po vzoru popisa, izvedenega leta 1846 v Belgiji, in ne več samo z vojaških vidikov. Vendar pa se tega popisa še ne da primerjati s kasnejšimi, ki so jih izvajali na podlagi zakona iz leta 1869. Leta 1857 so namreč popisovali stalno (tako imenovano domače) prebivalstvo, hkrati pa niso dovolj upoštevali razlike med stalnim in prisotnim prebivalstvom.³ Popis leta 1869 in vsi naslednji do leta 1910 s kritičnim datumom 31. december so ugotavljali prisotno prebivalstvo, in so sodobni ter zanesljivi. Popisnice so se od popisa do popisa le neznatno spreminjale, dodajali so le nove rubrike.

Raziskovalcu družbene zgodovine nekoliko otežujejo uporabo uradnih rezultatov različne metodologije obdelave gradiva. Poklicne sheme so se od popisa do popisa spreminjale, čeprav je treba takoj pristaviti, da ne vedno toliko, da podatkov ob ustreznih preračunavanjih ne bi mogli med seboj smiselno primerjati. Ta ugotovitev velja predvsem za zadnje tri popise, manj pa za

¹ Obširneje glej o tem Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 14, historični odsek 5, Učiteljska tiskarna, Ljubljana 1936, str. 45–46 in str. 54–56.

² Rezultati poklicne statistike popisov prebivalstva v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910 so objavljeni v naslednjih publikacijah: *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern dann der Militärgränze nach der Zählung vom 31. Dezember 1869*, 2. zvezek, *Bevölkerung nach dem Beruf und der Beschäftigung, Österreichische Statistik I.* knjiga, 2., 3., 4. zvezek, *Österreichische Statistik XXXIII.* knjiga, 4., 5., 6. zvezek, *Österreichische Statistik, LXV.* knjiga, 4., 5., 6. zvezek. *Österreichische Statistik, Neue Folge, III.* knjiga, 4., 5., 6. zvezek.

³ Zwitter uporablja za stalno prebivalstvo tudi termin pristojno prebivalstvo. Zwitter, navedeno delo, str. 55. Primerjaj tudi Igor Vrišer, *Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane*, knjižnica »Kronike«, Ljubljana 1956, str. 22.

rezultate popisov v letih 1869 in 1880.⁴ Če hočemo podatke med seboj primerjati, je treba poenotiti poklicne sheme. Smiselno je, da to poenotenje naslonimo na poklicno shemo zadnjega avstrijskega popisa leta 1910, ki obenem ni bistveno drugačna od poklicne sheme, ki jo uporabljajo statistiki danes.

Iz priložene tabele vidimo, kako je avstrijska statistična služba za vsak popis sproti prilagajala in razvijala poklicno shemo za obdelavo in prikaz rezultatov, hkrati pa tudi še poenoteno poklicno shemo. Razdelitev v štiri razrede — razred A kmetijstvo, gozdarstvo in lov, razred B obrt in industrija, razred C trgovina in promet, razred D vojska, javne službe, svobodni poklici, rentniki, varovanci v zavodih in drugi — so prvič uvedli šele pri popisu leta 1890, vendar lahko v ta osnovni delitveni model brez težav uvrstimo poklicne skupine, uporabljene pri prejšnjih dveh popisih. Na tem nivoju je moč rezultate vseh petih popisov med seboj brez težav primerjati. Te primerjave nam omogočajo osvetlitev globalnih premikov v gospodarski (poklicni) pripadnosti prebivalstva v slovenskih deželah od druge polovice 19. stoletja do časa pred prvo svetovno vojno, to je v času tistih razvojnih procesov, ki so slovenskim deželam prinesli nov gospodarski preobrat s težiščem na neagrarni proizvodnji. Podrobneje pa lahko te premike osvetlimo samo, če lahko primerjamo podatke za posamezne gospodarske panoge med seboj in znotraj samih. Čeprav zgodovinarji večkrat nismo tako natančni kot statistiki in se zadovoljujemo tudi s primerjavami med nekoliko bolj ohlapno določenimi skupinami, moramo tudi mi vseeno ugotoviti, da podrobnejše primerjave podatkov znotraj gospodarskih panog med popisom leta 1869 in 1880 na eni strani ter popisi leta 1890, 1900 in 1910 na drugi žal niso možne in smiselne. Ta ugotovitev še posebej velja za obrt in industrijo, ker so se za ta razred poklicne sheme avstrijske statistike najbolj korenito spreminjale. Tako so za leto 1869 za ti dve gospodarski panogi prikazali rezultate v sedmih skupinah, za leto 1880 samo v dveh, za leti 1890 in 1900 v petnajstih in za leto 1910 v štirinajstih. Nobeno preračunavanje tu ni smiselno, saj lahko za celotno obdobje primerjamo samo dva podatka: o prebivalstvu, ki se je preživljalo z rudarstvom in plavžarstvom, ter vsemi ostalimi industrijskimi in obrtnimi panogami. Brez večjih težav pa so mogoče primerjave med rezultati popisov 1890, 1900 in 1910 pač za štirinajst skupin, ki ustrezajo posameznim industrijskim in obrtnim panogam.

Delitev prebivalstva znotraj teh skupin se ni bistveno spreminjala. Razdeljeno je bilo na zaposleno (aktivno) in vzdrževano prebivalstvo, znotraj teh dveh uvrstitev pa na več podskupin. Za popisa leta 1869 in 1880 je razvrščeno zaposleno prebivalstvo na samostojne, uslužbenke in delavce, vzdrževano pa na svojce in hišne posle. Razdelitev med nepridobitnim vzdrževanim prebivalstvom je ostala nespremenjena tudi pri najslednjih popisih. Spreminjala pa se je notranja delitev v skupini aktivnega prebivalstva. Leta 1890 so bile štiri, leta 1900 pet in leta 1910 sedem podskupin. Tako so leta 1890 na novo uvedli podskupino dninarjev, leta 1900 podskupino pomagajočih družinskih članov, leta 1910 pa še podskupini najemnikov in kolonov ter vajencev. Če hočemo narediti podrobnejšo primerjavo med popisi, tvegamo najmanj napak, če re-

⁴ Glej tudi Adolf Vogelник, Gradivo k poklicni statistiki slovenskega prebivalstva za razdobje od 1890 do 1931. Tehnika in gospodarstvo VI/1940, št. 1—2, str. 18—19.

Tabela št. 1
Poklicne sheme popisov 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910

	1869	1880	1890	1900	1910
A					
1. poljedelstvo, živinoreja, vrtnarstvo	10	15, 16	1	1	1
2. gozdarstvo	10	15, 16	2	2	2
3. ribolov	11	14	3	3	3
B					
4. rudarstvo, plavžarstvo	12	17	4	4	4
5. industrija kamna, zemlje	14	18	5	5	5
6. kovinska industrija, obrt	14	18	6, 7	6, 7	6
7. strojna industrija, obrt	14	18	8	8	7, 9
8. kemična industrija	15	18	9	9	8, 9
9. gradbeništvo	13	18	10	10	10
10. poligrafična obrt	17	18	11	11	11
11. tekstilna industrija, obrt	16	18	12	12	12
12. papirna in usnjarska industrija, obrt	17	18	13	13	13
13. lesna industrija, obrt	14	18	14	14	14
14. prehrabena industrija, obrt	15	18	15, 16	15, 16	9, 15
15. oblačilna obrt	17	18	17	17	16
16. ostale industrije, obrti	18	18	18	18	17
C					
17. trgovina z blagom	19	19	19	19	18
18. denarni in kreditni zavodi, zavarovalnice	21	21	20	20	19
19. promet	20	20, 22	21, 22	21, 22	20, 21
20. posebna trgovska in prevozna podjetja	19, 20	19, 20	23	23	22
21. gostinska obrt	18	18	16	16	23
22. hišne službe in različno mezdno delo (dnina)	23	26	23	24	24
D					
23. aktivno vojaštvo	3	4	24	25	25
24. dvorne, državne in druge javne službe	1, 2, 4, 8, 9	1, 2, 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13	25	26	26, 27
25. svobodni poklici	6, 7	5, 6, 7	26	27	28
26. rentniki, podpiranci	22	23, 24	27	28	29
27. osebe v zavodih in poklicni pripravi	5	25	28	29	30
28. brez poklica, brez navedbe poklica	24	28	29	30	31

zultate preračunamo po vzorcu razdelitve, ki je veljala leta 1890, torej na samostojne, uslužbenke, delavce in dninarje.

Veliko več dela je potrebno, če hočemo iz rezultatov popisov izračunati podatke za slovensko etnično ozemlje. Nobenih težav ni za Kranjsko in slovensko Štajersko, težje pa je za slovensko Koroško, Goriško, Primorsko s Trstom, Istro in Prekmurje. Poseben je položaj Prekmurja, ki je bilo pred razpadom Avstro-Ogrske vključeno v Železno in Zalsko županijo, ter so bili popisi prebivalstva izvedeni in rezultati objavljeni v okviru ogrske polovice države. Za ostale našete dele slovenskega etničnega ozemlja moramo podatke preračunavati po tistih najmanjših upravnih enotah, po katerih so bili objavljeni rezultati popisov, to je po okrajnih glavarstvih. Pri tem se moramo zavedati, da meje okrajnih glavarstev niso bile vedno povsem identične s slovenskimi etničnimi mejami, in da na ta način zajamemo tudi območja izven našega ozemlja.

Ni majhno število raziskovalcev, ki so uporabljali bogato gradivo iz avstrijskih uradnih statističnih publikacij. Vendar za večino velja, da so ga izkoriščali le fragmentarno. Eni so uporabili le podatke o demografskem razvoju Slovencev, drugi le podatke posameznih štetij, najpogosteje štetja leta 1910, tretji podatke za posamezne dežele.⁵ Mislim pa, se ne motim dosti, in predvsem, da ne delam nikomur prehude krivice, če posebej omenim, da sta celotno gradivo poleg Frana Zwittra najbolj sistematično preštudirala in uporabila statistika Dolfe Vogelnik in Živko Šifrer. Vogelnik je objavil rezultate poklicne statistike štetij 1890, 1900 in 1910, vendar le za ozemlje Slovenije med obema vojnoma. Šifrer je prikazal razvoj prebivalstva v Sloveniji po spolu, ekonomsko strukturo prebivalstva pa le po osnovni razdelitvi na agrarno in neagrarno za čas od leta 1857 naprej, vendar tudi on samo za ozemlje današnje republike Slovenije.⁶

Drug vir, ki se mi zdi v nekaterih pogledih še pomembnejši kot statistično gradivo, so moštvene knjige, ki jih ponekod izmenjujemo tudi matične ali delavske knjige. So nenadomestljiv, prvovrsten zgodovinski vir raziskovalcu, ki preučuje razvoj, to je nastajanje, oblikovanje in rast modernega industrijskega delavstva na Slovenskem. Če nam rezultati popisov prebivalstva omogočajo analizo globalnih premikov v družbeni strukturi prebivalstva na Slovenskem, pa nam podatki, zbrani v moštvenih knjigah, pomagajo pri razumevanju teh procesov v manjših celicah, to je v okviru industrijskega obrata. Kvantitativna analiza podatkov iz moštvenih knjig nam daje bolj detajlno podobo procesa gospodarskega razvoja, ki je spreminjal razmerja med posa-

⁵ Razprav, kjer so avtorji uporabljali to gradivo, je precej, zato dajem le zelo kratek izbor: Etbin Kristan, Narodno vprašanje in Slovenci, Delavska tiskovna družba, r.z.z.o.z., Ljubljana 1908; Filip Uratnik, Prebivalstvo in gospodarstvo Slovenije, Cankarjeva družba, Ljubljana 1929/1930; Anton Melik, Slovenija I, Slovenska matica, Ljubljana 1936; Fran Zwitter, navedeno delo; Janko Pleterški, Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno, zbornik Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat, Posebna izdanka Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1967, str. 761—788; Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda V, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974.

⁶ Adolf Vogelnik, Gradivo k poklicni statistiki slovenskega prebivalstva za razdobje od 1890 do 1931. Tehnika in gospodarstvo. VI/1940, št. 1—2, str. 17—48 in Živko Šifrer, Razvitak Slovenije u poslednjih sto godina. Stanovništvo I/1963, str. 339—364.

meznimi gospodarskimi panogami. Moštvene knjige vsebujejo naslednje podatke: ime in priimek, letnico rojstva, rojstni kraj ali domovinsko pravico (včasih oboje), poklic ali delovno mesto, čas zaposlitve, to je datum vstopa in izstopa z dela, ter navadno tudi vzroke odhoda z dela. Žal so moštvene knjige ohranjene samo za nekatere industrijske obrate. Srečna okoliščina je, da so to hkrati tisti obrati, ki so bili že pred prvo svetovno vojno najpomembnejši in celo ključni v slovenski industriji. Ohranjene so skoraj v celoti za tri slovenske železarne, na Jesenicah, Ravnah in v Štorah, za rudnik rjavega premoga v Trbovljah, rudnik in topilnico svinca Mežica, rudnik živega srebra v Idriji, za tekstilni tovarni v Tržiču in Litiji ter za tobačno tovarno v Ljubljani.⁷ Neuspešno je bilo iskanje teh knjig doslej v kemični, usnjarski in papirni, lesni in prehrambeni industriji. Skupno so v znanih moštvenih knjigah zbrani podatki za več kot 85 000 delavcev. Ta podatek sam zase govori, kako pomembne so moštvene knjige pri analizi razvoja slovenskega industrijskega delavstva. Vendar pa te knjige kljub nadvse dragocenim podatkom omogočajo samo vzorčni študij procesa nastajanja in oblikovanja delavstva v posameznih industrijskih obratih posameznih industrijskih panog.

V okviru študija družbenih in gospodarskih procesov hitre industrializacije je eno od bistvenih in hkrati tudi zanimivih vprašanj, kako se je oblikovalo in razvijalo obrtno in industrijsko delavstvo. Tu gre za probleme kvalifikacijske strukture, geografske in poklicne mobilnosti, fluktuacije, če naštejemo le najvažnejše. In prav tu nam kvantitativna analiza podatkov iz moštvenih knjig daje dovolj podrobne in zadovoljive informacije. Edina resna ovira pri izkoriščanju gradiva iz moštvenih knjig je zelo veliko število podatkov. Možnosti za njihovo obdelavo so tri. Najslabša je ročna, saj ne omogoča, da bi lahko izkoristili vse informacije. V ilustracijo naj navedem, da je pri ročni obdelavi skoraj nemogoče izračunati — mislim namreč v še ekonomičnem času — poprečno starost delavcev ob prvi zaposlitvi ali pa poprečno dobo zaposlitve v posameznem obratu. Druga možnost je računalniška obdelava podatkov, ki ima zaenkrat še tudi svojo slabo stran. Raziskava je zelo draga, saj sta zajemljanje in prenos podatkov na kartice ali diskete za sedaj še dolgotrajen in zamuden postopek. Tega dela zgodovinar tudi ne more opraviti sam, ampak potrebuje posebno strovno ekipo. Stvari pa le niso tako brezizhodne, saj mi je ob ljubeznivi pomoči centra za AOP Tobačne tovarne v Ljubljani že uspela računalniška analiza podatkov iz moštvene knjige za njihove delavce, zaposlene v njej v letih od 1871 do 1914. V sodelovanju z računskim centrom železarne na Jesenicah pa pripravljam računalniško obdelavo podatkov o delavcih v železarnah na Jesenicah, v Ravnah in Štorah. Tretja možnost je vzorčna obdelava, ki pa jo zgodovinarji še vedno neradi uporabljamo.

Deloma sem že sproti ob opisu obeh statističnih virov omenjala in poudarjala njun pomen in uporabnost. Bolj podrobno in nazorno pa bom prikazala razvoj obrti in industrije, kot se pač zrcali skozi podatke poklicne statistike,

⁷ Podrobnejši podatki o času in številu vpisanih delavcev za našete moštvene knjige so: Železarna Jesenice 1890—1914, približno 10 000 vpisov, železarna Ravne na Koroškem 1837—1907, 1638 vpisov, železarna Štore 1879—1914, 3563 vpisov, rudnik rjavega premoga Trbovlje 1874—1914, 55 190 vpisov, rudnik in topilnica svinca Mežica 1815—1907, 1470 vpisov, bombažna predilnica in tkalnica Tržič 1890—1914, 5225 vpisov, tobačna tovarna Ljubljana 1871—1914, 4425 vpisov, predilnica Litija 1909 do 1914, 1455 vpisov.

za Celje in njegovo okolico. Ta oris zajema mesto Celje in nekdanje okrajno glavarstvo Celje s sodnimi okraji Celje, Gornji grad, Vransko, Konjice, Šmarje in Laško. Ni moj namen, da bi podrobneje razgrinjala pregled razvoja industrije in obrti v Celju in okolici, zato bom navedla samo nekaj osnovnih in že iz literature znanih podatkov. Pri tem prikazu se bom držala uradnih poklicnih shem avstrijske statistične službe in orisala razvoj industrije na tem področju v okviru trinajstih industrijskih panog.⁸

Izrazito najpomembnejša industrijska panoga v celjskem okraju je bilo rudarstvo. Poleg premogovnikov v Trbovljah, Hrastniku, na Dolu, v Zabukovici pri Libojah in Ojstrem, združenih v Trboveljski premogokopni družbi (TPD), je bila v tem času v celjski okolici še vrsta manjših rudnikov premoga. Omenim naj le Pečovnik ter premogovnike, ki so bili v lasti železarne v Štorah, Laško, Briše, Pleše, Govce in Pečovje.⁹ V obdobju, o katerem govorimo, so bili ti premogovniki eden od pomembnih nosilcev industrializacije na tem geografskem območju. Do največje možne mere so izkoristili možnosti razvoja, ki jim jih je odprla dograditev južne železnice. Seveda se tu ne morem poglobljati v vlogo, ki jo je pri tem imel tuj kapital, ker to daleč presega tematiko te razprave.

Relativno močna, resda bolj po številu obratov kot pa po številu zaposlenih delavcev, je bila industrija kamna in zemlje. V to industrijsko panogo se uvrščajo steklarne, opekarne, apnenice, cementarne in keramična industrija. Tovrstnih obratov je bilo prav na tem področju precej. Najstarejši obrati tovarniškega značaja v tej panogi so bile steklarne, ki so jih ustanovljali že od začetka 18. stoletja dalje. Sprva so bile v lasti zemljiških gospodov, kasneje pa so prešle v last posameznih meščanov. Izkoriščale so gozdno bogastvo v okolici Celja. V drugo polovico 19. stoletja so se ohranile le steklarne v Libojah, Trbovljah in Hrastniku. Sredi šestdesetih let pa je začela pešati njihova konkurenčna sposobnost, izgubljale so tuje trge ter sta do devetdesetih let prvi dve propadli. Uspešno se je modernizirala in tako ohranila konkurenčnost doma in v tujini le steklarna v Hrastniku. Na novo pa so v tem obdobju odprli steklarni v Straži pri Rogatcu in v Tržišču pri Rogaški Slatini. Steklarstvu sorodna je keramična industrija, ki se je razvila iz lončarske obrti. Poleg še danes uspešne tovarne v Libojah, ustanovljene leta 1816, je bila v tem obdobju pomembna manjša tovarna majolik v Kasezah, ustanovljena leta 1873, s podružnico v Spodnji Rečici pri Laškem. Ugodne so bile tudi razmere za razvoj opekarništva. Opekarne so bile raztresene po celotnem področju in značilno zanje je bilo, da so bili to nestalni obrati, ki so nastajali po sprotnih potrebah. Od večjih opekarniških obratov je treba omeniti celjsko mestno opekarno na Spodnji Hudinji in opekarno v Trbovljah. Enake ugotovitve veljajo tudi za številne apnenice. Žganje apna je bilo dokaj razvito in razširjeno, vendar spet razdrobljeno na vrsto manjših apnenic, izmed katerih so bile najbolj znane na Frankolovem, Lindeku in Socki. Šele proti koncu tega ob-

⁸ Glej priloženo tabelo številka 1, Poklicne sheme popisov v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

⁹ Ferdo Gestrin-Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966, str. 157 in str. 234 in Jože Šorn, Pregled industrializacije Slovencev v času 1719—1919, 2. del: čas od okoli 1809 do 1918, tipkopis, Arhiv IZDG, str. 101—119.

dobja so bile zgrajene velike apnenice v Zidanem mostu in Hrastniku. V okviru te industrijske panoge ima pomembno mesto še industrija cementa z dvema večjima obratoma v Zidanem mostu in Trbovljah. Cementarna v Zidanem mostu je bila ustanovljena leta 1857 in je poleg prvovrstnega cementa izdelovala še cementno opeko, cementne plošče, nepregorljivo opeko ter apno. Cementarno v Trbovljah so zgradili v zameno za ukinjeno steklaro leta 1876. V času do prve svetovne vojne so jo večkrat modernizirali, opustili so izdelavo roman cementa ter izdelovali le odličen portland cement. Cementarna je delovala v okviru TPD.¹⁰

Največje podjetje v kovinski industriji je bila železarna v Štorah, ki jo je zgradil leta 1851 Tirolec Pavel Putzer. Zaradi finančnih težav se je leta 1865 preoblikovala v rudarsko in železarsko delniško družbo. Družba se je bila prisiljena še naprej zadolževati, in je leta 1878 podjetje prodala družbi Hohenwanger Hauptgewerkschaft z Dunaja, ki pa je po borznem polomu na Dunaju leta 1873, v katerem je bila tudi sama prizadeta, ustavila proizvodnjo v Štorah. Obrat je dala na dražbo in leta 1877 ga je s premogovniki vred kupil Carl Neufeldt z Dunaja. Naslednje leto je železarno organiziral kot delniško družbo z imenom Rudnik in železarna Štore (Berg- und Hüttenwerk Störé). Podjetje je imelo sedež na Dunaju. Obsegalo je železarske obrate pudlarno, kladivarno, valjarno z livarno ter že omenjena premogovna polja. V železarni so izdelovali sivo litino in jeklo.¹¹ Leta 1873 začeta gradnja je v letu 1875 že omogočila taljenje cinkove rude v državni cinkarni v Celju, drugem največjem podjetju kovinske stroke. Topila je cinkovo rudo iz Rablja, s katerim je bila dejansko enotna proizvodnosplošna enota, čeprav je manjše količine rude dobivala tudi iz nekaterih koroških in tirolskih rudnikov. Premog, ki je bil njeno najpomembnejše kurivo, je dobivala iz velenjskega premogovnika. Leta 1912 je cinkarna zgradila še lastno pražarno in obrat za žvepleno kislino. V času pred prvo svetovno vojno je celjska cinkarna proizvedla 30 % avstrijske proizvodnje cinka.¹² V kovinski industriji je imela pomembno mesto tudi tovarna emajlirane posode, ustanovljena leta 1894. Ustanovitelj in lastnik je bil Adolf Westen. Med leti 1900 in 1912 je podjetje delovalo kot delniška družba, dokler ni leta 1912 Westen ponovno sam postal edini lastnik. V kovinski industriji moramo omeniti še zlatarstvo, kjer je podjetnikom Pachiaffi uspelo, da so proti koncu 19. stoletja svojo obrtno zlatarsko delavnico organizirali kot industrijsko podjetje.¹³

V kemični industriji je obratovalo več podjetij. Ustanovljeni sta bili dve tovarni močnega razstreliva haloksina, prva leta 1865 pri Škofji vasi, druga leta 1869 v Spodnji Rečici pri Laškem. Obratovali sta le do začetka devetdesetih let, ko je proizvodnjo eksploziva povsem prevzela država. Kemična tovarna

¹⁰ Janko Orožen, *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola*, Občinski ljudski odbor v Trbovljah, Trbovlje 1958, str. 402—405 (dalje navajam Orožen, *Zgodovina Trbovelj*) in Janko Orožen-Justin Felicijan, *Kratka gospodarska zgodovina Celja in okolice*, Odbor za proslavo 300-letnice mesta Celja, Celje 1952, str. 30—31 in 36—37 (dalje navajam Orožen-Felicijan, *Gospodarska zgodovina Celja*).

¹¹ Jože Šorn, navedeno delo, str. 85—86 in Orožen-Felicijan, *Gospodarska zgodovina Celja*, str. 38—39.

¹² Jože Šorn, navedeno delo, str. 125—126 in Orožen-Felicijan, *Gospodarska zgodovina Celja*, str. 39—40.

¹³ Orožen-Felicijan, *Gospodarska zgodovina Celja*, str. 30 in 40—41.

v Hrastniku je začela obratovati leta 1860. Preseljena je bila iz Trsta, njeni glavni proizvodi pa so bili kalijev in kromov kislilni soliter, po letu 1871 pa tudi žveplena kislina in železov minij.¹⁴

V tekstilni industriji je bila najpomembnejši obrat tekstilna tovarna v Preboldu. Začeli so jo graditi tržaški podjetniki leta 1838, obratovati pa je začela leta 1842 kot bombažna predilnica. Leta 1866 je povsem pogorela, ponovno je začela delati leta 1870. Vse do leta 1913 je menjavala lastnike, tega leta pa je prešla v sklop Mautnerjevega tekstilnega koncerna.¹⁵

Industrija papirja in usnja je bila s podjetji, ki so bili bolj obrtne kot industrijske narave, precej razdrobljena. Od sedmih usnjarn iz prve polovice 19. stoletja so se v obravnavano obdobje ohranile le tri, dve v Celju in ena na Dobrni. Papirnice so bile štiri, vse so bile manjše in so izdelovale rjav ovojni papir. Bile so v Jurkloštru, Tevčah, Panečah in Višnji vasi.¹⁶

Lesni industriji se v tem prostoru kljub ugodni legi in razmeroma velikemu lesnemu bogastvu ni uspelo posebno razviti in uveljaviti. Poleg nekaj manjših parnih žag je bilo edino omembe vredno lesno podjetje tovarna meril v Polzeli, ustanovljena leta 1896.¹⁷

Prehrambena industrija v Celju in okolici je v primerjavi s prejšnjimi obdobji izgubila vodilno mesto. Pivovarništvo, resda bolj z značajem velike obrti, se je ohranilo v Laškem. Zmanjšalo se je tudi število mlinov, najpomembnejši trije pa so se razvili v tovarniška podjetja. To so bili valjni mlini na Teharjih, v Spodnji Hudinji in na Ložnici. V Zidanem mostu je od leta 1851 obratovala tovarna rastlinskih olj, ki je pred prvo svetovno vojno pogorela in je niso več obnovili. Omeniti je treba še tovarno vinskega cveta in kisa, ustanovljena leta 1875 v Zavodni.¹⁸

Obrt se je tako kot drugod na Slovenskem tudi v Celju in njegovi okolici bolj in manj uspešno branila pred popolnim propadom. V tem obdobju je težišče neagrarne proizvodnje hitreje prehajalo z obrti na industrijo in bolj produktivna in konkurenčna industrijska proizvodnja je postopoma jemala zaslužek vrsti obrtnikov. Nekatere tradicionalne obrti, kot so bile tkalska, barvarska in lončarska, so propadle. Druge so se, ene bolj, druge manj uspešno preusmerjale v industrijsko proizvodnjo, kot na primer pivovarništvo, usnjarstvo, milarstvo. Kovinske obrtne stroke so se čedalje bolj specializirale, pri tem pa so nekatere propadle, kot na primer kotlarstvo, druge pa, kot ključavničarstvo, so se še bolj razvile. Enake ugotovitve veljajo za gradbeniške obrti, ki so se ob velikem gradbeniškem zagonu v drugi polovici 19. stoletja uspešno razvijale. Tretje pa so dokaj mirno, brez pretresov in v skorajda nespremenjenih razmerah delovale naprej. Takšne obrti so bile kamnoseštvo, pleskarstvo in vrsta storitvenih obrti. Hkrati so se pojavljale povsem nove obrtne stroke, ki so bile vezane na velike spremembe v prometu ter na elektrifikacijo in plinifikacijo. Pri tem mislim na obrti, ki so se specializirale na vzdrževanje novih strojev v prometu, obrti in industriji.¹⁹

¹⁴ Orožen, Zgodovina Trbovelj, str. 531—535.

¹⁵ France Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji, Založba Borec, Ljubljana 1976, str. 28.

¹⁶ Orožen-Felician, Gospodarska zgodovina Celja, str. 33.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam, str. 28—30 in 34—35.

¹⁹ Prav tam, str. 28—30.

Obdobje druge polovice 19. stoletja je bilo, kot vidimo, tudi v Celju in njegovi širši okolici čas hitre in intenzivne industrializacije. To območje nam zelo lepo ilustrira, kaj je za razvoj neagrarnega gospodarstva pomenila gradnja osnovnega železniškega omrežja. To velja predvsem za rudarstvo in obrate kovinske ter kemične industrije, ki so postali nosilci industrijskega razvoja. Gotovo pri tem ni najmanj pomembno, da gre hkrati za tiste panoge, ki so še danes nosilci industrijske proizvodnje na tem območju.

Vprašanje je, kako nam prikazujejo živahen gospodarski razvoj podatki poklicne statistike. Ko govorimo o vlogi obrti in industrije v celotnem gospodarstvu, nas najprej zanima, koliko ljudi sta zaposlovali. To nam kažeta tabeli številka dve in tri.

Tabela številka 2
Prebivalstvo zaposleno v obrti in industriji

Leto	Celje z okolico	slovenska Štajerska	slovenske dežele
1869	7 332 5,99 %	20 802 5,1 %	101 320 7,1 %
1880	9 372 7,2 %	22 561 5,3 %	117 300 7,7 %
1890	10 254 7,5 %	24 104 5,4 %	129 844 8,2 %
1900	12 480 8,8 %	28 995 6,3 %	147 527 8,9 %
1910	14 188 9,7 %	34 181 7,2 %	186 761 10,4 %

Tabela številka 3
Prebivalstvo, zaposleno v obrti in industriji in celotno prebivalstvo

Leto	Celje z okolico	slovenska Štajerska	slovenske dežele	Celje z okolico	slovenska Štajerska	slovenske dežele
1869	7 332	20 802	101 320	122 281	406 180	1 431 667
	100	100	100	100	100	100
1880	9 372	22 561	117 300	129 526	426 975	1 519 422
	127,8	108,4	115,8	105,9	105,1	106,1
1890	10 254	24 104	129 844	135 721	444 300	1 587 711
	139,8 (109,4)	115,9 (106,9)	128,2 (110,7)	110,9 (104,8)	109,4 (104,1)	108,6 (104,5)
1900	12 480	28 995	147 527	140 793	457 847	1 652 653
	170,2 (121,7)	139,4 (120,3)	145,6 (113,6)	115,1 (103,7)	112,7 (103)	115,4 (104,1)
1910	14 188	43 181	186 761	146 433	476 822	1 788 022
	193,5 (113,7)	164,3 (117,9)	184,3 (126,6)	119,7 (104)	117,4 (104,1)	124,9 (108,2)

Da bi bili podatki bolj razumljivi in lažje predstavljeni, navajam obenem tudi podatke za slovensko Štajersko in slovensko etnično ozemlje v celoti. Iz tabele številka 2 sta razvidna absolutno število in delež zaposlenega prebivalstva v obrti in industriji glede na celotno prebivalstvo. V Celju in okolici je v letu 1869 delalo v obrti in industriji skoraj 6 % vsega prebivalstva, manj kot pol stoletja kasneje, leta 1910, pa je bil ta odstotek že 9,7, narasel je za 3,7 %. Posebej moram opozoriti na dejstvo, da je bil ta porast na tem območju relativno hitrejši kot pa na ostalem slovenskem etničnem ozemlju, kjer se je v istem obdobju zvečal nekoliko manj, za 3,1 %. Hkrati pa je bil precej manjši na slovenskem Štajerskem, kjer se je povečal samo za 2,1 %. V tabeli številka 3 so poleg števila aktivnega in celotnega prebivalstva v Celju z okolico, na slovenskem Štajerskem in na slovenskem etničnem ozemlju navedeni tudi indeksi porasta. Izračunani so tudi kumulativni indeksi, ki so navedeni v oklepaju. Vidimo, da je število zaposlenih v obrti in industriji povsod hitro naraščalo, vendar spet najhitreje v okrajnem glavarstvu Celje, kjer se je število zaposlenih v teh dveh gospodarskih panogah v dobrih štiridesetih letih skoraj podvojilo, medtem ko se je na slovenskem Štajerskem in v vseh slovenskih deželah povečalo nekoliko manj, za 64 % oziroma 84 %. Primerjave med kumulativnimi indeksi nam pokažejo, da so porasti med posameznimi desetletji znotraj posameznih območij in med njimi zelo različni. Spet je najbolj opazna razlika med okrajnim glavarstvom Celje, kjer je v desetletju 1869—1880 število zaposlenih naraslo za 27,8 %, in slovensko Štajersko, kjer se je to število zvečalo le za 8,4 %. Povsod pa beležimo počasnejši dvig v desetletju 1880—1890. Naj opozorim, da je bil to čas, ko si gospodarstvo v slovenskih deželah še ni opomoglo od posledic borznega poloma na Dunaju v letu 1873 in velike recesije, ki mu je sledila in jo je bilo pri nas čutiti še daleč v osemdeseta leta. Živahnejši gospodarski razvoj pa kažejo indeksi za leti 1900 in 1910, računano glede na leto 1869, ko je za Celje in okolico indeks povečanja števila zaposlenih v letu 1900 170,3, v letu 1910 193,5, za slovensko Štajersko 139,4 in 164,3, za slovenske dežele pa 145,5 in 184,3. Precej počasneje je v vsem tem obdobju naraščalo število prebivalstva. Med indeksi rasti prebivalstva v celjskem okrajnem glavarstvu, na slovenskem Štajerskem in na slovenskem etničnem ozemlju ni tako velikih razlik kot med indeksi, izračunanimi za aktivno prebivalstvo v obrti in industriji. Velja pa splošna ugotovitev, da so na slovenskem Štajerskem nekoliko nižji kot v okrajnem glavarstvu Celje in v slovenskih deželah. Enake ugotovitve veljajo tudi za kumulativne indekse.

Iz povedanega vidimo, da nam uradni podatki poklicne statistike omogočajo kvantifikacijo globalnih strukturnih premikov tistega procesa, ki mu eni pravijo preprosto industrializacija, drugi pa tudi premik težišča z agrarne na neagrarno proizvodnjo v narodnem gospodarstvu. Vsi nadaljnji izračuni pa nam bodo pokazali, kakšni so bili strukturni premiki med posameznimi panogami znotraj industrije in obrti.

Tabeli številka 4 in 5 nam kažeta razmerja med posameznimi industrijskimi in obrtnimi panogami. V tabeli številka 4 so prikazana s pomočjo izračunanega odstotka zaposlenih v vsaki panogi posebej glede na število vseh zaposlenih v obrti in industriji, v tabeli številka 5 pa so izračunani indeksi porasta oziroma padca glede na to število. Te izračune lahko naredimo le za čas od leta 1890 naprej. Obdelava podatkov in prikaz rezultatov pri popisih

Tabela številka 4

Industrijske in obrtne panoge v okrajnem glavarstvu Celje — delež zaposlenih

Panoga	1890	1900	1910
rudarstvo, plavžarstvo	27,6	34,8	30,7
industrija kamna, zemlje	4,02	4,2	6,6
kovinska industrija, obrt	5,9	7,9	8,5
strojna industrija, obrt	1,6	1,6	2,9
kemična industrija	1,7	2,4	2,4
gradbeništvo	7,7	6,5	6,2
poligrafična obrt	0,3	0,3	0,4
tekstilna industrija, obrt	1,1	2,3	1,5
papirna in usnjarska industrija, obrt	2,3	1,6	1,3
lesna industrija, obrt	6,7	7,4	6,5
prehrambena industrija, obrt	15,6	16,1	12,6
oblačilna obrt	21,3	13,6	17,6
ostale industrije, obrt	4,1	1	2,6
skupaj	100	100	100

Tabela številka 5

Industrijske in obrtne panoge v okrajnem glavarstvu Celje — indeksi

Panoga	1900 indeks 1890 = 100	1910 indeks 1890 = 100
rudarstvo, plavžarstvo	153,5	153,9
industrija kamna, zemlje	129,3	229,1
kovinska industrija, obrt	163,8	200,6
strojna industrija, obrt	125,9	258
kemična industrija	169,5	180,2
gradbeništvo	103,7	113,2
poligrafična obrt	128,1	175
tekstilna industrija, obrt	245,3	188
papirna in usnjarska industrija, obrt	86,3	78,5
lesna industrija, obrt	132,3	133,5
oblačilna obrt	78,1	114,7
ostale industrije, obrti	30,3	88,2
prehrambena industrija, obrt	125,2	111,6

prebivalstva za leti 1869 in 1880 nam ne omogočata takšnih primerjalnih izračunov za to obdobje.

Najmočnejše in industrijske panoge po številu zaposlenih so bile v Celju in v okrajnem glavarstvu Celje rudarstvo in plavžarstvo, prehrambena

industrija in obrt ter oblačilna obrt, kjer sta delali v letih 1890 in 1900 skoraj dve tretjini vseh zaposlenih v neagrarnem gospodarstvu. V letu 1910, ko ta odstotek nekoliko pade, pa še vedno precej čez polovico, skoraj 61%. Med leti 1890 in 1910 se je stalno povečevalo absolutno in relativno število zaposlenih v rudarstvu in plavžarstvu, industriji kamna in zemlje, obdelavi kovin, strojni industriji in obrti, kemični industriji in poligrafični obrti, relativno pa je padalo v gradbeništvu, papirni in usnjarski industriji in obrti ter prehrabeni industriji in obrti. Najvišji so indeksi — preko 150 — spet v rudarstvu in plavžarstvu, industriji kamna in zemlje, obdelavi kovin, strojni industriji in obrti, kemični industriji in tekstilni industriji. Padajo samo v treh panogah, papirni in usnjarski industriji, drugih industrijah in obrteh ter leta 1900 tudi v oblačilni obrti.

Zanimiv je tudi izračun, ki nam pokaže mesto in pomen obrti in industrije celjskega okrajnega glavastva v okviru slovenske Štajerske. Leta 1869 so predstavljali zaposleni v obrti in industriji celjskega okrajnega glavarstva skupaj z mestom Celje 35,2% vseh zaposlenih v obeh gospodarskih panogah na slovenskem Štajerskem, v letu 1880 se je ta odstotek dvignil že na 41,5. V naslednjih dveh desetletjih je še rasel, v letu 1890 je bil 42,5%, najvišji pa leta 1900, kar 43%. Potem je leta 1910 nekoliko padel in je bil ponovno 41,5%. Največji delež pri tem sta imela rudarstvo in plavžarstvo ter kemična industrija, kjer je delalo v Celju in okolici kar 91% oziroma 59% vseh zaposlenih v teh dveh panogah na slovenskem Štajerskem.

Tabela številka 6

Ženske v industriji in obrti — v %

	1880	1890	1900	1919
Celje z okolico	26,1	21,6	18,7	20,6
slovenska Štajerska	18,1	23,1	18,3	21,5
slovenske dežele	25,4	27,9	24,03	27,2

Eden od kazalcev stopnje razvoja neagrarnih industrijskih in obrtnih panog je tudi, koliko so zaposlovala ženske delovne sile. Pri tem je treba takoj opozoriti, da je ta delež v slovenskih deželah nenavadno visok glede na druge industrijsko bolj razvite pokrajine avstrijske polovice habsburške monarhije. Na to dejstvo je opozorila že sama avstrijska statistična služba.²⁰ Iz tabele številka 6 je razvidno, da je bil ta odstotek zelo spremenljiv. Najvišji je bil v letu 1890, leta 1900 je presenetljivo padel in kljub porastu leta 1910 ni dosegel stopnje iz leta 1890. Zato je ena od nalog našega zgodovinopisja, da podrobneje razišče vzroke za takšno presenetljivo gibanje. Ena od verjetnih razlag je gotovo izseljevanje iz slovenskih dežel, vprašanje pa je, če je edina.

²⁰ Ethin Kristan, navedeno delo, str. 29, in Janko Pleterski, navedeno delo, str. 773.

Zelo na kratko bom predstavila še rezultate obdelave podatkov moštvene knjige železarne v Štorah. Voditi so jo začeli leta 1878, potem ko je železarno s premogovniki vred po večkratnih zamenjavah lastnikov in celo krajši ustavitvi proizvodnje kupil dunajski podjetnik Carl Neufeldt. V njej je 3542 vpisov oziroma 2679 oseb. Vpisi so zaporedni po datumih nastopa dela. Delavec je bil ob vsaki ponovni zaposlitvi vpisan na novo. Do leta 1912 so v njej vpisani tudi delavci železarniških premogovnikov. V železarni je delalo 1483 delavcev, to je 55,3 %. Drugi vpisani — bilo jih je 1196 — so bili zaposleni v premogovnikih. Podjetje je zaposlovalo samo moško delovno silo. 18,5 % delavcev se je v obratih zaposlilo dvakrat ali večkrat.²¹ Do leta 1898 se je letno zaposlovalo le po nekaj deset delavcev, od tega leta dalje pa se jih je začelo letno zaposlovati med sto in dvestopetdeset. Prvi odhodi so zabeleženi šele leta 1889. Število odhodov enakomerno sledi frekvenci prihodov, le da je praviloma nekaj nižje.²² Tudi v štorski železarni in njenih premogovnikih opazamo, podobno kot v drugih industrijskih obratih, za katere imamo moštvene knjige, da so se delavci zaposlovali in odhajali precej enakomerno skozi vse leto, da pa je opazna tendenca večjega zaposlovanja v jesenskih mesecih, predvsem oktobra in novembra, in pogostejšega zapuščanja dela v spomladanskih mesecih, zlasti aprila in maja. Kar vsiljuje se enostavna razlaga, da gre pač za pojav, ki mora nujno spremljati proces industrializacije; pogojevala pa ga je subjektivna in objektivna navezanost novega industrijskega delavstva na agrarno okolje, iz katerega je prihajalo. Premalo pa je bilo še opravljenih raziskav, ki bi pokazale, ali je takšna razlaga tudi edina in pravilna.

Vzroki odhoda — in podatek manjka le za nekaj deset delavcev — so različni. Malo manj kot tri četrtine jih je zapustilo delo na lastno željo. Razmeroma več delavcev je to storilo v rudniku kot pa v železarni.²³ Zaradi nediscipline je bilo odpuščenih 10 % zaposlenih. Med disciplinske prekrške so šteli pretepe, kraje, »plave«, odklanjanje dela, pijančevanje, praznovanje prvega maja. Vsi drugi delavci so bili bodisi upokojeni, obsojeni na zaporne kazni (vendar ne zaradi prekrškov na delu!) ali vpoklicani v vojsko. Umrlo je nekaj deset delavcev. Zanimivo je, da je bila smrtnost višja med zaposlenimi v železarskih obratih kot pa v premogovnikih.²⁴

Analizo podatkov o rojstnem kraju sem opravila na podlagi združevanja v sodne okraje za slovensko narodnostno ozemlje, posameznih deželah za Avstro-Ogrsko.²⁵ 84 % vseh zaposlenih je bilo rojenih na slovenskem Štajerskem, med njimi pa skoraj tri četrtine v okrajnem glavarstvu Celje in sodnem okraju Kozje, torej v krajih blizu podjetja. Še manjša je bila geografska mobilnost delavcev v premogovnikih, saj jih je bilo skoraj 92 % iz slovenske Štajerske in med njimi skoraj 80 % iz krajev v bližini delovnega mesta. Spet ugotavljamo relativno visok odstotek delavcev, rojenih zunaj slovenskega etničnega

²¹ Dvakrat se je zaposlilo 378 delavcev, trikrat 102, štirikrat 14, in petkrat 3, skupaj torej 497 oseb.

²² Ta razpon je pri prihodih od najmanj 3 delavcev v letu 1884 do 53 delavcev v letu 1897, pri odhodih pa od najmanj 28 delavcev v letu 1894 do 39 v letu 1898.

²³ Iz železarne je na lastno željo odšlo 934 delavcev, iz premogovnikov pa 1021.

²⁴ V železarni je umrlo 68 delavcev, v rudniku pa samo 10.

²⁵ Model obdelave podatka o rojstnem kraju je podrobneje opisan v razpravi Jasne Fischer, Proučevanje strukture delavstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno na podlagi moštvenih knjig. Arhivi IV/1981, št. 1—2, str. 65—70.

ozemlja — to velja predvsem za železarno, in je v zvezi z dokaj ugodno kvalifikacijsko strukturo. Med njimi je devet desetih kvalificiranih.²⁶ Tako se ponovno srečujemo z veliko geografsko mobilnostjo kvalificiranega kadra, kar je opaziti tudi v železarnah na Ravnah in Jesenicah ter pri podobni analizi pramateriala ljudskih štetij v Ljubljani v letih 1869—1890.²⁷

Med železarno in njenimi premogovniki je bila precejšnja razlika v kvalifikacijski sestavi delavstva. Analizirala sem jo na podlagi podatka o poklicu oziroma delovnem mestu ob nastopu dela. Za 19 % delavcev v premogovnikih ni bilo mogoče določiti kvalifikacije, ker je podatek preveč splošen — vpisano je samo »rudar«. Nekaj nad 45 % je bilo nekvalificiranih delavcev, 35 % pa kvalificiranih. V železarskih obratih pa je bila skoraj polovica kvalificiranih. Takšno ugodno sestavo je zahtevala pač bolj zapletena narava dela v teh obratih.²⁸

Zusammenfassung

QUELLEN ZUR WIRTSCHAFTS- UND GESELLSCHAFTSGESCHICHTE DER SLOVENEN VON DER MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS BIS ZUM 1. WELTKRIEG

Die vorliegende Arbeit befaßt sich in erster Linie nur mit den statistischen Quellenmaterial aus der bezeichneten Zeit und nicht mit allen Quellen zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte. Verwendet wurden offizielle Statistiken, erhoben und veröffentlicht vom *Statistischen Zentralamt* im Rahmen der allgemeinen Volkszählungen und jene Daten, die die verschiedenen Industriebetriebe in den sogenannten Mannschaftsbüchern über ihre Belegschaften sammelten. Von den vielen offiziellen österreichischen statistischen Publikationen wurden nur jene berücksichtigt, in denen die Ergebnisse der Volkszählungen aus den Jahren 1869, 1880, 1890, 1900 und 1910 veröffentlicht wurden, und diese sind: die Publikation *Bevölkerung und Viehstand* der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder an der Militärgrenze nach der Zählung von Dezember 1869 und die große Serie *Österreichische Statistik*, innerhalb dieser insbesondere die Hefte über die Berufsstatistik. Auf der Analyse dieses Datenmaterials basiert dann die Darstellung der Entwicklung des Gewerbes und der Industrie im Bezirk Celje/Cilli. Um den Industrialisierungsprozeß anschaulicher und verständlicher zu machen, wurden die Entwicklungsdaten des Gewerbes und der Industrie des Bezirkes Celje/Cilli jenen des slovenischen Teiles der Steiermark und des slovenischen ethnischen Gebietes überhaupt gegenübergestellt. Darüberhinaus gibt die Autorin noch einen kurzen Überblick über die Resultate einer Analyse der lückenlos erhaltengebliebenen Mannschaftsbücher der Eisenhütte von *Store* aus der Zeit von 1878 bis 1914.

²⁶ Z neslovenskega ozemlja se je zaposlilo v železarni *Štore* 164 delavcev, med njimi 144 v železarskih obratih.

²⁷ Jasna Fischer, *Socialna osnova delavskega gibanja v Ljubljani, 1870—1890*, Jugoslovanski istorijski časopis 1978, št. 1—4, str. 235—246.

²⁸ Za nekvalificirane delavce v premogovnikih sem štela vozače, čistilce in dlnarje, med kvalificirane pa kopače in učne kopače. V železarskih obratih sem štela med nekvalificirane delavce dlnarje, vajence in delavce na železniškem dvorišču (»platz«), za kvalificirane pa vse, ki so opravljali zahtevnejša železarska in obrtniška dela ter mojstre.

Jiří Kořalka

DVA TIPA INTERNACIONALIZMA V SREDNJEVROPSKEM DELAVSKEM
GIBANJU DO LETA 1914

Razglabljanja o nacionalni in socialni problematiki v slovanskem razvoju do izteka 19. stoletja in njenem medsebojnem odnosu nujno morajo vključevati v marsikaterih smereh ozire na povezanost tega razvoja s podlago v širšem mednarodnem dogajanju. Najbolj izrazito se to potrjuje pač v zgodovini delavskega gibanja, saj je le-to po vsem svojem bistvu pojav mednarodnega značaja. Za poglobljeno pojmovanje internacionalizma so bile zelo pomembne praktične izkušnje delavskega gibanja v srednji Evropi, tod pa v prvi vrsti tiste iz pokretov češkega in slovenskega delavstva v tedanji habsburški monarhiji. V vsem 19. stoletju in na začetku 20. stoletja so Čehi in Slovenci imeli podobne izkušnje iz razmerja do velikonemške ekspanzije in centralističnih teženj politike Dunaja. Ob tem sicer velja upoštevati vsakršne različnosti, ki so koreninile v drugačnem zgodovinskem razvoju, številu ter socialni in politični strukturi.¹ Zato menim, da lahko prispeva k stvari, če osvetlimo nekaj širših političnih zvez v razvoju češkega in slovenskega delavskega gibanja v epohi Prve in Druge internacionale.²

Glavni tokovi mednarodnega delavskega gibanja 19. stoletja so črpali svoje predstave o državni in nacionalni zgradnji Evrope iz ideje dediščine evropske revolucijske demokracije počenši s francosko revolucijo, kakor se je razodevala

¹ Na neke Čehom in Slovencem skupne poteze v odnosih do velikonemškega programa in do nemškega nacionalizma v Avstriji sem opozoril v svojem prispevku — *Deutschtum und Deutschnationalismus in Österreich vor 1918* — v zborniku: *Kärntens Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussionen anlässlich des internationalen Symposions, Klagenfurt 1980*. Izd. Helmut Rumpler. Klagenfurt 1981. Str. 77—89.

² Iz češke literature prim. zlasti —

Zdeněk Šolle: *Internacionála a Rakousko. I. internacionála a počátky socialistického hnutí v zemích bývalé habsburské monarchie*. Praha 1966.

Isti: *Socialistické dělnické hnutí a česká otázka 1848—1918*. (Rozpravy Československé akademie věd, řada společenských věd. r. 79, č. 13.)

Isti: *Die Sozialdemokratie in der Habsburger Monarchie und die tschechische Frage*. (Archiv für Sozialgeschichte, 6—7, 1966—1967, 315—390.)

Isti: *Die tschechische Sozialdemokratie zwischen Nationalismus*. (Archiv für Sozialgeschichte, 9, 1969, 181—266.)

Jiří Kořalka: *O mezinárodním významu českého dělnického hnutí, v období I. a II. internacionály*. (Československý časopis historický, 13, 1965, 827—845.

Isti: *Zur internationalen Rolle der Entstehung, der tschechischen Arbeiterbewegung im alten Österreich* (Österreichische Osthefte, 7, 1965, 275—285.)

predvsem v borbi liberalcev in demokratov raznih dežel v Evropi proti sistemu, porojenemu na dunajskem kongresu leta 1815. Splošnim demokratičnim geslom o suverenosti ljudstva, odstranitvi dinastičnega principa ipd. so se pridružile zahteve, da naj se veliki evropski narodi zedinijo in osvobodijo, posebej nemški, italijanski in poljski. Zlasti je vprašanje poljskega naroda preselilo po svojem pomenu okvir enega naroda in je tako v največji meri postalo orodje v odporu zoper reakcionarne posege carske Rusije v evropsko politiko. Odločilni razvojni moment, ki je tedaj zadeval Čeha in Slovence, pa je bila prioriteta političnih interesov velikonemške revolucionarne demokracije. Po njenem pojmovanju naj bi Čehi in Slovenci kot »slovansko govoreče« prebivalstvo v ozemlju Nemške zveze postali sestavni del nemške politične nacije s tem, da ohranijo neke svoje jezikovne in etnografske posebnosti. Kakor hitro bi netili političen odpor, pa bi bili obsojeni, da padejo.³

Takšna nacionalna koncepcija velikonemške demokracije, izražena v končni fazi revolucije let 1848—1849, se je zakoreninila tudi v mednarodno demokratičnem in delavskem gibanju šestdesetih let 19. stoletja. Notranja organizacija Prve internacionale je računala do leta 1871 z dopisujočimi tajniki samo za Nemčijo, za Poljsko in pozneje še za Ogrsko, nič pa za Avstrijo ali za Češko, ki so ju šteli za del Nemčije.⁴ Na članke nemškega organa Lige za mir in svobodo o češkem in južnoslovanskem nacionalnem pokretu,⁵ je reagiral Sigismund L. Borkheim, nemški demokrat emigrant, v Demokratisches Wochenblatt (Leipzig), časniku, ki ga je urejal Wilhelm Liebknecht, z dolgimi polemičnimi dopisi, kjer je katerokoli nacionalno gibanje slovanskih narodov, izvzemši poljsko, poistovetil z ruskimi intrigami in s panslavizmom.⁶ Demokrat Leopold Sonnemann, bankir v Frankfurtu, ki se je naklanjal smeri socialdemokratske skupščine v Eisenachu, se je septembra 1869 v Lausanni na kongresu Lige za mir in svobodo odločno uprl predlogu Poljakov, da se razmotri češko vprašanje, in je to utemeljeval tako, da češko vprašanje ni mednarodno, marveč notranji nemški in — kot je bilo izrečeno — »Bismarckov problem«.⁷ Konec leta 1872 tik pred kongresom Prve internacionale v Haagu je organ nemške socialno-demokratske stranke Der Volksstaat Mihailu Bakuninu štel v breme tudi njegovo

³ Prim. največ — Roman Rosdolsky: Friedrich Engels und das Problem der »geschichtslosen« Völker. Die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848—1849 im Lichte der Neuen Rheinischen Zeitung. (Archiv für Sozialgeschichte, 4, 1964, 87—282.) Treba pa je pripomniti, da Rosdolsky ni zadosti premostril širših povezav z nacionalno politično ideologijo nemške revolucijske demokracije. Engelsovo stališče tu ni bilo niti izjemno niti najbolj radikalno.

⁴ K temu gl. — Roger Morgan: The German Social Democrats and the First International 1864—1872. Cambridge 1965, 135 in sl. Prim. še — Herbert Steiner: Die Internationale Arbeiterassoziation. (Archiv für Sozialgeschichte, 4, 1964, 476—477.) Ker je bil Karl Marx dopisni tajnik generalnega sveta za Nemčijo, so se zaupniki iz Avstrije obračali do njega.

⁵ Die Vereinigten Staaten von Europa (Bern), Nr. 28, 12. 7. 1868: Die Czechenwallfahrt zum Hussenstein bei Konstanz. — Korrespondenzen aus Serbien.

⁶ Demokratisches Wochenblatt (Leipzig), Nr. 36—38, 5., 12. in 19. IX. 1868. Beilage.

⁷ Václav Žáček: Radikální a revoluční demokraté »mladé« polské emigrace let šedesátých a soudobé radikální tendence české politiky. (Sborník Národního muzea. Praha. Rada C, 8, 1963, 215.)

— kot pravi — iluzijo, da bi se tudi slovanski narodi demokratično lahko razvijali.⁸

Toda takšna enostranska stališča niso bila značilna samo za nemške radikalne demokrate, ko je nacionalni pokret kipel in je nacionalno vprašanje našlo svojo rešitev, kar vse napolnjuje v Nemčiji čas od leta 1848 do 1871. Podobne tendence so se namreč ohranjale tudi v sledečem razdobju, čeprav so se objektivne okolnosti že spremenile; in tu tiči problem. Nemški nacionalni pokret je od konca šestdesetih let 19. stoletja v veliki meri izgubljal svoj prvotni demokratični značaj in je zvečine podpiral Bismarckovo »revolucijo od zgoraj«. V češkem narodnem okolju pa je zlasti po avstrijsko-ogrski državopravni poravnavi leta 1867 pospešeno dozorevalo demokratsko nacionalno gibanje. Najbolj se je izražalo v vsenarodnem pokretu ljudskih taborov, ki so se jih udeleževale široke plasti češkega kmečkega, obrtniškega in delavskega življa.⁹ Navzlic poskusom Staročehov, da bi rastoče češko delavsko gibanje omejili na akcije gospodarske samopomoči je navzočnost najbolj aktivnih skupin češkega delavstva v političnem nacionalnem pokretu pospešila rast politične in razredne zavednosti češkega delavstva.¹⁰

V glavnih potezah se je tak razvoj ujema z odnosi splošne demokratizacije in nastajajočega delavskega gibanja v drugih deželah Evrope. Wilhelm Liebknecht, eden izmed početnikov nemške socialno-demokratske stranke, je utemeljeval svoje delovanje v okviru Prusiji nasprotne demokratske Volkspartei s tem, da šele potem, ko bo rešeno nacionalno vprašanje, more priti na vrsto razreševanje socialnega vprašanja.¹¹ Podobno je Friedrich Engels izrekel o poljskem narodu, da je »njegova pravica, pa tudi dolžnost«
skrbeti, da bo »nacionalen, še predno postane internacionalen«, in to vse dotlej, dokler je Poljska »razkosana in podjarmljena«. ¹² Z besedami, ki se skorajda enako slišijo, je utemeljeval prvoborec praškega delavstva Jan Bavorský skupno nastopanje čeških delavcev z demokrati Mladočehi koncem šestdesetih let, rekoč, da hoče češko delavstvo vztrajati v celoti nacionalnega pokreta dotlej, »dokler češko vprašanje ni rešeno«. ¹³ Zdelo se je, da bi mednarodna kriza, ki se je bližala vrhu v letih 1870—1871 zmogla ostvariti češko državnost. V teh okoliščinah

⁸ Der Volksstaat (Leipzig), Nr. 69, 28. 8. 1872: Die »Internationalität«
des Herrn Bakunin. — Nr. 72, 7. 9. 1872: Schlussfolgerungen.

⁹ K temu — Jaroslav Purš: Tábory v českých zemích v letech 1868—1871. Příspěvek k problematice národního hnutí. (Československý Časopis historický, 6, 1958, 234—266, 446—470, 661—690.)

¹⁰ Prim. novo sedaj — Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848—1939. Red Antonín Robek, Mirjam Moravovcová, Jarmila Št'astná, Praha 1981, 14—16.

¹¹ Cit. iz — Karl Heinz Leidigkeit: Wilhelm Liebknecht und August Bebel in der deutschen Arbeiterbewegung 1862—1867. Berlin 1957, 118.

¹² »Solange Polen geteilt und unterjocht ist, kann sich also weder eine kräftige sozialistische Partei im Lande selbst entwickeln, noch mit andern Polen als der Emigration ein wirklicher internationaler Verkehr der übrigen proletarischen Parteien in Deutschland etc. ... Ich bin also der Ansicht, dass zwei Nationen in Europa nicht nur das Recht, sondern die Pflicht haben, national zu sein, ehe sie international sind: Irländer und Polen. Sie sind eben am besten international, wenn sie recht national sind.« Pismo Friedricha Engelsa Karlu Kautskemu z dne 7. 2. 1882. (K. Marx-F Engels: Werke, 35. Berlin 1967, 269—273.)

¹³ Navaja — Zdeněk Šolle: K počátkům dělnického hnutí v Praze. (Československý Časopis historický, 5, 1957, 680, op. 47.)

je češko delavstvo zavračalo podrejanje internacionalizmu takšne vrste, kot so ga izpovedovali zlasti v letu 1868 dunajski socialni demokrati.¹⁴ V polemikah proti takratnim dunajskim resolucijam sta grajala praška časnika *Dělník* in *Český dělník* kot nezadovoljivo takšno pojmovanje internacionalizma, ki ne vidi razlik med nacionalno saturiranimi in nacionalno neenakopravnimi narodi. Dunajski smeri so vrh tega očitali nagnjenje, da krepi privilegije nemško-avstrijske narodnosti. Jan Bavorský je za 1. maj 1868 zapisal: »Priznavamo bratstvo vseh delavcev, toda sloneti mora na povsem drugačnih temeljih kot so govorniški odri, prevlečeni z nemškimi draperijami!«¹⁵

Ta razložek v pojmovanju internacionalizma ni bil samo notranja avstrijska posebnost. Kakršno se pojavlja v resolucijah in izjavah iz pričetkov socialno-demokratskega pokreta na Dunaju, je v bistvu bilo prevzeto iz ideologije in prakse demokratskega in delavskega gibanja v zapadni Evropi, kjer razen vprašanja Irske v tej dobi ni bilo pomembnejših nacionalnih problemov, ki bi bili v nasprotju z notranjo izgradnjo držav.¹⁶ Internacionalizem zahodno-evropskega tipa je izhajal iz medsebojnega priznavanja obstoječega razmerja glede narodnosti v ustaljenih nacionalnih državah, kjer notranjih narodnostnih problemov ni bilo: koder pa jih je bilo kaj, niso še segli v tokove političnega življenja. Ta tip internacionalizma je dopuščal začasno prioriteto nacionalnega vprašanja v tistih deželah, kjer naj bi nacionalno zedinjenje (Italija, Nemčija v šestdesetih letih 19. stoletja) ali obnovitev nacionalne neodvisnosti (Poljska) pripeljali do nastanka nove nacionalne države v skladu s težnjami evropske demokracije. Internacionalizem dunajskih socialnih demokratov leta 1868 je pomenjal prenašanje opisanega zahodnoevropskega tipa v drugačne razmere večnarodne države in je potemtakem kot predpostavko rodil za delavce drugih narodov Avstrije popolno integracijo v enotnih mednacionalnih združenjih, kjer je tekla beseda po nemško.

Podobne tendence kakor v aktivnosti dunajskega delavskega izobraževalnega društva konec šestdesetih let 19. stoletja so se pokazale v naslednjih desetletjih v raznih deželah habsburške monarhije, največ v tistih predelih, ki niso bili centri nacionalnega razvoja zapostavljenih narodov in kamor je prihajal proces nacionalnega osveščanja z zamudo ali samo obrobno. Širše plasti delovnega ljudstva v takšnem prostoru se pogostoma niti še niso prištevale subjektivno in v političnem smislu temu ali onemu narodu, označevala jih je bolj lokalna ali regionalna zavednost in govorica jim je zlahka tekla v obeh jezikih. Socialistično delavsko gibanje je v teh predelih prehitevalo ali potekalo vsaj istočasno ob širjenju nacionalne zavesti — češke, poljske, madžarske, romunske, slovaške, hrvatske, slovenske. Tam torej, kjer so bili krajevno oddaljeni od narodnih središč, so socialisti jemali v obzir obstoj več jezikov ter so se v tem razločevali od buržoaznih in drobnoburžoaznih strank. V čeških deželah se je

¹⁴ Prim. — Herbert Steiner: *Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889. Beiträge zu ihrer Geschichte von der Gründung des Wiener Arbeiterbildungsvereines bis zum Einigungsparteitag in Hainfeld.* Wien 1964. (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich, 2, 7—10.)

¹⁵ Dokumenty k počátkům dělnického hnutí v Čechách 1864—1874. Red. Květa Jechová, Soňa Klusáčková. Praha 1961, 61.

¹⁶ Za specifična primera veljata Švica in Belgija, kjer se je vsaj v nekih ozirih uresničila predstava o državnopolitičnem narodu, ki je zrasel na osnovah demokratske samouprave iz različnih etničnih sestavin.

na Moravskem, predvsem v glavnem mestu Brnu, od konca šestdesetih let dalje vzgledno uveljavila dvojezičnost v delavskih društvih in na shodih. Brnski časnik Noppeisen lahko prištevamo k najbolj uspelim vzorcem dvojezičnih listov v srednji Evropi.¹⁷ Vabilo za javni shod zaradi ustanovitve delavskega društva v industrijskem središču Banata junija 1870 je bilo sestavljeno v štirih jezikih (nemško, madžarsko, srbsko, romunsko).¹⁸ Ob manifestaciji socialdemokratov 1. maja 1908 v glavnem mestu Bukovine Černovicah so se referati vrstili celo v petih jezikih (romunsko, nemško, ukrajinsko, poljsko in jiddiš).¹⁹ Obveščala pa je vkljub jezikovni različnosti enotna organiziranost delavstva, pri čemer pa je bila sredstvo sporazumevanja praviloma nemščina, tako v Brnu na Moravskem, v Bratislavi na Slovaškem, v Temešvaru na ogrskem jugu, pa v Černovicah v Bukovini.

Povsem drugače se je oblikovala politična aktivnost socialističnega delavstva v velikem nacionalnem središču, kjer je delavsko gibanje najprej prehajalo skozi fazo demokratičnega nacionalnega osveščanja, predno se je osamosvojilo kot socialno. Tako je bilo v Franciji, Italiji, Nemčiji in med nemškimi delavci v Avstriji, pa tudi na Češkem, v glavnem v Pragi. Vse do leta 1871, dokler se je zdelo, da bo češki državnopравни program lahko uresničen, so vodilni praški delavci zavračali negiranje pomembnosti nacionalnega vprašanja na podoben način, kakor so se bili postavili v bran nemški delavci, ko so odklonili nacionalne parole francoskih proudhonistov.²⁰ Šele neuspeh češke buržoazne politike v letih 1870—1871 je privedel novi rod čeških delavskih voditeljev — predstavljala sta ga Josef Boleslav Pecka in Ladislav Zápotocký — do tega, da se je ločil v toku socialne emancipacije tudi politično od državnopravnega programa češke buržoazije. Vendar je češko delavstvo ostajalo neločljiv družben sestavni del češkega naroda še tudi po razpadu prvotne enotne fronte demokratičnega nacionalnega gibanja. Češki prvoborci socializma so bili objektivno primorani iskati takšna samostojna stališča, ki bi jim dovoljevala zagovarjati demokratične narodne zahteve, obenem pa uveljavljati internacionalno sodelovanje delavstva. Graditeljski generaciji čeških socialistov gre priznati resnično prvenstvo v tem, da je potrdila pot v internacionalizem, še predno je bilo nacionalno vprašanje rešeno. To so dokazali ne samo kot posamezniki iz emigracije, marveč v vsej širini politično aktivnega delavskega gibanja. Pač naravno je, da so se v razpletanju porajale komplikacije in nihanja, kakor je bilo za desetletje pozneje tudi v poljskem socialističnem gibanju, ko se je diskutiralo o obnovitvi Poljske kot izhodiščni temeljni zahtevi delavstva.

¹⁷ Noppeisen — suknarsko orodje, odščipalnica. Časnik je izhajal v letih 1872 do 1873. Trije odlomki iz tega časnika so uvrščeni v zborniku. nav. v op. 15: 205—207, 245—267, 268—272. Prim. Bedřich Šindelář s kol.: Z dějin dělnického hnutí na Brněnsku. Od nejstarších počátků do založení KSČ. Brno 1956, 44.

¹⁸ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Budapest 1951. (Del I. priloga VII za str. 128.)

¹⁹ Hans Mommsen: Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. I. Das Ringen um die supranationale Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung, 1867—1907. Wien 1963. (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich, I), 250.

²⁰ Karl Marx je grajal proudhoniste v generalnem svetu Prve internacionale, ker z negiranjem narodnosti vedé merijo na to, da naj drugi narodi utonejo v vzorčnem narodu, ki je francoski. Pismo K. Marxa F. Engelsu z dne 20. 6. 1866. (K. Marx-F. Engels: Werke, 31. Berlin 1965, 228—229.)

Vso aktivnost socialističnega gibanja češkega delavstva od sedemdesetih let 19. stoletja pa do leta 1914 je prežemala dvojna naloga: postati sektor mednarodnega delavskega gibanja v češkem prostoru ter doma in v tujini priznani reprezentant češkega delavstva v mednarodnem merilu. Komplikacije in nihanja so se pojavila ponajveč, kadar se je kaj premaknilo v uravnovešenem razmerju sestavin obojne naloge. Češki socialisti so aktivno sodelovali pri ustanovitvi enotne avstrijske socialno-demokratske stranke aprila 1874 v Neudörflu in so dosegli, da je bila v program sprejeta formulacija, zadevajoča reševanje nacionalnega vprašanja.²¹ Istočasno pa so smatrali aprila 1878 na shodu v Pragi-Břevnovu, da je potrebno ustanoviti samostojno avtonomno češkoslovaško²² socialno-demokratsko združenje znotraj enotne avstrijske stranke. Břevnovski program je naglašal, da se hoče češkoslovaška demokratska delavska stranka boriti v okviru svojega naroda za uresničenje skupne svetovne naloge, osvoboditi delovno ljudstvo.²³ Podobno se je zgodilo po prenovitvi vsedržavne avstrijske socialno-demokratske stranke na kongresu v Hainfeldu na prelomu let 1888—1889, potem ko je bil odstranjen razkol med radikalno in zmernejšo strujo. Dopolnila jo je namreč na skupščini v Českých Budějovicah decembra 1893 obnovljena avtonomnost češkoslovaške organizacije ter v letih 1896—1897 dosežena federacija vsedržavne avstrijske stranke. Ne glede na delna razhajanja so bile po narodnostih diferencirane socialno-demokratske stranke v Avstriji med tistimi najbolj zmernimi politično tehtnimi silami, ki so bile sposobne nasprotovati vzbujenemu nacionalizmu buržoaznih in drobno-buržoaznih strank v habsburški monarhiji. Češki socialni demokrati so se do skrajnih meja otepali vsakršnega vplivanja s strani nacionalizma, niso pa mogli biti ravnodušni do celote češkega nacionalnega gibanja v Avstriji, ki je vendarle bilo pretežno demokratičnega značaja. Saj bi se drugače v češki skupnosti osamili in postajali nepomembna maloštevilna sekta.

Ko se je konec avgusta in v začetku septembra 1910 na kongresu Socialistične Internacionale v Københavnu razpravljalo o tako imenovanem češkem separatizmu, so češki delegati poskušali zatrjevati, da spor o razkosanju sindikalne fronte po narodnostnem kriteriju nima globljih korenin in da gre pri tem samo za prakso organizatornega značaja. Toda že sodobniki so se zavedali tega, da gre za konflikt načelne narave. Na predvečer kongresa je predsednik Češkoslovaške socialne demokratične stranke Antonin Němec zapisal: »Od nemških sodrugov terjamo, da nas štejejo za popolnoma enakopravne in enakoveljavne pripadnike socialnodemokratske internacionale v Avstriji.«²⁴ Otto Bauer, teoretik avstromarksizma, je v glavnem pravilno poudaril globlji pomen češkega stališča z gledišča, da se uveljavi češko nacionalno gibanje v med-

²¹ Neuradni zapisnik skupščine v Neudörflu je objavil Herbert Steiner: Neudörflský sjezd rakouské sociálně demokratické dělnické strany. (Příspěvky, k dějinám KSČ, 6, Praha 1959, 106—128) — O češki pobudi prim. Jiří Kořalka: Severočestí socialisté v čele dělnického hnutí českých a rakouských zemí. Liberec 1963, 83.

²² Pojem »češkoslovaški« se je nanašal na etnično-jezikovno in nacionalno-politično plat češkega bistva v razliko od prvotnega teritorialnega pomena »češko« (böhmisch): kar se nanaša na Češko kot deželo. K temu sedaj gl. — Jiří Kořalka: Fünf Tendenzen einer modernen nationalen Entwicklung in Böhmen. (Österreichische Osthefte, 22, 1980, 210, 213 op. 58.)

²³ Zdeněk Šolle: Ke vzniku první dělnické strany v naší zemi. Praha 1953, priloga 9 (fotokopija).

²⁴ Právo lidu (Praha), r. 19, č. 228, 20. 8. 1910.

narodnem merilu: »Češki sodrugi razlagajo internacionalizem v takšnem smislu, da se morajo ... najpoprej kot narod ločiti od Avstrijcev, da bi tedaj lahko proklamirali bratstvo z delavci vseh dežel.«²⁵ Hans Mommsen opozarja sedaj iz perspektive zgodovinske odmaknjenosti na pomenljivo dejstvo, da je separatistično kretanje pravzaprav črpalo svojo moč iz spora organizacijskih oblik sindikalnega gibanja s predstavami o socialistični prihodnosti. Češki in slovenski socialni demokrati v Avstriji so gledali v organizaciji stranke in sindikata neposredno predhodno razvojno podobo socialističnih organizacijskih oblik in so se plašili tega, da bi v novo socialistično družbo vraščal dunajski centralizem.²⁶

Oba označena tipa internacionalizma v srednjeevropskem delavskem gibanju pred letom 1914 sta bila obremenjena z notranjimi problemi in s šibkimi stranmi, ki so se pokazale tudi navzven ob množičnem razmahu socialističnega gibanja pred prvo svetovno vojno. Iz mehničnega prenašanja zahodnoevropskega tipa internacionalizma se je v avstrijskih razmerah rodilo zoževanje zgolj v tolerantnosti zastran jezikov, pa negiranje političnega pomena nacionalne problematike. V konfliktnih situacijah se je razkrivalo lahko kot vsebinsko nemški tip, na primer z odklanjanjem čeških ali slovenskih zahtev, da se v stranki izpeljejo organizacijske in politične spremembe, posebno v nacionalno mešanih predelih. Drugi tip internacionalizma je v prostoru mnogih narodov uveljavljal priznanje nacionalno-političnih struktur kot predpostavko mednarodnega sodelovanja. Večkrat so ga pospremljale emanacije nacionalizma in nacionalni konflikti. Sodim, da pa bi bilo napak, oznamovati oba tipa internacionalizma kot antagonistična. Ta in oni je izhajal iz različnih zgodovinskih pogojev in je pač zato bil opravičen. Toda odločno odklanjam enostranske sodbe, da se ocenja politika češkoslovaške socialno-demokratske stranke pred letom 1914 kot nacionalistična, politika dunajskega vodstva stranke pa kot internacionalistična.²⁷ V celem so na obeh straneh prevladala — kakor vobče v vsem mednarodnem delavskem gibanju pred prvo svetovno vojno — iskrena prizadevanja za mednarodno sporazumevanje, često pač le kot iluzije. Nemara so takšna prizadevanja nacionalizem podcenjevala, toda upoštevaje celotno politično in idejno ozračje dobe so se ga relativno še najmanj navzela.

²⁵ »L'internationalisme est interprété par les camarades tchèques en ce sens que nationalement ils doivent entièrement s'isoler. Ils comprennent l'internationalisme d'une manière à séparer d'abord nationalement les Autrichiens, pour leur dire ensuite qu'il faut proclamer la fraternité avec les ouvriers de tous les pays.« H. Mommsen: delo cit. v op. 19, 442, op. 5.

²⁶ Prav tam 418—419.

²⁷ Proti enakemu poenostavljanju se je kritično oglasil R. Rosdolsky v delu, nav. v op. 3, str. 247. Zlasti sta takšne poglede ovrgla češka zgodovinarja Zdeněk Šolle in Jiří Kořalka. Njune sodbe ponekod označujejo za »praško šolo«. Prim. — Jacques Droz: Les masses laborieuses et le problème national 1867—1918. (Mouvements nationaux d'indépendance et classes populaires aux XIXe et XXe siècles en Occident et en Orient. Ed. Denise Fauvel-Rouif. Paris 1971, I, 92.)

Zusammenfassung

ZWEI TYPEN DES INTERNATIONALISMUS INNERHALB DER MITTELEUROPÄISCHEN ARBEITERBEWEGUNG

Der Autor beschäftigt sich mit den zwei Erscheinungsformen des Internationalismus innerhalb der Arbeiterbewegung Mitteleuropas im Zeitraum bis zum 1. Weltkrieg. Er unterscheidet zwischen jenem Typus, der aus der mechanischen Übertragung westeuropäischer Ansätze entstand und z. B. in Österreich zur Negierung der Bedeutung der nationalen Problematik führte, und dem zweiten, in dem sich die Anerkennung nationalistischer Strukturen als Voraussetzung internationaler Zusammenarbeit durchsetzte. Entschieden wehrt sich der Autor jedoch gegen die Behauptung, die Politik der tschechischen Sozialdemokratie (diese als Beispiel für den zweiten Typus) sei nationalistisch gewesen und die österreichische Gesamtpartei (als Beispiel für den ersten Typus) hätte internationalistische Positionen vertreten.

Jože Šorn*

NARODNI SVET V LJUBLJANI IN NJEGOV GOSPODARSKI ODSEK

Ta tekst je v bistvu izčrpen pregled in zato precej faktografska informacija o tem, kako se je skupina naprednih meščanskih intelektualcev v okviru Narodnega sveta v Ljubljani oziroma njegovega ekonomsko-teoretičnega odseka pripravljala na prehodni čas od razpada habsburške monarhije do nastanka in utrditve države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Virov o tem delovanju je v Arhivu SR Slovenije dovolj, pa zato na osnovi dokumentov ni težko dobiti dobre in zanesljive slike o prognoziranju in načrtovanju domačih politikov, predvsem pa ekonomistov naprednih smeri, o tem, kaj naj bi v bližnji prihodnosti čakalo narode zaželjene, toda v avgustu 1918 še precej fiktivne države Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Narodni svet v Ljubljani je bil tisto telo, ki je od avgusta 1918 konkretno delovalo pri uresničitvi slovenskih nacionalnih, političnih in ekonomskih ciljev. Konstituiral se je v dneh 16. in 17. avgusta, ko so bila v Ljubljani posvetovanja tistih slovenskih, čeških in poljskih politikov, ki so ostali v domovini in delovali vsak v svojem narodu ter ga pripravljali na zlom habsburške monarhije. Spisek članov Narodnega sveta navaja 109 ljudi in z njegovo pomočjo lahko rekonstruiramo njegovo družbeno strukturo: 29 visokih uradnikov (27 %), 27 advokatov (25 %), 17 profesorjev (16 %), 12 direktorjev podjetij (11 %), 5 urednikov in novinarjev itd. Po političnem prepričanju je bilo največ klerikalcev, sledili so liberalci, med njimi je bila manjša skupina radikalne liberalne mladine. Najbrž je bil najstarejši član sveta liberalni politik Ivan Hribar, ki je bil leta 1918 star 67 let, medtem ko je imel klerikalni politik dr. Anton Korošec tedaj 46 let. Drugi so bili mlajši: liberalni radikalni politik dr. Gregor Žerjav je bil star 36 let, liberalni radikalni ekonomist dr. Milko Brezigar 32 let, klerikalni mladinski ekonomist dr. Jakob Mohorič 30 let itd. Tej razredni, poklicni in starostni strukturi bi lahko še marsikaj dodali, vendar so to postranske stvari.

Dejavnost Narodnega sveta v Ljubljani se je osredotočila predvsem na štiri probleme: 1. Voditi slovenski narod, upoštevajoč avtonomistično načelo, v združitvev z ostalimi habsburškimi Jugoslovani, pa tudi s prečanskimi Srbi, če bi se ustvarila takšna možnost. Osrednja osebnost v teh prizadevanjih je bil dr. Anton Korošec. 2. Spodbujati čim močnejše povezovanje slovenskih na-

* Objavljamo referat, ki ga je imel pokojni dr. Šorn na simpoziju Stvaranje jugoslovanske države 1918, ki je bil v Iloku 16.—19. maja 1979. Referat je žal brez opomb. Objavljen v zborniku z naslovom simpozija, ki je izšel v Beogradu 1983. Referat je na straneh 283—289 izšel v srbohrvaščini.

cionalnih ekonomskih sil s ciljem, da bi se ustvarilo enotno narodno (t. j. slovensko, ne pa jugoslovansko) gospodarstvo, 3. Preučevati valutno in finančno problematiko bodoče nacionalne države. Osrednje osebnosti pod točkama 2 in 3 so izhajale tako iz klerikalne kot tudi iz liberalne in radikalne mladine: dr. Jakob Mohorič, prof. Bogumil Remec (40 let), dr. Gregor Žerjav, dr. Milko Brezigar. Brezigar je bil obenem tudi tajnik Narodnega sveta, kot član Mafije pa je imel zveze s politično emigracijo. 4. Zagotoviti čim boljše aprovizacijsko organizacijo. Pri tem je treba poudariti, da so vodilni člani računali, da se bo vojna končala pozimi 1918/19 ali celo šele spomladi 1919.

Da bi čim prej opravili svoje naloge, so že 16. in 17. avgusta 1918 v okviru Narodnega sveta organizirali devet odsekov ali sekcij. Nekateri odseki so marljivo delali, drugi so ostali zgolj na papirju. Tu bomo navedli štiri odseke: 1. ustavno-pravni odsek, 2. odsek za koncentracijo gospodarstva (ki se je takoj preimenoval v gospodarski odsek), 3. odsek za aprovizacijo, 4. odsek za Trst, Istro, Goriško, Koroško in Maribor ter eventualno za Prekmurje.

Že na ustanovni seji v avgustu so gospodarskemu odseku določili delovno področje. Njegova dolžnost je bila, da se od tega dne ukvarja z aprovizacijo, da skrbi za obnovo Primorske, da rešuje vprašanje nabave bencina, nafte in drugih pogonskih sredstev za industrijo itd. Doletela ga je tudi naloga, da organizira vse tisto, kar so imenovali »prehodno gospodarstvo«. Ker so imeli v Narodnem svetu pred očmi že omenjene ideje, so mnogo razpravljali o nacionalizaciji zemljiške posesti, industrije, trgovine, rudnikov, o načinu uresničevanja nacionalizacije in podobno. Ko so obravnavali valutno vprašanje po vojni, so se odločili, da bodo med ljudmi, domačimi bankami in drugimi denarnimi zavodi (nekaj njihovih direktorjev je bilo članov Narodnega sveta) agitirali, naj čim več inflacioniranih avstroogrskih bankovcev investirajo v dobre, solidne in zanesljive vrednostne papirje, nepremičnine in druge materialne dobrine. Tedaj je gospodarski odsek dobil nalogo, da preuči tako imenovano notranjo vrednost avstroogrškega denarja oz. stopnjo zmanjšanja njegove vrednosti ter posledice, ki so bile s tem pojavom v zvezi, nadalje relacijo te inflacionirane valute do tuje valute, načine, kako preiti od dotedanje avstroogrške valute z zmanjšano vrednostjo na zdravo valuto (študijo je prevzel dr. Milko Brezigar). Odsek se je moral spoprijeti tudi z zelo zapletenim problemom, namreč z možnostmi za ožjo koncentracijo slovenskih zadrug vseh smeri, hranilnic in drugih manjših denarnih zavodov zadrúžnega tipa v enotno in močno nacionalno (slovensko, ne pa jugoslovansko) zvezo, ki bi imela poleg sebe močno in centralno zadrúžno banko (s tem se je mnogo ukvarjal dr. Jakob Mohorič). Odsek je bil tudi zadolžen, da preuči vlogo, ki jo bo imelo slovensko gospodarstvo v bodoči novi državi v razmerju do hrvatskega in srbskega gospodarstva. Moral se je tudi posvečati načelom bodoče carinske politike, vlogi Trsta in Reke v bodočem gospodarstvu itd. Vse pa s stališča zedinjene in avtonomne Slovenije. Zelo široko razpravo so tedaj, sredi avgusta 1918, končali z ugotovitvijo: »Da postanemo samostojen narod tudi v gospodarskem oziru, moramo tuje premoženje vsekakor nacionalizirati.«

V tistih avgustovskih dneh so se slovenski politiki veliko pogovarjali s češkimi in poljskimi kolegi, pa je zato razumljivo, da so precej pričakovali tudi od gospodarskega sodelovanja z njimi. Rečeno je bilo celo, naj vsi trije narodi osnujejo skupno valuto, naj se takoj lotijo ustvarjanja skupne organizacije za

aprovizacijo, za delitev demobilizacijskega materiala (ki se je polagoma že začel kopičiti ter za medsebojno pomoč na vseh gospodarskih področjih. Slišati je bilo tudi glasove, ki so zahtevali celo teritorialno povezovanje omenjenih treh narodov preko koridorja od Prekmurja skozi Gradiščansko vse do Češke. Videti pa je, da so bili zagovorniki te sicer razumljive, vendar vse manj uresničljive ideje, v manjšini. Te zamisli so gojili predvsem v krogu panslavistično usmerjenega liberalnega politika Ivana Hribarja.

Gospodarski odsek se je sestal na svoji prvi redni in samostojni seji že 7. septembra 1918, ker mu je medtem že uspelo, da je pregledal svojo dejavnost in pridobil nove sodelavce za ekonomsko problematiko. Dodajmo še, da je bila njegova druga seja 18. septembra 1918.

Za boljše razumevanje nadaljnjega dela gospodarskega odseka pa moramo najprej vedeti, kaj so delali člani »ustavno-upravnega odseka«, ki so se zbrali na svoji prvi seji dan poprej, to je 17. septembra, prav v času odločilnih dogodkov na solunski fronti. Tu je najprej poročal dr. Anton Korošec o svojem razgovoru s Hussarekom na Dunaju, potem pa je takoj prešel k težavam, ki se bodo pojavile v prehodnem obdobju iz vojne v mir. Govoril je o soški fronti, ki se bo najbrž pomikala čez slovenske kraje. Tako so predvidevali. S premikanjem fronte pa bi bili zvezani različni problemi. Korošec ni naravnost govoril o londonskem paktu, pač pa je dovolj previdno dal vedeti o njem. Nato se je dotaknil prihodnosti in izrekel tele, za večino prisotnih verjetno povsem nove in presenetljive besede: »Razen premagovanja prevratnih težav se moramo pripravljati tudi na ustavo nove države.« Predlagal je, naj bi preštudirali ustave Švice, Italije, Francije, Anglije in Rusije. Morali bi se pogovoriti tudi o upravi. Sicer pa je bilo to prvič, da je javno omenil ustavo tedaj že sovjetske Rusije in s tem indirektno spregovoril o možnem vplivu delavskega razreda na strukturo nove nacionalne, pretežno pa agrarne države Slovencev, Hrvatov in Srbov oziroma Jugoslavije. Socialna demokracija je bila v Sloveniji precej razvita, pa so se morali ozirati tudi nanjo. Eden prvih diskutantov dr. Danilo Majaron je menil, da je treba prav v prehodni dobi položiti temelje novi ustavni in upravni zgradbi, saj bo to kasneje težje, morda celo prepozno. Treba je torej priti v novo državo z izdelanim sistemom in se zanj kasneje tudi boriti. Če izhajamo iz majniške deklaracije, je dodal dr. Majaron, potem so študije obširne. S tem je izzval dr. Korošca, ki je dovolj odprto namignil, kaj misli o perspektivi, rekoč: »Ko je nastal krfski pakt, se je začelo govoriti o ustroju jugoslovanske države. Deklaracija nam ni dala jasnega okvira. V majski deklaraciji ni rečeno, da ne smejo biti v naši državi tudi (drugi) Jugoslovani. Majska deklaracija zavzema glede krone apelno stališče. Zaradi tega se ni treba še nadalje ozirati na deklaracijo, pač pa na ustavo Jugoslavije. Treba je razmišljati o vprašanju, ali naj bo federalizem ali centralizem in nadalje bo treba razpravljati o avtonomiji.« Ideja o avtonomiji kot starodavni in tradicionalni postulat slovenske politike je bila tudi v teh, za narodno zgodovino odločilnih trenutkih gibalna sila vseh akcij tako v ustavno-upravnem kot tudi v gospodarskem odseku. Treba je še dodati, da so bili z besedo »tudi (drugi) Jugoslovani« mišljeni vsi Jugoslovani zunaj habsburške monarhije, torej tudi prečanski Srbi in Črnogorci.

Ko je tekla beseda o upravi, je svoj koncept razvil stari politik Fran Šuklje, sicer profesor zgodovine. Njegovo zamisel so vsi odobraval in jo s simpatijami

sprejeli. Dejal je, da je v tem trenutku težko fiksirati ustavo, saj še ni znan obseg Jugoslavije, ne ve se še, kaj vse bo nova država obsegala. Zato je uprava mnogo pomembnejša, vsekakor pa se mora opirati na avtonomijo. Prav zaradi specifičnega zgodovinskega razvoja ne sme biti enotna. Slovenija in Istra naj bosta prva avtonomna enota, Banovina, Medžimurje in Banat druga, Bosna, Hercegovina in Dalmacija tretja, »eventualno druge dežele« pa četrta enota. Pod imenom »eventualno druge dežele« je bila mišljena predvsem kraljevina Srbija, saj se je Črno goro takrat v Sloveniji precej redko omenjalo. Zakaj takšna delitev? Zdi se, da tedaj skoraj nihče v Narodnem svetu ni vedel, kako se bodo rešili srbsko-črnogorski odnosi, in če bo kraljevina Srbija pristopila — seveda v smislu Šukljetrovih predvidevanj — v sklop omenjenih teritorialnih enot. Kot vidimo, so mnogi politiki gledali na bližnjo prihodnost s precej subjektivnih in ozkih pozicij. Razprava, ki je sledila profesorjevemu referatu, je bila zelo živa, in na koncu je omenjeni ustavno-upravni odsek sprejel ta referat kot svoj lasten. Kakorkoli že danes ocenjujemo to »upravno delitev« kot konservativno in fiktivno, vendarle kaže na avtonomistični princip.

Šuklje ni ostal samo pri upravni razdelitvi, ampak je obširno govoril tudi o tem, kako je na vsak način treba tudi delavce, delavski razred pritegniti v organe oblasti, od občine navzgor vse do vodstev avtonomnih teles. Tudi ta zamisel je bila brez nasprotovanja sprejeta. Tako Šuklje kot tudi drugi politiki so imeli pred očmi razvoj socialne demokracije v Avstriji in vpliv oktobrske revolucije v Evropi. O vsem tem so govorili v omenjenem odseku Narodnega sveta, in v Ljubljani septembra 1918! Seveda takrat ni nihče pomislil na to, kako in v kateri smeri bo šel razvoj po 1. decembru 1918, če je že kdo videl v kraljevini Srbiji Piemont.

Naj bo že tako ali drugače, Šukljetrov predlog je bil v celoti sprejet. Obveljala je tudi zahteva, naj se referat objavi v časnikih, da bi se s tekstom in njegovim bistvom (avtonomijo) seznanili tudi Hrvatje in drugi. Dr. Gregor Žerjav je izrecno poudaril, da referat lahko služi kot »oboroževanje proticentralističnih tendenc«. (Na žalost v dokumentu ni zapisano, kdo je zastopal centralistične tendence).

Gospodarski odsek je, kot rečeno, prvič samostojno zasedal 7. septembra. Prvi referent dr. Brezigar je obširno analiziral stanje v takratnem svetovnem gospodarstvu in o vplivu teh razmer na trenutno stanje v habsburški monarhiji, pa tudi na bližnje pričakovano rojstvo Jugoslavije in njenih gospodarskih sil. Predvsem, je poudaril Brezigar, je treba čim prej in čim bolj učinkovito konsolidirati bodočo nacionalno valuto in vložiti velike napore, da bi se ohranila njena stabilnost. Od tega bo odvisna družbena stabilnost in ugled države kot celote. Nova nacionalna država bo morala podpreti svojo valuto s premogom, rudami, gozdovi, itd., zato je treba kupovati čim več vrednostnih papirjev, zemljišč, stanovanjskih zgradb, zlasti v Trstu, kje jih je veliko naprodaj, skratka, izkoristiti je treba tudi najmanjšo priložnost za nakup nepremičnin. Kmetje naj si oskrbijo čim več orodja, konjev, živine sploh. Treba je utemeljiti avtonomno slovensko aprovizacijsko centralo poleg že obstoječe uradne avstrijske c. kr. aprovizacije, ki komajda še deluje in bo kmalu prenehala obstajati. Aprovizacijska centrala mora že sedaj oskrbeti kar največ potrebščin iz Slovenije in Hrvatske, ker je treba poskrbeti za Slovensko primorje in za slo-

venske delavce na Koroškem ter še posebej za Trst in severozahodno Istro. Na pomoč Hrvatske so se vsi zanašali, vendar ne vselej upravičeno.

Naslednjo sejo gospodarskega odseka so sklicali za 18. september, da bi razpravljali o koncentraciji zadružništva, o ustanovitvi močne zadružne banke, o trenutnih težavah zadrug in hranilnic. Glavno vprašanje je bilo, kako začeti s stapljanjem petih samostojnih in razmeroma močnih zadružnih organizacij v enotno organizacijo višje stopnje. Vsekakor bi bil problem manjši, če bi nastadno ustanovili zadružno velebanko. V obširni razpravi je kazalo, da ne bodo dosegli nobenega rezultata, ker so bile razlike v načelnih stališčih prevelike. Vseh pet zadružnih organizacij je namreč pripadalo različnim političnim strankam in nobena od njih se ni hotela odreči dohodku, ki so ga ustvarjale.

Udeleženci zadnje seje gospodarskega odseka pred razpadom habsburške monarhije so zasedali dva dni zapored, 21. in 22. oktobra 1918. V tem času je bila diplomatska, politična in vojaška situacija že mnogo bolj jasna in v določenem pogledu obetavna. Prvi del seje so namenili aprovizaciji, ki se je znašla v slepi ulici. Položaj je bil kočljiv, saj je bilo vsem znano, da je v Sloveniji žita samo za 14 dni, v skrajnem primeru največ za mesec dni, in da so Kranjska, Goriška, Istra in Trst na robu katastrofe. Zvedelo se je, da iz Hrvatske ne bo večjih količin življenjskih potrebščin, ker so Hrvati trdili, da morajo vzdrževati predvsem Dalmacijo, Bosno in Hercegovino, pa tudi Istro. Zato je gospodarski odsek 22. oktobra pisal dr. Korošču, naj med svojim bivanjem v inozemstvu zagotovi hrano iz Amerike ali drugih držav anante. To je veljalo tudi za zdravila.

Potem je dr. Brezigar prebral svoj še boljše pripravljeni ekspeze o vprašanju valute. Ker je bila tudi njemu znana situacija v Evropi, je lahko na retorično vprašanje, kakšno valuto bodo imeli habsburški Jugoslovani v bližnji prihodnosti, odgovoril: »Imeli bomo — ako bomo združeni s Srbijo — srbski dinar.« Po dolgem preračunavanju in zanimivih kalkulacijah je končal s trditvijo, da bo stara habsburška valuta devalvirana na 15—20% vrednost, v najboljšem primeru na 24%. Razprava je bila zelo žolčna in nekateri od prisotnih so trdili, da bi bil položaj znosen, če bi menjali 100 kron za 80 dinarjev, a dobesedno katastrofalen, če bi — po Brezigarjevi oceni — menjali 100 kron za 24 dinarjev ali celo 100 kron za 15 dinarjev. Vsi so se strinjali, da mora biti debata o valuti diskretna, saj je vprašanje menjave krone za dinar eminentno socialnega značaja. Brezigarjeva kalkulacija bi naredila v javnosti skrajno neugoden vtis, na delavstvo pa bi vplivala pogubno. V slovenskem narodu kot celoti bo tako rešeno valutno vprašanje gotovo izzvalo nezaupanje v novo narodno državo. Že samo žigovanje kron — Brezigar je zahteval, naj se žigovanje opravi takoj, da bi preprečili nadaljnjo inflacijo — bo v javnosti delovalo zelo neugodno.

S strokovnega stališča je bilo Brezigarjevo razmišljanje pravilno: takoj je treba žigosati avstrijske krone, ki so krožile na slovenskem ozemlju, in tako ustvariti »nacionalno« valuto (oziroma . . . ki so krožile na ozemlju habsburških Jugoslovanov, to je bodoče države SHS, v novembru 1918). S tem bi preprečili invazijo manj vrednih avstrijskih kron, ki bi jih še naprej tiskali na Dunaju. Tej »nacionalni valuti« (= jugokroni) je treba določiti razmerje do tujih valut in do srbskega dinarja. Brezigar je izračunal, da je bila v oktobru 1918 avstrijska krona šestkrat šibkejša kot predvojna krona, ni pa vedel, kolikšno

je kritje dinarja v zlatu, čeprav je bil dinar v oktobru 1918 manj čvrst kot predvojni. Ko bi se položaj približno umiril, bi menjali »jugokrone« (ki bi imele kritje v rudnikih, gozdovih, industrijski proizvodnji itd.) za dinarje po dogovorjenem razmerju, v najboljšem primeru 100 jugokron za 24 dinarjev. Vsa ta razmišljanja so izhajala iz precej fiktivnega položaja oktobra 1918, kar je treba upoštevati.

V praksi so bile stvari nekoliko drugačne. Predvsem so politiki opozorili na sociološke in psihološke momente oziroma determinante. Da bi preprečili pričakovano ofenzivo demagogije in nezaupanja v Jugoslavijo, so vodilni ljudje predlagali, da se je večina strinjala z Brezigarjevim ekspozijem, naj predsedstvo Narodnega sveta skliče zbor strokovnjakov iz Narodnega sveta in zagrebškega Narodnega vijeća, ki bi po posvetovanju s Čehi in Poljaki izdelali načrt o valutnem vprašanju. Sestanku strokovnjakov naj bi prisostvovali tudi predstavniki delavcev, da bi se tudi ti seznanili s težavami, kakršne vedno povzročijo valutna reforma.

V začetku novembra — država SHS je že obstajala — so naposled tudi v Narodnem vijeću v Zagrebu obširno razpravljali o valutnem vprašanju. Pojavila sta se dva predloga. Prvi je priporočal kontinuiteto avstrijskih kron, drugi pa je bil diametralno nasproten in je zahteval emisijo lastnega denarja. Prvega je zagovarjal dr. Švrljuga in zahteval glede valute energično kontinuiteto krone, pa celo to, da bi bankovce še naprej izdajala avstroogrška nacionalna banka, vendar ob kontroli Narodnega vijeća (kakršne pa zaradi takratnih razmer v resnici ne bi moglo biti). Večina je ta predlog podpirala, saj so imeli pred očmi razvejane ekonomske zveze z Avstrijo in Madžarsko, manjšina, med njimi tudi dr. Brezigar, pa ni bila za kontinuiteto, ampak je zahtevala, da je treba takoj preiti na emisijo lastnega denarja.

Tako so storili Čehi in razmeroma hitro uveljavili nacionalno valuto, češko krono. Fiksirali so ji tečaj itd. Vse to je že znano, medtem ko problem »jugokrone« in njen historiat še nista dovolj obdelana.

Narodni svet v Ljubljani je 15. novembra ponovno pretresal vprašanje valute. Tedaj so, morda zaradi reakcije Narodnega vijeća in dr. Švrljuge, v nekem smislu korigirali Brezigarjevo mnenje. Korektura je bila najočitnejša v sklepu dr. Gregorina: Vrednost narodnega premoženja temelji na vrednosti krone, vemo kolikšna je vrednost sedanjih inflacioniranih bankovcev, ki jih je vedno več, zato zahtevamo likvidacijo avstroogrške banke in zmanjšanje količine bankovcev v obtoku. Drugi so spet dokazovali potrebo po krajši kontinuiteti krone, vsaj še v obdobju, ko ima Narodno vijeće svoje določeno mesto in še precejšen ugled. Tretji pa so celo zahtevali, da je treba vprašati antanto, kakšni so njeni nameni glede valut premaganih držav, kaj načrtuje glede odplačila vojnih posojil, ki so jih morali najeti tudi habsburški Jugoslovani itd.

Konec novembra je tudi državi SHS postalo jasno, kako bi morala reševati vprašanje valute. Takrat je bila namreč na Dunaju konferenca, ki se je ukvarjala z valutami in drugimi vprašanji. Čehi so na njej izjavili, da je Narodni výbor sklenil, da je treba takoj emitirati lastno valuto, lasten denar. Zato se jih odslej ne tičejo več težave kronskih bankovcev in težave avstroogrške banke.

Za Jugoslavijo se je valutna situacija poslabševala. Januarja 1919 se je vrnil Brezigar iz inozemstva, kjer je bil po nalogu centralnega ministrstva za finance, da bi preučeval valutno problematiko. Po vrnitvi je ministru dr. Albertu Kramarju takoj sporočil: »Obstaja možnost, da antanta ne bo hotela reševati finančnega vprašanja Države SHS in da bodo Jugoslovani morali iz lastnega žepa pokriti vso množico avstroogrskih kron, ki zdaj krožijo v državi. Sami moramo razmišljati, kako naj likvidiramo vojna posojila, ki smo jih najeli in vplačevali v razdobju 1914—1918 v korist habsburške monarhije. Prav zaradi teh momentov je povsem možno, da bo prišlo do velike komplikacije političnega značaja med pokrajinami Države SHS in stare Srbije.« (Brezigar je tu mislil na kraljevino Srbijo.) Ti pomisleki so zapisani v prilogi Razmerja med Slovenijo in Srbijo glede rešitve gospodarskih vprašanj. Nekatera druga vprašanja so obdelana v prilogi Važna gospodarska vprašanja, ki jih je treba rešiti čim prej. Tako je obveščal Brezigar. Svoje poročilo ministru Kramarju je končal s temi besedami: »Naj še enkrat poudarim, da bo naš položaj kritičen in da more priti tudi do političnih komplikacij, ako bomo morali iz svojih sredstev urediti valutno vprašanje in druga vprašanja.«

Brezigar je še v januarju 1919 podrobno pisal tudi dr. Antonu Korošču in mu je kot dopolnilo k prejšnjim ekspozicijam poslal še ekspozicije Razmerje med Slovenijo in Srbijo glede rešitve valute, vojnega posojila in vojne odškodnine.

Vseh teh januarskih ekspozicijev, ki jih je sestavljal Brezigar, na žalost še nismo našli, vendar so bržkone zelo zanimivi za raziskovanje gospodarske in politične zgodovine tiste dobe. Zato tega tudi ne vemo, kakšne teze in politiko je ta mladi radikalni liberalec zastopal. Prav tako še nismo odkrili elaborata, ki ga je v Ljubljani za Narodni svet sestavljal strokovni referent dr. Leskovec in se je ukvarjal z nekaterimi slovenskimi industrijskimi podjetji. Mislimo, da v resnici ni šlo za slovenska podjetja, ampak za postopek proti tujim podjetjem na slovenskem ozemlju. Ti elaborati so bili poslani v Pariz dr. Brezigarju, da bi jih tam lahko uporabil. Da gre v teh elaboratih res za tuja podjetja, sklepamo iz različnih detajlov, še posebej iz neke kasnejše izjave člana upravne komisije v Ljubljani (znanega ekonomskega svetovalca Ogrina), ki se je sredi aprila 1919 vrnil iz Beograda in povedal, da oblast v Beogradu še ni konsolidirana, vendar je že čutiti, kako tuje sile na veliko vplivajo na dogajanja v gospodarskem življenju Jugoslavije.

R é s u m é

LE CONSEIL NATIONAL DE LJUBLJANA ET SA SECTION ÉCONOMIQUE

L'auteur fut le premier à étudier à base des archives la politique économique du Conseil national. Il analysa plus minutieusement la constitution de la section économique, le profil politique des membres de celle-ci, s'occupant spécialement des analyses différentes de la condition économique des Slovènes lors de la fondation de l'État des Serbes, Slovènes et Croates, des problèmes concernant le changement de la monnaie, des approvisionnements, de la structure économique du nouvel état et de la situation de l'économie nationale par rapport à la nouvelle situation économique et politique.

Majda Kodrič

ETBIN KRISTAN IN SOCIALISTIČNO GIBANJE JUGOSLOVANSKIH
IZSELJENCEV V ZDA V LETIH 1914—1920

Etbina Kristan, eden glavnih voditeljev slovenske socialne demokracije od njenih začetkov do l. 1914, se je, kot prej v domovini, tudi v okviru svoje dejavnosti med slovenskimi in širše jugoslovanskimi izseljenci v ZDA v času prve svetovne vojne posvetil predvsem narodnemu vprašanju.

V prepričanju, da je narodno vprašanje važno tudi za socialistično gibanje, se je Kristan ukvarjal z njimi že od samega začetka svojega delovanja znotraj slovenske socialistične demokracije.¹ V razvoju njegove misli glede narodnega vprašanja do l. 1914 lahko ločimo predvsem dve fazi.

Prvo predstavlja razvoj ideje kulturnonarodnostne avtonomije. To idejo je Kristan izrazil predvsem v nekem članku, ki je bil objavljen l. 1898 v socialistični reviji *Akademie*, ki je izhajala v Pragi, in v svojem nastopu l. 1899 na brnskem kongresu avstrijske socialdemokratske stranke.

Nanašajoč se samo na slovensko narodno vprašanje in ne še na širšega jugoslovanskega, je zavrnil tezo, naj bi vsak narod, ki je živel pod Avstrijo, dobil teritorialno avtonomijo, določeno glede na področje, na katerem so živeli njegovi člani. Zahteval je, naj bi bila tem narodom dana kulturna avtonomija, ki bi upoštevala kulturne vezi med pripadniki iste narodnosti, čeprav bi ti živeli na različnih območjih.

Temeljna pomanjkljivost te Kristanove ideje je bilo zavračanje politične rešitve narodnega vprašanja. Rešitev, ki jo je zahteval, je nujno dopuščala ohranitev tedanje teritorialne razdelitve v Avstro-Ogrski, poleg ohranitve državne celovitosti monarhije. V tem smislu se je njegova ideja navezovala na avstromarksistično stališče do narodnega vprašanja. Vendar pa obstaja neka temeljna razlika med njegovim stališčem in tistim avstromarksističnih predstavnikov avstrijske socialne demokracije, predvsem Karla Rennerja. Medtem ko si je ta zamišljal kulturnonarodnostno avtonomijo izključno znotraj Avstro-Ogrske in hotel s tako rešitvijo ohraniti celovitost monarhije, je Kristan pričakoval, da bodo v prihodnosti padle meje Avstro-Ogrske, kot tudi vseh drugih držav, in da jih bo nadomestil federalizem narodov, osnovan na njihovi kulturni avtonomiji.²

¹ *Zgodovinski arhiv KPJ*, 5, Beograd 1951, str. 31—32; Dušan Kermavner, *O političnem liku Etbina Kristana*, Naši razgledi, Ljubljana, II, 1953, št. 24, 5. decembra 1953, str. 5.

² To prvo fazo razvoja Kristanove misli glede narodnega vprašanja obravnavajo: D. Kermavner, *O političnem liku ...*, cit., str. 5; France Klopčič, *Prvi nastop Etbina Kristana za kulturno-narodnostno avtonomijo leta 1898*. Sodobnost, Ljubljana, XIII,

Kasneje je Kristan dopolnil idejo kulturno-narodnostne avtonomije z novimi elementi, do katerih sta privedla tako razvoj njegove misli kot nov politični položaj v Avstro-Ogrski, ki je postavil v ospredje jugoslovansko vprašanje. V tej drugi fazi se je dejansko začel ukvarjati s širšim jugoslovanskim problemom. Še dalje je prisojal narodnemu vprašanju kulturni značaj in ni konkretno nasprotoval državni celovitosti Avstro-Ogrske. Vendar pa je zdaj izražal ta stališča v poudarjanju potrebe po jezikovnem in kulturnem narodnem zedinjenju jugoslovanskih ljudstev, torej po uvedbi enega jugoslovanskega jezika in enotnih kulturnih ustanov. Jugoslovanska ljudstva je namreč štel za dele še ne konsolidiranega jugoslovanskega naroda, ki bi se lahko kulturno razvil le, če bi se združili v en narod. Tak jugoslovanski narod pa bi se kot kulturno-narodnostno avtonomna enota vključil v konfederacijo narodov, ko bi v daljni prihodnosti razpadle vse države in z njimi tudi Avstro-Ogrska. Ta Kristanova ideja je bila na tivolski konferenci JSDS (21.—22. novembra 1909) sprejeta v strankin program glede narodnega vprašanja.

To uradno usmerjenost stranke so kmalu zavrnilo razni socialdemokratski predstavniki. Nasprotovali so predvsem zamisli o jezikovnem in kulturnem narodnem zedinjenju, pa tudi ideji kulturnonarodnostne avtonomije.

Najpomembnejšo kritiko je izrazil Ivan Cankar. S tem, da si je zamislil ustanovitev jugoslovanske zvezne republike, je vzel v poštev politično rešitev jugoslovanskega vprašanja, ki je slonela tudi na načelu samoodločbe narodov. Hkrati je s poudarjanjem narodne individualnosti jugoslovanskih ljudstev zavrnil pristop do jugoslovanskega problema s kulturnega in jezikovnega vidika. Toda Cankarjeva ideja jugoslovanske zvezne republike je predstavljala tedaj v Avstro-Ogrski utopijo.³

Zelo podobno zamisel pa je pozneje razvil med jugoslovanskimi izseljenci v ZDA ravno Etbin Kristan, ko se je izrekel za jugoslovansko federativno republiko. V kolikšni meri je na Kristanova nova stališča do narodnega vprašanja vplivala Cankarjeva kritika? Kolikšen je bil po drugi strani vpliv razmer v ZDA? Na ta vprašanja bom skušala odgovoriti v svojem članku.

Pri obravnavanju Kristanove dejavnosti v ZDA je treba upoštevati tudi okoliščine njegovega odhoda v Ameriko. Znano je, da ga je l. 1912 Jugoslovanska socialistična zveza, ki je delovala v ZDA, povabila na vrsto predavanj po slovenskih naselbinah. Ko se je po nekaj mesecih vrnil iz Amerike, je bil vedno manj dejaven znotraj JSDS. Odločil se je bil namreč, da se bo naselil v ZDA.⁴ Kaj ga je privedlo do te odločitve? Lahko domnevamo, da je k njej prispevala oslabitev njegove vloge znotraj JSDS. Vendar pa iz Regentovih

1965, št. 1—3, str. 201—209; F. Klopčič, *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*, Ljubljana 1977; Janko Pleterski, *Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904*. Zgodovinski časopis, Ljubljana, XXXI, 1977, št. 1—2, str. 7—23.

³ Ta kratek oris druge faze razvoja Kristanove misli o narodnem vprašanju vsebuje bodisi zaključke, do katerih sem prišla na podlagi analize Kristanovih stališč in nasprotnih mnenj nekaterih drugih socialdemokratskih predstavnikov, bodisi mnenja naslednjih zgodovinarjev: D. Kermavner, *O političnem liku...* cit., str. 5; Fran Zwitter, *Zlom avstromarksizma pri Slovencih*, Zgodovinski časopis, Ljubljana, XXVI, 1972, št. 1—2, str. 103—138; J. Pleterski, *O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno*, Zgodovinski časopis, Ljubljana, XXXI, 1979, št. 2, str. 203—220.

⁴ Ivan Regent, *Kratki spomini na Etbina Kristana*, Primorski dnevnik, št. 285, 1. decembra 1965, str. 3.

spominov izhaja, da ni bilo niti njegovim strankinim tovarišem jasno, zakaj se je odločil, da se bo naselil v Ameriko, in da je po drugi strani verjetno prišlo do tega predvsem iz osebnih razlogov. Regent se vsekakor spominja, da je Kristan odpotoval proti Ameriki iz Trsta 28. julija 1914.⁵

Kristan je torej prišel med izseljence v ZDA ravno na začetku prve svetovne vojne. Stvarnost, v kateri je začel delovati, je bila po eni strani že pod vplivom izbruha vojne, po drugi pa je ohranjala mnoge značilnosti predvojnih razmer. V tem okviru ne bom obravnavala socialnega položaja izseljencev, saj ta ni neposredno vplival na Kristanovo dejavnost. Kristan se je namreč le malo posvetil socialnim problemom izseljencev. Prizadeval si je predvsem zato, da bi med njimi razvil napredno narodno gibanje. Pri tem pa je moral upoštevati njihovo dotedanje politično, kulturno in socialno delovanje.

Važna podlaga za Kristanovo dejavnost so bila podporna društva. Ta so nastala iz potrebe po socialni zaščiti in obenem po kulturni dejavnosti. V njih pa so izseljenci tudi pridobivali narodno zavest in delovali v prid narodnim gibanjem v domovini, pri čemer so jih večkrat vodili politični emigranti. Iz istih razlogov so bila pomembna še druga kulturna in politična društva, pa tudi izseljenski tisk. Zanimivo je, da so izseljenci, ki doma večinoma niso bili vključeni v politično življenje, na ta način razvijali narodno zavest. To jim je omogočala tudi svoboda misli, ki je obstajala v Ameriki.⁶

Pri krepitvi narodne zavesti izseljencev in sploh pri spodbujanju njihove socialne in kulturne dejavnosti je imela važno vlogo tudi cerkev. Ta splošni pozitivni pomen cerkve gre poudariti, čeprav je avstro-ogrška vlada pošiljala med izseljence mnoge duhovnike nalašč zato, da bi ovirali propagando proti Avstro-Ogrski.⁷

Med izseljenci je bilo precej razširjeno tudi socialistično gibanje. Da bi okrepili svoje delovanje, so se l. 1909 razni socialistični klubi združili v Jugoslovansko socialistično zvezo. Na to odločitev pa je vplival tudi tedanji položaj jugoslovanskih narodov pod Avstro-Ogrsko.⁸

V tem smislu je zanimiv nek dopis jugoslovanskih socialistov v ZDA Rdečemu praporju.⁹ Avtor članka trdi med drugim, da bi lahko enotna socialistična organizacija jugoslovanskih izseljencev v ZDA znatno pripomogla k zedinjenju jugoslovanskih ljudstev. Iz ugotovitev, s katerimi pisec pojasnjuje to svojo trditev, lahko potegnemo zanimive zaključke. Tako npr. v Ameriki jugoslovan-

⁵ *Ibidem.*

⁶ O podpornih društvih jugoslovanskih oz. slovenskih izseljencev pišeta podrobneje; Ivan Čizmič, *Jugoslovanski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918*; Zagreb 1974, str. 14—21; 25—35; Matjaž Klemenčič, *Izseljevanje Slovencev iz Avstroogrške in avstrijska politika izseljevanja do prve svetovne vojne*, Slovenski koledar, Ljubljana 1981, str. 274.

⁷ M. Klemenčič, *op. cit.*, str. 274—275; I. Čizmič, *op. cit.*, str. 21—22.

⁸ O socialističnem gibanju jugoslovanskih izseljencev v ZDA pred vojno pišejo: I. Čizmič, *op. cit.*, str. 23—25; 36; Joško Oven, *Proletarec*, Slovenski izseljenski koledar, Ljubljana 1955, str. 121—124; Frank Petrich, *Doneski k zgodovini jugoslovanske socialistične zveze v Ameriki*, Slovenski izseljenski koledar, Ljubljana 1956, str. 194—197; Frank Petrič, *Nekaj splošne zgodovine socialističnega gibanja v Ameriki*, Družinski koledar, Ljubljana 1913, str. 129—139; M. Klemenčič, *op. cit.*, str. 275; Marjan Drnovšek, *O stališčih slovenskih socialistov v ZDA do vojne in jugoslovanskega vprašanja med prvo svetovno vojno*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, XV—XVI, 1975—1976, št. 1—2, str. 76; 80.

⁹ *Zgodovinski arhiv...*, *cit.*, str. 213.

skih izseljencev niso ločevale meje, medtem ko so bili v domovini južni Slovani in tudi sami Slovenci razdeljeni med razne dežele znotraj Avstro-Ogrske in celó med razne države. Izseljenci niso bili podrejeni cerkvi in cesarju, saj so v Ameriki lahko uživali buržoazno-demokratske svoboščine, med njimi tudi svobodo misli. Na krepitev narodne zavesti izseljencev, ki so delovali v socialističnem gibanju, pa je posredno vplivalo tudi samo dejstvo, da so v Ameriki pridobivali razredno zavest. Izseljenci so bili večinoma kmečkega izvora in zato v domovini v glavnem niso bili vključeni v socialistično gibanje. Socialne razmere, v katerih so živeli v ameriški kapitalistični stvarnosti, pa so jih spodbujale k socializmu in k notnemu delavskemu boju. Rezultat teh teženj je bila ustanovitev JSZ, v kateri so bile po federativnem načelu združene sekcije raznih jugoslovanskih narodnosti. Ravno taka organizacija pa je med izseljenci, ki so delovali v njej, verjetno še pospeševala zavzetost za narodno vprašanje in za njegovo rešitev v naprednem smislu.¹⁰

V zvezi s tem je zanimivo, da je sicer podpirala dejavnost JSDS gledé narodnega vprašanja, toda hkrati je dejansko že nastopala izvirno idejo jugoslovanske federativne republike, ki jo je potem razvil Kristan, bodisi na podlagi svojih prejšnjih izkušenj, bodisi pod vplivom spremenjenih razmer v domovini, v Ameriki in sploh v svetu.¹¹

Kristan je namreč lahko spodbudil znotraj JSZ, in sicer predvsem med slovenskimi socialisti, večjo zavzetost za narodno vprašanje tudi zato, ker so mu to omogočile nove razmere, nastale po izbruhu vojne. Zato je treba upoštevati tudi stališča JSZ do vojne. Za boljšo presojo odnosa jugoslovanskih in predvsem slovenskih socialistov do vojne in do narodnega vprašanja, ga je treba obravnavati v širšem okviru. Po eni strani ga lahko primerjamo s celotnim gibanjem jugoslovanskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovanskim vprašanjem in predvsem z dejavnostjo slovenskih izseljencev v tem smislu, po drugi pa moramo vzeti v poštev tudi usmerjenost Socialistične stranke Amerike — v katero je bila vključena JSZ in tedanja ameriško stvarnost.

Izbruh vojne v Evropi l. 1914 je prisilil ameriško vlado, pa tudi razne druge komponente ameriškega javnega življenja, da so se izrekle glede novega evropskega položaja. Predsednik ZDA Woodrow Wilson, ki je bil mnogo bolj nagnjen k notranji politiki kot k zunanji, se je moral soočiti z važnim zunanje-političnim vprašanjem.¹² Odločil se je vsekakor, da se ne bo vmešal v evropske zadeve, in tako izdal 18. avgusta 1914 Razglas nevtralnosti, ki je hkrati izražal prevladujoče stališče v ameriški javnosti.¹³

Vendar pa je bil Wilson, kot mnogi drugi Američani iz več razlogov nagnjen Veliki Britaniji. Izseljenci raznih evropskih narodnosti po drugi strani niso mogli ravnodušno sprejemati dejstva, da so se njihove države in rojaki vpletali v vojno. Nemški izseljenci so npr. podpirali Nemčijo, Irci so izražali

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Poročilo o diskusijskem večeru kluba št. 1, J. S. Z., Proletarec, 9. septembra 1920, št. 678, str. 10; Proletarec je bil glasilo slovenskih socialistov v Ameriki. Ustanovljen je bil l. 1906.*

¹² Angelo Ara, *L'Austria-Ungheria nella politica americana durante la prima guerra mondiale*, Roma 1973, str. 9; Raimondo Luraghi, *Gli Stati Uniti*, Torino 1974, str. 526.

¹³ R. Luraghi, *op. cit.*, str. 526—527.

svoje nasprotovanje Veliki Britaniji.¹⁴ Mnogi izmed slovanskih izseljencev iz Avstro-Ogrske, ki jim je izbruh vojne odpiral nove možnosti uresničitve, pa so razglašali svoje težnje po narodni osvoboditvi. V zvezi s stališči teh izseljencev je treba vsekakor pripomniti, da je bil znaten del še zvest habsburški monarhiji. Tisti, ki so se zavzemali za osvoboditev svojih narodov, pa niso delovali enotno, in — kot trdi Prpic — v glavnem niso osnovali svoje dejavnosti na stvarni presoji položaja. To velja tudi za južne Slovane, katerih narodno vprašanje je bilo posebno zapleteno.¹⁵

Socialisti so tako znotraj jugoslovanskega izseljenstva kot verjetno tudi med izseljenci drugih narodnosti samostojno tolmačili dogajanje v Evropi. Ob izbruhu vojne so jugoslovanski socialisti zavzeli podobno stališče kot vodstvo socialistične stranke Amerike. Tako Phillips Russell v *International Socialist Review* kot avtor članka *Nauki evropskega klanja v Proletarcu* sta obsojala vojno, češ da so jo sprožili predvsem ekonomski kapitalistični interesi. Trdila sta, da se množice vojakov ne borijo za svoje cilje, ampak le zato, ker so jih poveljniki poslali v vojno. Poudarjala sta, da je narodno vprašanje le pretveza za izbruh vojne.¹⁶

S tega vidika so vodilni predstavniki Socialistične stranke Amerike kot jugoslovanski socialisti presojali tudi avstrijski napad na Srbijo, češ da ga je Avstrija izvršila v svoje kapitalistične interese.¹⁷

Proletarec je ugotavljal, da ni nikjer v Evropi cilj vojne osvoboditev narodov. »Grozna morija bo oslabil narode in njih moč, pa jih bo napravila še manj sposobne za svoje boje. Po vojni bodo še bolj podjarmljeni kakor so sedaj, in reakcija bo še prevzetnejša.«¹⁸ V istem članku je bilo vsekakor izraženo upanje, da bodo na podlagi te izkušnje narodi spoznali, da so spori med njimi nekoristni in da je namesto teh potreben njihov enoten odpor proti kapitalizmu. »Tedaj postane svet socialističen in v socializmu najdejo vsi narodi svojo svobodo.«¹⁹

V *Proletarcu* so že takrat začeli tudi dejansko oblikovati program za doseg enakopravnosti narodov v Evropi. Po eni strani so izražali prepričanje, da je enakopravnost narodov »predpogoj odkritosrčnega internacionalizma«, obenem pa so trdili: »... ali v Zedinjenih državah, v katerih se izravnavajo in spajajo interesi, je tudi ona lože izvedljiva.«²⁰

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ George J. Prpic, *The South Slavs* v Joseph P. O'Grady, *The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies*, Louisville 1967, str. 173—174.

¹⁶ *Nauki evropskega klanja*, *Proletarec*, 1. septembra 1914, št. 364, str. 1; Phillips Russell, *Europe in the Clutch of War*, *International Socialist Review*, Vol. XV, September 1914, št. 3, str. 133—135; *International Socialist Review* je bilo eno izmed glavnih glasil Socialistične stranke Amerike. Revija je bila ustanovljena l. 1900 in je izhajala kot mesečnik. V njej so sodelovali predstavniki raznih struj, kar je bilo sicer značilno za večino tedanjega ameriškega socialističnega tiska. Izhajala je v Chicagu. Urejal in izdajal jo je Charles H. Kerr, ki je izdajal marksistične klasike.

¹⁷ William E. Bohn, *International notes*, *International Socialist Review*, Vol. XV, Oktober 1914, št. 4, str. 241—244; *Vojna in bestialnost*, *Proletarec*, 19. januarja 1915, št. 384, str. 1.

¹⁸ *Nacionalna vojna?*, *Proletarec*, 15. septembra 1914, št. 366, str. 2.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Zedinjene države evropske*, *Proletarec*, 29. septembra 1914, št. 368, str. 1.

To zamisel bi bilo mogoče tolmačiti kot poskus, da bi vllili socialistično vsebino v državno ureditev, podobno tisti, kakršna je obstajala v ZDA. Bila je nedvomno poskus, da bi zoperstavili kapitalističnim programom glede narodnih vprašanj predlog za njihovo rešitev v socialističnem duhu.

Sploh so vojno tako v International Socialist Review kot v Proletarcu označevali kot izziv kapitalizma socializmu, zato se je delavstvo vseh dežel moralo upreti v enotnem boju pod vodstvom socialistov.²¹

To stališče so odražale tudi smernice, ki jih je JSZ dajala svojim pristašem. Jugoslovanski delavci v Ameriki naj bi zavrnilo poziv avstrijske in srbske vlade, naj se pridejo bojevat v domovino. Še posebej jih je vodstvo zveze svarilo, naj ne nasedejo srbskim propagandistom in njihovemu podžiganju nacionalnega sovraštva do delavcev drugih dežel. Eno glavnih smernic je predstavljalo tudi svarilo, naj jugoslovanski delavci v Ameriki ne zbirajo denarja za vojne cilje, temveč za pomoč, ki bi jo po vojni nudili preživelim delavcem in sorodnikom padlih.²²

Zanimivi so sicer še drugi aspekti odnosa jugoslovanskih socialistov v ZDA do vojne, toda o tem kasneje. Na tem mestu je dovolj, če upoštevamo le tista stališča, ki so vplivala na njihov začetni odnos do narodnega vprašanja. Le-tega so izražali predvsem v odporu do gibanja za ustanovitev jugoslovanske države, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu, in do pobude Slovenske lige. Zato velja na kratko prikazati tudi to narodnopolitično dejavnost izseljencev.

Gibanje jugoslovanskih izseljencev v ZDA za rešitev jugoslovanskega vprašanja, ki se je razvilo po izbruhu prve svetovne vojne, je kmalu prešlo pod vpliv Jugoslovanskega odbora v Londonu. Podlaga za to je bila postavljena na jugoslovanskem zboru, ki je bil 10. in 11. marca 1915 v Chicagu. Zbora se je udeležilo 563 voditeljev hrvaških, srbskih in slovenskih izseljencev, ki so kot predstavniki velikega dela jugoslovanskega izseljenstva obenem zastopali jugoslovanske narode sploh in tako izrazili njihovo podporo dejavnosti Jugoslovanskega odbora za ustanovitev jugoslovanske države. Hkrati je v resoluciji, ki je bila sprejeta na zboru, izzvenel kot izraz ljudske volje tudi poziv zaveznikom, naj pripomorejo k dosegu tega cilja.

Sicer pa je jugoslovanski zbor v Chicagu važen predvsem zato, ker je bil prvi veliki zbor izseljencev vseh jugoslovanskih narodov v ZDA in ker je na njem prvič toliko predstavnikov jugoslovanskih narodov ter povrh v tuji deželi zahtevalo narodno osvoboditev izpod Avstro-Ogrske in zedinjenje jugoslovanskega ozemlja v enotno državo. Ta program, ki se je vsekakor navezoval na nacionalne težnje, ki so jih jugoslovanski narodi že gojili tako v domovini kot v okviru izseljenstva v ZDA, je tudi predstavljal stvarno podlago za gibanje jugoslovanskih izseljencev v ZDA za ustanovitev jugoslovanske države.

Kljub splošnem pozitivnemu pomenu resolucije, ki je bila sprejeta na jugoslovanskem zboru v Chicagu, pa je treba vendar poudariti tudi nekatere njene pomanjkljivosti. Nasprotna težnjam mnogih izseljencev je bila trditev, da ne obstajajo hrvaški, srbski in slovenski narod, temveč enoten jugoslovanski narod.

²¹ G. L. Harding, *Socialism and the World-War*, International Socialist Review. Vol. XV, September 1914, št. 3, str. 141—143; *Velehudodelstvo*, Proletarec, 18. avgusta 1914, št. 362, str. 1.

²² *Protí krvavi vojni!*, Proletarec, 4. avgusta 1914, št. 360, str. 1.

Mogoče je sicer, da so v resoluciji sprejeli to stališče predvsem zato, da bi lažje dobili podporo zaveznikov gibanju za ustanovitev jugoslovanske države.

Predstavniki izseljencev, ki so se udeležili zbora, so se namreč dejansko izrekli za narodno individualnost posameznih jugoslovanskih narodov. Tako stališče je odsevalo v njihovih posegih, v katerih se niso le zavzemali za osvoboditev izpod Avstro-Ogrske in zedinjenje v enotno jugoslovansko državo, ampak so tudi izražali svoje mnenje glede ureditve te bodoče države. Navezujoč se na stališča, ki so že bila razširjena med izseljenci, so zagovarjali federativno državno ureditev, v kateri bi Slovenci, Hrvati in Srbi ohranili samostojnost, pri čemer so se precej zgedovali po družbenopolitični ureditvi v ZDA.

Taka ureditev je predvidela zedinjenje jugoslovanskega ozemlja v novo enotno državo po razpadu srbske in črnogorske države. Na zboru se torej ni uveljavila velikosrbska ideja, ki so jo razglašali številni voditelji srbskega izseljenstva in je zagovarjala priključitev celega jugoslovanskega ozemlja srbski kraljevini.

Vendar pa resolucija, ki je bila sprejeta na zboru, ni jasno nasprotovala temu stališču. S tem, da ni določala, kakšna naj bi bila ureditev nove jugoslovanske države, je namreč dopuščala ohranitev oblasti v rokah srbske dinastije Karadjordjevičev.²³

Socialisti so resolucijo jugoslovanskega zbora zavrnil. Hkrati pa so v kritiki tega programa oblikovali svoj odnos do narodnega vprašanja s socialističnega vidika. Ta stališča so odražala v raznih člankih v Proletarcu, katerih avtor je bil zelo verjetno Kristan sam. Nanje pa so vplivala tako stališča do vojne, ki sem jih že obravnavala, kot Kristanove ideje glede narodnega vprašanja.

V teh člankih so socialisti obsojali že samo dejstvo, da so se pobudniki jugoslovanskega zbora v Chicagu sklicevali na pomoč zaveznikov, češ da se ti borijo za osvoboditev podjarmljenih narodov. Socialisti so namreč zatrjevali, da gre tem silam v resnici le za lastne kapitalistične cilje. Enakopravnost narodov in s tem tudi rešitev jugoslovanskega vprašanja naj bi bili dosegljivi le z mednarodno solidarnostjo.²⁴

Poudarjali so tudi, da resolucija, ki je bila sprejeta na jugoslovanskem zboru v Chicagu, podžiga ljudstvo k nacionalnemu sovraštvu, saj vsebuje trditev, da v Avstro-Ogrski vladata nemški in madžarski narod. Po mnenju socialistov so imeli oblast v rokah izključno kapitalisti in dinastija.²⁵

Ugotavljali so tudi velikosrbsko usmerjenost resolucije in jo zavračali, češ da se od socialistov ne more zahtevati, »da bodo pomagali povečavati dinastije, pa če so pomazane z vsemi slovanskimi barvami.«²⁶

Hkrati so oporekali trditvi o enotnem jugoslovanskem narodu. Ohranjali so sicer prepričanje o kulturnem in jezikovnem narodnem zedinjenju jugoslovanskih ljudstev, kakršnega je razglašal Kristan že v domovini. Vendar pa so poudarjali, da »če se ima iz posameznih zlomkov, med katerimi so nedvomno še razlike, ustanoviti nekaj edinstvenega, se mora to zgoditi sporazumno« in da »nihče ne more trditi, da je med jugoslovanskimi plemeni že dosežen spo-

²³ O jugoslovanskem zboru v Chicagu piše I. Čizmić, *op. cit.*, str. 47—69.

²⁴ *Svoboda od tiranstva*, Proletarec, 23. februarja 1915, št. 389, str. 1; *Veliki dnevi*, Proletarec, 16. marca 1915, št. 392, str. 5.

²⁵ *Veliki dnevi*, Proletarec, 16. marca 1915, št. 392, str. 5.

²⁶ *Don Gršković uči socializem*, Proletarec, 2. marca 1915, št. 390, str. 5.

razum«. ²⁷ Zato se jim je zdelo neprimerno vsako zatrjevanje, da enotni jugoslovanski narod že obstaja. Zavračali so tudi vsak program zedinjenja, ker da se bo to moralo izvršiti »po naravnem razvoju, ne pa na komando«. ²⁸

V zvezi s slovenskimi socialisti je treba omeniti poleg kritik jugoslovanskemu zboru tudi polemike, ki so jih prav takrat vodili s pobudniki Slovenske lige. Čeprav je bila ta pobuda mnogo manj pomembna od jugoslovanskega zbora, je zanimiva, saj je bila poskus voditeljev slovenskega izseljenstva, da bi v njegovem okviru ustvarili politično gibanje glede jugoslovanskega vprašanja (narodnopolitično gibanje), ki bi bilo enotno in bi slonelo na široki ljudski osnovi.

Čizmič domneva, da je bila pobuda Slovenske lige neposredno povezana z jugoslovanskim zborom v Chicagu. Organizacija je bila dejansko ustanovljena v Chicagu ravno 9. marca 1915, torej dan pred jugoslovanskim zborom, na katerem so potem njeni predstavniki sprejeli že omenjeno resolucijo in s tem smernice Jugoslovanskega odbora v Londonu.

Slovenska liga je vsekakor kmalu zatem prenehala s svojo dejavnostjo tako zaradi notranjih nesoglasij kot zaradi polemik z nasprotniki. Tej pobudi so razumljivo nasprotovali proavstrijski izseljenci. Že od vsega začetka pa so jo napadali tudi socialisti. ²⁹

V začetku l. 1915 je Proletarec kot razni drugi slovenski izseljenski časopisi objavil poziv, naj se čim več izseljencev pridruži Slovenski ligi. Obenem pa so do poziva in njegovih avtorjev socialisti zavzeli kritično stališče. Motilo jih je dejstvo, da pobudniki Slovenske lige niso izdelali jasnega programa. Očitali so jim vsekakor, da hočejo vsiliti slovenskemu ljudstvu svoje poglede na rešitev narodnega vprašanja. Obenem pa so obsojali njihovo predrzno izjavo, da so tisti, ki se ne bodo pridružili njihovi pobudi, narodni izdajalci. ³⁰

Socialisti so torej zavračali tako resolucijo jugoslovanskega zbora v Chicagu kot pobudo Slovenske lige. Obenem pa so poudarjali potrebo po trezni analizi dogajanja v Evropi. Ugotavljali so sicer, da niso še obstajale stvarne možnosti pravične rešitve narodnega vprašanja. Izjavili pa so, da so pripravljeni pozorno slediti vsakemu razvoju evropskega položaja v tem smislu. ³¹

JSZ je vsekakor še vedno prisojala narodnemu vprašanju mnogo manjšo težo kot drugim socialnim problemom. Razen nekaterih srbskih socialistov, ki so se čutili neposredno prizadete zaradi avstroogrškega napada na Srbijo, so jugoslovanski socialisti v ZDA ostajali zvesti internacionalističnemu načelu. Obenem je vodstvo JSZ spodbujalo jugoslovanske delavce v Ameriki, naj se posvetijo predvsem razrednemu boju tako v okviru splošne ameriške družbe kot znotraj izseljenske stvarnosti.

Socialisti so ugotavljali, da je večina jugoslovanskih izseljencev v ZDA prepričana, da je njihova glavna dolžnost izkoristiti svobodo misli v Ameriki za bolj učinkovito narodnopolitično dejavnost, kot pa so jo lahko opravljali v domovini. Tem izseljencem so očitali, da se ne zavedajo svojega podrejenega

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Veliki dnevi*, Proletarec, 16. marca 1915, št. 392, str. 5.

²⁹ O Slovenski ligi piše I. Čizmič, *op. cit.*, str. 54—56; 66—67.

³⁰ *Klic za domovino!*, Proletarec, 9. februarja 1915, št. 387, str. 5; *Izjava*, »Proletarec«, 23. februarja 1915, št. 389, str. 1.

³¹ *Izjava*, Proletarec, 23. februarja 1915, št. 389, str. 1.

položaja tudi v ameriški družbi; da se ne čutijo vključene vanjo in se jim zato ne zdi potrebno, da bi se uprli predvsem tem razmeram. Zato so jih opominjali, naj se bolj udeležujejo bojev ameriškega proletariata.

Ugotavljali pa so tudi, da se je tudi v jugoslovanski izseljenski stvarnosti razvijal sloj buržoazije, ki je igral vodilno vlogo v javnem življenju izseljencev. Zato so svarili jugoslovanske delavce, naj se ne pridružijo pobudam v zvezi z narodnim vprašanjem, ki so jih vodili izseljenski veljaki.

Sploh pa so poudarjali, da je narodno vprašanje le drugotnega pomena za jugoslovanske socialiste, in predvsem za tiste, ki delujejo v ZDA, torej zunaj domovine. Še dalje so sicer zagovarjali ustanovitev jugoslovanske republike kot najboljšo rešitev jugoslovanskega vprašanja, vendar pa so se malo ukvarjali s to zamisljivo.³²

Tako so socialisti v kritikah jugoslovanskega zbora in Slovenske lige le bežno omenjali pojem jugoslovanske republike, saj jim je bilo jasno, da ta ne bi bila socialistična. Vendar pa so imeli »demokratsko zedinjenje Jugoslovancev za korak na poti do višjih ciljev, ki je vreden napora.«³³

Nekaj člankov je pojmu jugoslovanske federativne republike posvetil Ivan Molek. To zamisel je pojasnil takole: »Proletarski slovenski narod bo imel svojo domovino le tedaj, kadar bo politično in gospodarsko svoboden med svobodnimi Jugoslovanci, ki bodo združeni v federativni republiki.«³⁴

Iz Molekove ugotovitve, »in če že živimo v republiki, ali bomo tako grdi, da bi jim (Jugoslovancem) priporočali kakega carčka namesto republike«,³⁵ pa izhaja, da je na to misel vplivala ameriška državna ureditev.

Molek je sicer predvideval, da tudi če bi zmagali zavezniki, jugoslovanska republika ne bi mogla nastati takoj. Zato je odobral začasno uvedbo velikosrbske monarhije, znotraj katere naj bi se potem razvila republiška ureditev. Kot pogoj pa je postavljaval avtonomijo Slovencev in Hrvatov v okviru prvotne monarhije.

Menil je, da bo prišel čas za konkretne pobude, ko bo postala gotova zmaga zaveznikov.³⁶

In res so imeli jugoslovanski socialisti v ZDA že kmalu zatem priložnost za take pobude. 6. decembra 1915 je edini socialistični predstavnik v kongresu Meyer London predlagal, naj predsednik skliče sestanek nevtralnih držav, da bi iz njega izšla pobuda za mirovna pogajanja med vojskujočimi se državami. Med pogoji, ki bi bili potrebni za mir, je Meyer London omenil tudi osvoboditev podjarmljenih narodov.³⁷ S svojo pobudo je Meyer London omogočil pripadnikom teh narodov, ki so živeli v ZDA, da so izrazili svoje želje pred kongresnim odborom za zunanje zadeve.

Tudi JSZ je izkoristila to priložnost in predložila resolucijo s svojimi zahtevami glede jugoslovanskega vprašanja, ki jo je 19. februarja 1916 sprejel

³² I. Čizmić, *op. cit.*, str. 73—77.

³³ *Svoboda od tiranstva*, Proletarec, 23. februarja 1915, št. 389, str. 1.

³⁴ I. M.-k., *Lepa naša —!*, Proletarec, 22. decembra 1914, št. 380, str. 5 prim. M. Drnovšek, *op. cit.*, str. 84.

³⁵ Ivan Molek, *Jugoslovanska republika*, Proletarec, 16. marca 1915, št. 392, str. 3.

³⁶ Ivan Molek, *Jugoslovanska republika*, Proletarec, 23. marca 1915, št. 393, str. 3; prim. M. Drnovšek, *op. cit.*, str. 84—85.

³⁷ *Meyer Londonov predlog*, Proletarec, 7. decembra 1915, št. 430, str. 1.

njen glavni odbor. Resolucija je bila prvi dokument glede jugoslovanskega vprašanja, ki so ga uradno preučili vrhovi ameriške uprave. Z njo pa se je tudi začela konkretna dejavnost jugoslovanskih socialistov v ZDA pod Kristanovim vodstvom — ki se je kmalu omejila skoraj samo na slovenske socialiste — za jugoslovansko federativno republiko.³⁸

Kristan je v resoluciji poudaril vlogo jugoslovanskega vprašanja pri izbruhu vojne. Podrobno je opisal preteklost in tedanji položaj na Balkanu. Med drugim je trdil, da so med jugoslovanskimi ljudstvi le neznatne jezikovne razlike. Z jezikovnega vidika bi Jugoslovane torej lahko že imeli za en sam narod. Mnogo večja ovira v tem smislu pa naj bi bila politična razdrobljenost na Balkanu.

Potem ko je v resoluciji omenil tudi prizadevanja jugoslovanskih socialistov v domovini za rešitev jugoslovanskega vprašanja, je Kristan predstavil zahteve JSZ v takem smislu, kot naj bi jih ameriška vlada zagovarjala na mirovnih pogajanjih. Izjavil je: »Najboljšo obliko bi dobila ta združitev v demokratični jugoslovanski republiki, v kateri bi doslej ločena plemena imela avtonomijo in bi bilo njih razvojnemu delu prepuščeno, da najdejo forme še tesnejše spojitve. Z ozirom na mnogokrat slovesno izrečena načela naših somišljenikov na Balkanu smemo izreči, da bi bil drugi cilj združitev te republike z ostalimi balkanskimi narodi, vštevši avtonomno Macedonijo, v republičansko demokratično federacijo. Dalje preko tega pa naj bi ta federacija postala član Zedinjenih držav evropskih.«³⁹

Te besede izražajo zamisel, na kateri je nato Kristan osnoval svojo dejavnost v zvezi z narodnim vprašanjem. Enotna jugoslovanska država naj bi bila republika, v kateri naj bi imela jugoslovanska ljudstva samostojnost. Kristan je torej opustil idejo kulturnonarodnostne avtonomije, ki jo je razvil v domovini, in se zavzel za politično rešitev jugoslovanskega vprašanja, ki je predvidevala politično samoodločbo jugoslovanskih ljudstev. Domnevamo lahko, da je k spremembi njegovega stališča do narodnega vprašanja pripomoglo tudi dejstvo, da je izbruh vojne odprl možnost razpada Avstro-Ogrske. Bolj odločilen pa je bil verjetno vpliv ameriške stvarnosti, in sicer tako državne ureditve ZDA kot usmerjenosti jugoslovanskih socialistov v Ameriki. Na nova Kristanova stališča je najbrž vplivala tudi Cankarjeva zamisel jugoslovanske zvezne republike. Vendar pa je treba poudariti, da je bil Kristanov pojem jugoslovanske republike drugačen od Cankarjevega. Cankar je pričakoval, da bi taka ureditev obvarovala narodno individualnost posameznih jugoslovanskih ljudstev, Kristan pa jim je dopuščal le začasno avtonomijo, upoštevajoč njihovo tedanjo različnost. Še vedno je namreč zagovarjal tezo o kulturnem in jezikovnem narodnem zedinjenju, čeprav je ugotavljal, da v tistem trenutku še ni bila uresničljiva, in prepuščal njeno uresničitev nadaljnjemu naravnemu razvoju.

Zanimivo je tudi Kristanovo sklicevanje na stališča do jugoslovanskega vprašanja, ki so jih izražali pred vojno socialisti raznih balkanskih držav.

³⁸ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 77.

³⁹ *Jugoslovanska Socialistična Zveza ameriškem kongresu o položaju Jugoslovancov v Evropi*, Proletarec, 22. februarja 1916, št. 441, str. 3; I. Čizmić, *op. cit.*, str. 77—78.

Sprejemal je namreč njihovo tezo balkanske federacije, ki jo je bil v domovini zavrnil skupaj z drugimi slovenskimi socialdemokrati. Sprememba njegovega stališča v tem smislu je vsekakor razumljiva, saj so tudi jugoslovanski socialisti v ZDA že zagovarjali vključitev jugoslovanske republike v balkansko federacijo.⁴⁰

Ta federacija naj bi se pozneje vključila v evropske zedinjene države, za katere so se jugoslovanski socialisti v ZDA zavzeli že takoj po izbruhu vojne. V povezavi z jugoslovanskim vprašanjem pa je ta pojem postajal stvarnejši.

Zanimivo je vsekakor, da v tem predlogu za rešitev jugoslovanskega vprašanja Kristan ni omenil socializma. To ponovno dokazuje prepričanje Kristana in z njim jugoslovanskih socialistov v ZDA, da zedinjenje Jugoslovancev — kot tudi drugih narodov — ne bi moglo privedi do takojšnjega razvoja socializma, da pa bi lahko omogočilo njegovo uveljavitev, če bi bilo izvedeno po demokratičnih načelih.

Podobno resolucijo so v juliju istega leta jugoslovanski socialisti v ZDA poslali na konferenco nevtralnih socialistov v Haagu, kjer jo je predložil ameriški socialist Algernon Lee.⁴¹

Medtem so slovenski socialisti začeli razvijati nova stališča do vojne. Za razumevanje teh je treba upoštevati usmerjenost jugoslovanskih socialistov v ZDA — kot tudi ameriških socialistov sploh — od izbruha vojne dalje, in sicer predvsem njihovo pojmovanje nevtralnosti. Ta se je namreč razlikovala od meščanskega pacifizma. Medtem ko so meščanski pacifisti obsojali vojno le z etičnega stališča, so se socialisti zavzemali za odpravo socialnih razmer, iz katerih so nastajale vojne, za nadomestitev kapitalizma s socializmom.⁴²

Še važnejša je bila razlika med stališčem socialistov in Wilsonovim odnosom do vojne. Kljub temu, da je razglašal svojo nevtralnost, je bil namreč ameriški predsednik vedno bolj naklonjen Veliki Britaniji, zato se je tudi vedno bolj vpletal v vojno.

Sluteč to nevarnost, so socialisti že takoj po izbruhu vojne v Evropi začeli nasprotovati morebitnemu razvoju militarizma v Ameriki, češ da bi ta škodil predvsem delavskemu razredu.⁴³

Tudi v naslednjih mesecih sta Socialistična stranka Amerike in z njo vred JSZ proglašali svoj odpor proti vsem vojnam in oboroževanju. Vendar pa so se polagoma tako med ameriški kot med jugoslovanskimi socialisti začela pojavljati tudi drugačna stališča, ki so izhajala iz dvoumnega odnosa do ravnanja evropskih socialistov. Kot trdi Weinstein, je dejstvo, da je večina socialistov v Nemčiji in v zavezniških državah podprla vojno, vznemirilo ameriške socialiste. Skušali so jih vsekakor opravičiti in prezreti probleme, ki jih je sprožilo njihovo ravnanje znotraj socialističnega gibanja. Zaradi takega stališča Socialistične stranke Amerike se je v prvi polovici l. 1915 znatno zmanjšalo število njenih pristašev. Polagoma je sicer stranka zavzela bolj kritičen

⁴⁰ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 76.

⁴¹ *Kongresu socialistov nevtralnih dežel v Haagu*, Proletarec, 11. julija 1916, št. 461, str. 5; 18. julija 1916, št. 462, str. 5; 25. julija 1916, št. 463, str. 5.

⁴² *Vojna in socializem*, Proletarec, 15. septembra 1914, št. 366, str. 4.

⁴³ Vincent St. John, *The Working Class and War*, International Socialist Review, Vol. XV, Avgust 1914, št. 2, str. 117—118; *Več militarizma v Ameriki*, Proletarec, 15. septembra 1914, št. 366, str. 4.

odnos do ravnanja evropskih socialistov, vendar pa so ga voditelji desnega in osrednjega krila še naprej zagovarjali.⁴⁴

Tudi v Proletarcu so skušali opravičiti evropske socialiste, češ da je v različnih razmerah potrebna različna taktika.⁴⁵ Hkrati pa so še sami slovenski — in delno tudi srbski — socialisti v ZDA začeli popuščati v svojem odporu do vojne in oboroževanja, medtem ko so hrvaški socialisti ostajali zvesti smerenicam vodstva Socialistične stranke Amerike.

Že januarja 1915 so v Proletarcu zagovarjali obrambno vojno in »demokratičen sistem obrambe«, čeprav so obenem še vedno izražali odpor do militarizma.⁴⁶ Zatem so se leta 1915 v Proletarcu nekajkrat povrnili k vprašanju ljudske obrambe, vendar pa na podlagi nadaljnjega razvoja dogodkov lahko domnevamo, da se je v tem času med slovenskimi socialisti utrdilo novo stališče do vojne in oboroževanja.

Januarja 1916 je Jugoslovanski socialistični klub št. 1 v Chicagu, v katerem je delovalo vodstvo slovenskih socialistov, v Proletarcu objavil izjavo, v kateri je razglasil novo usmerjenost slovenskih socialistov.

V izjavi je zanimiva primerjava med kapitalistično in ljudsko posestjo orožja. Avtorji resolucije so ugotavljali, da vodilni kapitalistični sloj pogosto uporablja orožje zoper interese ljudstva, in sicer v vojnah proti drugim državam kot v zatiranju notranjih uporov. Obenem pa so poudarjali korist, ki bi jo lahko od posesti orožja imele ljudske množice. Z njim bi se lahko branile tako pred domačimi zatiralci kot pred napadi drugih držav.

V podporo svojim trditvam so se avtorji resolucije sklicevali tudi na izjave Socialistične internacionale. Tako so ugotavljali, da je obramba neodvisnosti lastnega naroda pred zunanjim napadom v skladu z načelom samoodločbe narodov. Poleg tega so poudarjali, da se morajo socialisti v svojem boju za demokracijo nujno spopasti tudi s tujo avtokracijo. Oboroženo obrambo pa naj bi socialistom dopuščala tudi zahteva Socialistične internacionale po splošnem ljudskem oboroževanju.

Na podlagi teh ugotovitev so avtorji izjave tudi sestavili program, v katerem so med drugim zahtevali: »2. Boj zoper militarizem, t. j. zoper stalno vojsko in vsako avtokratično obliko oborožene sile; 3. Splošno ljudsko oboroženje in demokratično organizacijo ljudske brambe; ... 5. Demokratično odločevanje o vprašanju vojne in miru; 6. Obligatorično mednarodno razsodišče z eksekutivno močjo na ta način, da razpolaga z ljudsko brambo vseh pridruženih narodov zoper tistega, ki bi hotel kaliti mir; ... 8. Podržavljenje vseh vojnih industrij, prometnih sredstev in jam.«⁴⁷

V Proletarcu so nato izšli še mnogi članki o vprašanju ljudskega oboroževanja in ljudske obrambe. Najbolj se mu je posvetil ravno Kristan v nizu člankov pod naslovom Socializem, pacifizem in sorodno. Zanimivo je, da je v njih utemeljeval svoja stališča s sklicevanjem na osnovna socialistična načela.

⁴⁴ James Weinstein, *The Decline of Socialism in America 1912—1925*, New York 1967, str. 120.

⁴⁵ *Internacionala*, Proletarec, 17. novembra 1914, št. 375, str. 2.

⁴⁶ *Proti militarizmu*, Proletarec, 19. januarja 1915, št. 384, str. 2; *Narodna obramba in socializem*, Proletarec, 26. januarja 1915, št. 385, str. 1.

⁴⁷ *Izjava Jugoslov. soc. kluba št. 1, Chicago, 111.*, Proletarec, 25. januarja 1916, št. 437, str. 5.

Tako je sprejemal tedanjo vojno, iz prepričanja o neizbežnosti vojn znotraj kapitalističnega sistema.⁴⁸ Trdil je, da je pacifizem torej v protislovju s socializmom tudi zato, ker je bila naloga socialistov boj za uničenje kapitalističnega sistema. Ta boj naj bi privedel do razmer, v katerih bi bil zajamčen mir. Ker pa je potekal znotraj kapitalističnega sistema in zato z njegovimi sredstvi, je bil oborožen. Zato je Kristan poudarjal potrebo po spremembi vloge orožja, kar naj bi bilo mogoče doseči z ljudskim oboroževanjem.⁴⁹

Stališčem slovenskih socialistov se je približal tudi del srbskih socialistov, ki jih je vodil B. Savić. Nasprotoval pa jim je C. Kutuzović v imenu hrvaških in nekaterih srbskih socialistov. Kutuzović je trdil, da je Radnička straža, ki je bila glasilo hrvaških in srbskih socialistov, mnogo bolj radikalna od Proletarca, saj ne priznava nobenega kompromisa o okviru razrednega boja. Zavračal je uporabo orožja za odvzem oblasti iz rok kapitalistov in se zavzemal za osvoboditev delavskega razreda z vzgajanjem ljudstva. Skliceval se je na pojem družbenega razvoja, češ da bo oblast postopoma prešla iz rok kapitalistov v roke delavskega razreda. Sicer pa je bil po mnenju Kutuzovića pojem oboroženega odpora utopičen, saj vladajoči razred ne bi dopustil ljudstvu, da bi se oborožilo in z orožjem zrušilo njegovo oblast. Delavski razred bi lahko prevzel oblast le, ko bi pridobil večino v parlamentu. Kutuzović je očital Kristanu, da z opuščanjem brezpogojnega zagovarjanja miru odobrava ravnanje večine nemških in francoskih socialistov ter tudi morebitno podporo ameriških socialistov vojni v obrambo Amerike.⁵⁰

Podobne polemike kot med Kristanom in Savićem ter Kutuzovićem so potekale tudi v ameriškem socialističnem tisku. V *International Socialist Review* sta o vprašanju ljudske obrambe in ljudskega oboroževanja razpravljala Henry Slobodin in William E. Bohn.

Kot slovenski socialisti je tudi Slobodin militarizmu zoperstavljal splošno ljudsko oboroževanje. Trdil je, da bi prehod orožja iz rok kapitalistov v roke ljudstva uničil militarizem, tudi v ameriških razmerah.⁵¹ Ljudstvu naj bi posest orožja služila tako pri narodni obrambi kot v razrednem boju. Pomen narodne obrambe in oboroženega razrednega boja, pa tudi samega splošnega ljudskega oboroževanja je Slobodin tako kot slovenski socialisti utemeljeval s splošnimi socialističnimi načeli.⁵²

Da so te utemeljitve neustrezne, je v isti reviji poudarjal William E. Bohn. Slobodinu je očital, da v resnici ni dokazal pomena splošnega ljudskega oboroževanja za osvoboditev delavskega razreda. Sklicevanje na stališča evropskih socialistov se mu je zdelo neumestno. Medtem ko bi v Evropi, kjer je bil militarizem že razvit, uvedba splošnega ljudskega oboroževanja povzročila zmanjšanje militarizma, bi ga — po Bohnovem mnenju — v Ameriki še po-

⁴⁸ Etbil Kristan, *Socializem, pacifizem in sorodno*, Proletarec, 29. februarja 1916, št. 422, str. 5.

⁴⁹ E. Kristan, *Socializem, pacifizem in sorodno*, Proletarec, 7. marca 1916, št. 343, str. 5.

⁵⁰ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 155—156.

⁵¹ Henry L. Slobodin, *Physical and Military Training*, *International Socialist Review*, Vol. XVI, Februar 1916, št. 8, str. 484—486.

⁵² Henry L. Slobodin, *Socialism and Preparedness*, *International Socialist Review*, Vol. XVI, Januar 1916, št. 7, str. 428—430.

spešila. Bohn je tudi trdil, da splošno ljudsko oboroževanje ne bi moglo zagotoviti učinkovite obrambe brez tehničnih sredstev, ki so bila lastna modernemu militarizmu. Najbolj pa je svaril pred uveljavljanjem vojaške miselnosti, ki naj bi bilo spojeno s splošnim ljudskim oboroževanjem.⁵³

Razprava med Slobodinom in Bohnom je trajala nekaj mesecev, nato zamrla. Polemike med jugoslovanskimi socialisti pa so postajale vedno bolj ostre, kljub poskusom hrvaških članov vodstva JSZ, da bi jih zaključili.⁵⁴

Vendar pa je na tretjem kongresu JSZ, ki je bil v Chicagu 2. julija 1916, prevladalo stališče hrvaških socialistov. V resoluciji o militarizmu in vojni, ki je bila sprejeta na tem kongresu, je zanimivo, da ta dva pojma nenehno povezujejo. Sploh pa so v njej trdili, da vse vojne le škodijo narodom in delavskemu razredu.⁵⁵ Po tem kongresu so polemike med jugoslovanskimi socialisti prenehale, vendar pa se s tem kriza v JSZ ni razrešila.

Medtem so se vedno bolj ostrili odnosi med ZDA in Nemčijo. Potem ko je Wilson 1. februarja 1917 prelomil diplomatske stike z nemško vlado, je bilo verjetno, da bo Amerika napovedala vojno. Tedaj so začeli slovenski socialisti, očitno pod vplivom ruske revolucije, zagovarjati vojno. Zavzemali so se namreč za zmago zaveznikov kot nosilcev demokracije, za zmago, ki naj bi olajšala razvoj socializma. To pa je pomenilo, da podpirajo vstop ZDA v vojno.⁵⁶

Različno stališče do ruske revolucije so zavzeli hrvaški socialisti. Trdili so, da se je revolucija porodila iz stremljenja ruskega ljudstva po izboljšanju svojega položaja in torej tudi iz stremljenja po miru, brez katerega se ne bi mogli resnično osvoboditi. Zato so obsojali sklep Kerenskega in njegovih pristašev, da nadaljuje vojno. Trdili so, da bi morali prisiliti zaveznike, da bi prej sklenili mir.⁵⁷

Marca 1917 je Socialistična stranka Amerike sklenila sklicati izredno konvencijo, na kateri bi izoblikovala svoje stališče do vedno verjetnejšega vstopa ZDA v vojno. V resnici je do tega prišlo ravno dan pred konvencijo, ki je bila sklicana za 7. april.

Na konvenciji so bile predložene tri resolucije. Resolucija večine je odločno obsojala vstop ZDA v vojno. Ta naj bi bil v nasprotju z interesi ameriškega ljudstva in naj bi predvsem koristil ameriškemu kapitalizmu. Avtorji resolucije so tudi poudarjali, da ostaja Socialistična stranka Amerike zvesta načelu mednarodne solidarnosti delavskega razreda. Trdili so, da je prišlo do vojne zaradi kapitalističnega stremljenja po novih kolonialnih tržiščih, in pozivali delavstvo vseh dežel k odporu do nje. Zanimali so, da bi vojna lahko uničila militarizem ali uveljavila demokracijo, češ da se doslej z orožjem ni moglo doseči nobenega cilja.

Louis B. Boudin je predložil še eno protivojno resolucijo. John Spargo pa je v svoji resoluciji podprl ZDA in druge zaveznike v upanju, da bo vlada dala koncesijo socialistom v času vojne in ugoden rezultat mirovnih pogajanj.

⁵³ William E. Bohn, *Socialism and the Citizen Army*, International Socialist Review, Vol. XVI, XVI, Februar 1916, št. 8, str. 460—461.

⁵⁴ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 156.

⁵⁵ *Resolucije kongresa J. S. Z.*, Proletarec, 12. septembra 1916, št. 470, str. 5.

⁵⁶ *Ruska revolucija in svetovni položaj*, Proletarec, 27. marca 1917, št. 498, str. 1.

⁵⁷ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 158.

Boudinova resolucija je bila nato umaknjena zaradi podobnosti z večinsko. Med to in Spargovo pa so člani stranke z veliko večino glasov izbrali prvo.⁵⁸

Po tej konvenciji je kriza v JSZ dosegla svoj višek. Medtem ko je hrvaško-srbska sekcija sprejela večinsko resolucijo, so slovenski socialisti podprli Spargovo. To stališče slovenskih socialistov je izhajalo iz dvoumnega odnosa do vojne, ki so ga zavzeli v zadnjih letih in ki se je po ruski revoluciji razvil v očitno zagovarjanje vojne in vstopa ZDA vanjo.⁵⁹

To stanje je privedlo do razkola znotraj JSZ. Medtem ko so hrvaški socialisti ostali vključeni v Socialistično stranko Amerike, je slovenska sekcija — z delom srbskih socialistov — izstopila iz nje. Nadaljnjo dejavnost hrvaških socialistov je cenzura znatno zavrla, in Radniška straža je morala spremeniti vsebino. Kolikor je mogla, je vsekakor ohranila prejšnjo usmerjenost, dokler ni v začetku l. 1918 prenehala izhajati. Slovenski socialisti pa so se od pomladi l. 1917 dalje posvečali predvsem jugoslovanskemu vprašanju.⁶⁰

Po resoluciji, ki je bila v začetku l. 1916 predložena kongresnemu odboru za zunanje zadeve in nato še kongresu nevtralnih socialistov v Haagu, se je Kristan malo ukvarjal z narodnim vprašanjem. Posvetil se je namreč predvsem vprašanju ljudskega oboroževanja in vojne. Zanimivo pa bi bilo ugotoviti, če in v kolikšni meri so stališča, ki so jih on in slovenski socialisti sploh izražali do tega problema, odsevala tudi njihov odnos do narodnega vprašanja. V tem smislu je treba poudariti, da so slovenski socialisti zagovarjali vojno, ki bi težila k obrambi narodne neodvisnosti.

Po drugi strani je Slobodin v *International Socialist Review* ugotavljal, da poskus socialistov, preprečiti narodnostne boje s tako mednarodno solidarnostjo delavskega razreda, ki bi zanemarila obstoj različnih narodov, ni uspel. Trdil je, da je v resnici prišlo do imperialističnega socializma, v katerem so nekateri narodi prevladali nad vsemi drugimi. Zato je poudarjal, da ne gre za izbiro med revolucionarnim in nacionalističnim socializmom, temveč med imperialističnim in takim mednarodnim socializmom, ki bi priznaval pravico vseh narodov do svobode in samoodločbe. Le v takih razmerah naj bi bil namreč mogoč razredni boj na osnovi jasnih načel.⁶¹

Ravno to je bil kasneje eden glavnih argumentov, s katerimi so slovenski socialisti utemeljevali svojo podporo vstopu ZDA v vojno v resoluciji, ki so jo predložili že omenjeni konvenciji v St. Louisu. Slovenski socialisti so torej začeli podpirati boj zaveznikov tudi v prepričanju, da bi zmaga le-teh omogočila pravično rešitev narodnih vprašanj, ta pa naj bi bila nujna za razvoj socializma.⁶²

⁵⁸ J. Veinstein, *op. cit.*, str. 125—127; David A. Shannon, *The Socialist Party of America*, Chicago 1967, str. 93—98.

⁵⁹ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 157; *Socialistična stranka v svetovni politiki*, Proletarec, 10. aprila 1917, št. 500, str. 1; Etbin Kristan, *O izjavah strankine konvencije*, Proletarec, 22. maja 1917, št. 506, str. 4; *Izjava večine — izjava manjšine*, Proletarec, 29. maja 1917, št. 507, str. 1.

⁶⁰ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 157—159.

⁶¹ Henry L. Slobodin, *Imperialistic Socialism*, *International Socialist Review*, Vol. XVI, Maj 1916, št. 11, str. 688—690.

⁶² *Socialistična stranka v svetovni politiki*, Proletarec, 10. aprila 1917, št. 500, str. 1.

Hkrati so se slovenski socialisti začeli zavzemati v večji meri tudi za jugoslovansko vprašanje. Menili so, da obstaja po ruski revoluciji mnogo večja možnost za ustanovitev jugoslovanske republike. Obenem pa so bili prepričani, da so njihove težnje glede rešitve jugoslovanskega vprašanja tudi v skladu z Wilsonovim stališčem.⁶³ Ugotavljali so namreč, da se ZDA in Rusija zavzemata za rešitev narodnih vprašanj po načelu samoodločbe narodov.⁶⁴

Vendar pa si je ameriški predsednik kljub razglašanju idealov demokracije in samoodločbe narodov v resnici malo prizadeval za rešitev jugoslovanskega vprašanja, pa tudi drugih narodnih vprašanj znotraj Avstro-Ogrske, po teh načelih. Do pomladi l. 1917 so Wilsonovo stališče do habsburške monarhije določale taktične potrebe glede odnosov med obema vladama. Po vstopu v vojno se je Wilson začel bolj poglobljati v avstroogrsko vprašanje. Vendar pa je bil njegov odnos do habsburške monarhije še vedno predvsem taktične narave.

V tem času so po drugi strani vedno pogosteje predstavniki narodov, ki so živeli pod Avstro-Ogrsko, pošiljali ameriški vladi resolucije, v katerih so se na podlagi Wilsonovih demokratičnih načel zavzemali za narodno osvoboditev.⁶⁵

Mnoge izmed teh resolucij so prihajale iz vrst jugoslovanskega izseljenstva. Rezultati teh prizadevanj izseljenskih voditeljev pa so bili zelo skromni. Malo uspeha so želi tudi njihovi poskusi, da bi vzbudili zanimanje za jugoslovansko vprašanje v ameriškem tisku, v političnih krogih in sploh v ameriški javnosti.⁶⁶

Treba je poudariti, da tudi druga dejavnost izseljenskega gibanja, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu, ni bila zelo uspešna. Mnogi izseljenci, ki so sicer zagovarjali ustanovitev jugoslovanske države, so zavrnili resolucijo, ki je bila sprejeta na jugoslovanskem zboru v Chicagu. Hkrati se je krepila dejavnost proavstrijskih izseljencev.

Da bi se gibanje za ustanovitev jugoslovanske države pod vodstvom Jugoslovanskega odbora prenovilo, je bil ponovno sklican zbor jugoslovanskih izseljenskih voditeljev, ki je bil v Pittsburghu 29. in 30. oktobra 1916. Na njem so v bistvu potrdili veljavnost resolucije, ki je bila sprejeta na zboru v Chicagu. Obravnavali so tudi probleme, ki so nastali med vojno, in sicer predvsem stanje po porazu srbske vojske in jadransko vprašanje, ki je postalo pereče po vstopu Italije v vojno na podlagi londonskega pakta.

Na zboru so vsekakor potrdili vodilno vlogo Jugoslovanskega odbora v Londonu kot predstavnika Jugoslovancev v Avstro-Ogrski. Izrazili pa so tudi podporo srbski vladi in se zavzeli za zedinjenje jugoslovanskih ljudstev pod dinastijo Karadjordjevičev.

Zbor v Pittsburghu je kmalu postal tarča kritik z raznih strani. Slovenski socialisti mu sicer niso namenili pozornosti. Hrvaški socialisti pa so poudarili dejstvo, da je zbor organizirala buržoazija in zato ni upošteval interesov delavskega razreda, torej večine izseljencev. Udeležencem zbora so očitali, da niso

⁶³ *Slovenskim sodrugom v Ameriki*, Proletarec, 10. aprila 1917, št. 500, str. 1.

⁶⁴ *Wilsonovi mirovni pogoji*, Proletarec, 19. junija 1917, št. 510, str. 1.

⁶⁵ Angelo Ara, *L'Austria-Ungheria nella politica americana durante la prima guerra mondiale*, Roma 1973, str. 10—55.

⁶⁶ Ta in nadaljnja prizadevanja jugoslovanskih izseljencev za obveščanje ameriške vlade in javnosti o jugoslovanskem vprašanju obravnavata I. Čizmić, *op. cit.*, str. 103—104, 229—255; George J. Prpic, *The South Slavs*, v Joseph P. O'Grady, *The Immigrants Influence on Wilson's Peace Policies*, Louisville 1967, str. 173—203.

obravnavali vprašanja ureditve bodoče jugoslovanske države in da so v resnici podprli velikosrbsko idejo. Poudarili so tudi nedemokratski značaj Jugoslovanskega odbora v Londonu in zanikali, da je pravi predstavnik Jugoslovancev v Avstro-Ogrski. Izseljence pa so pozvali, naj se udeležujejo raje razrednega boja kot gibanja v zvezi z jugoslovanskim vprašanjem.⁶⁷

Na zboru v Pittsburghu je bil ustanovljen Jugoslovanski narodni svet, ki naj bi odtelej vodil izseljensko gibanje za ustanovitev jugoslovanske države. Ta organ pa je imel kak uspeh le v prvih mesecih l. 1917. Po ruski revoluciji se je namreč njegova vloga znatno oslabila. Medtem ko je v Jugoslovanski narodni svet, ki je bil vezan na usmerjenost Jugoslovanskega odbora v Londonu, še vedno brez pridržkov podpiral srbsko monarhijo, se je med izseljenci širila republikanska ideja. Celó znotraj samega Jugoslovanskega narodnega sveta so se pojavljala nesoglasja z uradno usmerjenostjo gibanja za ustanovitev jugoslovanske države.⁶⁸

Med jugoslovanskimi, in sicer predvsem med slovenskimi izseljenci v ZDA, se je dejansko porajalo novo gibanje za ustanovitev jugoslovanske države, ki se je pod Kristanovim vodstvom zavzemalo za jugoslovansko federativno republiko.

29. junija 1917 je skupina predstavnikov slovenskega izseljenstva, ki so jo sestavljali predvsem socialistični voditelji, pa tudi predstavniki drugih organizacij in različnih nazorov, podpisala t. i. chicaško izjavo in jo predložila javnosti kot program gibanja za jugoslovansko federativno republiko. Med podpisniki izjave sta bila, poleg voditeljev Slovenske narodne podporne jednote,⁶⁹ ki so bili podobnih nazorov kot socialisti, in predstavnikov liberalnih nazorov, tudi dva člana Slovenske narodne zveze.⁷⁰ Ta organizacija je bila ustanovljena z namenom, da bi uveljavila gibanje, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu, tudi med slovenskimi izseljenci, med katerimi je bilo malo razširjeno.⁷¹ Slovenska narodna zveza je bila torej vezana na usmerjenost Jugoslovanskega odbora v Londonu, ki je podpiral srbsko monarhijo. Dejstvo, da je kljub temu sodelovala pri chicaški izjavi, si lahko razlagamo kot poskus, da bi dobila vsaj nekaj podpore pri izseljencih.

Pri nastanku gibanja za jugoslovansko federativno republiko so imeli vsekakor mnogo važnejšo vlogo slovenski socialisti. Poudariti je treba predvsem dejstvo, da so dali pobudo za enotno gibanje z nesocialističnimi elementi. Za ta korak so se odločili zaradi prepričanja o važnosti jugoslovanskega vprašanja in zaradi dejstva, da je bilo to vprašanje mogoče rešiti v demokratičnem smislu le z enotno pobudo vseh sil, ki so bile naklonjene taki rešitvi. V okviru tega sodelovanja so vsekakor odklanjali vsak kompromis, ki bi jih primoral k zavrnitvi socialističnih načel.⁷²

⁶⁷ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 105—118.

⁶⁸ *Ibidem*, str. 121—133.

⁶⁹ Slovenska narodna podporna jednota je bila ena glavnih podpornih organizacij slovenskih izseljencev in najnaprednejša izmed njih. Bila je ustanovljena v Chicagu l. 1904. Med prvo svetovno vojno je bila zelo aktivna v gibanju za jugoslovansko federativno republiko. Slovenska narodna podporna jednota je še sedaj pomembna organizacija slovenskega izseljenstva v ZDA.

⁷⁰ M. Drnovšek, *op. cit.*, str. 88.

⁷¹ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 122—124.

⁷² *Jugoslovanska Socialistična Zveza in Jugoslovansko vprašanje*, Proletarec, 22. oktobra 1918, št. 580, str. 3.

V chicaški izjavi je bilo na prvem mestu načelo o samoodločbi narodov, ki se je uveljavilo na mednarodnem prizorišču. Avtorji izjave so trdili, da je to načelo pomembno ne le zato, ker olajšuje uresničitev zamisli jugoslovanske federativne republike, temveč tudi zato, ker omogoča narodom, da svobodno odločajo o svoji usodi sploh. Vsak narod naj bi bil zato dolžan izraziti svoje zahteve. To dolžnost naj bi imeli tudi Slovenci, in sicer še posebno tisti v Ameriki. V tem smislu so avtorji chicaške izjave poudarjali pomen dejstva, da so slovenski izseljenci v ZDA lahko svobodno izražali svoje narodne težnje, medtem ko jim v domovini to ni bilo mogoče.

V izjavi so bile nadalje opisane značilnosti jugoslovanskega vprašanja in predlog za njegovo rešitev na podoben način, kot jih je Kristan predstavil v resoluciji, ki je bila v začetku l. 1916 predložena kongresnemu odboru za zunanje zadeve in nato še kongresu nevtralnih socialistov v Haagu.

Formula, v katero so avtorji chicaške izjave strnili svoj program, je bila jugoslovanska federativna republika. Njihov pojem federacije se verjetno ni navezoval toliko na ameriško državno ureditev kolikor na ustroj JSZ, ki je bila razdeljena v samostojne sekcije po nacionalnem načelu. Pojem republike pa so avtorji izjave bolj navezovali na zgled ameriške, pa tudi ruske demokratične republike. Potem ko so izrazili svoj odpor proti priključitvi celega jugoslovanskega ozemlja kaki že obstoječi državi, so tudi poudarili, da bi morala biti nova država nujno demokratična republika, sicer bi bila v protislovju z duhom časa, v katerem se je v svetu uveljavljala demokracija in so razpadale monarhije.

Ureditev jugoslovanske republike naj bi predvidevala:

- »1. Splošno, enako, tajno in proporcionalno volilno pravico brez obzira na spol za vse politične in administrativne zastope;
2. Narodni referendum in iniciativo;
3. Odgovornost vseh javnih funkcionarjev;
4. Javno izvrševanje zunanje politike;
5. Popolno enakopravnost vseh državljanov;
6. Popolno svobodo besede in tiska;
7. Popolno svobodo pouka in vesti;
8. Nevtralnost vseh oblasti v razrednih bojih.«⁷³

Iz tega programa je moč razbrati takšno pojmovanje republike, ki sicer upošteva splošne značilnosti ameriške družbenopolitične ureditve, toda obenem zanemarja njene pomanjkljivosti. Vsebuje namreč temeljna načela idealne meščanskodemokratične republike. Ta pa so bila bolj v skladu s tedanjimi zahtevami socialistov in progresistov v ZDA kot z ameriško stvarnostjo, v kateri so pogosto kršili meščanskodemokratične svoboščine.

Potem ko je bila chicaška izjava objavljena v raznih časopisih in so jo slovenski izseljenci ugodno sprejeli, je bil sklican ustanovni občni zbor Slovenskega republičanskega združenja (odslej SRZ). Občnega zbora, ki je bil v Chicagu 11. in 12. avgusta 1917, se je udeležilo 20 delegatov, ki so zastopali 7 podpornih, političnih in kulturnih slovenskih organizacij ter 6 slovenskih časopisov in enega hrvaškega.

⁷³ *Slovenec v Ameriki*, Proletarec, 10. julija 1917, št. 513, str. 3.

Na občnem zboru so poudarili, da je chicaška izjava naletela na ugoden odziv številnih slovenskih izseljencev. S tem v zvezi so trdili, da so bili njeni pobudniki od samega začetka prepričani, da tolmačijo težnje večine izseljencev.

Ugotovili so, da se je tudi med Srbi in Hrvati začelo pojavljati zanimanje za novo gibanje, in izrazili upanje, da se mu bodo v prihodnosti pridružili tudi srbski in hrvaški izseljenci. Čeprav so dali pobudo za gibanje Slovenci, je bil njegov cilj jugoslovanski.

SRZ naj bi bilo splošna organizacija, v kateri bi bile zastopane vse organizacije, ki bi bile pripravljene delovati za uresničitev jugoslovanske federativne republike, njihova preostala dejavnost pa bi bila še naprej samostojna. Ta sklep naj bi jamčil tudi nadaljevanje razrednega boja slovenskih socialistov.

Na občnem zboru je bila soglasno odobrena chicaška izjava. Vendar pa sta predstavnika Slovenske narodne zveze, ki sta se udeležila občnega zbora, F. J. Kern in I. Možina, zavzela do izjave dvoumen odnos. Čeprav sta jo odobrila, sta samemu republikanskemu načelu izrazila le svojo naklonjenost. Nista ga namreč mogla odobriti, saj sta bila vezana na Jugoslovanski odbor v Londonu.

V glavnem poročilu je Kristan poudaril nov pomen jugoslovanskega vprašanja v tedanjih mednarodnih razmerah. Pojasnil je temeljne značilnosti zamisli jugoslovanske federativne republike. Obravnaval pa je tudi glavne pomanjkljivosti gibanja, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu. Voditeljem tega gibanja je očital, da hočejo rešiti jugoslovansko vprašanje z okrepitevijo srbske monarhije in vsiliti ljudstvu svoj program jugoslovanskega zedinjenja. Ugotavljal je, da so slovenski izseljenci zavračali to gibanje, ker ni upoštevalo njihovih teženj. Novo gibanje pa naj bi temeljilo na prizadevanjih izseljencev za doseg ciljev, h katerim so sami težili.

Na občnem zboru so sklenili, da bodo dejavnost izseljencev vodili lokalni odbori, katerih delovanje bosta usklajevala centralni in izvrševalni odbor.

Glede konkretnih ciljev so na občnem zboru sklenili, da si bo SRZ prizadevala, da bi prepričalo svetovno javnost o mednarodnem pomenu jugoslovanskega vprašanja. V tem smislu so tudi poudarili, da bi, če bi prišlo do mirovne konference in bi se te lahko udeležili tudi predstavniki narodov, bilo važno poslati nanje odposlance republikanskega združenja, ki bi tam izrazili jugoslovanske zahteve.⁷⁴

Na tem občnem zboru se je torej začela dejavnost gibanja za jugoslovansko federativno republiko. Obenem pa je potek občnega zbora odseval tudi polemike, ki so že nastajale med tem gibanjem in tistim, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu. Predstavnika Slovenske narodne zveze sta namreč v svojih posegih branila usmerjenost Jugoslovanskega odbora v Londonu. Izrekla sta se za rešitev jugoslovanskega vprašanja z razširjanjem oblasti dinastije Karadjordjevičev na celotno jugoslovansko ozemlje. Poudarila sta, da bi bila uvedba monarhije za začetek koristna in trdila, da ta ne bi preprečila nadaljnjega razvoja v republikanskem smislu.⁷⁵

Ta stališča so se vključevala v polemike, ki jih je znotraj izseljenskega gibanja za ustanovitev jugoslovanske države sprožila krfska deklaracija.

⁷⁴ Slovensko republikansko združenje, Proletarec, 14. avgusta 1917, št. 518, str. 3; Slovensko republikansko združenje, Proletarec, 21. avgusta 1917, št. 519, str. 3.

⁷⁵ Slovensko republikansko združenje, Proletarec, 14. avgusta 1917, št. 518, str. 3.

Jugoslovanski narodni svet je sodil, da je ta dokument kot prvi uradni izraz enotnega stališča srbske monarhije in predstavnikov Jugoslovanov v Avstro-Ogrski do jugoslovanskega vprašanja zelo pomemben. Da bi ga izseljenci ugodno sprejeli, je Jugoslovanski narodni svet razširil mednje Manifest, v katerem je skušal prilagoditi vsebino deklaracije njihovim stališčem in ameriški stvarnosti. Obenem pa v njem ni točno označil vladavine, ki jo je ta dokument predvideval.

Krfski deklaraciji so vsekakor kmalu začeli nasprotovati z raznih strani. Napadali so jo predvsem slovenski izseljenci, ki so se pridružili gibanju za jugoslovansko federativno republiko. Kristan jo je obravnaval v brošuri z naslovom Krfska deklaracija in demokracija. Stališča, ki jih je izrazil v njej, so temeljnega pomena, ker predstavljajo osnovo kasnejše splošne kritike dejavnosti Jugoslovanskega odbora v Londonu, Jugoslovanskega narodnega sveta in srbske vlade.⁷⁶

V brošuri je Kristan najprej obsodil mnenje, da vodi le krfska deklaracija k osvoboditvi in zedinjenju Jugoslovanov. Poudaril je, da si za pravično rešitev jugoslovanskega vprašanja v resnici prizadeva SRZ, medtem ko jo krfska deklaracija ovira. S svojo vsebino naj bi ta deklaracija tudi onemogočala sodelovanje gibanja za jugoslovansko federativno republiko z Jugoslovanskim odborom v Londonu in z Jugoslovanskim narodnim svetom. Kristan je namreč poudaril, da krfska deklaracija z zagovarjanjem monarhije, zavrača vsako drugačno rešitev jugoslovanskega vprašanja.

Kristan se je ustavil predvsem ob trinajsti točki deklaracije. Ta je predvidevala, da bodo postali ukrepi ustavodajne skupščine veljavni le potem, ko jih bo sankcioniral kralj. Kristan je poudaril, da bi torej imel kralj pravico zavrniti vsak ukrep, ki mu ne bi bil všeč. To pa naj bi popolnoma onemogočilo uvedbo republike. Vsako drugačno tolmačenje te točke je bilo po Kristanovem mnenju neresnično.

Kristan je tudi trdil, da krfska deklaracija dejansko ni dokument Jugoslovanov, saj ne Jugoslovanski odbor v Londonu ne srbska vlada nista njihova prava predstavnika. Avtorjem deklaracije pa naj ne bi šlo toliko za zedinjenje Jugoslovanov kolikor za razširjenje oblasti srbske dinastije. Jugoslovanom naj bi bila torej vsiljena oblast dinastije Karadjodjevičev, Srbiji pa aneksija. Kristan je trdil, da tako krfska deklaracija ne pospešuje zedinjenja, temveč ga ovira, saj večina pristašev zedinjenja zavrača aneksijo. Posplošilo bi ga po njegovem le prizadevanje za demokratično rešitev jugoslovanskega vprašanja z ustanovitvijo nove države na podlagi ljudske volje.⁷⁷

Jugoslovanskemu narodnemu svetu torej z Manifestom ni uspelo ublažiti odpora večine izseljenstva proti krfski deklaraciji. V strahu, da bi se oslabil njegov vpliv med izseljenci, je sprejel novo razlago deklaracije, ki jo je predlagal Hinko Hinković. Ta se je udeležil sestanka, na katerem je bila krfska deklaracija izdelana. Iz njegovega tolmačenja tega dokumenta je izhajalo, da odredbe, ki jih je vseboval, niso vnaprej določale prihodnjih sklepov ustavodajne skupščine. Podpisniki deklaracije naj ne bi bili pooblašteni, da vsilijo

⁷⁶ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 135—140.

⁷⁷ Etbin Kristan, *Krfska deklaracija in demokracija*, Chicago 1917.

ljudstvu svojo voljo. Njihova naloga naj bi bila, da spodbudijo v diplomatskih krogih zanimanje za jugoslovansko vprašanje in da obenem predlagajo program za gibanje za ustanovitev jugoslovanske države.⁷⁸

Ker je bil odpor proti krfski deklaraciji posebno močan med slovenskimi izseljenci, so slovenski člani Jugoslovanskega narodnega sveta sklenili, da se obrnejo nanje s pozivom, naj se ne glede na različne politične nazore enotno pridružijo gibanju, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu. V pozivu so med drugim poudarili, da ni še čas za ukrepe glede oblike bodoče jugoslovanske države. Izseljenci naj bi si raje prizadevali za to, da bi ljudstvo v domovini lahko odločalo o svoji usodi v svobodnih razmerah.⁷⁹

Nesoglasja znotraj izseljenstva glede krfske deklaracije so začela skrbeti tudi srbsko vlado in Jugoslovanski odbor v Londonu. Ta je skušal pregovoriti Jugoslovanski narodni svet, da bi spremenil svoje stališče, toda njegovi poskusi v tem smislu so bili neuspešni.

Niti novemu odposlancu v ZDA Jugoslovanskega odbora v Londonu Bogumilu Vošnjaku — ki je bil drugi slovenski odposlanec po Niku Županiču — ni uspelo uveljaviti v gibanju izseljencev smernic Jugoslovanskega odbora. Sicer pa tudi ni želel sprožiti novih polemik, ki bi lahko še poslabšale položaj v Jugoslovanskem narodnem svetu. Vošnjak je deloval predvsem med slovenskimi izseljenci. Skušal je prepričati Kristana in pristaše njegovega gibanja, da je potreben predvsem boj za narodno osvoboditev in da je bolje preložiti vprašanje državne ureditve na kasnejši čas. Vendar pa tudi pri tem ni imel uspeha.

Med slovenskimi in med jugoslovanskimi izseljenci sploh se je namreč že tako uveljavilo načelo samoodločbe narodov, da niso mogli sprejeti dokumenta, ki je to načelo zavračal. Neprijetnost krfske deklaracije je torej še utrdila gibanje za jugoslovansko federativno republiko.⁸⁰

Slovenska narodna zveza je vsekakor še dalje skušala krepiti svoje vplive na slovenske izseljence. V prvih mesecih leta 1918 je Amerikanski Slovenec ponovno objavil več pozivov slovenskim izseljencem za enotno delovanje glede jugoslovanskega vprašanja. Slovenska narodna zveza se je tudi zavzemala za konkretno sodelovanje s SRZ.⁸¹

Podobne želje so voditelji Slovenske narodne zveze izrazili tudi na svoji prvi konvenciji, ki je bila v Clevelandu 14., 15. in 16. aprila 1918. Zavzemali so se za enotno delovanje na podlagi demokratičnega programa, ki bi bil osnovan tudi na načelu samoodločbe narodov. Vendar pa je bil ta poziv v protislovju z naklonjenostjo Jugoslovanskemu odboru v Londonu, ki so jo izrazili

⁷⁸ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 141—142.

⁷⁹ *Ibidem*, str. 142; *Proglas slovenskih člankov Jug. Nar. Sveta*, Amerikanski Slovenec, 16. novembra 1917, št. 102, str. 4; Amerikanski Slovenec, ki je bil ustanovljen l. 1891, je bil prvi časopis slovenskih izseljencev v ZDA. Izdajali so ga katoliški izseljenci. Sprva je bil zmerno proavstrijski, proti koncu l. 1917 pa je začel podpirati gibanje, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu. Svoje proavstrijsko stališče je vsekakor opustil tudi zato, ker ga je k temu primorala cenzura, ki je bila uvedena po vstopu ZDA v vojno.

⁸⁰ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 144—153.

⁸¹ *Poziv Slovincem in njihovim voditeljem!*, Amerikanski Slovenec, 15. marca 1918, št. 32, str. 5.

v Izjavi Slovencev v Ameriki — t. i. clevelandski izjavi — in v drugih resolucijah, ki so bile sprejete na konvenciji.⁸²

Tega protislovja so se zavedali tudi voditelji SRZ, zato so ponovno odklonili vsako sodelovanje s Slovensko narodno zvezo.⁸³

Potem ko ji ni uspelo doseči sporazum s SRZ, je Slovenska narodna zveza začela očitno obsojati njegovo dejavnost. Tako so v Amerikanskem Slovincu izjavljali, da je SRZ usojen propad, ker so v njegovem vodstvu predvsem socialisti. Ameriška vlada in javnost bi ne cenili dejavnosti SRZ, ker so bili slovenski socialisti formalno še vključeni v Socialistično stranko Amerike, ta pa je nasprotovala vstopu ZDA v vojno.⁸⁴

Na voditelje SRZ je naperil podobne kritike katoliški list Ave Maria, predvsem njegov urednik duhovnik Kazimir Zakrajšek. Zakrajšek je izrazil svoje stališče do SRZ že v pismu, ki ga je naslovil na njegove voditelje 26. septembra 1917. Strinjal se je s težnjami tega gibanja k zedinjenju vseh Slovencev v samostojno enoto znotraj jugoslovanske države. Predlagal pa je, naj bi zamenjali SRZ s Slovenskim narodnim združenjem, pri čemer naj bi izključili iz vodstva socialiste in jih zamenjali z drugimi voditelji slovenskega izseljenstva.⁸⁵

V komentarju k temu pismu so voditelji republičanskega združenja poudarili protislovnost Zakrajškovega stališča do jugoslovanskega vprašanja. Uresničitev samostojne Slovenije, ki jo je zagovarjal Zakrajšek, je bila vključena v program SRZ. Hkrati pa je rajši podpiral gibanje pod vodstvom Jugoslovanskega odbora v Londonu, ki je s krfsko deklaracijo zanikal slovensko samostojnost.⁸⁶

Zakrajšek je v odgovoru na te kritike spet potrdil svojo naklonjenost Slovenski narodni zvezi. Trdil je, da bi se v tej organizaciji lahko združili vsi slovenski izseljenci, saj se je zavzemala le za narodno osvoboditev in puščala ob strani vprašanje državne ureditve. Republičanskemu združenju pa je očital, da s poudarjanjem vprašanja državne ureditve ovira tudi samo narodno osvoboditev, saj ustvarja razkol v izseljenkem gibanju za ustanovitev jugoslovanske države.⁸⁷

Vendar pa so bila taka stališča vedno bolj osamljena tako med slovenskimi kot tudi sploh med jugoslovanskimi izseljenci. Obsodili so jih tudi na drugi konvenciji SRZ, ki je bila 13. in 14. septembra 1918. Na konvenciji so vsekakor ugotovili dotedanje rezultate SRZ in se zavzeli za njihov nadaljnji razvoj.⁸⁸

Medtem je bila vedno bližja dokončna kriza gibanja, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu. Položaj Jugoslovanskega narodnega sveta se je

⁸² *Izjava Slovencev v Ameriki*, Amerikanski Slovenec, 23. aprila 1918, št. 43, str. 2; *Resolucije Slovenske Narodne Zveze*, Amerikanski Slovenec, 3. maja 1918, št. 46, str. 4 in 10. maja 1918, št. 48, str. 4; *Ustava in pravila Slov. Nar. Zveze v Ameriki (Slovenian National Alliance of America)*, Amerikanski Slovenec, 10. maja 1918, št. 48, str. 2 in 14. maja 1918, št. 49, str. 2.

⁸³ *Clevelandska izjava*, Proletarec, 23. aprila 1918, št. 554, str. 4.

⁸⁴ *Izjava Slovencev v Ameriki (Clevelandska deklaracija)*, Amerikanski Slovenec, 13. septembra 1918, št. 84, str. 4.

⁸⁵ To Zakrajškovo pismo so kasneje objavili v Proletarcu v članku *Motivi patra Zakrajška*, Proletarec, 25. junija 1918, št. 563, str. 2.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Motivi Patra Zakrajška*, Amerikanski Slovenec, 26. julija 1918, št. 70, str. 2.

⁸⁸ *Zborovanje Slovenskega Republičanskega Združenja*, Prosveta, 16. septembra 1918, št. 217, str. 2; Prosveta je bilo glasilo Slovenske narodno podporne jednote.

slabšal. Poleg uveljavljanja republikanske ideje so njegov propad povzročile še drugačne okoliščine, ki jih na tem mestu ne bom naštevala. Treba pa je poudariti, da je ravno negativni vpliv teh okoliščin na položaj Jugoslovanskega narodnega sveta še okreplil zahteve izseljencev, da bi priznal načelo samoodločbe narodov.

Hkrati so se tudi v samem Jugoslovanskem narodnem svetu vedno bolj krepile podobne težnje. Višek so dosegle z razglasom, ki ga je 3. novembra 1918 nekaj njegovih članov predložilo jugoslovanskemu izseljenstvu. Avtorji razgлася so zavrnili krfsko deklaracijo in se zavzeli za uresničitev načela samoodločbe narodov ter za ustanovitev jugoslovanske republike.

Zaradi nesoglasja s tem stališčem so zatem nekateri drugi člani Jugoslovanskega narodnega sveta izstopili iz njega. Tudi srbska vlada in Jugoslovanski odbor v Londonu sta obsodila njegovo novo usmerjenost.⁸⁹

SRZ je ugodno sprejelo spremembo v stališčih jugoslovanskega narodnega sveta. V Proletarcu so trdili, da s svojo novo usmeritvijo tudi sam Jugoslovanski narodni svet opravičuje obstoj SRZ in obenem omogoča sodelovanje med obema organizacijama.⁹⁰

6. novembra 1918 je prišlo do sporazuma med SRZ in Jugoslovanskim narodnim svetom, ki pa ni privedel do konkretnega sodelovanja. Jugoslovanski narodni svet je kmalu zatem prenehal s svojo dejavnostjo. Tedaj je SRZ ostalo samo na čelu izseljenskega gibanja za ustanovitev jugoslovanske države. Po drugi strani se je republikansko gibanje po ustanovitvi Hrvaškega republičanskega združenja 1. junija 1917 že toliko uveljavilo med jugoslovanskim izseljenstvom, da se je 1. marca 1919 preimenovalo v Jugoslovansko republičansko združenje (odslej JRZ).⁹¹

Na svoji tretji konvenciji, ki je bila v Clevelandu od 28. septembra do 2. oktobra 1919, je JRZ sprejelo program glede dokončne ureditve jugoslovanske države, ki je nastala po razpadu Avstro-Ogrske. Tedanji monarhični režim je namreč JRZ imelo za začasno ureditev, ki bi jo lahko v prihodnosti nadomestila republika. V svojem programu se je JRZ na podlagi načel čičaške izjave izreklo za demokratično republiko, v kateri bi bila vsa oblast v rokah ljudstva. Zavzelo se je za politično, ekonomsko in socialno enakopravnost vseh državljanov. Z ozirom na federativno ureditev pa je JRZ predlagalo razdelitev v posamezna samostojna področja na podlagi ekonomskih interesov, upoštevajoč kulturne in zgodovinske razlike le, kolikor to ne bi škodilo materialnemu razvoju.⁹²

Bolj kot z ureditvijo jugoslovanske države pa se je JRZ v tem času ukvarjalo z jadranskim vprašanjem, ki je po koncu vojne postalo posebno pereče. Že Jugoslovanski narodni svet se je zavzel za to, da bi Wilson na mirovni konferenci branil jugoslovanske pravice glede jadranskega vprašanja. Po krizi gibanja, ki ga je vodil Jugoslovanski odbor v Londonu, in po nekaterih enot-

⁸⁹ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 277—284; 288—289.

⁹⁰ *Ideja, ki zmaguje*, Proletarec, 6. novembra 1918, št. 582, str. 1.

⁹¹ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 291.

⁹² *Konvencija J. R. Z. v Clevelandu*, Prosveta, 17. oktobra 1919, št. 245, str. 3 in 29. oktobra 1919, št. 255, str. 3

nih pobudah jugoslovanskih izseljencev glede jadranskega vprašanja pa je dejavnost za njegovo pravično rešitev prevzelo v svoje roke SRZ oz. JRZ.⁹³

Jadranskemu vprašanju je bila npr. posvečena celotna številka *The Slovenian Review*⁹⁴ z dne 15. decembra 1918. V njej je bila objavljena tudi peticija, v kateri so izseljenci pozivali Wilsona, naj preuči jugoslovansko vprašanje na podlagi svojih političnih načel.⁹⁵ Delegacija SRZ je to peticijo predložila State Departmentu.

Tudi številka *The Jugoslav Review* z dne 15. julija 1919 je bila v celoti posvečena jadranskemu vprašanju.⁹⁶

Septembra 1919 je odbor za zunanje zadeve pri ameriškem senatu sprejel tako delegacijo italijanskih izseljencev kot predstavnike JRZ, ki so mu sporočili svoja stališča do jadranskega vprašanja.

Marca 1920, ko se je že bližala dokončna rešitev jadranskega vprašanja, je JRZ zbralo delegacijo predstavnikov raznih izseljenskih organizacij, ki je ponovno predložila vladnim krogom jugoslovanske zahteve.

Jugoslovanski izseljenci so si prizadevali za pravično rešitev jadranskega vprašanja vse do rapalske pogodbe. Po njej pa so zlasti slovenski izseljenci ostali globoko razočarani. Obsojali niso več italijanskih zahtev, ampak obnašanje jugoslovanskih predstavnikov pri pogajanjih. Poudarjali so, da so postopali le v imenu Srbije in zanemarili interese Slovencev in Hrvatov. Hkrati so izseljenci skušali še vplivati na ameriško vlado in javnost, ki pa se nista hoteli več ukvarjati z jadranskim vprašanjem.⁹⁷

Po utrditvi monarhije v domovini in po neugodnem izidu mirovne konference se je položaj JRZ znatno poslabšal. V l. 1920 je njegova dejavnost skoraj popolnoma zamrla. Poleti istega leta ga je zapustil Kristan, ki se je vrnil v domovino kot socialdemokratski kandidat za ustavodajno skupščino.

Četrta in zadnja konvencija JRZ je bila 11. in 12. marca 1921 v Chicagu. V poročilih, ki so bila na njej predložena, so ugotavljali resnost tedanjih razmer. Poleg neugodnih izidov pogajanj glede jadranskega vprašanja so preučili težak položaj v domovini. Ugotavljali so, da ima reakcija še znaten vpliv, in predvidevali, da se bo monarhija ohranila vsaj še nekaj časa. V prepričanju, da v domovini edino JSDS zastopa republikanski program, kakršnega razglašala JRZ, pa so poudarjali, da se bodo socialisti v ustavodajni skupščini vsekakor zavzemali za republiko. Sklenili so, da se JRZ ne bo razpustilo, temveč da bo še naprej delovalo za ustanovitev jugoslovanske republike, pri čemer bo sodelovalo tudi s socialisti v domovini.⁹⁸

V istem času so Kristan in drugi socialdemokratski predstavniki v ustavodajni skupščini zagovarjali uvedbo republikanske ureditve, čeprav so zanemar-

⁹³ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 201—203.

⁹⁴ *The Slovenian Review* oz. *The Jugoslav Review* je bila revija, ki jo je Slovensko republičansko združenje oz. Jugoslovansko republičansko združenje izdajalo predvsem zato, da bi obveščalo ameriško vlado in javnost o svoji dejavnosti.

⁹⁵ *Petition, The Slovenian Review*, Vol. II, 15. decembra 1918, št. 4, str. 1.

⁹⁶ *The Jugoslav Review*, Vol. III, 15. julija 1919, št. 7.

⁹⁷ I. Čizmić, *op. cit.*, str. 291—297.

⁹⁸ *Četrta konvencija Jugoslovanskega Republičanskega Združenja*, Proletarec, 31. marca 1921, št. 707, str. 15.

jali idejo federacije.⁹⁹ Sicer pa so se ta stališča navezovala tudi na razmere v domovini, ki jih na tem mestu ne bomo upoštevali.

Treba pa je omeniti negativne posledice Kristanove dejavnosti za socialistično gibanje jugoslovanskih izseljencev v ZDA. Sodelovanje slovenskih socialistov z ljudmi različnih nazorov v gibanju za jugoslovansko federativno republiko je namreč odločilno vplivalo na krizo v JSZ. Hrvaški socialisti so jim kmalu začeli očitati kompromise z buržoazijo.¹⁰⁰ Napetost med hrvaškimi in slovenskimi socialisti se je stopnjevala, dokler niso prvi jeseni l. 1918 izstopili iz JSZ, slovenska sekcija pa iz Socialistične stranke Amerike.¹⁰¹

Kasneje so slovenski socialisti ugotavljali, da je njihovo sodelovanje z nesocialističnimi elementi oslabilo splošno dejavnost JSZ in da je med drugim po svojem izstopu iz Socialistične stranke Amerike slovenska sekcija izgubila mnogo pristašev.¹⁰² Vendar pa so poudarjali, da je bilo nujno treba delovati v gibanju zunaj JSZ, saj so bili v njej predvsem hrvaški socialisti, ki so nasprotovali vsaki stvarni pobudi za jugoslovansko federativno republiko.¹⁰³

Slovenskim socialistom je bilo torej žal, da so sodelovali z drugimi naprednimi silami v enotnem gibanju glede jugoslovanskega vprašanja. Tako so se dejansko posvetili bolj dejavnosti v zvezi z narodnim vprašanjem kot razrednemu boju. Čeprav so v bistvu ostali zvesti socialističnim načelom, so znatno omejili svojo samostojno vlogo znotraj slovenskega izseljenstva.

Hkrati pa je treba poudariti, da je bilo tako ravnanje najbrž potrebno zato, da se je njihova pobuda razvila v napredno gibanje za ustanovitev jugoslovanske države, osnovano na široki ljudski podlagi.

R é s u m é

ETBIN KRISTAN ET LE MOUVEMENT SOCIALISTE DES ÉMIGRÉS YUGOSLAVES AUX ÉTATS UNIS D'AMÉRIQUE DANS LES ANNÉES 1914—1920

Se servant de nombreux articles des journaux différents et d'une vaste littérature, l'auteur donne un aperçu critique des opinions d'Etbin Kristan et des sociétés slovènes aux États Unis d'Amérique à l'égard des questions nationales. Elle suit l'évolution des opinions à l'égard des problèmes yougoslaves et slovènes depuis le commencement de la première guerre mondiale, passant par la déclaration de Chicago jusqu'aux opinions à l'égard de la constitution de l'état des Serbes, Slovènes et Croates et à l'égard de la conception fédérale et centralisée du nouvel état.

⁹⁹ Dušan Kermavner, *O socialističnem zanikanju narodnega vprašanja v kraljevini Jugoslaviji*, Naši razgledi, Ljubljana, 1. XVI, 14. januarja 1967, št. 1, str. 7.

¹⁰⁰ *Poročilo o diskusijskem večeru soc. kluba št. 1*, J. S. Z., Proletarec, 9. septembra 1920, št. 678, str. 10.

¹⁰¹ *Izstop Slovenske Sekcije*, Proletarec, 24. septembra 1918, št. 576, str. 5; *Hrvatska sekcija naznanja izstop iz J. S. Z.*, Proletarec, 17. septembra 1918, št. 575, str. 6.

¹⁰² *Poročilo ... cit.*, Proletarec, 9. septembra 1920, št. 678, str. 10.

¹⁰³ *Jugoslovanska socialistična zveza in J. R. Z.*, Proletarec, 10. marca 1921, št. 704, str. 4.

Bruno Hartman

MARIBORSKA ZVEZA KULTURNIH DRUŠTEV IN NJENE KNJIŽNICE

Podobno kot so se katoliško usmerjena prosvetna društva na nekdanjem Štajerskem združila v Slovensko krščansko socialno zvezo (od l. 1923 Prosvetno zvezo) v Mariboru, so se povezala tudi društva tako imenovanega naprednega, liberalnega dela slovenskega meščanskega razreda. Toda njihovi povezovalni procesi so nekoliko kasnili.

Na Slovenskem so se prosvetna društva liberalnega tabora po prvi svetovni vojski vnovič združila, to pot v Zvezo kulturnih društev, šele l. 1920; njen sedež je bil v Ljubljani.¹ Vanjo so bila vključena tudi društva iz nekdanje Štajerske. Zanje je v Mariboru do 5. oktobra 1925 deloval »nekak pododbor ZKD, podrejen vodstvu v Ljubljani«;² 4. oktobra 1925 pa je bil v Mariboru občni zbor samostojne Zveze kulturnih društev s sedežem v Mariboru.³ Njeno območje je obsegalo teritorij mariborske oblasti, ki je bila vzpostavljena z vidovdanske ustavo l. 1921; v mariborski oblasti so bili »Slov. Štajerska, jugoslovanski del Koroške, Slovenska krajina (sc. Prekmurje, B. H.) in Medjimurje«.⁴

V političnem pogledu je bila zveza naslonjena na Samostojno demokratsko stranko, kasneje na njeno naslednico Jugoslovansko nacionalno stranko, ki sta bili centralistično »jugoslovensko« usmerjeni. Namen Zveze kulturnih društev (s kratico ZKD) pa je označil njen mariborski predsednik Anton Skala takole: »*Skupni smoter* je vzgojiti naše ljudstvo v iskreni, srčni kulturi; vzbuditi v njem zavest slovenstva, hrvatstva in srbstva, to je *jugoslovanstva* in na to vseslovanstva; dvigniti naše ljudstvo do pravega pojmovanja človečanstva.«⁵

V Zvezo kulturnih društev v Mariboru se je na občnem zboru l. 1925 vključilo 101 društvo, ki so do tedaj bila vključena v enovito zvezo v Ljubljani; na občnem zboru se jim jih je pridružilo še 48,⁶ nato pa je njihovo število kar vidno naraščalo: l. 1926 jih je bilo 186, l. 1933 314, l. 1935 350; ko je Jugoslo-

¹ Skala Anton: Zveza kulturnih društev v Mariboru. — V: Prosvetno delo 1925 do 1930. Ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru. Maribor 1930, str. 4.

² Gl. op. 1.

³ Ustanovni občni zbor Zveze kulturnih društev za mariborsko oblast. — Tabor, Maribor 6 (1925) 226, 6. X., str. 1.

⁴ Slavič dr. M.: Državni prevrat v mariborski oblasti. — V: Slovenci v desetletju 1918—1928. Ljubljana 1928, str. 250.

⁵ Skala Anton: Narodno prosvetno delo v Sloveniji. — V: Prosvetno delo 1925 do 1930. Ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru. Maribor 1930, str. 2.

⁶ Gl. op. 3.

vanska nacionalna stranka po volitvah l. 1935 izgubila svojo moč, pa so začela hitro kopneti: l. 1938 jih je bilo še 315, l. 1940 pa samo še 264.⁷

V ZKD so bila včlanjena različna društva. Leta 1935 jih je bilo 350, od teh »111 sokolskih jedinic, 47 čitalnic, izobraževalnih in prosvetnih društev, 44 knjižnic, 18 pevskih društev, 11 dramatskih in šolskih odrov, 22 gasilskih čet, 7 godbenih društev, 22 nacionalnih in narodno-obrambnih, 14 dobrodelnih, 4 sportna, 47 stanovskih in strokovnih in 3 druga društva.«⁸ Najstarejša med njimi so bila Slovanska čitalnica v Mariboru iz l. 1861, Narodna čitalnica v Celju iz l. 1862. Bralno društvo v Rušah iz l. 1865 in Narodno kulturno društvo v Mali Nedelji iz l. 1876.⁹

Zveza kulturnih društev v Mariboru je svoje delo posvečala knjižnicam, ljubiteljskem gledališču in lutkarstvu, petju, glasbi, izobraževalnim predavanjem, tečajem in »tekmovanjem v kmetških delih«.¹⁰ Svojo pisarno z izposojevalnico kostumov, potovalnih knjižnic in dramske literature je imela v Mariboru, Cankarjeva ul. 1.¹¹

Mariborska Zveza kulturnih društev je ocenila »za najvažnejše narodno prosvetno delo« ustanavljanje javnih ljudskih knjižnic, zlasti »ob meji«.¹² Prvenstveno si je želela v Mariboru ustvariti centralno zvezino knjižnico. Ljubljanska Tiskovna zadruga ji je v ta namen ob proslavi svoje 25-letnice podarila 600 knjig.¹³ Toda mariborski ZKD se ustanovitev centralne knjižnice ni posrečila, zato je podarjene knjige porazdelila desetim knjižnicam zunaj Maribora; vsaki je dala po 60 knjig, s čimer je bila postavljena osnova za njihov razvoj.¹⁴ Akcijo Tiskovne zadruge je podprla z dotacijo 10 000 din tudi mariborska občina.¹⁵

Mariborska ZKD se je poskušala dokopati do svoje centralne knjižnice, kakršno je imela Prosvetna zveza v Mariboru za katoliške kulturno-prosvetne organizacije. Ko si je ta l. 1929 zasnovala javno Prosvetno knjižnico kot svojo osrednjo knjižnično ustanovo, je Zveza kulturnih društev na občnem zboru mariborske Slovanske čitalnice 2. julija 1929 pod vodstvom svojega spretnega predsednika, ravnatelja mariborske pomožne šole Antona Skale¹⁶ skušala prevzeti njeno Ljudsko knjižnico v Narodnem domu v svoje roke s preglasovanjem dotedanjega predsednika Slovenske čitalnice dr. Avgusta Reimana. Manever pa se ni posrečil.¹⁷ Ljudska knjižnica v Mariboru je ostala samostojna; po Slovanski čitalnici je bila vključena v ZKD.

⁷ Podatki so vzeti iz poročil o občnih zborih ZKD, objavljenih v časnikih Tabor, Mariborski večernik Jutra in Jutro.

⁸ Deset let za narodno prosveto in omiko na severni meji. Jubilejni občni zbor Zveze kulturnih društev v Mariboru. — Mariborski večernik Jutra 9 (1935) 181, 12. VIII, str. 1.

⁹ Skala Anton: Zveza kulturnih društev v Mariboru, n. d., str. 5.

¹⁰ Gl. op. št. 9.

¹¹ Baš Franjo: Vodnik po Mariboru. Ljubljana 1932, str. 208.

¹² Skala Anton: Centralna knjižnica ZKD. — V: Prosvetno delo 1925. 1930. Ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru. Maribor 1930, str. 7.

¹³ Zasluge za obmejne knjižnice. — Jutro 8 (1927) 159, 8. VII., str. 4.

¹⁴ Gl. op. št. 13.

¹⁵ Gl. op. št. 12.

¹⁶ SBL III, str. 324.

¹⁷ Zapisnik 68. občnega zboru mariborske Slovanske čitalnice 2. julija in 1. redne odborske seje 9. julija 1929. — Ms 201/IV/6 v rokopisni zbirki Univerzitetne knjižnice Maribor.

Mariborska ZKD je imela izposojevalnico igrskih besedil, ki jih je po posebnem pravilniku izposojala društvom. Besedila so bila bodisi iz knjižnice mariborskega Dramatičnega društva bodisi iz knjižnih zalog ZKD. Konec l. 1930 je spisek obsegal 264 enot (ki pa so kdaj pa kdaj obsegala več predvsem krajših besedil).¹⁸ Navedena dela so najrazličnejše vrednosti. Med njimi jih je bilo mnogo še iz čitalniške dobe (Lujiza Pesjakova, Miroslav Vilhar, dr. Janez Bleiweis, Josip Ogrinec, Jakob Alešovec, dr. Josip Vošnjak), Shakespeare v prevodu dr. Karla Glaserja, Molière, Schiller, Bernard Shaw, pa dela Cankarja, Govekarja, Jake Štoke, Milčinskega, E. Gangla, Preglja, Remca, Majcna, dramtizacija Jurčičevih povesti). Mnogo je bilo burkaškega blaga za veselilne nastope (P. Rasberger, L. Lipovec, Drago Vodopivec, Klavžar), pa tudi besedil za otroke za različne priložnosti (Josip Ribičič, France Bevk, Ljudmila Poljanec). Šlo je tedaj za na moč raznorodno dramatiko, ki ni izpričevala volje ZKD, da bi svoje gledališke skupine navajala k bolj izbranemu oblikovanju repertoarja.

ZKD si je za ureditev centralne knjižnice prizadevala od svoje ustanovitve. Na svojem sedežu v pisarni v Cankarjevi ulici 1 je imela knjižne omare, v katere je spravljala knjige, ki jih je dobivala kot darove od »mnogih odličnih narodno-prosvetnih delavcev in delavk« (npr. poslanca prof. dr. Ljudevita Pivka, upokojenega učitelja Vodenika in mariborskega trgovca Ivana Kravosa), prirejala pa je tudi projekcije kulturnih filmov in za izkupiček od predstav kupovala nove knjige in plačevala vezavo starih. Knjige je nato oddajala kot temeljno zalogo podeželskim knjižnicam, ki jih je ustanavljala zlasti v obmejnih krajih od Koroške do Lendave npr. Sv. Duh na Ostrem vrhu, Št. Ilj v Slovenskih goricah, Sv. Ana v Slovenskih goricah, Marija Snežna, Sp. Kungota, Bogojina, Odranci, Rogaševci, Mežica, Podpeca, Gornja Radgona, Pernica nad Muto, Apače, Stogovci pri Apačah, Lokavci, Št. Janež pri Dravogradu, Kuzma).¹⁹

Društva so knjižnice vodila po navodilih ZKD, uporabljala pa so njene enotne formularje. Knjižnice, včlanjene v ZKD, so si tudi same pridobivale denar, predvsem izposojnino, s katerim so si dopolnjevale svoje knjižne zaloge. Zveza jim je priporočala, da vsako leto priredijo »Naš kulturni dan«, izkupiček zanj pa namenjajo knjižnicam.²⁰

Praviloma je moral vsak bralec v knjižnici društva, včlanjenega v ZKD, plačati pristojbino od 5.— 10.—Din, »po krajevnih razmerah«, izposojevalnina pa je znašala 1.— Din za knjigo, ki si jo je bilo mogoče sposoditi za štirinajst dni.²¹

ZKD je želela imeti javne ljudske knjižnice, da bi vanje zahajali vsakteri bralci, ne samo člani njenih društev. Zato se je potegovala, da bi se tradicionalno ekskluzivne knjižnice »čitalnic« preobrazile. Bila jih je voljna pri tem podpreti v duhu gesla »Za napredek, prosveto in svobodo naroda!«²²

¹⁸ Izposojevalnica iger... — V: Prosvetno delo 1925—1930. Ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru. Maribor 1930, str. 21—29.

¹⁹ Skala Anton: Centralna knjižnica ZKD, n. d., str. 8—13.

²⁰ Deset novih žarišč napredka in prosvete na naši severni meji. — Mariborski večernik Jutra 1 (1927) 46, 27. VI., str. 3.

²¹ Gl. op. št. 20.

²² Likvidacija Narodnih čitalnic. — Mariborski večernik Jutri 2 (1928) 11, 14. I., str. 2.

Da bi mariborska ZKD izboljšala delo svojih knjižničarjev, je 21. in 22. februarja 1931 priredila svoj prvi knjižničarski tečaj²³ Udeležilo se ga je 16 tečajnikov, večinoma kmečkih fantov. Tečaj se je odvijal v mariborski Ljudski knjižnici. Profesorja dr. Makso Kovačič in dr. Franjo Crnek sta tečajnikom predavala o slovenski, hrvatski in srbski književnosti, »zlasti iz vidikov potreb podeželskih knjižnic«, o nalogah in smernicah delovanja knjižničarjev, o tehniki v vodstvu knjižnic pa sta predavala vodja Ljudske knjižnice dr. Avgust Reisman in takratni predsednik ZKD Vekoslav Spindler.²⁴ Tečajniki so si ogledali tudi Študijsko knjižnico in knjižnico Delavske zbornice.²⁵

Podoben je bil tudi »idejno-politični tečaj« ZKD v Mariboru 7. in 8. avgusta 1936. Udeležili so se ga zastopniki mnogih društev, včlanjenih v ZKD.

Poleg drugih predavateljev je predaval takratni tajnik ZKD Fran Golež o tem, kako je voditi in upravljati knjižnice »od najenostavnejše potovalne knjižnice ZKD s 50 knjigami do velikih knjižnic z več tisoč knjigami.«²⁶ Na tečaju so udeleženci imeli praktične vaje v knjižničarskih opravilih.

ZKD si je od ustanovitve prizadevala, da bi ustanovila kar največ knjižnic. Zanje je skrbel poseben knjižničarski odsek, ki mu je načeloval zvezni knjižničar. Dolga leta je to funkcijo opravljal učitelj Jožko Škilan s Studencev, ki si je pridobil za knjižničarstvo v Mariboru velike zasluge tako pred drugo svetovno vojno kakor po njej.

Že na prvem občnem zboru 1. 1926 je mogla ZKD ugotoviti, da jih ima med 186 društvih 78 svoje knjižnice, v katerih je bilo 31 704 knjig,²⁷ kar pomeni, da je bilo v vsaki povprečno po 406 knjig.

Mariborska ZKD se je precej hitro razvijala. Sploh so kulturne ustanove vseh treh poglobitvenih politično utemeljenih prosvetnih organizacij — liberalna, katoliška in socialistična — doživljale največji razcvet na prehodu dvajsetih let v trideseta, torej tik pred izbruhom svetovne krize in njenimi prvimi posledicami. Mariborska ZKD je 1. 1930 štela 248 včlanjenih društev z nad 15 000 člani. Ta društva so imela tedaj 82 knjižnic, v katerih je bilo nad 50 000 knjig (povprečno po 610 knjig). Trideset knjižnic je imelo svoje bralnice, v katerih je bilo nad 150 raznih časnikov in revij.

V tistih petih letih (1925—1930) pa je mariborska ZKD ob knjižnicah, ki so bile last društev (82), ustanovila 42 javnih ljudskih knjižnic.²⁸

Za način dela mariborske ZKD je v tem pogledu značilno, da je svoj 5. občni zbor 16. novembra 1930 proslavila tako, da je na ta dan ustanovila osem novih knjižnic (v Gorici v Prekmurju, na Vurberku, v Razvanju pri Mariboru, v Orli vasi pri Braslovčah, v Oplotnici, v Olimju, na Kapeli in pri Sv. Antonu na Pohorju).²⁹

²³ Prvi knjižničarski tečaj ZKD v Mariboru. — Jutro 12 (1931) 40, 18. II., str. 4.

²⁴ SBL III, str. 672.

²⁵ Prvi knjižničarski tečaj mariborske ZKD. — Mariborski večernik Jutra 5 (1931) 112, 17. V., str. 1.

²⁶ Idejno-politični tečaj ZKD v Mariboru. — Mariborski večernik Jutra 10 (1936) 185, 14. VIII., str. 2.

²⁷ Občni zbor Zveze kulturnih društev v Mariboru. — Jutro 7 (1926) 274, 27. XI., str. 6.

²⁸ Skala Anton: Zveza kulturnih društev v Mariboru, n. d., str. 4.

²⁹ Praznik kulturnega dela. — Mariborski večernik Jutra 4 (1930) 262, 17. XI., str. 2.

Kakšne knjige je dajala v te knjižnice, ki jih je ustanavljala, je razvidno iz poziva javnosti, ki ga je objavila v časnikih, da naj ji zanje podari ali proda »lažje poljudne romane, povesti in črtice, zlasti dela naših pisateljev Jurčiča, Kersnika, Tavčarja, Finžgarja, Bevka, Cankarja itd., v kolikor so za podeželske knjižnice sposobne ter tudi lahko pisane knjige gospodarske in druge vsebine«. ³⁰

Mreža knjižnic ZKD pa se je še kar širila. L. 1933 je imelo lastne knjižnice 108 včlanjenih društev, poleg teh pa je bilo 73 javnih potovalnih knjižnic (javnih ljudskih), ki jih je ustanovila ZKD. ³¹ Takrat je bilo ocenjeno, da vpliv mariborske ZKD trajno narašča in da je v »dravski banovini nedvomno najmočnejša centralna prosvetno-kulturna institucija, s katero se ni mogla meriti nobena slična ustanova«. ³²

Potovalne knjižnice je mariborska ZKD še kar množila: l. 1935 je njihovo število povišala na 97; bile so večinoma »ob severni meji in kulturno bolj za-puščenih krajih«. ³³ V tistem poslovnem letu je na novo ustanovila 22 knjižnic, 13 jih je izmenjala, 10 pa odpravila, tako da jih je celoti 97. ³⁴

Statistični vrhunec svojega knjižničarstva je mariborska ZKD dosegla l. 1938, ko se je skupno število njenih knjižnic povzpelo na 240, ki pa so imele 72 000 knjig. ³⁵ S svojimi dosežki se je postavila tudi na veliki razstavi »Maribor 1918—1938« med 6. in 15. avgustom 1938 v Mariboru, na kateri je bila prikazana »bilanca prosvetnega, kulturnega in socialnega razvoja Maribora in njegovega zaledja v jugoslovanski dobi«. ³⁶

Poslednji občni zbor mariborske ZKD l. 1940 je moral ugotoviti, da se je število vanjo vključenih društev sicer skrčilo (na 246), (kar je bilo posledica spremenjenega političnega položaja v državi in v svetu — vojna je po svetu že divjala), vendar pa je bilo zanje ugotovljeno, »da po večini razpolagajo z zelo lepimi knjižnicami. Številke pričujejo, da naše obmejno ljudstvo mnogo čita in da so naše knjižnice ob meji nujno potrebne«, je zapisano v poročilu o občnem zboru. ³⁷

Grozeča vojna nevarnost in zaskrbljenost za prihodnost slovenskega naroda sta odvzeli ostrino tekmovalni vnemi med prosvetnima organizacijama liberalcev in klerikalcev. S tem si moramo razložiti, da je v pozivu k zbiranju knjig za obmejne knjižnice, objavljenem sredi najhujših bojov na Poljskem l. 1939, pisec zapisal tudi tole:

»Komur pa iz kakršnih koli razlogov ne bi ustrezalo, da da knjigo Zvezi kulturnih društev, ima možnost, da jih pokloni Prosvetni zvezi (sc. katoliški organizaciji, op. B. H.), ki ima v več obmejnih krajih svojo knjižnico. Saj

³⁰ Vsem, ki imajo odvišne knjige. — Mariborski večernik Jutra 5 (1931) 47, 27. II., str. 2.

³¹ Zborovanje naših naprednih kulturnih društev. — Mariborski večernik Jutra 7 (1933) 70, 27. III., str. 1.

³² Gl. op. št. 31.

³³ Deset let prosvetnega dela ob meji. — Jutro 16 (1935) 181, 12. VIII., str. 4.

³⁴ Deset let za narodno prosveto in omiko na severni meji. — Mariborski večernik Jutra 9 (1935) 181, 12. VIII., str. 1.

³⁵ Pionirji kulturnega in narodno obrambnega dela ob naši meji. — Mariborski večernik Jutra 12 (1938) 92, 25. IV., str. 2.

³⁶ Razstava »Maribor 1918—1938«. — Mariborski večernik Jutra 12 (1938) 156, 13. VII., str. 3.

³⁷ Zbor Zveze kulturnih društev v Mariboru. — Jutro 21 (1940) 86, 15. IV., str. 8.

vse te knjižnice služijo enemu in istemu namenu: povzdigi narodne prosvete in s tem predvsem narodne zavesti.³⁸

Mariborska Zveza kulturnih društev je kot organizacijsko kulturno središče pomenila močno postavko v kulturnem utripu mesta. A ne samo to, z organizacijskimi prijemi je svojo knjižnično mrežo vpletla tudi na mariborsko primestno območje, pri čemer so jo vodili prav taki nameni kot pri ustanavljanju knjižnic v drugih, zlasti obmejnih krajih: višanje splošne kulturne ravni, narodna obramba, utrjevanje slovenske narodne in jugoslovanske državljanske zavesti ter pritegovanja ljudi v liberalni duhovni krog. Spričo učinka raznarodovalnih akcij in političnih previranj še pred prvo svetovno vojno (vpliv Südmarke, Schulvereina, ekonomska odvisnost od nemškega kapitala, nemška kulturna usmerjenost mariborske socialne demokracije) je v mariborskem primestju imela dovolj dela, da bi dosegla svoje smotre.

Prva knjižnica v akciji za deset knjižnic, ki jih je spodbudil knjižni dar Tiskovne zadruge l. 1926 je bila ustanovljena na Teznem julija 1926 v okrilju pevskega društva Zvon. Začela je s šestdesetimi knjigami, njena glavna pospeševalca pa sta bila tedanji šolski upravitelj tezenske šole Anton Brumen in učitelj Fran Lukman. Knjižnica je bila spravljena v osnovni šoli. V knjižnico so v glavnem zahajali tezenski delavci. Ker pa so knjige kmalu prebrali, novih pa ni bilo, je delo knjižnice zamrlo.³⁹ Po občnem zboru spomladi l. 1930 so na Teznem delo za knjižnico »po skoraj dveletnem nedelovanju«, obnovili. Zanj so dobili denarno podporo Ciril-Metodove družbe, Posojilnice v Mariboru (500.—din), šola pa ji je primaknila izkupček od šolske proslave.⁴⁰ Čez poletje je novi šolski upravitelj Rado Tušek nabiral pri podjetjih prispevke nabral je 3049.—din, pri zasebnikih pa knjige. Takó je javno ljudsko knjižnico na Teznem obogatil za 146 knjig, vseh skupaj jih je bilo torej okrog 300. V njej so bila dela slovenskih pisateljev in prevodi »najslavnejših svetovnih piscev«. Prenovljeno knjižnico so 7. oktobra 1930 ponovno odprli. V njej so izposojali vsak torek in petek od 7—8 ure zvečer.⁴¹

Na *Pobrežju* je ZKD ustanovila javno ljudsko knjižnico v sklopu pevskega društva Zarja 27. februarja 1927.⁴² Pobudo za ustanovitev je dal tamkajšnji šolski upravitelj J. Klemenčič, ki je postal tudi njen knjižničar. Maja l. 1930 je knjižnica, ki je bila sicer v šoli, štela 70 slovenskih in 330 nemških knjig. Spričo pomanjkanja slovenskih knjig je bralcem — bilo jih je dotlej 49, ki so prebrali 550 knjig — z njimi postregel knjižničar kar iz svoje zasebne knjižnice.⁴³

Naslednjo javno ljudsko knjižnico na mariborskem območju je ZKD ustanovila 2. junija 1927 v *Krčevini*. Tudi ta knjižnica je bila v poslopju krčevinske šole v Tomšičevem drevoredu. Vodil jo je šolski upravitelj Lovše; izposojal je v njej vsak šolski dan od 13. do 14. ure. Knjižni katalog je oktobra 1927

³⁸ Knjižna zbirka za naše kraje. — Jutro 20 (1939) 216, 16. IX., str. 4.

³⁹ Skala Anton: Centralna knjižnica ZKD, n. d., str. 8. — Javna ljudska knjižnica na Teznem — Mariborski večernik Jutra 4 (1930) 226, 4. X., str. 2.

⁴⁰ Drobiž iz Tezna. — Mariborski večernik Jutra 4 (1930), 112, 17. V., str. 1.

⁴¹ Javna ljudska knjižnica na Teznem. Mariborski večernik Jutra 4 (1930) 226, 4. X., str. 2.

⁴² Deset novih žarišč napredka in prosvete na naši severni meji. — Mariborski večernik Jutra 1 (1927) 46, 27. VI., str. 3.

⁴³ Skala Anton: Centralna knjižnica ZKD, n. d., str. 8.

izkazoval 85 knjig.⁴⁴ Knjižnica pa je stagnirala in l. 1930, ko jo je vodil šolski upravitelj Fr. Cvetko, ni bilo napredka. Razloge za to, da bralci niso kaj prida obiskovali knjižnice, je knjižničar pripisoval posledicam predprevratnega dela Schulvereina in Südmarke ter alkoholizma med ljudmi, med katerimi je bilo dosti viničarjev.⁴⁵

Javno ljudsko knjižnico v *Melju* je ZKD odprla 5. maja 1928. Delovala je v trafiki Frana Belleta na Meljski cesti 14. Trafikant je bil hkrati knjižničar. Knjige je izposojal ob sobotah popoldan od dveh do petih. Knjižnica je imela slovenske in srbohrvatske knjige (zaradi bližine vojašnice?).⁴⁶ L. 1930 jih je imela 172, med njimi 31 v cirilici. Razmahniti se ni mogla, saj ni imela dovolj romanov in novejših leposlovnih del, ki so si jih bralci želeli.⁴⁷ Zanimivo pa je, da se je skušala usidrati v zavesti krajanov tudi s prirejanjem srečanj za bralce.⁴⁸

L. 1928 je ZKD ustanovila svojo 21. zaporedno javno ljudsko knjižnico v *Zrkovcih*. Slovesna otvoritev je bila 17. maja 1928, ko so proslavili 30-letnico županovanja gostilničarja Alojzija Sela. Temelj knjižnične zaloge — 50 knjig — je ob svoji petdesetletnici podaril mariborski trgovec Vilko Weixl v spomin na svojega očeta, ki je bil v Zrkovcih doma. Sedež knjižnice je bil kar v Selovi gostilni;⁴⁹ l. 1930 so jo prenesli v šolo, knjižničar pa je postal šolski upravitelj Š. Petrovič.⁵⁰

Zrkovci pri Mariboru. — Prosvetni glasnik, Maribor 2 (1928) 5, str. 78—79.

Leta 1928 so 10. junija ustanovili z veselico in gledališko predstavo na vrtu gostilne Zorko novo knjižnico ZKD v *Pekrah*.⁵¹ V kraju je učitelj Ernest Vranc l. 1927 ustanovil Prosvetni krožek, da bi v njem »vzgajal mladino tedaj še precej nemško mislečega prebivalstva«. Sprva je prirejal gledališke igre, nato pa je zaprosil ZKD, naj mu pomaga osnovati knjižnico. Sredi leta 1930 je ta delovala v šoli, vodil pa jo je učitelj Filip Podgornik. Štela je 139 knjig.⁵²

Leta 1930 je ZKD ustanovila knjižnico v *Razvanju* (v nedeljo, 14. decembra),⁵³ l. 1934 pa še v *Radvanju*. Tu je nastala ob sodelovanju s telovadnim društvom Sokol. Njegovi radvanjski člani so dali pobudo za ustanovitev knjižnice; zanj so zbirali knjižne darove in denarne prispevke. Knjižnica je morala imeti za tiste čase kar lepo število knjig, saj so ji jih bralci v petih letih poslovanja zapravili čez 200.⁵⁴ L. 1940 pa se je njen položaj bistveno izboljšal. Novi knjižničar jo je preuredil: najprej je zavrzel stari sistem evidence in uvedel listkovno kartoteko ter knjižne sezname. Poprej je bila knjižnica odprta

⁴⁴ Ljudska knjižnica v Lajtersbergu-Krčevini. — Jutro 8 (1927) 240, 9. X., str. 6.

⁴⁵ Skala Anton: Centralna knjižnica ZKD, n. d., str. 9.

⁴⁶ Knjižnica v Melju. — Mariborski večernik Jutra 2 (1928) 107, 10. V., str. 2. Maribor. — Prosvetnik glasnik, Maribor 2 (1928) 4, str. 62.

⁴⁷ Skala Anton: Centralna knjižnica ZKD, n. d., str. 10.

⁴⁸ Javna ljudska knjižnica ZKD v Melju. — Mariborski večernik Jutra 2 (1928) 294, 28. XII., str. 3.

⁴⁹ Lepa slavnost v Zrkovcih. Ustanovitev 21. ljudske knjižnice ZKD. — Mariborski večernik Jutra 2 (1928) 113, 18. V., str. 1.

⁵⁰ Skala Anton: Centralna knjižnica ZKD, n. d., str. 11.

⁵¹ Nova knjižnica ZKD. — Jutro 9 (1928) 133, 8. VI., str. 3.

⁵² Skala Anton: Centralna knjižnica ZKD, n. d., str. 10.

⁵³ Otvoritev nove ljudske knjižnice. — Jutro 11 (1930) 287, 12. XII., str. 5.

⁵⁴ Uspešno delo sokolske knjižnice v Radvanju. — Večernik 14 (1940) 262, 18. XI., str. 7.

samo enkrat na teden, pa še to ob neprimernem času, tako da si »delavstvo ni moglo izposojati knjig«, kakor je obžaloval poročevalec v Jutru.⁵⁵ Od jeseni 1940 pa je bila odprta ob sredah zvečer in ob nedeljah od pol desetih dalje. Izposojnina je znašala od 0,5 do 1.—din za knjigo.

Novi knjižničar je nadomestil izgubljene knjige z darovi Sokolov, 76 knjig pa si je za tri leta izposodil pri ZKD. Število bralcev je začelo naraščati, z izposojnino pa je knjižnica dokupovala nove knjige. Ob koncu l. 1940 je imela »čez 1000 lepih slovenskih knjig«.

Najbolj delavna in v svojem okolju najbolj vplivna pa je bila Javna ljudska knjižnica Sokolskega društva na *Studencih*. S svojo knjižno zalogo in organizacijo se je postavila ob bok vodilnim javnim knjižnicam v Mariboru med vojskama.

Sokolsko društvo je bilo na v večini proletarskih *Studencih*, ki so bili na moč ponemčeni, ustanovljeno l. 1919. Že naslednje leto si je društvo omislilo knjižnico, ki je sprva štela le 120 knjig.⁵⁶ Tja do l. 1929 je narasla na 504 knjige, nato pa se je pod vodstvom društvenega knjižničarja Jožka Škilana pomnožila tako, da je imela konec l. 1932 1712 knjig. Prosветni odbor studentskega Sokola je leto poprej zasnoval obširen in poglobljen delovni načrt, v katerem je bila knjižnici odmerjena posebno pomembna vloga.⁵⁷ Že takrat je knjižničar v prostorih knjižnice uredil bralnico, v katero je »br. Jaklič vsak dan pošilja(l) ... vse dnevno časopisje«.

Konec l. 1932 pa se je uprava sokolske knjižnice na *Studencih* (delovala je v Sokolskem domu) odločila, da knjižnico preosnuje v javno, tako da bo na voljo vsem krajanom.⁵⁸ S svojim dotedanjim delom je namreč že preseгла okvir zgolj društvene knjižnice. Tako je v letu 1932 izposodila čez 5000 knjig. Knjižničar Jožko Škilan je v prid knjižnici izvedel nabiralno akcijo, pripravil mladinsko akademijo, od studentske Narodne obrambe pa dobil prispevek 1000.—din. Tisto leto je tudi močno dopolnil mladinski oddelek knjižnice. V knjižnici so bila zastopana »dela naših pisateljev Jurčiča, Stritarja, Kersnika, Tavčarja, Levstika, Cankarja itd. Na razpolago so (bila) slovanska dela: Dostojevskega, Tolstoja, Sienkiewiczza, Puškina idr.« Poleg teh del so imeli v knjižnici še prevode »svetovno znanih pisateljev«, različne revije in nekaj literature v srbohrvaščini. V celoti je bila iz knjižnice izločena ničvredna literatura (»šund«), čeprav so bralci povpraševali po njej.

Izposovalnina je bila nizka: le 0,50 Din od knjige.⁵⁹

Knjižnični odbor se je na moč trudil povečati knjižne sklade in pritegniti nove bralce. V letu 1933 je izvedel vrsto akcij: nabiral je knjige, denarne prispevke (gasilsko društvo delavnic državnih železnic je recimo, prispevalo 100.—din),⁶⁰ nakupoval knjige in jih iskal tudi z oglasi po časnikih. Knjižnico

⁵⁵ Gl. op. št. 53.

⁵⁶ C. H. (= *Ciril Hočevar*): *Sokolska knjižnica v Studencih*. — Mariborski večernik *Jutra* 12 (1938) 86, 16, IV., str. 3.

⁵⁷ Seja prosvetnega odbora studentskega Sokola. — Mariborski večernik *Jutra* 5 (1931) 45, 25. II., str. 3.

⁵⁸ Nova javna knjižnica v *Studencih*. — Mariborski večernik *Jutra* 6 (1932) 295, 30. XII., str. 3.

⁵⁹ Gl. op. št. 57.

⁶⁰ Javna zahvala. — Mariborski večernik *Jutra* 7 (1933) 39, 17. II., str. 3.

so dvakrat tedensko (odprta je bila ob ponedeljkih in četrtek od 16. do 19. ure) prav oblegali, tako trdi takratni poročevalec.⁶³

Čez poletje 1932 so knjižnico temeljito preuredili in jo ponovno odprli 9. oktobra. Medtem so obnovili Sokolski dom, v katerem je knjižnica delovala v razmeroma majhnem prostoru. Knjižnica je vidno naraščala. Spomladi je imela 1398 del, oktobra pa se je njihovo število povzpelo na 2500, od katerih jih je 250 imela še v vezavi. Postavila se je tudi z obiskom: od septembra 1932 do julija 1933 je bilo izposojenih kar 9200 knjig. Knjižnica je mogla s ponosom pribiti, da je v istem času vseh 51 knjižnic Mariborske sokolske župe izposodilo le 8820 knjig.⁶²

Knjižnica se je vse bolj razmahnila. Konec l. 1936 je štela že 5000 leposlovnih knjig,⁶³ njihovo število pa je v začetku l. 1938 naraslo na 5643.⁶⁴ Posebnost studenške knjižnice je bila, da je imela knjige le v slovenščini (poleg peščice srbohrvaških), medtem ko so imele druge mariborske knjižnice tudi precej nemških. O njih je vodstvo studenške knjižnice sodilo, da bi bile statistike o njih, »če bi jih obelodanili, naravnost porazne glede narodne zavednosti.«⁶⁵

Obisk v knjižnici je nenehno naraščal. V poslovnem letu 1937/38 si je izposodilo 450 bralcev 6150 knjig. Studenški knjižničarji so bili dobri statističarji. Izračunali so, da so si Studenčani do ustanovitve knjižnice l. 1920 pa do 1. aprila 1938 izposodili 43 462 knjig. Vsak deseti Studenčan je bil bralec v knjižnici.

Bralci so bili iz različnih slojev, predvsem pa so v knjižnico zahajali delavci, veliko je bilo tudi mladine. Ob tolikšnem številu bralcev je bila knjižnica odprta trikrat na teden (v sredo, soboto in nedeljo), v njej pa je delalo več knjižničarjev-volonterjev.

Javna ljudska knjižnica na Studencih je še kar rasla skladno z odlično kulturno vlogo studenškega Sokola v svojem okolju. Sredi leta 1940 je štela 7712 del skoraj izključno slovenskih knjig, poleg nekaj čeških in srbohrvaških.⁶⁶ V poslovnem letu 1939/40 si je 765 bralcev izposodilo 10 459 knjig, knjižni skladi pa so se povečali za 616 novih knjig. Knjižnica je zvišala število dni, ko je bila odprta za bralce (ponedeljek in četrtek od 16. do 18. ure, sredo in sobota od 18. do 20. ure in ob nedeljah od 10. do 12. ure). Značilno za njeno kulturno politiko pa je bilo, da je takrat znižala izposojnino; ta je znašala od 0,25 do 1,50 din.

Poslednje poročilo o javni ljudski knjižnici studenškega Sokola iz l. 1941 nam pripoveduje,⁶⁷ da je njena moč še kar rasla. Štela je 8111 knjig, razdeljenih v deset skupin. Bralcem je mogla postreči »tudi z lepim številom raznih revij ter drugim čtivom«. Knjižnica je sproti kupovala vse knjižne novosti.

⁶¹ Javna knjižnica Sokola v Studencih. — Mariborski večernik Jutra 7 (1933) 75, 1. IV., str. 4.

⁶² Javna knjižnica. — Mariborski večernik Jutra 7 (1933) 228, 7. X., str. 3.

⁶³ Kulturno delo v Studencih. — Mariborski večernik Jutra 10 (1936) 294, 24. XII., str. 4.

⁶⁴ C. H. (= Ciril Hočevar): Sokolska knjižnica v Studencih. — Mariborski večernik Jutra 12 (1938) 86, 16. IV., str. 3.

⁶⁵ Gl. op. št. 63.

⁶⁶ Sokolska knjižnica za prosveto Studenčanov. — Večernik 14 (1940) 189, 22. VIII., str. 4.

⁶⁷ Kulturno delo studenške sokolske knjižnice. — Večernik 15 (1941) 18, 23. I., str. 7.

V letu 1940 je tako kupila 843 knjig v skupni vrednosti 20 000.— din. Vse te nakupe je poravnavała iz izposojnine (knjižničarji so delali brezplačno). V letu 1940 so bralcem (vpisanih jih je bilo 900, torej je bil bralec vsak sedmi Studenčan) izposodili 13 578 knjig.

V poročilu, objavljenem v Večerniku, je zapisano, kaj so bralci takrat najraje brali. V l. 1940 so jim bila najbolj všeč dela Miška Kranjca (Prostor na soncu, Povest o dobrih ljudeh), Prežihovega Voranca (Doberdob, Požganica), Matičičeve povesti ter Ingoličeva dela (Na splavih, Soseska, Lukarji itd.). Iz prevodne književnosti pa sta bila najbolj brana romana Švicarja Johna Knittla *Via mala* in Američanke Margaret Mitchell *V vrtincu*. Dosti si je v knjižnici izposojala mladina, predvsem del, ki jih je imela v šoli za obvezno branje. Značilno za knjižnico je bilo, da je imela tudi dovolj dramskih besedil (studenški Sokol je imel izvrstno gledališko družino), ki jih je izposojala odrom na podeželju.⁶⁸

Mariborska Zveza kulturnih društev je bila idejna naslednica kulturnopolitičnih prizadevanj slovenskih liberalcev pred prvo svetovno vojno. Svoje historično geslo o napredku, prosveti in svobodi je cepila na unitaristično jugoslovanstvo, kar se je v njenem delu najbolj odrazilo v obdobju kraljeve diktature 1929—1935, ko se je v zanjo ugodni politični konjunkturi tudi najbolj razmahnila.

Ker si je prizadevala zasidrati svoj svetovni in politični nazor tudi na podeželju, kjer je imel trdne kulturne postojanke katoliški tabor s svojo Prosvetno zvezo, je ustanavljala predvsem javne ljudske knjižnice po manjših krajih severovzhodne Slovenije. Pri tem je imela kar lepe uspehe.

Knjižnicam je pripisovala tudi velik narodnoosvobodilni pomen, zato si je izdelala učinkovit sistem potovalnih knjižnic po narodnostno ogroženih krajih ob severni meji, pri čemer ni puščala vnevar Prekmurja. Vse to delo je učinkovito vodila iz svoje mariborske centrale, ki je skrbela tudi za izobraževanje svojih ljubiteljskih knjižničarjev.

Iz narodnoobrambnih pobud, pa tudi za uveljavitev svoje svetovnonazorske in politične usmeritve je okrog Maribora, v katerem so bile med svetovnim vojnama tri močne javne, politične obarvane knjižnice (socialistična Delavska, katoliška Prosvetna in liberalna Ljudska), spletla v primestnih krajih (Tezno, Pekre, Radvanje, Razvanje, Krčevina, Melje in Studenci) venec svojih knjižnic, da bi spodjedale še zmeraj prisotne raznarodovalne vplive, ki jim jih je vsiljevalo ponemčevanje v časih avstroogrške monarhije. Pri tem se je opirala predvsem na podporo sokolskih društev. Največje uspehe je dosegla sokolska Javna ljudska knjižnica, odprta vsem bralcem, ne glede na politično pripadnost, na nekdanj skorajda ponemčenih, delavskih Studencih, samostojni občini tik poleg Maribora na desnem bregu Drave. Ob drugih bogatih kulturnih dejavnosti (zlasti ljubiteljskem gledališču) na Studencih se je skorajda izenačila s spretno vodenimi mestnimi javnimi ljudskimi knjižnicami.

Knjižnice mariborske Zveze kulturnih društev so med vojnama precej prispevale k utrjevanju slovenske kulture na nekdanjem slovenskem Štajerskem in nekaj tudi v Prekmurju.

⁶⁸ Gl. op. št. 67.

Résumé

L'UNION DES ASSOCIATIONS DE CULTURE DE MARIBOR ET SA
BIBLIOTHÈQUE

L'auteur décrit la constitution et l'évolution de l'union libérale des associations de culture de Maribor se concentrant sur la bibliothèque de celle-ci dans la période d'entre des deux guerres. On suit l'évolution et l'expansion du réseau des bibliothèques, du nombre des membres de ces bibliothèques et des fonds de celle-ci. L'auteur donne les statistiques de ce qu'on lisait le plus, cite les bibliothécaires les plus fervents et termine son étude avec l'abolition de la bibliothèque lors de l'occupation allemande en 1941.

Dušan Biber

BRITANCI O STOJADINOVIČU IN MÜNCHNU*

Namen tega prispevka je, da s pomočjo nekaterih ključnih britanskih dokumentov pokaže, kako je britanska diplomacija ocenjevala politiko dr. Milana Stojadinovića in njegove vlade do Češkoslovaške republike (ČSR) oziroma do sporazuma Velike Britanije, Francije, Italije in Nemčije v Münchnu 1938. leta. Svoj čas sem že referiral, oziroma pisal o britanskih ocenah zunanje politike kneza Pavla in ministrskega predsednika dr. Milana Stojadinovića ter o konfinaciji kneza Pavla med drugo svetovno vojno po zlomu kraljevine Jugoslavije.¹ Zato teh ocen ne ponavljam in domnevam, da je bralcu relevantna literatura znana. Britanski dokumenti vsekakor bolj osvetljujejo nekatere podrobnosti, ki so nam sicer že znane iz drugih virov.

Ne bi mogli reči, da se britanska diplomacija ni zavedala nevarnosti nemške ekspanzije za časa nacističnega Tretjega Reicha in da ni nekaterih dogodkov jasno predvidevala že mnogo prej, preden so ta predvidevanja postala stvarnost.

Southern Department Foreign Officea (južni oddelek britanskega zunanjega ministrstva) je 29. avgusta 1935. leta pripravil obširni memorandum pod naslovom »Nemška politika v Srednji in Jugovzhodni Evropi«. Tu je bilo med drugim že tedaj jasno rečeno:

»Lahko rečemo, da je poleg Avstrije Češkoslovaška verjetni cilj nemške ekspanzije v Srednji in Jugovzhodni Evropi. [...] Kot rezultat naraščajoče napetosti med obema deželama so se javili znaki, da Nemčija proučuje razdelitev Češkoslovaške kot možni cilj nemške politike v Srednji Evropi. Načrt, ki se sam po sebi vsiljuje, bi bil premestitev Češke k Nemčiji (ali k Avstriji, tesno združeni z Nemčijo) [...] in vrnitev Slovaške Madžarski ali pa morda njena delitev med Madžarsko in Poljsko. [...] Toda če se bodo stvari razvijale v sedanjih smeri, je verjetno, da bo ureditvi avstrijskega vprašanja v smislu, ugodnem za Nemčijo, prej ali slej sledil poskus, da se razkosa Češkoslovaška.«²

Britanski »Committee of Imperial Defence« (komite za obrambo imperija) je po Anschlussu pripravil 21. marca 1938. leta daljšo analizo pod naslovom

* Referat na posvetovanju češkoslovaških in jugoslovanskih zgodovinarjev ob štiridesetletnici münchenskega sporazuma v Skopju v dneh od 5. do 6. oktobra 1978.

¹ Dušan Biber, Knez Pavle u britanskoj konfinaciji, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, II—III, 1976; isti, Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike, *Fašizam in neofašizam*, Zbornik izlaganja na medjunarodnom znanstvenom simpoziju, Zagreb, 1976, 265—277.

² Public Record Office (dalje PRO), FO 434/2, No. 6, R 5447/4371/67. Avtor se zahvaljuje za dovoljenje uporabljati »crown copyright« dokumente.

»Vojaške implikacije nemške agresije proti Češkoslovaški«. Komite je vsestransko preučil strateške aspekte tega vprašanja, med drugim tudi kakršno bo verjetno stališče Jugoslavije:

»Jugoslavija lahko samo posredno pomaga Češkoslovaški tako, da napade Ostmarko [Avstrijo] preko njune skupne meje. Tak napad bi lahko ustvaril zgolj diverzijo, ki bi pritegnila nemške čete, ne bi pa ustavil nemške akcije proti Češkoslovaški. Jugoslavija verjetno ne bi bolj oklevala tvegati vojno proti Nemčiji, marveč bi se ves čas zavedala možne grožnje italijanske intervencije in njena akcija proti Ostmarki bi prav gotovo imela omejene cilje. Nemčija bi bila na tem področju s sorazmerno lahkoto sposobna ustaliti svojo obrambno fronto.«

Ocene možnih britanskih in francoskih vojnih akcij prav tako niso bile niti najmanj optimistične:

»Niti Velika Britanija niti Francija ne bi mogli neposredno pomagati Češkoslovaški in edina metoda, da vsaj posredno pomagata, bi bilo razvejanje ofenzivnih operacij v Nemčijo. [...] Francozi so svojo vojno doktrino zasnovali na obrambi in zdi se neverjetno, da bi narod, ki vselej ukrepa na osnovi logičnega mišljenja in ki sovraži improvizacije v zadnjem trenutku, zapustil svojo utrjeno cono zato, da sproži ofenzivo velikega obsega proti vnaprej pripravljenim položajem v sovražnikovi deželi.«

Zato ne preseneča pesimističen sklep te analize:

»Ta pregled možnih smeri akcije, ki so na voljo silam, ki bi mogle te uskladiti z Veliko Britanijo, vodi do sklepa, da noben vojaški pritisk, ki bi ga lahko izvajali na morju, kopnem ali v zraku, ne more preprečiti Nemčiji niti njeno invazijo in osvojitve Češke niti, da odločilno premaga češkoslovaško vojsko. Če je politično nujno obnoviti izgubljeno integriteto Češkoslovaške, bi ta cilj imel za posledico vojno z Nemčijo in njen poraz bi lahko pomenil zelo dolgo bitko. Na kratko, ničesar ne moremo storiti, da bi psu preprečili dobiti kost, in z nobenimi sredstvi ga ne moremo prisiliti, da kost izpusti, razen če ga ubijemo v počasnem procesu izčrpanja in sestradanja.«³

Britansko poslaništvo v Beogradu je že marca 1934. leta predvidelo, da bi v primeru nemškega napada na ČSR Jugoslavija pomagala samo z verjetno nevtralizacijo Madžarske. Jugoslovanski generali so namreč, kot so to zvedeli Britanci, dvomili v pomen ČSR kot zaveznice v vojni.⁴ Vendar pa predsednik ČSR dr. Edvard Beneš v pogovoru z ameriškim ambasadorjem v Londonu Kennedyjem po Anshlusu ni skrival svojih namenov: »Za razliko od Avstrije se bomo mi borili. Masakrirali nas bodo, toda mi se bomo borili.«⁵

V že omenjenem memorandumu britanskega komiteja za obrambo imperija je bila negativno ocenjena možnost sklepanja zavezništva v Jugovzhodni Evropi:

»Zavezništvo z Jugoslavijo, Romunijo, Madžarsko, Turčijo in Grčijo bi le v omejenem obsegu pomagalo Veliki Britaniji in Franciji in bi slednjič lahko predstavljalo dodatno nevšečno obveznost, ker bi bili mi moralno dolžni pomagati jim proti nemški invaziji.«

³ PRO, FO 371/21713, C 2038/1941/18.

⁴ PRO, FO 371/22473, R 5187/74/92.

⁵ PRO, FO 371/21713, C 2117/1941/18.

Britanska vlada je na svoji seji dne 22. marca 1938 sprejela kratek in nedvoumen sklep: »Poročilo je do skrajnosti otožen dokument, toda nobena vlada si ne more privoščiti, da bi ga prezrla.« Morda ni slučajno, da je ministrski predsednik Neville Chamberlain med drugim osebno prebral in poudaril prav zgoraj navedeni odlomek.⁶

Ob vse večjem zaostrovanju sudetske krize je bila 13. septembra 1938. leta napisana nova analiza, kakšno bi bilo verjetno stališče Italije, Madžarske, Jugoslavije in Romunije v primeru nemškega napada na ČSR. Mednarodni položaj Jugoslavije je bil ocenjen kot težak, ker si iz gospodarskih in političnih razlogov ni mogla privoščiti slabih odnosov z Italijo in Nemčijo. Po vsestranskem razglabljanju je sledil naslednji sklep:

»Da povzamemo, Jugoslavija bi verjetno branila Češkoslovaško, če bi to napadla zgolj Madžarska. Če pa bi Nemčija napadla Češkoslovaško, bi Jugoslavija, čeprav bi njene simpatije bile na strani zahodnih sil, ostala nevtralna, vse dokler bi obstajala nevarnost, da se zaplete v sovražnosti tudi z Italijo. Vendar bi se morda pridružila vojni proti Nemčiji, če bi to storila Romunija in če bi postalo jasno, da bo Italija ostala nevtralna in da zahodne sile zmagujejo. Nikakršna drugačna vloga ni možna za deželo, ki je v takem gospodarskem in zemljepisnem položaju kot Jugoslavija.«⁷

S tako oceno se je strinjal tudi sekretar britanskega poslaništva v Beogradu g. Terence Shone.⁸

Manj pa je znano, da se Velika Britanija ni prav nič navduševala s predlogom, da se sklene splošni obrambni pakt med deželami Male antante in Francijo. V začetku oktobra 1936. leta so menili, da je eden ciljev tega načrtovanega pakta vezati roke Jugoslaviji glede njene politike do Nemčije in Sovjetske zveze.⁹ Jugoslovanski poslanik v Parizu Božidar Purić je konec januarja 1937. leta prosil za svet britanskega državnega sekretarja za zunanje zadeve Anthony Edena in pri tem ni skrival svojih dvomov v francoski predlog. Anthony Eden se je tedaj samo omejil na pripombo, da bi tak predlog, če bo dan, bilo potrebno skrbno preučiti in se pred dokončnim sklepom posvetovati s svojimi »posebnimi prijatelji«.¹⁰ Vendar v svojem poprejšnjem po-

⁶ Kot opomba 3. Podobno stališče je zavzel tudi Comité Permanent de la Défense Nationale (stalni odbor za narodno obrambo) v Parizu na seji dne 15. marca 1938. leta. Francoski predsednik Edouard Daladier je menil, da je neposredna francoska pomoč ČSR nemogoča. Francija bi lahko le mobilizirala svoje čete, ki bi vezale nemško vojsko na zahodu. General Gamelin je bil zelo skeptičen in pesimističen glede možnosti francoske ofenzive in sovjetske pomoči, medtem ko se je Leon Blum zavzemal za britansko posredovanje v Bruxellesu in v Bukarešti, da bi francoske čete lahko krenile v ofenzivo proti Nemčiji skozi Belgijo, sovjetske čete pa skozi Romunijo. Prim. Boris Celovsky, *Das Münchner Abkommen 1938*, Stuttgart, 1958, 169 in tam navedeno literaturo, oziroma vire.

⁷ PRO, FO 371/22353, R 7671/7671/67.

⁸ PRO, FO 371/22475, R 7541/147/92.

⁹ PRO, FO 434/4, No. 229, R 5984/1644/67.

¹⁰ PRO, FO 371/21196, R 742:175/92; FO 434/4, No. 38, Anthony Eden je svojo beležko o tem pogovoru v Ženevi datiral s 1. februarjem 1937. leta. Božidar Purić je »neuradno« obvestil A. Heidricha, predstavnika ČSR v sekretariatu Male antante, »da je pariški predlog pakta Francija-Mala antanta nesprejemljiv, ker je zasnovan na razširitvi pakta Male antante. Jugoslavija ne more pristopiti k razširitvi obveznosti Male antante, ker bi Nemčija nujno to tolmačila kot dejanje, naperjeno proti

govoru s francoskim ambasadorjem v Londonu Corbinom Anthony Eden ni skrival svojega prepričanja, da Jugoslavija ni prav nič navdušena nad idejo, da se tak pakt sklene.¹¹ Teden dni kasneje je ambasador Corbin tudi uradno izrazil upanje, da bo britanska vlada podprla ta pakt v Beogradu kot njegovi najslabši točki. Francoska vlada je res dala pobudo, toda počakala bo, dokler se države članice Male antante ne sporazumejo med seboj.¹²

Funkcionar v Foreign Officeu g. O'Malley je takole ocenil načrt tega pakta: »To je shema, ki naj bi Jugoslavijo in Romunijo pritegnila v, kakor to imenuje g. Sargent, protinemško zvezo v Srednji Evropi.« Menil je, da ta načrt skoraj v celoti ponavlja besedilo francosko-sovjetskega, oziroma sovjetsko-čehoslovaškega pakta, ki bi lahko privedel do zблиžanja med Italijo in Nemčijo:

»Nevarnost za nas ni samo v možnosti, da Nemčija napade Francijo, marveč tudi v možnosti, da bi se Francija lahko zapletla v vojno z Nemčijo, ko bi prišla na pomoč kaki vzhodnoevropski ali srednjeevropski sili, ki bi bila žrtev nemškega napada. Zato je v našem interesu, da francoske obveznosti v Srednji Evropi strogo omejimo, kolikor to le moremo. Ta argument bo, upam vsaj, vse dokler ne bo naše oroževanje napredovalo, obveljal celo pri tistih, ki menijo, da bo po končanem oboroževanju to potrebno uporabiti, da bi Nemčijo s silo ali pa z grožnjo sile obdržali v njenih sedanjih mejah.«

Orme Sargent pa je menil, da bi sklenitev takega pakta fantastično povečala francoske obveznosti v Evropi, ker bi Francija morala v vojno z Italijo, Madžarsko, Bolgarijo ali Grčijo, da bi branila Jugoslavijo ali pa v vojno z Madžarsko in Sovjetsko zvezo v obrambi Romunije ali pa v vojno s Poljsko in Madžarsko v obrambi ČSR, medtem ko bi sama dobila zgolj možnost jugoslovanske in romunske podpore v primeru nemškega napada na Francijo.¹³

Turški zunanji minister je v začetku januarja 1937. leta najavil, da bo na seji Balkanske antante odklonjen francoski predlog o sklenitvi »nefrontovskega bloka«. Orme Sargent je zato pripomnil:

»Nefrontovski blok' je izreden primerek žargona. Skoraj zasluži, da postane diplomatska domislica leta. Radoveden sem, če so se je novinarji že polastili.«

Robert Vansittart je dodal:

»Čudovit recept za strahopetca. Morda bo Baltik sledil Balkanu; da pa bi se izognili posnemanju, bi lahko izbrali spremembo: neblokavska fronta in to bo pomenilo vse in nič.«¹⁴

Slednjič je Anthony Eden 5. februarja 1937. leta na lastno zahtevo sprejel francoskega ambasadorja in mu jasno dal vedeti, da Velika Britanija ne podpira francoskega načrta in da je odklonila predlog, naj svetuje jugoslovanski in romunski vladi. Za našo temo je pomembno naslednje Edenovo razmišljanje:

»Zelo dvomimo, če je načrt izvedljiv in pri tem puščamo ob strani vprašanje, če je načrt zaželen ali siceršnje druge aspekte. Proučimo torej, kaj

njej sami. Jugoslavija pa se mora tega vzdržati, ker si glede na Italijo mora vselej priznavati za prijateljstvo z Nemčijo.« (Arhiv Ministrstva za hranicnih vecy, Praga, dalje AMVZ, Mala antanta, f. 857, št. 24.397/37.)

¹¹ PRO, FO 371/21136, R 189/26/67.

¹² PRO, FO 371/21136, R 397/26/67.

¹³ PRO, FO 371/21136, R 501/26/67. Besedilo »Avantprojet de traité entre la France et Petite Entente« z dne 9. januarja 1937, AMVZ, Mala antanta, f. 857, št. 50. 296/1937.

¹⁴ PRO, FO 371/21137, R 2795/26/67.

pomeni. Če predpostavljamo, da je Češkoslovaška žrtev napada, potem bi Jugoslavija in Romunija morali prihiteti na pomoč. Da bi Jugoslavija to storila, bi morala skozi Avstrijo ali Madžarsko, kar je komajda praktična predpostavka; ali pa bi morala omejiti svojo pomoč na letala, ki jih prav gotovo nima v velikem številu. Še več, mar v primeru nemškega napada na Češkoslovaško ne bi politika Jugoslavije bila v veliki meri odvisna od tega, kar bi storila Italija? Če bi njena velika sosedka zavzela politiko čakanja, bi bilo Jugoslaviji jedva mogoče poslati svoje čete stran iz svoje dežele. Romunija je prav tako v težavnem položaju glede te sheme, vsaj tako mislimo. Res, vtis imamo, da je romunska vlada še bolj nenaklonjena tej shemi, kot pa je to pripravljena priznati svojim francoskim prijateljem. Mi vsi se vsekakor dobro zavedamo, kako nesimpatična je Romunom možnost, da bi na svojem ozemlju imeli Ruse.«¹⁵

Potem ko je Leon Blum dal novo pobudo za sprejem tega pakta v Pragi, je Orme Sargent 19. oktobra 1937. leta pisal britanskemu ambasadorju v Parizu Ericu Phippsu. Omenil je spet pogovor med Edenom in Corbinom in je tako povzel britansko stališče:

»Še več, prav tako kot smo se čutili nesposobne, da sprejmemo francosko sugestijo, naj nevoljnim Jugoslovanom svetujemo sprejem sheme, čeprav sta se tako jugoslovanska kot romunska vlada obrnili na nas v tej zadevi, smo se odločili, da ne damo nikakršnega nasveta v Beogradu ali v Bukarešti. Nasprotno, čeprav si prizadevamo, da ostajamo v stiku z razvojem v vseh treh glavnih mestih Male antante in v Parizu, je naša linija vselej bila izogibati se neposrednemu vmešavanju v to zadevo.«¹⁶

S tem v zvezi velja omeniti, da je britanska vlada večkrat posredovala pri francoski vladi in ji svetovala, naj nikar ne poskuša spremeniti režim v Jugoslaviji tako, da zruši Stojadinovića. Bivši šef kabineta Leona Bluma g. Blumel je že junija 1938. leta priporočil, naj britanska vlada prepriča kneza Pavla, da je v interesu Jugoslavije, če se znebi Stojadinovića, kajti sicer bo Stojadinović ubit. Podobne misli je julija 1938. leta razpredal g. Palewsky, ki je bil v tesnih zvezah s Paulom Reynaudom.¹⁷ V začetku 1938. leta je bil celo Josip Broz Tito v Parizu naprošen, naj komunistična partija Jugoslavije podpre vojni puč. Tito je v svojem pismu z dne 5. decembra 1937. leta pisal Wilhelmu Picku, članu sekretariata izvršnega komiteja Kominterne:

»Obveščeni smo, da se pripravlja vojni puč. To obvestilo smo dobili prav iz krogov, ki so za francosko-rusko usmeritev. Mi menimo, da predstavlja Stojadinovićeve vlada s svojo profašistično politiko danes za nas glavno nevarnost. V primeru morebitnega puča, menimo, da bi bilo potrebno skupaj stopiti v

¹⁵ PRO, FO 434/4, No. 40, R 838/26/67, FO 371/21136. Prim. *Vnešnja politika Čehoslovakii 1918—1939*, Moskva, 1959 (redaktor V. Sojak), 413—4, 422—424, 431, 439, 441—443. Teza, da bi tak pakt bil izhodiščna točka za zблиžanje Male antante s fašističnimi državami pod patronatom zahodnih sil kot novim imperialističnim blokom, uperjenim proti Sovjetski zvezi, zahteva dodatno dokumentacijo. V vsakem primeru pa nedvomno te pobude ni tako razumel Anthony Eden niti ne Foreign Office.

¹⁶ PRO, FO 371/21137, R 6640/26/67.

¹⁷ PRO, FO 371/22476, R 5905, 6500, 8926/234/92. Prim. D. Biber, *Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike*, 269.

borbo, vendar z gesli: proti vsakršni obliki fašizma, za svobodo, demokracijo in ljudsko vlado. Prosimo za vaše mnenje.«¹⁸

Kaže, da Kominternna sploh ni odgovorila. Tito je namreč v novem pismu Wilhelmu Picku dne 26. februarja 1938. leta to vprašanje znova načel kot nujno. Posredniki skupin, ki so pripravljali puč, so obljubili, da bo Jugoslavija priznala ZSSR, da bo komunistična partija Jugoslavije priznana kot zakonita stranka, da se bo Jugoslavija naslonila na Francijo in da bo v deželi izvedena demokracija. »Jaz sem Ti že nekoč sporočil, kakšno je približno moje stališče, vendar pa moram vsekakor vedeti, kaj o tem misliš Ti,« je pisal Tito. Kaže, da je tu že vnaprej nakazano stališče, ki ga je KPJ zavzela tri leta kasneje ob vojnem puču 27. marca 1941. leta, čeprav seveda v povsem drugačnih okoliščinah.¹⁹

Na tem mestu ne bi več razpravljali o zamotanem, v zgodovinopisju še ne dovolj pojasnjem vprašanju o vseh finesah, poreklu in razvoju neuresničene zamisli o paktu o medsebojni pomoči vseh dežel Male antante, sklenjenem med seboj in še posebej kot celote s Francijo. Vredno pa je opozoriti, da je to v začetku predlagal zunanji minister Romunije Titulescu 1935. leta. Tako je vsaj pripovedoval predsednik ČSR Edvard Beneš britanskemu poslaniku v Pragi g. Newtonu. To tedaj ni bilo všeč Lavalu, ker je bilo navzkriž z njegovo takratno politiko izboljšanja odnosov Francije z Italijo, lahko pa bi povzročilo dvome v Sovjetski zvezi. Ko je bila ta zamisel spet obnovljena 1936. leta v Ženevi, so se bali, da bi dvostranski pakti vzbujali vtis, da so uperjeni proti Sovjetski zvezi ali Italiji.²⁰

Francoski minister zunanjih zadev Delbos se je septembra 1937. leta pogovarjal z britanskim sekretarjem zunanjih zadev Edenom in je namignil, da bo Stojadinović v kratkem padel z oblasti. Apeliral je na britansko vlado, naj nikar ne poskuša rešiti Stojadinovića, kajti glede na njegovo nagibanje k osi Rim—Berlin ni bilo nikakršnih razlogov, da bi obžalovali njegovo usodo. Vendar pa je knez Pavle jasno dal vedeti britanskemu poslaniku Ronaldu Campbellu, da nima nikakršnih namenov odpustiti Stojadinovića. Britanski poslanik je vztrajal, da po njegovem mnenju Stojadinović le ni tako blizu osi Rim—Berlin, kot so tedaj mnogi menili. Poslanik Ronald Campbell je v dolgem poročilu z dne 8. oktobra 1938. leta med drugim zapisal:

»Gospod Stojadinović daje določene prednosti Nemcem, kjer se počuti bolj domačega kot pri drugih narodih; kot človek akcije, ne pa besed, v določeni meri občuduje Nemčijo kot deželo, ki najprej ukrepa in šele nato govori. Če naj verjamem, kar pravi, kljub vsemu ne zapira oči pred dejstvom, da Nemčija v sedanjem razpoloženju predstavlja nevarnost za mir v Evropi in potemtakem tudi za Jugoslavijo. Prav zaradi tega razloga Stojadinović zelo okleva, da bi ji prekrižal pot s takšnimi sredstvi, kot so po njegovem mnenju predlogi za francosko-češko medsebojno pomoč. Ta politika varnost najprej morda ni zelo plemenita ali javno smela; dolgoročno morda niti ni pametna politika, vendar je vsaj razumljiva s strani dežele, ki ni v položaju, v kakršnem

¹⁸ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, Beograd, 1977, IV, 4.

¹⁹ Isto, 26. Zdi se pa, da je posrednik v Parizu bil Bogoljub Jevtić, ne pa Jovanović in da je črko Z. potrebno dešifrirati s Petar Živković.

²⁰ PRO, FO 434/4, No. 121. R 2795/26/61. Podrobneje v: *Vnešnja politika Čehoslovakii 1918—1939*, Moskva, 1959, passim.

bi lahko tvegala. Trdi se lahko, da doslej ni storila ničesar, da otežkoči položaj, katerega nevarnost je v tem, da iskrica lahko sproži splošni spopad. Morda je položaj celo izboljšala.

Prav nič ne opravičujem načina, kako g. Stojadinović vodi diplomacijo, kar vse preveč zlahka vodi do dvoumnosti in nespোরazuma. Njegov teatralni način mišljenja povzroča, da uživa v povzročanju presenečenj, medtem ko si s svojo brezobzirnostjo, prirojeno slehernemu Srbu, prihrani sleherni pomislek, da ne bi surovo pregazil nežnejših čustev svojih prijateljev. Te napake, kakorkoli že vredne graje, so napake metode in še vedno verjamem, da je osnovna politika g. Stojadinovića utemljena. [. .]

Vendar sem za sedaj precej trdno prepričan, da g. Stojadinović jasno uvideva (morda bolj jasno kot knez namestnik, čigar pogledi so zamračeni z njegovim zaupanjem v Nemčijo kot enem od redkih še obstoječih okopov proti komunizmu), da je varnost Jugoslavije sedaj povezana s politiko dveh velikih evropskih sil, katerih energije so izključno posvečene ohranitvi miru.²¹

Ob svojem obisku v Londonu se je dr. Milan Stojadinović 14. oktobra 1937. leta dve uri pogovarjal z državnim sekretarjem zunanjih zadev Anthonyem Edenom. Pri tem ni prav nič skrival svojega stališča do ČSR. Eden je med drugim zapisal o tem pogovoru:

»On nasprotuje slehernemu poskusu, da se sporazum razširi v zavezništvo med Francijo in Malo antanto. Zahtevati to bi bilo zahtevati preveč od malih dežel, kajti to bi kazalo, kot da so se združile, da branijo Češkoslovaško pred Nemčijo. To bi bila preveč težavna naloga za Jugoslavijo in Romunijo in Francija je nekam daleč. To ne pomeni, da Jugoslavija dvomi, kdo so njeni resnični prijatelji. Samo dve sta potencialni sovražnici njegove dežele, Italija in Nemčija. [. .] Nujno bi bilo govoriti odločno s Signor Mussolinijem in Herr Hitlerjem. To je edini jezik, ki ga razumeta. Vendar je potrebno biti močan, če se rabi tak jezik.«

Stojadinović je pokazal, da se zaveda nakan Nemčije, da priključi Avstrijo, prav tako tudi nevarnosti nemškega mosta na Jadran proti Trstu. Svojo politiko oziroma poskuse, da vzdržuje dobre odnose z Italijo in z Nemčijo, je Stojadinović primerjal z igro dveh mačk in miši. Stojadinović je dajal prednost zbližanju med Veliko Britanijo in Nemčijo pred britansko-italijanskim aranžmanom. Tedaj je bil prepričan, da Nemčija še ni pripravljena za vojno pustolovščino. Menil je, da je Nemčiji jasno, da bi njen napad na Češkoslovaško izzval evropsko vojno. Na neposredno Stojadinovićevo vprašanje, kakšno bi bilo britansko stališče v primeru nemškega napada na ČSR, Anthony Eden ni pomirjujoče odgovoril:

»Mi prav gotovo ne bi mogli v naprej sprejeti obveznosti, da se bomo borili za katerokoli deželo v Srednji Evropi. Reči to, bi pomenilo razcepiti javno mnenje pri nas in storili bi več slabega kot dobrega. Vse kar lahko storimo je, da še naprej, kar prav gotovo čutimo, kažemo zanimanje za Srednjo Evropo, saj se povsem zavedamo, da bi razvoj tamkajšnjih dogodkov lahko zapletel vso Evropo.«

²¹ PRO, FO 434/4, No. 43, R 6737/175/92.

Dr. Milan Stojadinović se je zavzel za čim hitrejši in čim večji napredek britanskega oboroževanja. Na koncu svojega pisma britanskemu poslaniku v Beogradu Ronaldu Campbellu je Anthony Eden zapisal:

»Moj pogovor je na sploh potrdil Vaš vtis, da sedanji ministrski predsednik Jugoslavije, čeprav se vsaj na površju zavzema za dobre odnose z Nemčijo in Italijo, zelo dobro uvideva, da so interesi njegove dežele danes konec koncev odvisni od sodelovanja z dvema zahodnima demokracijama.«²²

Vojaški ataše britanskega poslanništva v Beogradu polkovnik H. C. T. Stronge je istočasno poročal o svojih negativnih vtisih z jugoslovanskih vojaških manevrih, »kjer se je pokazala obžalovanja vredna nesposobnost dela višjih častnikov jugoslovanske vojske in »nezadostnost sodobne opreme [...] kljub odlični disciplini, morali in prirojeni vojaški sposobnosti moštva in podčastnikov, kar se je pokazalo ob sleherni priložnosti«. Češkoslovaški minister narodne obrambe dr. Machnik in načelnik češkoslovaškega generalnega štaba prav tako nista dobila ugodnih vtisov o jugoslovanskem vojaškem potencialu.²³

Ob Stojadinovičevem obisku v Rimu in obisku francoskega zunanjega ministra Delbosa je britanski poslanik Ronald Campbell 17. decembra 1937. leta spet zapisal: »Imam mučno dolžnost, da si prizadevam še enkrat pokazati, kje je danes Jugoslavija in kam se je napotila.« Poslanik je predlagal, da bi bilo koristno racionirati državniške obiske z mednarodno konvencijo in nadaljeval:

»Vselej sem menil, da je mogoče odkriti motive mnogih Stojadinovičevih akcij le v luči dveh osnovnih načel, ki sta od vsega začetka navdihovali njegovo politiko. Ti načeli sta (I) težiti k miru na sleherni fronti; (II) izogniti se zapletom z velesilami. Te cilje, v osnovi cilje kralja Aleksandra, ki je umrl, še preden jih je mogel doseči, je pod vodstvom kneza namestnika zasledoval g. Stojadinović in to na način, ki je po mojem mnenju bil docela dosleden in logičen. Mnoge stvari, ki na prvi pogled pomenijo spremembo mišljenja, se po skrbnejši raziskavi pokažejo kot nadaljnje etape in neizogibni rezultat politike, ki se v svojih osnovah ni nikoli spremenila.«

Britanski poslanik Campbell je že tedaj ocenil, da je Stojadinović manj privržen Mali antanti kot pa Balkanski antanti, da je Mala antanta postala ovira za Stojadinovića in da bo v primeru sporazuma med Jugoslavijo in Madžarsko sploh izgubila svoj dejanski razlog za obstoj (raison d'être). Poslanik je pripomnil, da se je začela preobrazba Stojadinovića, ki je prej bil prepričan liberal in demokrat, sedaj pa začenja posnemati Mussolinija in Hitlerja. »Tako na primer novači mladeniče v nekakšno S. S. formacijo in bi jih že oblekel v barvaste srajce, če ga ne bi zadrževal knez namestnik Pavle. Gibanje se ni pokazalo kot uspešno, toda dejstvo, da je dal pobudo zanj, kaže morda, kako deluje njegov duh.«

Poslanik Ronald Campbell je o Stojadinovičevi politiki do Nemčije zapisal naslednje, zelo značilne misli:

»G. Stojadinović bo medtem storil vse, kar more, da se spravi z Nemčijo zato, ker jo gospodarsko potrebuje in vsekakor bi bilo bedasto nakopati si njeno

²² PRO, FO 434/4, No. 50, R 6882/835/92.

²³ PRO, FO 434/4, No. 54, R 7174/2192/92. Prim. kako je podobno razmišljal Léger, generalni sekretar francoskega zunanjega ministrstva (Quai d'Orsay) v FO 371/21138, R 7991/43/67.

sovraštvo. On smatra, da je angleško-nemški sporazum najboljše upanje, da se prepreči zlom miru, za kar bi Nemčija mogla biti krivec; Velika Britanija bo namreč v ugodnejšem položaju, da pomirjujoče vpliva, če je Nemčija njena prijateljica, kot pa če bi bila potencialna sovražnica. G. Stojadinović hkrati upa, da bosta Velika Britanija in Francija držali skupaj in da tempo britanske oborožitve ne bo pojenjal. [..]

G. Stojadinović se boji, kot mislim, da bi ga pustili na cedilu. Več kot enkrat mi je dejal: „Predpostavimo, da me Nemčija zapiše v svojo črno knjigo in ko se nekega dne zbudim in vidim, da ste se vi z njo sporazumeli, kje bi se potem jaz znašel?“ Zato tako v politiki kot trgovini dela vse potrebno, da se spravi z Nemčijo, vendar ne mislim, da se ji bo vrgel v objem, vse dokler angleško-nemški odnosi ne bodo postavljeni na trajno prijateljsko osnovo.

Stojadinovićevo prizadevanje, da se znebi vseh zunanjih skrbi in njegova želja, da dobi od vseh možnih svetov najboljše, sta ga na sploh pripeljali do tega, da je zašel z ozke steze modrosti. Njegova politika, da si vse povsod pridobiva nove prijatelje, neznosno pritiska na lojalnost njegovih starih prijateljev; želja, da je v dobrih odnosih s čaršijo na vse strani, ga navaja k izjavam, ki jih ni mogoče jemati dobesedno. Vedno znova narašča potreba, da se opravičuje tako novim kot starim prijateljem. Vidim ga sedaj kot žonglerja, ki žogam v igri dodaja vedno nove in nove, vse dokler jih ni več, kot jih lahko obvlada in slednjič popadajo na tla. To je politika, ki je bolj zasnovana na komercialnem instinktu kot pa državištvu in grozi, da prekrši drugo od njegovih osnovnih načel. Pritisk dveh močnih držav, ki mu dvorita, se bo morda končal tako, da mu bosta vsilili obveznosti, ki se jim ne bo mogel več upirati. [..]

Na koncu, če bi od mene zahtevali, naj povzamem svoje mnenje v dveh besedah, bi preprosto dejal, da je g. Stojadinović postal prevelik za svoje škornje, da pa še vedno ne vidim dokazov, da bi se njegova osnovna politika in politika kneza Pavla (kajti to sta ena in ista politika) kakorkoli upoštevanja vredno spremenili.²⁴

Britanski poslanik R. Campbell je pravilno opazil, da je bil Stojadinovićevo obisk v Rimu zelo nepopularen in da je bil zato Delbosov obisk v Beogradu priložnost za navdušene demonstracije in manifestacije prijateljstva med Jugoslavijo in Francijo. Stojadinovićevo vlada, zlasti njen predsednik in notranji minister dr. Anton Korošec, sta zaradi brezobzirnih in takojšnjih policijskih represivnih ukrepov postala še bolj neprijateljska v glavnem mestu.²⁵

Državni sekretar za zunanje zadeve Anthony Eden se je vznemiril ob Stojadinovićeve izjavah v Rimu ob obisku pri Mussoliniju. Stojadinović je zato zatrjeval britanskemu poslaniku R. Campbellu, da se ne spreminja iz dneva v dan, marveč prav obratno. Toda na Campbellovo poročilo je Eden suho pripomnil: »Jasno je, da Jugoslovani prav nič ne dvomijo, da je njihov ministrski predsednik preveč prijateljski do osi Rim—Berlin.«²⁶

²⁴ PRO, FO 434/4, No. 79, R 8574/835/92. Prim. podobna razmišljanja poslanika Ronalda Campbella v FO 371/21202, R 7515/3236/92.

²⁵ PRO, FO 434/4, No. 82, R 8611/2579/92. Za Delbosov obisk v Beogradu prim. med mnogimi drugimi viri tudi poročila avstrijskega poslanika Lothar Wimmer, *Oesterreich und Jugoslawien 1937—1938*, Wien, 1965, 64—66.

²⁶ PRO, FO 371/21199, R 8392/224/92.

V dolgem poročilu z dne 3. januarja 1938. leta na predvečer Stojadinovičevega obiska v Berlinu je britanski poslanik Ronald Campbell znova in še podrobneje poskušal razložiti Edenu Stojadinovičevo politiko, zlasti v luči njegovega nedavnega obiska v Rimu:

»Jugoslavija leži na razpotju med Srednjo Evropo in Balkanom in tako zavzema ključni položaj. Morda ne pretiravamo, če rečemo, da bo glede na privlačnost, ki jo ima med svojimi sosedi, sklep Jugoslavije ob začetku slehernega bodočega konflikta imel odločilen vpliv na tok dogodkov. Prav zato si Italija in Nemčija tako prizadevata pritegniti Jugoslavijo v svojo orbito, Velika Britanija in Francija pa se trudita, da bi to preprečili. To je za Stojadinoviča hkrati sreča in nesreča. To laska njegovemu osebnemu napuhu in mu omogoča, da igra nesorazmerno pomembno vlogo v evropskih zadevah; po drugi plati pa ga sili, da tuli z volkovi. [...]

Kadarkoli skušam posvariti kneza Pavla o nevarnosti, da v sedanjih okoliščinah ne postane preveč intimen bodisi z Italijo bodisi z Nemčijo, mi vedno znova postavlja vprašanje, na kak način bi miru v Evropi bolj koristilo, če bi Jugoslavija z njima bila v slabih odnosih. [...] Dokler se Nemčija in Italija ne sporazumeta (če se sploh bosta kdaj) o skupni dolgoročni politiki, bosta nujno druga drugo sumničili, da se je preveč trdno zasidrala v Jugoslaviji. Prepričan sem, da je to dejanski položaj, slučajno prav tak, kakršen je Stojadinoviču tako pri srcu, saj mu omogoča, da izigrava enega prosca z drugim, hkrati pa oba izigrava nasproti starim ljubeznim, katerih nežnosti še vedno potrebuje in jih želi obdržati. [...]

Čeprav lahkota, s katero diktatorji upravljajo svoje notranje zadeve in uspeh, ki spremlja njihove piratske metode na mednarodnem poprišču, morajo biti po volji možu Stojadinovičevega kova, pa je Stojadinović, karkoli bi že mogel biti, le patriot, ki svoje dežele ne bo vrgel v objem totalitarnih držav, vse dokler ne bo prepričan, da je to pot prave odrešitve.«

Poslanik R. Campbell je znova poudaril, da zunanjo politiko Jugoslavije v njenih glavnih črtah vodi knez namestnik Pavle. Odstranitev dr. Milana Stojadinoviča, kar si tako zelo želi ČSR, do nedavnega še tudi Francija, ne bi prav nič izboljšala položaja.

»Kot protiutež svojim napakam je g. Stojadinović pogumen, močan in miren. Če bi njegov naslednik bil bolj upogljiv v poslovanju s starimi prijatelji, bi bil skoraj gotovo slabotnejši v odnosih z novimi prijatelji. Na kratko povedano, zamenjava g. Stojadinoviča bi samo povečala tveganje, ki so nerazdružljivo povezana s politiko, ki jo ta dežela vodi in ki jo bo vodila tudi v bodoče«, je sklenil g. R. Campbell.²⁷

Preden je dr. Milan Stojadinović odpotoval na uradni in prijateljski obisk v Berlin, je 13. januarja 1938. leta sprejel britanskega poslanika R. Campbella. Poslanik ga je opozoril, da njegove metode v Londonu vzbujajo nezaupanje. Nemčija ali Italija ali pa oboje hkrati bi, vzpodbudeni s Stojadinovičevo politiko, lahko zabredli v kakšno pustolovščino.

»Lahko je govoriti o pridobivanju novih prijateljev ne da bi pri tem izgubili stare prijatelje; toda v praksi to le ni tako preprosto. V nepopolnem svetu tisti, ki poskuša v vseh taborih imeti prijatelje, često ostane sam brez

²⁷ PRO, FO 434/5, No. 81, R 147/147/92.

slehernega prijatelja. Tudi če bi njeni novi prijatelji vztrajali ob njeni strani, bi položaj Jugoslavije kot ubožne sorodnice Nemčije in Italije nekega dne lahko postal do skrajnosti obžalovanja vreden,« je g. R. Campbell svaril dr. Stojadinovića in ga v svojem poročilu takole označil:

»Često sem g. Stojadinovića opisoval, kot da je predvsem in v prvi vrsti poslovní človek, hkrati pa nekakšen igralec na srečo. Te značilnosti, otežkočene z njegovim neozdravljivim optimizmom, so se jasno pokazale v njegovi današnji politiki. Potem ko je uvidel, da mu Nemčija in Italija, doslej do neke mere špekulativni vrednostni papirji, lahko nudita večji dobiček, brž kupuje delnice, dokler je cena še nizka. Ko sedaj tvega z zvišanjem vrednosti kapitala, hkrati skuša potegniti kar največ iz znatnih dividend, ki mu jih prinaša njegova naložba.«

Orme Sargent je dvomil, če bo tak postopek uspel. Menil pa je, da le velja poskušati in je ob čitanju omenjenega Campbellovega poročila zapisal: »Nenehna svarila — in, če hočete, lekcije s strani poslanika Njegovega Veličanstva so resnično edino orožje, ki nam je v tem trenutku dosegljivo, da bi Jugoslovane držali na pravi liniji.«²⁸

Nevile Henderson, britanski ambasador v Berlinu, pred tem pa nekaj časa poslanik v Beogradu, se je srečal z dr. Milanom Stojadinovićem po njegovem sestanku s Hitlerjem. »Čeprav Jugoslaviji dvorijo razni ljubimci, ne bo naredila napake, da bi se s kom izmed njih poročila«, je zapisal britanski ambasador. Stojadinović mu je sicer povedal, da je Hitler vprašanje Avstrije označil kot notranji nemški problem, sam pa da je izjavil Hitlerju, da bo Jugoslavija v primeru restavracije Habsburžanov na strani Nemčije. [...] toda hkrati, je dejal, da Jugoslavija sploh ne želi Nemčije kot neposredne sosedice. Vendar pa Jugoslavija ne bo hotela niti bi mogla iti v vojno, da bi to preprečila, čeprav se je strinjal, da je v interesu nas vseh, da se kolikor le mogoče dlje ohrani neodvisnost Avstrije,« je zapisal ambasador Henderson.²⁹

V pogovoru z reichsmaršalom Hermannom Göringom je dr. Milan Stojadinović obljubil, da se Jugoslavija ne bo pridružila in ne bo sodelovala v nobenem napadu na Nemčijo, o tem pa je obvestil tudi ambasadorja Hendersona. Britanski ambasador je v dolgem poročilu takole označil tedanjo zunanjo politiko kraljevine Jugoslavije:

»To predstavlja sedanjo politiko Jugoslavije imeti vsepovsod prijatelje, toda to je bila prav tako tudi politika pokojnega kralja (kot mi je to dobro znano). Lahko jo povzamemo kot ,40 let miru za Jugoslavijo, ki naj ji omogočijo, da stabilizira svojo enotnost. Nič drugega ne pride v poštev.«

Francoski vladi ta politika morda ni všeč in mi morda ne odobravamo vznemirjujoče odprtega načina, kakor to politiko vodi Stojadinović. Toda po mojem mnenju bi bila huda napaka, če bi si umišljali, da bo Jugoslavija sploh kdaj zgrabila za orožje v korist Avstrije ali Čehov ali sploh zaradi kateregakoli drugega razloga, ki ne bi dejansko ogrožal njene lastne integritete.«³⁰

Po vrnitvi v Beograd je dr. Milan Stojadinović prepričeval britanskega poslanika Ronalda Campbella, da je bil Hitler v pogovoru z njim zelo umirjen

²⁸ PRO, FO 371/22475, R 590/147/92.

²⁹ PRO, FO 371/22478, R 430/430/92.

³⁰ PRO, FO 371/22478, R 937/430/92.

glede Češkoslovaške. Dajal je vtis, kot da želi le izboljšati položaj nemške manjšine. Toda britanski poslanik je menil:

»[...] obstoji osnova za bojazen, da je nemški načrt prisiliti Češkoslovaško, da postopoma podeli sudetskimi Nemcem neko obliko avtonomije, potem pa bo samo vprašanje časa, preden ne bodo tudi teritorialno vključeni v Nemčijo. Ne glede na to, če je to stvarni položaj ali ne, bi bilo smotno, da češkoslovaška vlada ne da Nemčiji niti najmanjše pretveze za intervencijo in vse, kar bi g. Stojadinović taktno lahko storil s tem namenom, ne bi bilo zgrešeno.«³¹

Po Anshlussu je nastal nov položaj. Orme Sargent je po analizi vsega sklenil, da bo v bodoče težko uporabljati »isti jezik očitkov in opominov, kakršnega smo se navadili uporabljati v preteklosti«. Vpraševal se je: »Nas bi morda lahko celo vprašali, kaj smo pripravljene storiti za Jugoslavijo, če bi se zapletla v spor z Nemčijo na svojih mejah.« Orme Sargent je zato menil, da bodo britanski nasveti morda boljše in večkrat sprejeti, če bodo bolj redki.³²

V dolgi analizi novega položaja, ki je za Jugoslavijo nastal po Anshlussu, je britanski poslanik Ronald Campbell med drugim dal naslednjo prognozo:

»Jugoslavija se bo, mislim, delala, kot da zagotovila Nemčije jemlje dobesedno in bo storila vse mogoče, da bi ostala v njeni milosti, medtem pa bo krepila svoje obrambne moči z vsemi dosegljivimi sredstvi. Čeprav se bo še naprej držala stran od sleherne kombinacije, odprto uperjene proti Nemčiji, si bo prizadevala krepiti prijateljstva, ki jim je njena nedavna politika tako zelo škodovala. [...]

Priznam, takoj po posilstvu Avstrije sem za trenutek pomislil, da je samo vprašanje časa, preden bo Jugoslavija popolnoma padla pod nemško gospostvo in da moramo revidirati svojo politiko v luči možnosti, da bi vsako letalo, ki ga bomo dobavili, lahko nekega dne bilo izkoriščeno prot nam samim. Toda po razmisleku sem prišel do sklepa, da je to ljudstvo preveč srčno in preveč neodvisnega duha, da bi se brez volje podredilo in postalo privesek Nemčije. [...] Jugoslovani se bodo borili, da ohranijo svojo individualnost, da ne govorim o njihovi neodvisnosti pa naj bi jo ogrožal kdorkoli s katerekoli strani; toda medtem morajo živeti in njihovo življenje je v znatnem obsegu odvisno od Nemčije.«

Orme Sargent je melanholično zabeležil ob tem poročilu:

»Dejstvo je, da britanski nasveti ali francoski očitki ne bodo odločali o bodoči politiki Jugoslavije. Pobuda je v rokah Nemčije in pot, po kateri gre Jugoslavija, bo rezultat akcije Nemčije in, upajmo, napak Nemčije.«³³

Novi britanski državni sekretar za zunanje zadeve viscount Halifax je v času, ko se je pritisk Nemčije na ČSR bližal vrhuncu in ko je sledila znana majska mobilizacija, poslal osebno poslanico knezu Pavlu. Britanska vlada je zagotavljala knezu, da nima ničesar proti njegovi politiki prijateljstva s sosedami in da je to, kar se včasih morda razume kot kritika, dejansko samo prijateljski, nesebični in nezainteresirani nasvet, naj nikar ne gre predaleč v svojih odnosih z Italijo in Nemčijo in naj se izogne slehernemu angažmanu,

³¹ PRO, FO 434/5, No. 57, C 742/132/18.

³² PRO, FO 371/22478, R 3064/430/92.

³³ PRO, FO 371/22475, R 3556/147/92.

ki bi v bodoče lahko oviral svobodo sklepov in akcij Jugoslavije.³⁴ Dr. Milan Stojadinović je v pogovoru z britanskim poslanikom R. Campbellom 2. junija 1938. leta odkrito priznal težave, v katerih se je po Anslussu znašla Jugoslavija. »Lahko Vam formalno zagotovim, da je njegova želja kolikor le mogoče blizu slediti našo politiko in ne storiti ničesar, kar bi ji nasprotovalo,« je poročal poslanik R. Campbell. Arthur Ross pa je v Foreign Officeu komentiral: »Formalno zagotovilo je najbolje, kar smo dobili po 1936. letu. Kovati moramo, dokler je železo vroče. Krediti bi lahko bili naše orožje.«³⁵

Ronald Campbell je 10. avgusta 1938. leta v daljšem privatnem pismu, naslovljenem na Orme Sargenta, analiziral zunanjo politiko Stojadinovićeve vlade. »Francoski kolega mi je dejal, da on sedaj je iz njegove roke,« je zapisal britanski poslanik in nadaljeval:

»Na kratko, kot sem že uradno poročal, Jugoslovani, ki so imeli dobiček (v glavnem na trgovskem področju) s svojo politiko prijateljstva z Nemčijo, se po Anslussu spoznali nevarost, da ostanejo dobesedno brez prijateljev [...] vendar bodo zelo pazljivi in bodo previdno zavili svoje poslovanje s svojimi starimi prijatelji v skrajno tajnost, da bi se tako izognili izzivanju svoje mogočne in neprikladne sosedse.«

Orme Sarget je pripomnil:

»Če Stojadinović sedaj je iz roke francoskega poslanika, je, kot kaže, škoda, da se Quai d'Orsay igra z idejo, da ga da umoriti.«³⁶

Prav take narave je bil tudi kasnejši Campbellov nasvet z dne 15. junija 1938. leta, kasneje tudi sprejet, naj britanska vojaška mornarica ne pošilja prevelikega števila svojih ladij v Jadransko morje. »Oni imajo takó voljo kot hrabrost, da branijo svojo politično svobodo. Mi kot tudi Francozi lahko ustrezemo tako njim kot samim sebi s tem, da se izognemo sleherni stvari, ki bi Jugoslavijo lahko zapletla v težave z nemško vlado, ki živi v iluziji, da jo je že pridobila za nemški tabor.«³⁷

Prvi sekretar britanskega poslaništva Terence Shone je na osnovi raznih virov sklepal, da je znaten del jugoslovanske vojske vse prej kot pa dobro razporejen do Nemčije. Vendar pa ni mogel vnaprej napovedati okolnosti in obsega jugoslovanske vojaške pomoči ČSR v primeru potrebe. Shone je opazil, da je v jugoslovanskih krogih precej pesimizma, vendar je dodal:

»Nobenega dvoma ni, da velik del javnega mnenja v tej deželi goji močne simpatije za Češkoslovaško. Zvedel sem, da je nič manj kot 6500 jugoslovanskih Sokolov in 3500 drugih jugoslovanskih obiskovalcev šlo v Prago na tamkajšnji sokolski zlet. Napad Nemčije na Češkoslovaško bi v teh okoliščinah prav gotovo sprožil val ljudskega čustvovanja v tej deželi. Medtem ko niti najmanj ne dvomim, da si bo g. Stojadinović prizadeval izogniti se vmešanju v konflikt, vsaj dokler to lahko častno stori, mislim, da bo zanj težko, čeprav okleva, da se zakadi v Nemčijo, stal ob strani, če bo Madžarska storila kak korak, da podpre Reich.«³⁸

³⁴ PRO, FO 371/22475, R 4721/147/92.

³⁵ PRO, FO 371/22475, R 5481/147/92.

³⁶ PRO, FO 371/22347, R 7000/233/67.

³⁷ PRO, FO 371/22347, R 5622/815/67.

³⁸ PRO, FO 371/22475, R 6734/147/92. Prim. Max Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, II. Vol. 1936—1941, London, 1955, 3rd ed., 136.

Dr. Krofta, češkoslovaški zunanji minister pa je še 29. julija 1938. leta prepričeval britanskega poslanika v Pragi g. Newtona, da je Mala antanta čvrsta in neomajna:

»Omenil je, da se dr. Stojadinović, čeprav je izpostavljen nekaj kritikam v svoji lastni deželi, dobro in lojalno vede do Češkoslovaške. Tako Jugoslavija kot Romunija sta zavrnila poskuse razdeliti Malo antanto [...].«³⁹

Ob Halifaxovi poslanici je dr. Milan Stojadinović 2. septembra 1938. leta na Bledu obljubil, da bo storil vse, da se doseže popoln sporazum med Madžarsko in državami Male antante. Poudaril je, da želi uskladiti svojo politiko s politiko britanske vlade:

»Toda vlada Njegovega Veličanstva naj upošteva, da mora biti previden spricho dolgih in ranljivih meja svoje dežele na severu in na zapadu. Zlasti si ne more privoščiti napačnega koraka z Nemčijo. Jugoslavija ne potrebuje Nemčije samo kot kupca večine svojih izdelkov, marveč je potrebno tudi upoštevati nemško manjšino v Jugoslaviji. Ne želi, da bi nastal položaj, v kakršnem bi lord Runciman obiskal Beograd v okoliščinah, podobnim tistim, v katerih je šel v Prago.«

Kljub vsemu je dr. Milan Stojadinović še vedno bil optimistično razpoložen in je menil, da se bo češkoslovaški problem rešil brez uporabe sile.⁴⁰

Terence Shone je v svojem poročilu poudaril, da sta bila oba, on in Wedderburn, zelo impresionirana s Stojadinovičevimi zagotovili, »da bo deloval, kolikor le more, v popolnem sporazumu z vlado Njegovega Veličanstva. Nič manj pa nisva bila impresionirana z njegovo skrbjo, da se izogne sleherni akciji, ki bi verjetno Jugoslavijo izpostavila srdi Nemčije.«

Prvi sekretar britanskega poslaništva Terence Shone je v daljši analizi preučil notranje in zunanjepolitične dejavnike, ki so vplivali na stališče jugoslovanske vlade. Jugoslovanska vojska, ob vseh pohvalah in priznanjih preprostemu vojaku, je bila ocenjena kot slaba, brez moderne oborožitve in brez sposobnega poveljstva. Nerešeno hrvaško vprašanje je otežkočalo položaj. Vendar pa so nekateri menili, da bi vojna lahko bila večja združevalna sila kot katerakoli druga. Vlada bi lahko obvladovala javno mnenje, razen v primeru, ko bi se zastavilo vprašanje nacionalnega interesa in narodne časti.

Dr. Ivo Andrić, nekdanji načelnik politične uprave v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu in tedaj pomočnik zunanjega ministra dr. Milana Stojadinovića, je kategorično izjavil, da bo Jugoslavija izpolnila vse svoje obveznosti na osnovi pakta Male antante v primeru, če bi se Madžarska pridružila nemškemu napadu na CSR. Kljub temu pa je Shone dobil vtis, da si bo Stojadinovičeva vlada prizadevala izogniti se tem obveznostim. Vendar pa bi le mogla izvesti delno mobilizacijo, pri tem pa bi strogo upoštevala stališča velikih zahodnih sil, zlasti še Italije.⁴¹

Britanski poslanik Ronald Campbell je sredi zaostrovanja sudetske krize v polurnem pogovoru dne 25. septembra 1938. leta poskušal zvedeti, kaj dr. Milan Stojadinović zares misli o nastalem položaju. Toda dr. Stojadinović je bil kot običajno zelo rezerviran in je zgolj izrazil svoje prepričanje, da bodo britanski naporji preprečili katastrofo. Ponovna zagotovila, ki jih je dr. Stojanović dal

³⁹ PRO, FO 371/22349, R 6657/2759/67.

⁴⁰ PRO, FO 371/22318, R 7457/178/21.

⁴¹ PRO, FO 434/5, No. 74, R 7541/147/92, FO 371/22475.

francoskemu poslaniku, je britanski poslanik Ronald Campbell s skepso vzel na znanje. »Edino, kar je nedvomno, je, da zahodne sile vsaj v začetku lahko računajo le z majhno ali z nikakršno pomočjo te dežele,« je sklenil R. Campbell.⁴²

Poslanik Ronald Campbell je dne 28. septembra 1938. leta znova zaprosil za nujen pogovor z dr. Stojadinovićem, da bi dobil jasnejšo definicijo, kje in na čigavi strani je v tem trenutku Jugoslavija. Ko sta se zvečer ob sedmi uri slednjič sestala, je pravkar prišla vest, da je sklican sestanek štirih velesil v Münchnu.

»Stojadinovića sem našel v slavnostnem razpoloženju in ni hotel dopustiti možnosti, da še nismo prišli na zeleno vejo. Ko sem mu povedal razlog, zakaj sem sprva zaprosil za pogovor, je odločno odklonil, da bi se o tem pogovarjal. Zato sem mu rekel, da za sedaj ne bom vztrajal pri svojem vprašanju, v upanju kot že poprej, da bo optimizem upravičen. V nasprotnem primeru pa bom moral vztrajati pri svojem vprašanju. [...]

Edino pripombo, ki jo je sinóči bil voljan dati, je bila ta, da je g. Chamberlain dejal, da je od dežele moč pričakovati zgolj to, da se bori za življenjski interes. Nobenega takega življenjskega interesa za sedaj ni na vidiku, vsaj kar se Jugoslavije tiče ne. Vprašal sem ga, kaj misli, kakšen bi bil položaj njegove dežele v primeru nemške zmage.

Ni odgovoril, toda videl sem, da je strel zadel v črno. [...] Menim, da v primeru splošne vojne sicer ni v začetku mogoče ničesar pričakovati od Jugoslavije, toda v kasnejši etapi bi lahko dala dragoceno pomoč. Zato nagibam k temu, da ravnamo z Jugoslavijo kot s potencialno zaveznico, vendar očitno tega ne moremo storiti, če ne dobimo nobenega odgovora.«

Poslanik Ronald Campbell je zato zaprosil za avdijenco pri knezu namestniku Pavlu.⁴³ Poslaniku je bilo jasno, da je francosko-britanski načrt v zvezi s Češkoslovaško v Beogradu tolmačen kot znak njihove slabosti in je samo okreplil odklonilno stališče jugoslovanske vlade, da se udeleži morebitne vojne. Tako britanski poslanik Campbell, kot francoski poslanik Brugère sta brez predhodnega posvetovanja in dogovora ostro protestirala proti tonu, v katerem je po navodilih Stojadinovićeve vlade pisal jugoslovanski tisk o nastalem mednarodnem položaju v zvezi s krizo ČSR. Ta protest ni ostal čisto brez učinka.⁴⁴

V neuradnem pogovoru med neimenovanim visokim uradnikom jugoslovanskega ministrstva zunanjih zadev (verjetno Stojan Gavrilović) in članom britanskega poslaništva v Beogradu so bili dne 28. septembra 1938. leta navedeni naslednji argumenti:

1. za stališče Jugoslavije je stališče Italije pomembnejše kot pa stališče Nemčije;

2. čustva v Jugoslaviji so razdeljena tako glede notranje kot tudi zunanje politike. 70 % javnosti je za Veliko Britanijo in Francijo, če ti podpreta ČSR. Toda kako naj bi Jugoslavija šla v vojno, če bi Italija šla skupaj z Nemčijo?

⁴² PRO, FO 371/22475, R 7767/147/92.

⁴³ PRO, FO 371/22475, R 7881/147/92.

⁴⁴ PRO, FO 371/22475, R 7768, 7794/147/92.

3. »... mar ne bi splošna vojna koristila zgolj komunistom in drugim razdiralnim silam, če ne že v Veliki Britaniji pa vsaj v deželah kontinentalne Evrope?«

4. mar se Velika Britanija zaveda, kako pomembno je preprečiti, da bi v primeru izbruha svetovne vojne resursi Jugoslavije in Romunije prišli v roke sovražniku?

5. britanska pomorska politika v Sredozemlju je življenjskega pomena za Jugoslavijo.⁴⁵

Dopisnik »Politike« v Londonu Predrag Milojević, kasneje po začetku druge svetovne vojne šef vladnega Centralnega presbiroja, je pisal, da si britanski ministrski predsednik Neville Chamberlain od vsega najmanj želi morebitne vojne, v kateri bi bila Sovjetska zveza na strani Velike Britanije in da se Chamberlain in Hitler strinjata, kako nevaren je za njuni deželi komunizem. Britansko poslaništvo je zato zelo negodovalo. Ob tem Milojevićevem »revolt vzbujajočem članku« je poslanik R. Campbell sporočil v London: »Upam, da boste avtorju oprali glavo.« Britanski poslanik se je tudi pritoževal zaradi kritike ukrepov, ki jih je za protiletalsko obrambo Londona sprejela britanska vlada, o tem pa je v vladnem listu »Vreme« sarkastično pisal dopisnik Samsonov. Ronald Campbell je predlagal, naj Foreign Office uradno protestira pri jugoslovanskem poslaniku v Londonu. Toda ta predlog so pristojni komentirali kot neprimeren, češ da so mnogi, ne brez razloga, kritizirali ukrepe britanske vlade za protiletalsko obrambo Londona.⁴⁶

Britanski državni sekretar za zunanje zadeve viscount Halifax je zaradi izmikajočega se stališča dr. Milana Stojadinovića dne 29. septembra 1938. leta poslal svoje osebne poslanice zgolj turškemu ministru zunanjih zadev Arasu, romunskemu zunanjemu ministru Comnenu in predsedniku grške vlade generalu Metaxasu. Bistvo teh poslanic je bila britanska želja, da med seboj vzdržujejo tesne zveze in se posvetujejo, v poslanici Romuniji pa je bilo omenjeno še sodelovanje v primeru izbruha vojne. General Metaxas je zaprosil za soglasje britanske vlade, da o tem obvesti jugoslovansko vlado in se z njo posvetuje na podlagi obveznosti, sprejetih z balkanskim paktom. Turški zunanji minister Aras je predlagal, Foreign Office pa je predlog sprejel, naj Britanci sami po končani krizi o tem ustno obveste kneza Pavla in dr. Stojadinovića. Poslanik R. Campbell je namreč že prej predvideval, da bi Nemci in Italijani hitro zvedeli za taka posvetovanja v Beogradu.

»Naš vpliv tu ni tako bankrotiran, da bi potrebovali pomoč, da postavimo stvari na pravo mesto pri knezu Pavlu,« je dne 11. oktobra 1938. leta menil poslanik R. Campbell, toda ukrepal je šele 23. oktobra 1938. leta.

O pogovoru s knezom Pavlom je poslanik R. Campbell med drugim počal:

»Ni pokazal, da bi bil presenečen ali prizadet, ker sprva ni bil vključen. Sam je poudaril, da skupna meja tako z Nemčijo kot z Italijo postavlja Jugoslavijo v težavnejši položaj kot pa je položaj drugih treh članic Balkanske antante.«

⁴⁵ PRO, FO 371/22475, R 7880/147/92.

⁴⁶ PRO, FO 371/22475, R 8019, 8020/147/92.

Knez Pavle in dr. Milan Stojadinović sta z zadovoljstvom sprejela obvestilo o stališču Turčije in Grčije kot dokaz njune lojalnosti.⁴⁷

V daljši analizi na kar petnajstih straneh je britanski poslanik Ronald Campbell dne 21. oktobra 1938. leta kritično razglabljal o razvoju jugoslovanske zunanje politike od italijanskega napada na Etiopijo dalje.

»V teh okoliščinah naj bi bila politika Jugoslavije, kakor jo vodita knez Pavle in g. Stojadinović, ostati kolikor le mogoče dlje izven konflikta, v katerem Jugoslavija nima kaj dobiti, lahko pa bi izgubila vse. Morda bi se vprašali, mar Jugoslavija nima nobenega razumevanja za grožnjo, ki jo pomeni Nemčija za njihovo deželo? Odgovor je, da si je obveščeno mnenje povsem v svesti nevarnosti, ki jih lahko prinese bodočnost. Knez Pavle in g. Stojadinović sta seveda med prvimi, ki se tega zavedata. Prav zaradi tega razloga in ker sta izgubila vero v zahodne demokracije, sta izbrala pot sprave s sovražnikom na njunih vratih. V najboljšem primeru bosta lahko usodni dan odložila za nedoločen čas; v najslabšem primeru bosta pridobila dobrodošel odlog. Če bi se opredelila v bodočem spopadu, bi zavrgla politiko, ki jo vodita dve in več let. [...]

Res, privatno ne manjka manifestacij simpatij za Čeha, toda prav nič niso vneti, da bi se zanje borili v stvari, ki se Jugoslavije neposredno ne tiče.«

Poslanik Ronald Campbell je imel informacije iz zanesljivega vira, da je general (Milutin) Nedić hotel izdati ukaz za splošno mobilizacijo. Toda knez Pavle ga je opozoril, da je to stvar vlade, ne pa vojaških oblasti. Britanski poslanik je menil, da dr. Stojadinović ne bo potočil mnogo solza nad grobom Male antante. Tako dr. Stojadinović kot knez Pavle ne bosta obžalovala trgajnja vezi z vlado ČSR, o kateri sta itak menila, da je agentura Sovjetske zveze in ki je stalno spletkarila z voditelji opozicije v Jugoslaviji. Britanski poslanik je predvideval, da se bo poslej Jugoslavija namesto z Malo antanto bolj tesno povezala z Balkansko antanto.

»Žal moram zabeležiti, da je vrednost akcij zahodnih demokracij v tej deželi zelo padla. Vladni krogi gledajo na Francijo skorajda s prezirom: položaj Velike Britanije ni mnogo boljši. [...] toda v očeh ljudstva, za katerega je sila najmočnejši argument, se Münchenski sporazum kaže v luči vdaje demokracij pred diktaturami. Nihče v deželi nima nobenih iluzij, da bi Jugoslavija dobila kakršnokoli učinkovito pomoč od Francije ali Velike Britanije, če bi se jutri zapletla v bitko na življenje in smrt. Voditelji opozicije na besedah še vedno zatrjujejo svojo zvestobo deželama, katerima Jugoslavija dolguje tako veliko hvaležnost. Vendar se bojim, da notranjepolitični razlogi niso povsem tuji njihovim zagotavljanjem. [...]

Mislim; da je Talleyrand dejal: ‚L'indignation n'est pas une attitude politique.‘ [‚Ogorčenje ni politično stališče.‘] Ne moremo pričakovati od Jugoslovčanov, kot to, kakor vse kaže, dela g. Brugère, da se žrtvujejo na žrtveniku kolektivne varnosti. Ničesar si manj ne žele, kot da postanejo nemška kolonija; nevarnost je v tem, da s pomočjo gospodarskega pritiska postanejo žrtev te usode še prej, preden se tega zavedo. Nemčija absorbira že skoraj 50 % vsega jugoslovanskega izvoza. [...] Če bomo vzeli nekaj več puranov, nekaj več jajc, kar je očitno največ, kar lahko predvidevamo, ne bo to z ničemer olajšalo

⁴⁷ PRO, FO 371/22353, R 7876, 7917, 8087, 8260, 8337, 8393, 8456, 8560, 8593/7671/67.

položaja. [...] v našem interesu je, da preprečimo, da bi Jugoslavija prišla povsem pod politični vpliv Nemčije in ne smemo zanemarjati nobenih sredstev, da to dosežemo. Žal so ta sredstva skrajno skopa. Lahko samo predlagam, da še naprej delamo vse, kar je možno, da bi Jugoslavija čutila, da se prijateljsko zanimamo za njeno bodočnost; da se delamo, kot da se posvetujemo z njo ob sleherni primerni priliki v nadi, da se nam bo revanžirala za našo zaupljivost; da ji do skrajnih meja naše moči skušamo materialno pomagati. Vzdržati mora hude preizkušnje, toda kolikor dlje lahko odloži hude čase, toliko bolje. [...] Toda prevarali bi sami sebe, če bi predpostavljali, da lahko izvajamo kak močan vpliv, preden smo v stanju, da napovemo šah diktatorjem,« je sklenil poslanik Ronald Campbell.⁴⁸

Po dolgem pogovoru z dr. Milanom Stojadinovićem v začetku novembra 1938. leta je britanski poslanik Ronald Campbell sklepal, da je usoda Češko-slovaške še za en korak približala nemško nevarnost Jugoslaviji in da se dr. Stojadinović spet obrača k starim prijateljem.⁴⁹

Pred obiskom kneza Pavla v Londonu je v dolgi, čeprav zelo kondenzirani analizi poslanik R. Campbell sklepal, da se knez le bolj zaveda nemške nevarnosti, čeprav je v Nemčiji videl zadnjo zaporo proti komunizmu. Knez Pavle je večkrat prepričeval britanskega poslanika, da Jugoslavija ne bo nikdar na strani sovražnikov Velike Britanije, vse dokler bo on nadzoroval njeno usodo.

»Če se nedavno tega ne bi izognili vojni, bi Jugoslavija ostala izven vojne, vse dokler bi to le mogla. Toda če bi jo prisilili, da se končno odpredeli za eno ali za drugo stran, menim, da bi se odločila za Veliko Britanijo in Francijo. Ne morem reči, kako dolgo bodo ti občutki vzdržali neusmiljeni pritisk nemške gospodarske, kulturne in politične propagande,« je menil poslanik R. Campbell in dodal, da se knez Pavle boji, da bi se britanska vlada morda nehala zanimati za Jugovzhodno Evropo.⁵⁰

Med svojim obiskom v Londonu se je dne 28. novembra 1938. leta knez Pavle sestal z britanskim državnim sekretarjem za zunanje zadeve Halifaxom. Knez je z zadovoljstvom sprejel komplimente svoji politiki vzpostavljanja dobrih sosedskih odnosov in dal priznanje vlogi Velike Britanije v nedavni mednarodni krizi, kritiziral pa je predsednika ČSR Edvarda Beneša:

»Vse predolgo je zavzemal položaj idola pri mnogih in vse preveč tesno se je zapletel z Rusijo. Njegovo Kraljevsko Visočanstvo, čeprav ne zahteva nobenih naklonjenosti, upa, da se ta dežela ne bo prenehala zanimati za Jugoslavijo,« je zapisal Halifax.⁵¹

⁴⁸ PRO, FO 371/22475, R 8522/147/92. Bivši minister dr. Albert Kramer je res v imenu vseh skupin opozicije konec oktobra 1938. leta sporočil nemškemu poslaniku v Beogradu, Viktorju von Heerenu, da bo opozicija, če zmaga na volitvah, nadaljevala s Stojadinovićevo politiko prijateljstva s Tretjim Reichom. Prim. Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*, Ljubljana, 1966, 192.

⁴⁹ PRO, FO 371/22479, R 9499/1860/92.

⁵⁰ PRO, FO 371/22479, R 9558/1860/92.

⁵¹ PRO, FO 434/5, No. 176.

Summary

THE BRITISH ON STOJADINOVIĆ AND MUNICH

The paper deals with the analyses of and assessments made by British diplomats on the policy of Prince Paul and Prime Minister Dr. Milan Stojadinović regarding the Czechoslovakian Republic, as well as with the position of Czechoslovakia before the pact of the four Great Powers signed in Munich in 1938. The Foreign Office anticipated already in the middle of 1935 that Germany would try to break down Czechoslovakia. »... we can do nothing to prevent the dog getting the bone, and we have no means of making him give it up, except by killing him by a slow process of attrition and starvation« the Committee of Imperial Defence concluded on March 21, 1938. Great Britain did not support the proposal for a general defence treaty between the Little Entente and France and attempted to limit the French commitments in Central Europe as much as possible.

The British government opposed the French and Czechoslovakian plans to demote Dr. Stojadinović. At the end of 1937 and the beginning of 1938 Josip Broz Tito thought it necessary to support the military putsch against the Stojadinović government, if it came to it, the guiding principle being the fight against every form of fascism, for freedom, democracy and people's government. The Comintern did not answer Tito's questions, however.

The British assessment of Stojadinović was realistic and often contrary to the French. It was established that there was »incompetence on the part of senior officers of the Yugoslav army and paucity of modern equipment«. The transformation of Stojadinović from the former liberal and democrat to an imitator of Hitler and Mussolini was also noted. The Foreign Office believed that the removal of Stojadinović would in no way lead to possible changes in Yugoslav foreign policy.

»In short, to replace M. Stoyadinovich would merely be to increase the risks inseparable from the policy which this country is pursuing and will continue to pursue« was the opinion of the British Ambassador in Belgrade, Ronald Campbell. The British Ambassador in Berlin Neville Henderson thought, however, that the policy of Stojadinović was a continuation of the policy of the late King Aleksander: »40 years peace for Yugoslavia to enable her to stabilize her unity. Nothing else matters«.

After the Anschluss of Austria Ambassador R. Campbell's conclusion about the Yugoslavs was »that this people is too vigorous and too independent-minded to submit apathetically to becoming an apamage of Germany«. All the moves of the Stojadinović government before and after the Munich Agreement were carefully analysed.

»I must regretfully record that the stock of the western democracies has fallen in this country to a heavy discount,« Ambassador Ronald Campbell warned after Munich. He believed, however, that Stojadinović was again turning to old friends Great Britain and France and that, in case of war, if forced to choose, Yugoslavia would be on the side of Great Britain.

Dušan Biber

KOMUNISTIČNA PARTIJA JUGOSLAVIJE IN NJENI POGLEDI NA ANGLIJO
1939—1943*

Če hočemo razumeti stališča in poglede KPJ na Anglijo (Velika Britanija je namreč v vseh partijskih dokumentih izenačena z Anglijo) ob času prihoda dveh prvih britanskih misij *Typical in Century*, poslanih v vrhovni štab NOV in POJ 28. maja 1943. leta, moramo poseči vsaj na začetek druge svetovne vojne. Pravzaprav bi bila potrebna primerjalna študija o stališčih posameznih komunističnih partij v Evropi v tem času o vsakokratnih, žal večinoma nedosegljivih direktivah kominterne. Spreminjanje stališč posameznih komunističnih partij in s tem tudi KPJ je mogoče razumeti in analizirati le v mnogo širšem okviru in ob upoštevanju vrste nasprotujočih si silnic. V pričujočem referatu je zato mogoče le načeti ali opozoriti na posamezne probleme oz. dileme, pred katerimi se znajde raziskovalec.

Niso na voljo podatki, če je dobila KPJ od kominterne v začetku druge svetovne vojne direktive in kakšne so te bile.¹ Prvi razglas CK KPJ v septembru 1939 je ohranjen samo v obliki prepisa letaka z značilnim naslovom oz. apelom »proti imperialistični vojni in fašizmu«, v katerem je odgovornost za vojno pripisana tako »angleškimi in francoskim imperialistom« kot tudi »nemškimi fašističnim osvajalcem.«² Izvirna je v tem razglasu, kot kaže, predvsem ocena sporazuma Cvetković-Maček.

Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito je bil tedaj v Moskvi. Skoraj štideset let kasneje je med svojim predavanjem v partijski šoli v Kumrovcu povedal, da je po naročilu Manuilskega tedaj napisal osnutek razglasa z oceno, da je fašizem še naprej glavna nevarnost. Toda kmalu so prišla do izraza

* Ta razprava je bila predložena kot uvodni referat na tretji okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v dneh od 13. do 15. decembra 1982 v Imperial War Museumu v Londonu. To znanstveno posvetovanje je obravnavalo razna vprašanja o jugoslovansko-britanskih odnosih v drugi svetovni vojni. Razprava je naknadno dopolnjena še z gradivom iz Titovih *Zbranih del*, (*Sabrana djela*, XI—XV, Beograd, 1982). Ker še ni na voljo celoten prevod v slovenščini, in ker je bilo treba prevajati v angleščino iz izvirnika, ne pa iz prevoda, ostajajo citati, navedeni v tej razpravi, v izvirniku. Arhivske signature dokumentov iz arhiva predsedstva CK ZKJ, ki so že objavljeni v *Zbranih delih*, so opuščene in se navajajo zgolj ustrezni zvezki oz. strani.

¹ Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York, 1973, 330—332; Philipp W. Fabry, *Die Sowjetunion und das Dritte Reich*, Stuttgart, 1971, 402. Djilas trdi, da je CK KPJ sprejel stališča o imperialistični vojni še preden so bila znana taka stališča, sprejeta v Moskvi!

² *Aprilski rat 1941*, Beograd, 1969, 374—376. Prim. Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1945*, I, Zagreb, 1981, 250.

»stara Stalinova gledišta — da nije osnovna borba protiv fašizma, nego da se treba vratiti tzv. klasnoj konfrontaciji.«³ V svojem poročilu kominterni, datiranem s 26. septembrom 1939, je Tito, podpisan s psevdonimom Walter, med nalogami KPJ navedel tako osvoboditev izpod kapitalizma kot borbo proti (to pot neidentificiranim) agentom imperializma, ki so skušali Jugoslavijo pahniti v vojno.⁴ Tito je v osnutku svojega poročila v ruščini zapisal stavek: »Realna je opasnost da Francuska i Engleska stvore južni front protiv Njemačke na Balkanu i da na taj način pretvore Jugoslaviju u pozornicu ratnih dejstava.« Toda zamenjal ga je z novo, manj določno formulacijo, ki je vključevala tudi sile osi: »Realna je opasnost da imperialisti uvuku Jugoslaviju u novi imperijalistički rat.«⁵

Bolj »energična« stališča in ocene je, kot se sam spominja, oktobra 1939 kar v kavarni Zagreb v glavnem mestu Hrvatske napisal Milovan Djilas, centralni komite KPJ pa jih je »odobril skoraj brez sprememb« in poslal v Moskvo. Djilas dodaja: »Sovjetsko stališče še ni bilo znano. Kasneje nam je [Tito] povedal, kako ponosen je bil na naše odločno, neodvisno stališče.« Te tako imenovane »oktobrske teze« so imele uradni naslov Teze CK KPJ o medjunarodnoj i unutrašnoj situaciji in jih *Proleter*, glasilo CK KPJ, ni nikdar v celoti objavil. Značilno je, da se v tem besedilu še kar enainšestdesetkrat pojavljajo termini, kot »fašizem«, »fašistični« in podobno. Teze so bile očitno namenjene le za interno rabo. Socialdemokrate kritizirajo kot »agente engleskog i francuskog imperijalizma, orudje kontrarevolucije«, München označujejo kot »vrhunac ove dvolične igre Londona i Pariza«. »Nova privredna kriza [...] je več počela da zahvata Englesku, Francusku i Sjedinjene države« in te države naj bi iskale »izlaz iz krize u ratnoj privredi i ratnim pripremama«, vojna pa naj bi »sve više postajao put za bekstvo od krize i njenih revolucionarnih posledica.«

»Pakleni plan provokatora rata iz Londona i Pariza« je po tej oceni bil, »da putem tobožnje politike mira i sporazuma sa SSSR provociraju rat izmedju fašističke Nemačke i socijalističke države.« V tem smislu teze pojasnjujejo in opravičujejo pakt Hitler-Stalin, ki naj bi bil kapitulacija nemškega fašizma pred Sovjetsko zvezo, Nemčija pa kar »jedna od najslabijih karika u imperijalističnom lancu«. Po teh ocenah se »pregrupacija medjunarodne reakcije vrši oko najjačeg centra svetske reakcije — engleskog imperijalizma. Engleski imperijalizam preuzeo je na sebe ulogu organizatora anti-sovjetskog i proti radničkog pohoda. On svim silama pokušava da uvuče male narode u rat ne samo za njegove interese, već i u intervencionistički blok protiv revolucije u Nemačkoj ili kojoj drugoj državi kao i za napad na SSSR.« Toda proletariat bi naj takrat imel večje možnosti kot 1914. leta za »pretvarjanje imperialističkog rata u gradjanski rat«. Medtem ko »London i Pariz postaju centar antisovjetskog, antiradničkog i antimirovnog bloka«, [...] »fašizam je izgubio masovnu bazu i dosadašnji nosioci fašizma ne mogu da budu internacionalna tvrdjava

³ Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, I, Beograd, 1982, 218—219.

⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, V, Beograd, 1978, 25—26 (dalje: Tito, SD).

⁵ Isto, 21.

⁶ Milovan Djilas, n. d., 332. Prim. P. Fabry, n. d., 404. *Rundschau* št. 50 z dne 20. septembra 1939 je že objavil take direktive.

reakcije. [...] Nastao je period punog raspadanja fašizma. *Najreakcionarniji elementi finansijskog kapitala su prinudjeni (u prvom redu u Engleskoj i Francuskoj) da pribegnu fašističkim metodama protivu radničkog pokreta, oni sada istovremeno iskorištavaju antifašističke parole.* (Podčrtano v originalu!) [...] U stvari: rat je za njih postao sredstvo da pobegnu u fašizam. [...] Sem toga, Engleska i francuska oligarhija, koja je najednom postala ‚antifašistička‘, postaje glavna osovina reakcije i huška na rat, kao što je to bila osovina Berlin—Rim—Tokio. Iz toga izlazi da zapadni imperijalisti pod parolom demokratije u stvari pripremaju fašizam. [...] buržoaska demokratija je mrtva i ona stvarno više ne postoji. *Najreakcionarniji najšovinističkiji najimperijalistički elementi finansijskog kapitala iskorišćavaju parole buržoazne demokratije radi gušenja revolucionarnog pokreta fašističkim metodama; finansijski kapital ni u Engleskoj ni u Francuskoj ne može više da vlada metodama buržoaske demokratije.* (Podčrtano v originalu.)

Nova vlada Cvetković-Maček je bila obtožena, da se obrača »ka glavnim snagama imperijalističkog rata i reakcije — engleskim i francuskim imperijalistima«. Partijsko članstvo je dobilo naročilo, da »treba ukloniti sve zablude koje se kriju iza fraze — ako nas napadnu branićemo se«, prav tako tudi »zabludu po kojoj mi moramo ostati na antifašističkim parolama, a ne na parolama borbe protivu ratnih huškača. [...] Ta gnila ‚teorija‘ krije u sebi strah pred masama, pred revolucionarnim stavom naše partije, ona ravna put ratnim huškačima i engleskom i francuskom imperijalizmu.«

V tezah je letela kritika na »neke« komuniste, da »su učinili krupne greške bilo odobravajući mobilizaciju, bilo zauzimajući ‚neutralan stav‘ prema njoj«. Potrebno je bilo »suzbiti pasivističko čekanje na pomoć Crvene Armije«, »suzbiti sve klevete koje se bacaju na SSSR sa strane ratnih huškača i imperijalističkih agenata«.

Najavljena je bila čistka partije v zvezi s temi idejnimi vprašanji »Usvajanje, razrada i primena tih teza istovremeno će biti i kamen temeljac isprobavanja političke zrelosti i boljševizacije naše partije i naših kadrova, kao i privrženosti stvari proletarijata, stvari komunizma.«⁷

Ta dokument, tipkan v cirilici na 12 straneh, brez presledka, je treba nekoliko obširneje citirati zaradi značilnih pogledov na novi »center svetovne reakcije«, ki so se ohranili v glavah mnogih funkcionarjev KPJ vsaj še do leta 1940. leta.⁸ Kaže pa, da je te teze, sprejete brez udeležbe Tita, vendar pa odobrene v njegovem referatu in sklepah pete državne konference KPJ v Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940. leta,⁹ pogojeval predvsem spor med CK KP Hrvatske in CK KP Jugoslavije prav glede o naravi druge svetovne vojne, obrambi dežele, mobilizaciji itd. Žal te razlike doslej v literaturi niso bile podrobneje rekonstruirane in analizirane, niti ne identificirani vodilni posamezniki. Ivan Jelić npr. sodi, da je bilo stališče vodstva KP Hrvatske, ki je pod-

⁷ Arhiv predsedstva centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije (dalje: ACKSKJ), CK KPJ 1939/5.

⁸ Vuk Vinaver, KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939—1941. godine, v: *Prilozi za istoriju socijalizma*, IX, Beograd, 1974, 61; *Proleter*, (reprint), 646, 658, 663, 665, 672, 673, 684—688.

⁹ Tito, SD, VI, Beograd, 1979, 20—21, 58.

piralo obrambo Jugoslavije, pravzaprav realnejše kot pa stališče CK KPJ, glede na, kot meni, tedaj resnično nevarnost italijanskega napada.¹⁰

Tito je npr. še v septembru 1939. leta v Moskvi v poročilu kominterni ocenil kot pozitivno, »što su Hrvati spremni, isto tako kao Srbi, da brane nezavisnost Jugoslavije«. Ugotovil je, da je v Hrvatski »linija naše Partije na odbranu zemlje nailazila na veliki otpor dok još nije bilo riješeno hrvatsko pitanje.«¹¹ V sklepih pete državne konference KPJ se ta ugotovitev ponovi, z dostavkom: »a 1939 god. u jesen dat je otpor liniji Partije u vezi s ocjenom imperijalističkog karaktera rata i opasnošću uvlačenja Jugoslavije u rat na strani Francuske i Engleske. I u jednom i u drugom slučaju stav tih drugova potpuno se poklapao sa stavom hrvatske buržoazije.«¹²

Omenjene »Oktobrske teze«, kakor jih je napisal Milovan Djilas in pa še, kot to sam navaja, odobril CK KPJ, je nato za široko javnost populariziral Vladimir Dedijer pod psevdonimom Slobodan Srbinović v brošuri z naslovom »Rat ili mir«, vendar se kasneje v svojih delih ni več vračal na njihovo vsebino in ostrino formulacij.¹³ Djilas je bil med organizatorji znanih demokracij 14. decembra 1939. leta v Beogradu, ki jih je policija zadušila v krvi. Britanski poslanik Ronald Campbell jih je ocenil kot »po značaju do neke mere protizavezniške in prosovjetske«. Navedel je protivojne in protidraginjske parole in dodal: »... bolj nevarno geslo: 'Bolje je umreti na ulicah Beograda kot na slovenski meji,' je bilo zelo razširjeno [...] in je morda značilno za resnične namene organizatorjev demonstracij.«¹⁴

Sklepi sekretariata izvršnega komiteja kominterne ob razpravi o Titovem poročilu, sprejeti 23. novembra 1939, so med drugim nalagali KPJ, »da razobličiči licemernu propagandu imperijalističkih sil, naročito Engleske i Francuske«, [...] »da ukaže na opasnost od uvlačenja Jugoslavije u rat«, da se razvoj več »ne vrši po liniji 'antifašizma' i 'demokracije', več po liniji zaostravanja klasne borbe izmedju buržoazije i radnih masa«.¹⁵ Seveda te direktive niso bile namenjene zgolj KPJ.¹⁶

Pregled Titovih *Zbranih del* kaže, da je generalni sekretar KPJ v svojih objavljenih delih in internih referatih spoštoval te direktive. V vrsti člankov in razglasov KPJ je Tito nasprotoval poskusom, da bi Anglija in Francija pritegnili Jugoslavijo v vojno na svoji strani, čeprav te nevarnosti vse do pomladi

¹⁰ Ivan Jelić, n. d., 257—259. Dejansko v letu 1939 Mussolini ni načrtoval napada na Jugoslavijo, pač pa je knez Pavle upal, da bi, če bi prišlo do vojne med Italijo na eni ter Veliko Britanijo in Francijo na drugi strani, jugoslovanska vojska pregnala italijansko vojsko iz Albanije!

¹¹ Tito, SD, V, 8, 10.

¹² Isto, VI, 58. Prim. V, 81.

¹³ Vuk Vinaver, n. d., 63, 77. V. Dedijer (Slobodan Srbinović), *Rat ili mir*, 12 npr. piše: »Pakt Sovjetske Rusije i Nemačke, velika pobjeda mira i slobode.«

¹⁴ Public Record Office, London, (dalje: PRO), FO 371/238777, R 12201, str. 464—465. Prim. M. Djilas, n. d., 334—336; V. Vinaver, n. d., 63—64. V. Dedijer (Slobodan Srbinović) *Rat ili mir*, 14, piše: »Oni hoće da na našim Karavankama prave rovove za sada protiv Nemačke, a s računom da jednoga dana udare na nemački narod, kada se bude oslobadjaio, da udare na Sovjetsku Uniju. Ali, narodi u Engleskoj i Francuskoj ne odobravaju takvu politiku. Oni hoće mir.«

¹⁵ Tito, SD, V, 194—195.

¹⁶ P. Fabry, n. d., 400—422; V. Vinaver, n. d. passim.

1940. leta realno ni bilo.¹⁷ Na peti državni konferenci KPJ oktobra v Zagrebu je v svojem referatu to posebej poudaril: »U direktivama KI i u dokumentima CK naše Partije tražilo se neumorno razkrinkavanje uloge imperialističkih ratnih huškača. [...] Trebalo je raskrinkati i voditi neumornu borbu protiv raznih agenata imperijalističkih sila Engleske i Francuske, koje su se svom silom trudile da gurnu Jugoslaviju u rat na svojoj strani.« Vendar Tito v sklepih pete državne konference KPJ oktobra 1940 že ugotavlja: »Nezavisnost naroda Jugoslavije nalazi se u velikoj opasnosti. Agenti iz oba imperijalistička bloka rade svim silama da gurnu Jugoslaviju u rat.« Resolucija zahteva: »neumorno i dalje raskrinkavati ratne ciljeve imperijalističkih osvajača iz oba ratujuća tabora [...] agente imperijalističkih osvajača iz oba imperijalistička bloka«, kakor tudi boj proti spreminjanju Jugoslavije v »kolonialnu bazu osovinskih sila za vodjenje rata do potpunog ekonomskog iscrpljenja i osiromašenja naroda Jugoslavije.«¹⁸

Po državnem udaru oz. vojaškem puču 27. marca 1941 pa je v razglasu CK KPJ dne 30. marca 1941 Tito med drugim zapisal: »Nećemo imperijalistički rat, nećemo biti oružje u rukama engleskih imperijalista, kao što nećemo biti robovi njemačkih i talijanskih imperijalističkih osvajača i krvnika mnogobrojnih porobljenih naroda!«¹⁹ Nič čudnega torej ni, če je policijski ataše nemškega poslaništva v Beogradu Hans Helm, ko se je šele sredi marca 1941. leta seznanil z vsebino sklepov pete državne konference KPJ, objavljenih v januarški številki *Proleter*a, kot posebno zanimivost ocenil, da gre za napoved »boja proti politici sil osi«.²⁰

Septembrski razglas CK KPJ 1939. leta pripisuje odgovornost za »ratnu klanicu radi nove podele sveta« tako »nemškim fašističnim osvajalcem« kot tudi »angleškimi in francoskim imperialistom.«²¹ V kasnejših razglasih CK KPJ, ki jih je pisal Tito, je ta odgovornost pripisovana angleškimi in francoskim imperialistom. »Engleski i francuski imperijalisti napali su prije sedam mjeseci drugu imperialističku silu — Njemačku. [...] Ovaj imperijalistički rat koji su započeli engleski i francuski imperijalisti [...]«²² itd. Podobno je pisal Milovan Djilas v *Proleteru* junija in julija 1940: »Engleski-francuski imperijalisti bacili su u najkrvavije klanje i svoje i tuđe narode, da bi spasili svoje imp.[erijalističke] »posede«, da bi zadržali sebi pravo da oni, a ne nemačko-italijanski imperijalisti eksploatiraju milijone i milijone kolonialnih i drugih ugn.[jetenih] naroda.«²³

Zanimivo in pomembno je, da je po vojaškem zlomu in premirju s Francijo v glasilu KP Hrvatske *Srp in čekić* v začetku avgusta 1940. leta Tito zapisal tudi naslednje: »Ima u našim redovima još ljudi koji potajno [sic!] ipak žele pobjedu engleskih imperialista. Ti ljudi zaboravljaju da takva pobjeda nipošto ne znači pobjedu 'demokratskih režima' [...] znači pobjedu najsnaž-

¹⁷ Tito, SD, V, 31, 45, 46, 48, 51, 57, 59, 66, 68, 70, 71, 72, 75, 78, 86, 87, 89, 99, 101, 102, 113, 117, 130, 138, 139, 140, 143, 161, 166; VI, 20, 21, 70, 91, 124, 130; VII, 21.

¹⁸ Tito, SD, VI, 21, 52, 61.

¹⁹ Isto, 187.

²⁰ ACKSKJ, PUBG K-IV/319.

²¹ *Aprilski rat* 1941, 374.

²² Tito, SD, V, 56, 58, 117, 138. Prim. V. Vinaver, n. d., 71.

²³ *Proleter*, 693.

nijeg stupa imperijalističkog sistema. Revolucionarni proletarijat — kao što ne želi pobjede njemačko-italijanskih imperijalista u tom ratu — isto tako svim snagama mora se boriti i za slom engleskog imperijalizma u tom ratu. Samo takva politika može zauvijek uništiti uzrok imperijalističkih ratova, samo takva borba može dovesti do potpunog sloma imperijalističkog sistema.«²⁴

Kaže, da je bilo takšno »tajno« razmišljanje bolj razširjeno v krogih KP Hrvatske. V začetku novembra 1940. leta je namreč tudi *Politički vjesnik* v Hrvatski objavil Titov članek, v katerem beremo naslednje: »Radni narod cijelog svijeta, pa i Hrvatske, daleko je od toga da ulaže nade u namjere i ciljeve engleskih imperijalista. Radni narod zna da se oslobodjenje od jarma imperijalizma ne može izvojevati na strani engleskih lordova. Ali mi ponovo naglašavamo ovo: kao što je radni narod ranije borbeno ustajao protiv namjere englesko-francuskog imperijalizma i »domaće« gospode da budu balkanske zemlje uvećene u rat na strani tog imperijalizma, tako i danas ustaje protiv toga da njemačko-talijanski imperijalisti preuzmu ulogu englesko-francuskih imperijalista. Radni narod cijelog svijeta borit će se svim snagama protiv stvaranja takozvanog »novog reda stvari« u Evropi i protiv kontrarevolucionarnog evropskog kontinentalnog bloka, koji treba da postane organiziran instrument (sretstvo) borbe protiv oslobodilačkih težnja radnog naroda cijelog svijeta i protiv SSSR-a.«²⁵

Tudi po zlomu Jugoslavije v aprilski vojni 1941. leta, vse do napada Nemčije na Sovjetsko zvezo, lahko zasledimo v dokumentih KPJ podobne misli. V prvomajskem razglasu CK KPJ, ki ga je napisal Tito, pa so spet odgovorne za drugo svetovno vojno »financijske oligarhije velikih imperijalističkih sila bez razlike da li se one zvale Engleska, Njemačka, Italija, japanska ili američka imperijal(istička) klika. [...] Radi se o očuvanju imperijalnog carstva i daljem porobljavanju kolonijalnih naroda, a ne o borbi za demokraciju, kao što to hoće da prikaže engleska i američka financijska oligarhija.« Toda med parolami na koncu razglasa zasledimo poleg »Dolje imperijalistički rat!« tudi »Dolje imperijalistički okupatori — živjela nezavisnost naroda Jugoslavije!«²⁶

Tito je napisal tudi razglas CK KPJ, namenjen vojakom nemške in italijanske vojske. Poudaril je, da so narodi Jugoslavije »vodili uporno borbu protiv svake nenarodne vlade, koja je htjela da sudbinu Jugoslavije veže za neki imperijalistički blok. Narodi Jugoslavije vodili su ogorčenu borbu protiv pokušaja engleskih imperijalista, koji su htjeli da od Jugoslavije stvore orudje engleskog imperijalizma, tako isto i sa istom odlučnošću povelj su žestoku borbu i protiv pokušaja sila Osovine i njenih agenata u zemlji, koji su htjeli da Jugoslaviju priključe Trojnom paktu...«²⁷

Tudi v svojem poročilu izvršnemu komiteju kominterne je Tito opozarjal: »Ali, uprkos tome što je bilo spreman da se bori protiv napadača, narod je bio odlučno protiv toga da se dade iskoristiti od engleskih imperijalista.«²⁸ Na majskem posvetovanju 1941. leta je bila napovedana tudi borba proti Simovićevo vladi »jer se stavila pod okrilje Engleske sa nadom da se pomoću engle-

²⁴ Tito, SD, V, 140.

²⁵ Isto, VI, 74.

²⁶ Isto, VII, 3, 7.

²⁷ Isto, 12.

²⁸ Isto, 19.

skog imperijalizma uspostavi ono staro stanje, koje je upropastilo narode Jugoslavije...²⁹ V začetku junija 1941. leta je KPJ sklenila kasneje neuresničeni sporazum z dr. Dragoljubom Jovanovićem, o čemer je Tito poročal kominterni. Značilna je tretja točka tega sporazuma: »Zajednička borba protiv engleskih agenata i pokušaja da se povrati stari poredak.« V tem poročilu je trditev, da nacionalno mržnjo »svim sredstvima šire okupatori i njihovi (sic!) agenti Engleske«.³⁰

Seveda so tu navedeni ilustrativni citati nujno iztrgani iz konteksta in bi lahko bralca, ki ni seznanjen z literaturo in viri, privedli do zelo enostranskih sklepov, še več, lahko bi se zlorabljali v političnih polemikah. Po paktu Hitler-Stalin lahko le še nekaj časa zasledimo izraze, kot je »fašizem«, »fašistični«, vendar pa se v zgodovinskem kontekstu to izrazoslovje le ohranja. V osnutku svojega referata za peto državno konferenco KPJ je npr. Tito praviloma uporabljal termin »fašistični«, pri redigiranju referata pa ga je opustil.³¹ Anti-fašistični boj v smislu sklepov VII. kongresa kominterne pomeni skupen boj z buržoazno-demokratskimi silami proti fašizmu; protiiperialistični boj sicer tudi vključuje boj proti fašizmu, vendar ne samo fašizmu in ne pod tem imenom, pogojujejo pa ga v posameznih komunističnih partijah trenutno odnosi sil in direktive kominterne.

Močnejše poudarjanje nevarnosti »nemških osvajalcev«³² se začne v Titovih tekstih pojavljati šele med bitko v Franciji. Po sklenitvi premirja med Francijo in Nemčijo pa lahko beremo že o »imperialističnih okupatorjih«, »nemških imperialistih« in o »tujih fašističnih, imperialističnih napadalcih«,³³ o »nemških in italijanskih imperialističnih osvajalcih«,³⁴ o »fašistični Italiji in nacionalsocialistični Nemčiji«, o »totalitarnih velesilah Nemčiji in Italiji«.³⁵ V sindikalnem razglasu v začetku julija 1940 poziva Tito že v boj »protiv kapitalističke pljačke i fašističkog porobljavanja«,³⁶ ter poudarja: »Večina naroda u Jugoslaviji ne želi ni fašizam ni korporativizam, jer neće da bude igračka imperijalističkih osvajača.« Tito odklanja klevete, da bi bili komunisti »agenti nje-mačkog fašizma«.³⁷ V začetku novembra 1940 opozarja na nevarnost »kontrarevolucionarnog evropskog kontinentalnog bloka«, in napoveduje, da se nemški imperializem pripravlja na »vodjenje kontrarevolucionarnog rata protiv SSSR-a«.³⁸

Vendar pa vedno bolj jasni poudarki proti politiki Osi Rim-Berlin, ki so se začeli pojavljati v partijskih razglasih in analizah od bitke za Francijo dalje, niso nobena posebnost, izključna prednost KPJ. Podobna stališča je npr. zavzemala tudi komunistična partija Bolgarije, čeprav res ne »prva na Balkanu«,

²⁹ Isto, 30.

³⁰ Isto, 42.

³¹ Isto, VI, 6. Dr. Damjanović žal tega ni navajal oz. jasno označil v vseh primerih.

³² Isto, V, 86.

³³ Isto, 111—112.

³⁴ Isto, 116—117.

³⁵ Isto, 118.

³⁶ Isto, 124.

³⁷ Isto, 130. Prim. še 161, 163, 167; VI, 49.

³⁸ Isto, VI, 72.

kot piše npr. Nissan Oren.³⁹ Še vedno ni primerjalne študije o politiki KP Bolgarije, Grčije in Romunije.

Že na sam dan napada tretjega rajha na Sovjetsko zvezo se v razglasu CK KPJ izpod Titovega peresa spet vrstijo najbolj ostri antifašistični izrazi: »njemački fašistički banditi«, »fašističke ubojice«, »krvožedni fašistički zločinci«, »fašistički zvjerovi«, »fašistički probisvjet«, »fašistički osvajači«, »fašistički krvnici«, »fašistička finansijska oligarhija« in podobno. Kot reminiscenca na staro terminologijo ostane le ena sama kompromisna parola za zaključek razglasa: »Dolje imperijalističko-fašistički zločinci, na čelu sa krvavim Hitlerom, Mussolinijem in ostalim satrapima!«⁴⁰

V razglasu CK KPJ z dne 25. julija 1941 Tito že ugotavlja: »Sovjetski Savez, Engleska i Amerika udružili su se da bi uništili fašističke osvajače koji ugrožavaju čitav svijet.«⁴¹ Tito naroča Radu Končarju in Vladu Popoviću 17. avgusta 1941: »Objasnite narodu ogromnu važnost saveza SSSR sa Engleskom i Amerikom u pitanju zajedničke borbe.«⁴² Dva dni kasneje Tito poziva južne Slované (ne Jugoslovane!) »da zajedno sa velikim narodom Sovjetskog Saveza i svim porobljenim Slovenima, zajedno sa Engleskom i ostalim demokratskim silama, uništimo krvavu fašističku osvajačku aždaju.«⁴³ Pomen anti-hitlerjevske koalicije je poudarjen nato še v mnogih drugih Titovih tekstih in partijskih dokumentih, vendar pa ne v času med 27. novembrom 1942. in 5. majem 1943. leta.⁴⁴ Toda po četniškem napadu na partizane je v direktivnem pismu CK KPJ z dne 1. januarja 1942, ki je bilo naslovljeno na CK KP Slovenije (napisal ga je Edvard Kardelj in ne Tito!), zahteva po močnejšem populariziranju stališč komunistične partije glede pravic slovenskega naroda do samoodločbe, vključno z odcepitvijo (!), po najostrejšem boju »proti londonskim klerikalcem, ki so zopet njihovi agenti in pripravljajo ponovitev leta 1918«. CK KPJ zahteva formiranje proletarskih bataljonov v Sloveniji, kritizira proslavo 1. decembra (praznika zedinjenja Jugoslovanov) v Ljubljani leta 1941 in zahteva popularizacijo Sovjetske zveze, ki da je napačno izenačena kot zaveznica Anglije, kar »ni bila niti v začetku naša linija, kaj šele danes.«⁴⁵ Šele v pismu z 11. marca 1942, ki ga je Tito naslovil Moši Pijadeju, spet berno, da kominterna pripisuje velik pomen zavezništvu z Anglijo in Ameriko. »Dakle, kako vidiš, taj se savez mora popularisati, a mi ćemo se boriti protiv petokolonaša i svih koji saradjuju s okupatorom i Nedićem ne kao pristalica Londona, već kao slugu okupatora.«⁴⁶

Očitno je torej, da je ključno vlogo za nadaljnji razvoj tako uradnih kot internih stališč KP Jugoslavije do Velike Britanije oz. britanske vlade odigralo

³⁹ Nissan Orren, *Bulgarian Communism. The Road to Power 1933—1944*, New York, London, 1971, 154—155.

⁴⁰ Tito, SD, VII, Beograd, 1979, 43—47.

⁴¹ Isto, 62.

⁴² Isto, 80.

⁴³ Isto, 86.

⁴⁴ Isto, 87, 163, 176, 178; IX, Beograd, 1979, 136, 140, 141, 190, 193, 208; X, Beograd, 1980, 25, 60, 92, 122; XI, Beograd, 1982, 52, 65, 146, 147, 159, 189, 190; XII, Beograd, 1982, 202; XIII, Beograd, 1982, 44, 233; XV, Beograd, 1982, 80, 163.

⁴⁵ Tito, *Zbrana dela*, Ljubljana, 1981, VIII, 72—73.

⁴⁶ Tito, SD, IX, 100. Iste ideje je moč najti tudi na drugih mestih. Prim. X, 35, 133, 208, 218.

vprašanje spopada med partizani in četniki in s tem v zvezi še danes ne dovolj pojasnjena vloga Hudsonove misije. Primarni viri iz 1941. leta partizanskega oz. partijskega porekla o tem vprašanju niso ohranjeni. Ničesar ni v objavljenih Titovih delih iz tistega časa, marveč le nekaj zadržanih reminiscenc iz povojnih časov o skupnem umiku iz Užic, dovoljenju za Hudsonovo vrnitev k Draži Mihailoviću in podobno.⁴⁷ Vladimir Dedijer zatrjuje, da mu je Tito 1951. leta izjavil, da Hudsonova misija ni bila prijateljsko razpoložena do partizanov. Osnovni nesporazum je v trditvah oz. domnevi, po kateri naj bi Hudson prinesel Draži Mihailoviću direktive tako kraljevske begunske kot tudi britanske vlade (!), naj napade partizane, ali pa naj bi Hudsonov prihod vsaj pospešil ta četniški napad, oz. naj bi bil Hudson z napadom četnikov v naprej seznanjen.⁴⁸

Ker je bil prvi četniški napad na partizane že v noči med 1. in 2. novembrom 1941. leta, je nenavadno, da je Dedijer te sume zabeležil v svoj dnevnik šele konec novembra tega leta in jih objavil v tretji, kot sam pravi, »dokončni« izdaji 1970. leta. Ob ponovnem četniškem napadu je 27. novembra 1941. leta zapisal: »Ko vas ne bi znao skupo bi vas platilo, Englezi. Vaše je maslo ovaj pokolj!« In spet 30. aprila 1942 ob vesti o britanski pomoči četnikom: »Dakle, gospodo Englezi, ovo je krupnija stvar. Vi pomazete sluge okupatora, vi pomazete reakcijo, izzivate gradjanski rat. Na intervenciju bi trebalo odgovoriti intervencijom. Trebalo bi da i nama stižu s neba mitraljezi.«⁴⁹

Toda 12. aprila 1942 je Tito v odprtem pismu vsem organizacijam in članom KPJ v Črni gori in Boki posebej opozarjal, da »Engleska i Amerika jesu danas saveznici Sovjetskog saveza«, da »taj savez predstavlja bitan elemenat pobjede nad krvavim hitlerizmom«, da »skroz je nepravilno i pogrešno tražiti uzroke ujedinjavanja reakcionarnih klika u Jugoslaviji i Crnoj Gori pod skutom okupatora u nekakvom »labavljenju« tog saveza.«⁵⁰

Misija Athertona, ki se je napotil iskat Hudsona, ter je po krajšem bivanju v vrhovnem štabu v Foči od tod pobegnil ter tragično preminil, ubit od četnikov, je prav tako zapletla vso situacijo in vnesla med partizane nove dvome. Tito je že 18. februarja 1942 sporočil kominterni svoje mnenje, naj ne dajejo Angležem in jugoslovanski vladi v Londonu partizanskih zvez in signalov.⁵¹

⁴⁷ Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, I, 276—278, 280, 281, 303, 385; *Sabrana djela*, IX, 33.

⁴⁸ Vladimir Dedijer, *Interesne sfere*, Beograd, 1980, 267—269; Prim. Vojmir Kljaković, *Velika Britanija, Sovjetski savez i ustanak u Jugoslaviji*, v: *Vojno-istorijski glasnik*, 2, 1970, 69—103; F. W. D. Deakin, *The Embattled Mountain*, London, 1971 (slovenski prevod: *Gora trdnjava*, Ljubljana, 1976) passim; David Stafford, *Britain and European Resistance, 1940—1945*, London, 1980, 73; *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece* Edited by Phyllis Auty and Richard Clogg, London, 1975, passim; Mark C. Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940—1943*, New York, 1980, passim; Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, 1970, (3. izdaja), I, 68; II, 326; 32. Josip Broz Tito (SD, VIII, 60) omenja zgolj jugoslovansko begunsko vlado in sumniči britansko vlado zaradi njenih kasnejših stališč oz. akcij (SD, IX, 50); Edvard Kardelj, *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije, 1944—1957*, Ljubljana, 1980, 35—40; Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb, Beograd, 1979, passim.

⁴⁹ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1970, I, 52, 146; II, 326; III, 32.

⁵⁰ Tito, SD, X, 12—13.

⁵¹ Tito, SD, IX, 3.

Ko je Tito dobil obvestilo o prihodu Athertonove misije v glavni štab partizanskih odredov v Črni gori, je opozoril Mošo Pijadeja in 25. februarja 1942 vprašal za nasvet kominterno: »Ne znam kako da postupimo. Molimo javite odmah šta da radimo. Može li se u njih imati poverenja.«⁵²

Odgovor kominterne je bil hiter (v treh dneh) in svarilen: »Odvje se ništa ne zna o engleskoj vojnoj misiji. Susret sa Titom u Vrhovnom štabu cjelishodan. Treba, medjutim, prilikom razgovora sačuvati dvostruku opreznost. Ne odavati nikakve svoje tajne. Truditi se da se objasne pravi ciljevi i zadaci misije. Molimo da nas držite u kursu ovog posla.«⁵³ Tito je kominterno 26. februarja 1942 obvestil tudi o pristanku in zajetju britanske misije na Romaniji, t. j. majorja Elliota in drugih.⁵⁴

Ko so četniki v Črni gori pri Kolašinu zahrbtno napadli partizane, je Tito 28. februarja 1942 kominterni odkrito sporočil svoje sume: »Mi pozodrijevamo da jugoslovenska vlada i Englezi neposredno saradjuju s okupatorima u borbi protiv partizanskog pokreta.«⁵⁵ Toda 5. marca 1942 je kominterna kritizirala formiranje proletarske brigade, kurz k sovjetizaciji države: »Teško je saglasiti se s tim da London i jugoslovenska vlada idu s okupatorima. Tu mora da postoji neki velik nesporazum.«⁵⁶ Tito je seveda zavrnil te kritike in prosil, naj mu pošljejo opazovalca iz komunistične partije Sovjetske zveze.⁵⁷

»Poruči drugovima da mi jamče svojom glavom da mi ta misija stigne ovamo čitava, jer hoću da jedanput već stvar istjeram na čistac, a i sam Djeda to traži«, je 12. marca 1942 v zvezi z Athertonovo misijo naročal Tito Moši Pijadeju.⁵⁸ Misija je varno prispela v vrhovni štab 19. marca 1942 in Tito je naslednjega dne o tem izčrpno obvestil kominterno. Athertonu je dal na voljo originalne dokumente o sodelovanju Draže Mihailovića z okupatorjem. Misija je menila, da bi partizani morali nameniti več pozornosti propagiranju svojega boja v tujini. 24. marca 1942 pa je Tito obvestil kominterno, da želi britanska misija po njegovih zvezah, torej preko Moskve, vzpostaviti zvezo s svojo vlado v Londonu. Tito je ponovo urgiral v zvezi s tem 1. aprila. Atherton je bil, kot je poročal Tito, pripravljen sporočiti Titovo mnenje, da je treba sestaviti novo jugoslovansko vlado.⁵⁹

Nekoliko bolj lahko osvetli misteriozne okoliščine delovanja Athertonove misije Titovo pismo Moši Pijadeju, nedatirano, napisano okrog aprila 1942. V njem piše: »S Englezima nešto nije u redu. Oni se svadjaju medjusobno, ali još nismo uspjeli prokljiviti o čemu se radi. Svadja je došla tako daleko da onaj naš poručnik dolazi posebno na ručak i uopče više ne idu zajedno. Englez nam priča da oni nemaju baš poverenja u jugoslovensku vlado, a ja guram

⁵² Isto, 43—44. Tito je 5. marca 1942 sporočil Moši Pijadeju odgovor kominterne, da ji ni nič znanega o odhodu te misije v Jugoslavijo. »Iz toga se po prilici vidi i vjera u toga saveznika«, je pripomnil Tito (SD, IX, 80).

⁵³ Isto, IX, 241, opomba 167. Prim. tudi isto, 80.

⁵⁴ Isto, 48.

⁵⁵ Isto, 50.

⁵⁶ Isto, 224. Angleški prevod v: Stephen Clissold, (Ed.), *Yugoslavia and the Soviet Union, 1939—1973*, London, 1975, 145—146. Prim, isto, 23.

⁵⁷ Isto, 91—92; S. Clissold, n. d., 146—147.

⁵⁸ Isto, 104—105.

⁵⁹ Isto, 126, 131, 184. Prim. S. Clissold, n. d., 24, 99—100; Phyllis Auty, *Tito*, Penguin Books Ltd., New York, 1980, 367.

da se ta vlada skine, jer je to u interesu saveznika u današnjoj borbi.«⁶⁰ »Ali ja se ničemu dobrom ne nadam od njihove strane, i bićemo ovog puta na oprezu,« je že 6. marca 1942 Tito sporočil Edvardu Kardelju in Loli Ribarju.⁶¹ V nedatirani, le delno ohranjeni depeši kominterni, ki ni bila uvrščena v *Zbrana dela*, je Tito sporočil, da »Englezi gledaju samo svoje interese, a medjusobni gradjanski rat odgovara ciljevima Engleza. Nedeljković smatra da Englezi pripremaju teren za iskrcavanje svojih trupa u Dalmaciji čim Italija ostavi Hitlera i predje na sporazum s Englezima.« Tito je menil, da sporazum z Mihailovićem ni možen, Nedeljković pa je zatrjeval, da bi Mihailović moral odstopiti in javno priznati svoje napake.⁶²

V pismu CK KP Hrvatske z dne 8. aprila 1942 je Tito poročal, »o vrlo interesantnim stvarima koje smo nepobitno utvrdili. Naime, mi znamo pozitivno da Engleska u Jugoslaviji preko svojih agenata ne podržava nas, nego, naprotiv, raspiruje sukobe izmedju nas i nekih grupa kao što su vojni četnici itd. Ona podržava razne četničke bande isto kao i Nijemci, s tim da nas napadaju. Engleskoj politici je stalo, i mi za to imamo dokaza, da u Jugoslaviji što više zamuti, da kompromituje narodnooslobodilačku borbu i da u momentu, kada za to bude zgodna situacija, tj. kada se Italija presaldumi u njeno naručje i ostavi Hitlera, iskrcava svoje trupe u Dalmaciju i druga mjesta, da se pojavi ovdje kao spasilac i da izvede zemlju iz haosa.« Vse kaže, da je bil prav letalski poročnik Radoje Nedeljković eden izmed virov za te Titove ocene oz. informacije. Nadaljnje vsebine tega pisma ni treba navajati, saj je v celoti objavljeno in znano že mnogo prej iz Clissoldove knjige »Whirlwind«.⁶³

Bistvene so Titove ocene, da se bodo britanske misije na Hrvatskem skušale povezati s člani HSS, SDS in jugoslovanskimi nacionalisti ter razbijati narodnoosvobodilni boj ter njegov vpliv, in da jih je zato treba izolirati od množic ter nadzorovati. Podobno je 10. aprila 1942 o britanskih misijah in njihovih nalogah pisal tudi Ivo Lola-Ribar Edvardu Kardelju.⁶⁴ »Nama su svi ti Englezi vrlo sumnjivi. Zašto oni, kad već dolaze, ne bi donjeli oružja i municije,« je Tito sporočal 15. aprila 1942 kominterni.⁶⁵ Še isto noč je Athertonova misija skrivaj zapustila vrhovni štab, o čemer je Tito takoj poročal Djilasu in naročal, naj misijo zadrže, če bi se pojavila v Črni gori. Moši Pijadeju pa je Tito javil, da je misija, po vsem sodeč, krenila v Srbijo.⁶⁶

Daljšje poročilo o izginotju in usodi Athertonove misije je Tito poslal kominterni šele 7. junija 1942 v zvezi s klevetami jugoslovanske begunske vlade, ki so izkoriščale ta dogodek. »Mi smatramo da je to podmuklo djelo Intelidžens servisa, da bi se kompromitovao naš Vrhovni štab. A možda je to bilo djelo

⁶⁰ Isto, 201.

⁶¹ Isto, 84.

⁶² ACKSKJ, CKKPJ-KI 1942/85. Tito je dne 8. aprila 1942 (CKKPJ-KI 1942/64) poročal kominterni: »Jaz sem z angleško misijo na izpostavljenih položajih, da bi se oni prepričali, kdo se bori.« Tudi te depeše žal ni v *Zbranih delih*.

⁶³ Tito, SD, IX, 207—208; Stephen Clissold, *The Whirlwind*, London, 1949, 86—87, je to pismo objavil pred jugoslovanskimi zgodovinarji.

⁶⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, II/3, št. 136, 137, str. 366, 370.

⁶⁵ Tito, SD, X, 22.

⁶⁶ Isto, 42, 52.

generala, koji se usplašio za sebe i nešto izmislio da bi odvuкао misiju sa sobom. U svakom slučaju, nama takve misije nisu više potrebne i u ovome postoji namjera da nas kompromituju. Ovdje je svakome jasno da je engleska misija imala mračnu ulogu.«⁶⁷ Tito je ponovno zahtevao, najpride v Jugoslavijo zavezniška komisija in se prepriča, kdo se res bojuje. V depeši 13. decembra 1942 se je pritoževal kominterni: »Ta drskost prosto izaziva revolt kada Englezi hvale Mihailovića, koji je sve svoje četničke jedinice stavio u službu Talijana i Nijemaca, protiv kojih se Englezi i Amerikanci bore.«⁶⁸ Prav tako se je Tito, kot je razvidno iz ohranjenih depeš, večkrat pritoževal zaradi radijskih oddaj BBC oz. londonskega radia, namenjenih Jugoslaviji, v katerih so hvalili Dražo Mihailovića.⁶⁹

V svojem govoru borcem četrte črnogorske proletarske brigade je Tito 19. junija 1942 poudarjal pomen sklenitve zavezniške pogodbe med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo. »Vas je možda iznenadilo taj savez, jer se na sve strane priča kako 'engleska politika nije iskrena'. U posljednje vrijeme čak se nekako smatra kao da Engleska i nije naš saveznik.«⁷⁰ Toda kmalu zatem je sporočil kominterni: »Pakt o savezu između SSSR-a, Engleske i Amerike sva naša vojska i sav narod primaju s ogromnim oduševljenjem, jer mi u tome vidimo garanciju za brzu pobjedu nad neprijateljima cijelog svijeta — nad razbojničkim njemačkim fašizmom in njegovim saveznicima.⁷¹

Vendar pa Tito v svojih poročilih kominterni ni skrival svojega nezadovoljstva in dvomov o britanski vladi spričo dejstva, da so bile britanske misije v tem času pri četnikih Draže Mihailovića. »Smatram da postoji saradnja između Italije i Engleske u borbi protiv nas. Zarobljeni četnici su nekoliko puta izjavljivali da su oružje i drugi materijal koji oni dobijaju od Italijana plaćeni iz Engleske,« je obveščal 16. julija 1942.⁷² Slabe tri tedne kasneje je podrobno poročal o sodelovanju četniških vojvod Ilije Trifunovića-Birčanina in Dobrosava Jevdjevića z italijanskimi okupatorji. »Treba primjetiti da takozvana engleska misija i jugoslovenski oficiri koji su se iskricali u Dalmaciji imaju kontakt s Birčaninom i Jevdjevićem.«⁷³ Še bolj precizen je bil v svojih pritožbah kominterni 9. septembra 1942, ko je sporočil: »Podvlačimo: jugoslovenska vlada saradjuje sa Talijanima otvoreno, a s Nijemcima maskirano. Ona je izdajnička prema našem narodu i prema Sovjetskom savezu. Mi smo uvjereni da i Intelidžens servis pomaže takvu politiku.«⁷⁴ Iz literature vemo, da je S. O. E. v tem času res na tihem odobrila sodelovanje četnikov z italijanskim okupatorjem.⁷⁵

⁶⁷ Tito, SD, XI, 16—17. Prim. SD, XIV, 39.

⁶⁸ Isto, XIII, 85.

⁶⁹ Isto, 74; XII, 68; XIV, 14.

⁷⁰ Isto, XI, 45.

⁷¹ Isto, 65.

⁷² Isto, 106.

⁷³ Isto, 170. Prim. XIV, 154.

⁷⁴ Tito, SD, XII, 30.

⁷⁵ P. Auty in R. Clogg, n. d. 68, 74, 243; M. C. Wheeler, n. d., 172, 204; Fitzroy Maclean, *Disputed Barricade. The Life and Times of Josip Broz-Tito, Marshal of Yugoslavia*, London, 1957, 192.

Tito je tudi javno, v partijskem glasilu *Proleter*, konec decembra 1942 obtožil britansko vlado zaradi njenega sodelovanja z jugoslovansko begunsko kraljevsko vlado in podpore četnikom: »Engleska ratuje protiv Njemačke i Italije, ali to nimalo ne smeta reakcionarnim engleskim krugovima da svim silama pomažu jugoslovensku izbjegličku vladu u Londonu, koja preko svog ministra Draže Mihailovića i njegovih četnika aktivno pomaže okupatoru u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. U krajnjoj liniji, to znači da engleska reakcionarna gospoda pomaže ratnog protivnika Engleske, protiv istinskog saveznika naroda Engleske i Amerike. S druge strane, okupatori naoružavaju četnike londonske izbjegličke vlade, koja je formalno saveznik Engleske. Šta to znači? To znači da i u ovom velikom oslobodilačkom ratu protiv fašizma postoji sporazumijevanje najreakcionarnijih elemenata u svijetu na račun prave narodnooslobodilačke borbe i da medjunarodna reakcija još uvijek, uprkos ratu, smatra fašizam svojom udarnom pesnicom protiv težnje za istinskom slobodom onih koji se za nju bore [...] konstatacije u ovom članku tiču se samo tih reakcionarnih klika, a ne naših velikih saveznika — naroda Engleske i Amerike [...] Narodi Jugoslavije čvrsto vjeruju da će naši saveznici, narodi Engleske i Amerike, onemogućiti ostvarenje zamisli koje se radjaju u glavama reakcionara njihovih zemalja [...].⁷⁶

Ko je Tito ob petindvajsetletnici oktobrske revolucije izročil zastavo prvi proletarski brigadi, je omenil tudi, v skladu s tedanjo sovjetsko (Stalinovo) uradno terminologijo, »podli in izdajalski« napad fašistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. »Neću da ulazim, drugovi, u to ko je kriv što je fašizam izrastao do onakve snage. Vi to znate. Njega je bodrila i pomagala medjunarodna reakcija kao ubojnu pesnicu protiv socijalističke zemlje.«⁷⁷ Še bolj jasno se je izrazil v članku, objavljenem v »*Borbi*« 7. novembra 1942. leta: »Najreakcionarnije klike u Engleskoj, Francuskoj itd. zadojene mržnjom prema ovoj velikoj zemlji napretka i blagostanja, pomagale su šakom i kapom njemački fašizam, pomoću kojeg su mislile da unište državu radnika i seljaka.«⁷⁸

Vprašanje druge fronte, zlasti še možnosti, da bi se odprla na Balkanu, se je večkrat pojavljalo v depešah in v javnih nastopih Tita v 1942. in 1943. letu. V depeši kominterni je 26. avgusta 1942 sporočil, da bi partizani v tem primeru lahko uničili vse komunikacije, partizanski odredi pa bi lahko delovali tudi v Avstriji in Italiji. »Naravno, prisustvo jedinica Crvene armije na Balkanu bilo bi mnogo poželjnije kod naših naroda nego ostalih savezničkih jedinica. [...] Kod nas narod ne vjeruje u prodornu moć engleske vojske na zapadu,« je sporočal Tito.⁷⁹

Ob izročanju zastave drugi proletarski brigadi v Drvarju 17. oktobra 1942 je med drugim dejal: »Govori se mnogo o otvaranju drugog fronta. Neću da ulazim u to, niti da to sporim. To nije naša stvar. Ali mi vidimo činjenicu da se Sovjetski savez bori sam, da u Engleskoj i Americi ima petokolonaških sila koje rade iz petnih žila da se ne pomogne sovjetskom narodu u borbi.

⁷⁶ Tito, SD, XIII, 103—104.

⁷⁷ Tito, SD, XII, 192.

⁷⁸ Isto, 205.

⁷⁹ Tito, XI, 245.

Mi znamo da oni čekaju da sovjetski narod iskrvari. Mi znamo njihove namjere. Ali, oni se ljuto varaju. I u Engleskoj i u Americi, i u Francuskoj u svim ostalim zemljama narod ima svoje oči.« Tito je v tem govoru namignil celo na možnost spopada znotraj protihitlerjevske koalicije, ko je dejal: »Mi znamo, a to je rekal i drug Staljin, da je Sovjetski Savez kadar da se odupre i da pobijedi njemački fašizam i svakog onog ko teži za svjetskim gospodarstvom. Ove riječi nisu se ticale samo Hitlera.«⁸⁰ Na podelitvi zastave prvi proletarski brigadi pa je ob proslavi oktobrske revolucije Tito omenil Stalinov govor na predvečer proslave v zvezi z drugo fronto in sam dodal: »Krivica je na onima koji su bili dužni, koji su bili obavezni, mi to možemo reći, krivica je na Engleskoj, na saveznicima Sovjetskog Saveza, koji nisu dali dovoljnu podršku herojskom Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji.«⁸¹

Ko je 30. marca 1943 Tito poročal kominterni o pogajanjih za zamenjavo ujetnikov, o želji nemškega poslanika v Zagrebu, da bi se sestal s Titom, o prepričanju Nemcev, da bodo zmagali še istega leta in da se bodo lahko sporazumeli z Angleži, je dodal: »Ne samo u redovima naših boraca nego i kod svih naroda Jugoslavije raste mržnja prema Englezima zbog toga što ne otvaraju drugi front u Evropi, smatrajući da Englezi svjesno žele slabljenje Sovjetskog Saveza u teškoj borbi s Nijemcima. Molimo javite šta se može preduzeti po ovom pitanju.«⁸² Odgovarjajoč na pripombe in vprašanja kominterne v zvezi s tem nespোরазumom je Tito med drugim zapisal: »Sovjetski Savez nam ne može pomoći zbog tehničkih poteškoća, a Englezi koji se takodje na-

⁸⁰ Tito, SD, XII, 121, 123.

⁸¹ Isto, 192—193.

⁸² Tito, SD, XIV, 201—202.

Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980, 383, povzema poročilo policijskega atašeja pri nemškem poslaništvu v Zagrebu Hansa Helma z dne 21. septembra 1942, da je Tito v pogovoru z nekim Nemcem (ne ve, ali z ing. Ottom ali z Jorgom) zastopal stališče, »da bi morali postići — usprkos sadašnjem strahovitom prolijevanju krvi na Istočnom frontu — sporazum između Njemačke i Rusije. Inače bi postojala opasnost da Engleska i SAD, na kraju, ponovo izadju iz rata kao pobjednici a pobjeda tih režima predstavljala bi propast i podjarmljivanje radnog dijela naroda.« Hans Helm je očitno razpolagal, posredno ali neposredno, z beležko, ki jo je 11. septembra 1942 zapisal sekretar poslanništva dr. Kreiner o pogovoru z ing. Hansom Ottom, ki se je 3. septembra 1942 v Livnu pogovarjal s Titom. Dr. Kreiner je po Ottovem pripovedovanju zabeležil, češ da se je Tito skupaj z angleškim polkovnikom Hallom izkrcał iz podmornice na dalmatinski obali, da bi organiziral partizanski odpor. »Er äusserte sich dabei ziemlich abfällig über die Engländer als ihre Verbündete. Er meinte auch, dem deutschen Volke si durch den Versailler Vertrag Unrecht geschehen, aber dafür wären doch jene Wirtschaftsmächte verantwortlich, deren Methoden auch er ablehnen würde. Er warf die Frage auf, ob es denn nicht besser wäre wenn sich Deutschland und Russland für eine Neuordnung Europas verständigen könnten, zumal beide doch gleich schlechte Erfahrungen mit ihren Bundesgenossen gemacht hätten. Er meinte ferner, dass sich die deutsch-russische Wirtschaft in sehr günstiger Weise gegenseitig ergänzen könne, jedenfalls viel besser als etwa das deutsche und das englische Wirtschaftssystem. Auf meinen Einwand, dass das bolschewistische Russland seine besondere Machtpolitik treibe, gab er zu, dass Molotov einen Fehler begangen habe, Wyborg und Bessarabien für Russland zu fordern. wodurch dieser Krieg, der Russland aufgezwungen worden sei, in den Augen der kleinen Völker den Eindruck eines auch seitens der Sowjet-Union imperialistisch geführten Krieges erhalten würde. Er gab seiner Ansicht Ausdruck, dass es binnen drei Monaten zu einem Sonderfrieden zwischen Deutschland und Russland kommen könnte und meinte, dass auch in diesem Raume hier eine wirtschaftliche Zusammenarbeit als gleichberechtigte Partner

zivaju našim saveznicima, pomažu saveznike okupatorja i naše najgore neprijatelje — Mihailovićeve četnike.«⁸³

V pozivu vrhovnega štaba četnikom dva meseca poprej med tako imenovano četrti ofenzivo (Tito je sodeloval pri sestavi tega proglasa) pa beremo naslednje svarilo: »Lažu vas da će se „Englezi iskrcati i njih dovesti na vlast“, lažu, jer Englezi, iskricali se ili ne, neće se miješati u unutrašnje stvari drugih naroda, jer je to osnova savezničke politike i svih ugovora izmedju Saveznika.«⁸⁴

O prihodu britanske misije, sestavljene iz hrvatskih prostovoljcev, članov komunistične partije Kanade in nekdanjih španskih borcev v vas Brinje v Liki, kjer se je tedaj mudil glavni štab Hrvatske, je Tito 23. aprila 1943 obvestil kominterno: »Dali nešto znate o toj misiji i šta vi mislite o tome? Molimo odgovorite da bismo znali da se ravnamo.«⁸⁵ V dveh nadaljnjih depešah je Tito posredoval kominterni izjave prostovoljcev iz Kanade, njihova imena in priimke in prosil, naj podatke preverijo prek KP Kanade.⁸⁶ Glavni štab Hrvatske je dobil Titov ukaz, naj člane misije zadrži v štabu, da se jim ne bi kaj pripetilo ali da ne bi, podobno kot major Atherton, napravili kakšne provokacije ter partizane kompromitirali pred svetovno javnostjo.⁸⁷ Tito je 28. aprila 1943 dovolil, da misija vzpostavi zvezo z Anglijo, vendar je zahteval, da štab nadzoruje šifro in vsebino depeš.⁸⁸ Pravzaprav je tak postopek za misije svetoval že Moša Pijade leto dni poprej, ko je v vrhovni štab prišel major Atherton.⁸⁹

Kominterna je odgovorila šele 5. maja 1943 in posvarila Tita, da nima poročil, da bodo imena preverili, in da je vsa zgodba precej sumljiva. »Zato vam

durchaus möglich sei. Auf jeden Fall dürfe das Land nicht wie bisher mit Hilfe korrupter Regierungen — wie jene in Belgrad — ausgebeutet werden.« (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, Nachlass Kasche: Aufstand im Kroatien 1942—44.)

O tem pogovoru je Tito poročal kominterni šele 14. oktobra 1942, možno pa je, da je to bilo mesec dni prej in da je namesto rimske IX pomotoma zapisal rimsko X (SD, XII, 115—116). Medtem ko je Hans Ott idejo o separatnem miru med Sovjetsko zvezo in Nemčijo pripisoval Titu, je Tito v tej depeši trdil nasprotno. Na svoje vprašanje: »Vjerujete li vi u Njemačkoj u pobjedu nad Rusijom?«, je Tito navedel Ottov odgovor: »Vjerujemo da će se rat protiv Rusije uskoro završiti kompromisom, jer Njemačka treba da se obračuna s Engleskom.« Seveda pa iz teh obveščevalnih poročil, celo iz druge roke, ni mogoče delati daljnosežnih znanstvenih sklepov o temeljnih usmeritvah. Tega aspekta političnoobveščevalnega sondiranja drugi pisci pred dr. Krizmanom niso navajali. Prim. spomine Wilhelma Höttla pod psevdonomimom Walter Hagen, *Die geheime Front*, Zürich, 1950, 258—268; Ilija Jukić, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, London, 1965, 148—153; Walter F. Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies, 1941—1945*, New Brunswick, New Jersey, 1973, 106—112; Ilija Jukić, *The Fall of Yugoslavia*, New York, London, 1974, 172—177; Jozo Tomasevič, *War and Revolution in Yugoslavia. The Chetniks*, Stanford, 1975, 244—246; Matteo J. Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore, London, 1975, 132—134; Milovan Djilas, *Wartime*, London, 1977, 229—245; *Nemačka obaveštajna služba*, V, Beograd, 1958, 577—591; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka, Zagreb, 1981, II, 801—813, 841.

⁸³ Isto, 205.

⁸⁴ Isto, 295.

⁸⁵ Tito, SD, XV, 42.

⁸⁶ Isto, 55, 67.

⁸⁷ Isto, 43.

⁸⁸ Isto, 65.

⁸⁹ *Zbornik*, II/3, 307, dok. št. 108.

priporočamo največjo opreznost in da na kraju samem opravite véstno preverjanje. Ne dajte tem ljudem nobenih podatkov o vaših načrtih in sploh o vaših notranjih stvareh. Prosimo, da nas redno obveščate o tej zadevi.«⁹⁰ Tito je 13. maja 1943 seznanil kominterno z vsebino dveh depeš, ki jih je misija dobila iz Kaira, s predlogi naj partizani porušijo nekatere komunikacije, strateško pomembne za zaveznike, in sprejmejo diverzantske skupine. »Molimo hitno javite vaše mišljenje o svemu ovom. Naše mišljenje je: primiti saradnju i pomoć Engleza, jer ćemo na taj način politički dobiti. Ovi predlozi Engleza došli su sada kada smo mi skoro likvidirali Mihailovića s njegovim četnicima,« je bilo rečeno na koncu Titove depeše.⁹¹

Tito je 16. maja 1943 obvestil glavni štab Hrvatske, da je vsebino depeš posredoval »Dedu«, t. j. kominterni, da še čaka na njen odgovor (misija naj bi tega ne zvedela), da pa se v načelu strinja s sodelovanjem z Britanci. Predlagal je, naj bi prek misije zahtevali sanitetni material, ki bi ga s padali spustili v Žabljak na Durmitorju.⁹² V fondu depeš, izmenjanih med kominterno in CK KPJ oz. v Titovih »Zbranih delih« ni najti sledi o odgovoru kominterne. Vendar je Tito že naslednjega dne, 17. maja 1943 — dva dni po začetku pete ofenzive — po radijskih zvezah sporočil glavnemu štabu Hrvatske, naj britanski misiji sporoči: »Smatramo logičnim saradnju sa Saveznicima. Neka pošalju jednog oficira za vezu u naš štab. Može se spustiti odmah u Crnoj Gori, kod Durmitora. Mi tražimo da engleska avijacija odmah bombarduje Berane, Bijelo Polje, Plevlja, Andrijevicu, Mostar, Podgoricu i Nikšić.«⁹³

Tito je 23. maja 1943 spet sporočil kominterni: »Englezi su ovih dana obećali da pošalju 1500 kilograma medikamentata i obećavaju da će dati i oružje ako je potrebno. Dalje, oni traže da mi pošaljemo svog vojnog predstavnika u Kairo u štab. Molimo vaše mišljenje po ovom pitanju što je moguće prije.«⁹⁴ Sklepamo lahko, da je ta depeša v zvezi s svarilom, ki ga je dan poprej, to je 22. maja 1943, kominterna poslala Titu, namreč da je potrebna skrajna previdnost v stikih s tujimi misijami. Te misije ne smejo priti do nikakršnih podrobnejših podatkov o notranje- in zunanjepolitičnih načrtih partizanskega vodstva, ki da mora ohraniti vso svobodo sklepov in akcij, o vsem pa redno poročati kominterni. Ton in vsebina tega sporočila dajeta slutiti določeno mero zaskrbljenosti v kominterni.⁹⁵

V skladu z navodili kominterne je Tito takoj 23. maja 1943 sporočil sekretarju CK KP Hrvatske Andriji Hebrangu: »Sporazumjeli smo se s Djedom. Pomoć od Engleza primite, ali sve s našim znanjem i odobrenjem. Primite obuću i odijelo, eksploziv i protuavionske puške. Ne saopštavajte misiji naše unutarnje stvari i planove. Delegata za Kairo ćemo mi odrediti i kad bude moguće. Vi ne možete slati svoga posebnog delegata. Imajte to u vidu. Bez našeg znanja nemojte praviti nikakve aranžmane.«⁹⁶

⁹⁰ ACKSKJ, KI - CK KPJ 1942/91, napačno razvrščeno v 1942. leto. Mehmedalija Bojić, SD, XV, 269, op. 49, navaja, da ni mogel ugotoviti, če je izvršni komite kominterne odgovoril na to Titovo depešo.

⁹¹ Tito, SD, XV, 105—106.

⁹² Isto, 120, 121.

⁹³ Isto, 129.

⁹⁴ Isto, 152.

⁹⁵ Isto, 79.

⁹⁶ Isto, 149.

Že naslednjega dne, 24. maja 1943, je Tito potrdil kominterni sprejem depeše o njeni razpustitvi in sporočil, da pričakuje prihod britanskega zveznega oficirja v svoj štab. »U vezi s tim, molimo Vrhovnu komandu Crvene armije da ona takodje pošalje svog vojnog predstavnika čim to bude moguće,« je sporočal Tito. Sovjetski oficir naj bi se spustil s padalom.⁹⁷ Tito je v razglasu Črnogorcem 26. maja 1943 med drugim zapisal: »Naši saveznici Engleska i Amerika spremaju se na Balkan, i Nijemci sada hoće da u Crnoj gori organizuju otpor protiv iskrcavanja...«⁹⁸

Domnevamo lahko, da je Tito obvestil kominterno o prihodu misije Typical v vrhovni štab, čeprav za čas med 26. majem in 2. junijem 1943 ni na voljo nobenih njegovih depeš, poslanih v Moskvo. Ohranjena in sedaj dostopna so Deakinova poročila in Titova depeša glavnemu štabu Hrvatske o tem dogodku.⁹⁹

Kot vemo, se je misija Typical po nekaj neuspešnih poskusih — brez medikamentov — spustila s padali v noči med 27. in 28. majem 1943 (po Titovih navedbah 27. maja točno ob 0.00 uri). Vladimir Dedijer je predvideval, da bodo zavezniki na Balkanu odprli drugo fronto, in je v svoj dnevnik zapisal: »Nesumnjivo da ovaj dolazak, makar samo vojne misije, predstavlja našu krupnu pobeđu. [...] Englezi su ljudi realisti. [...] I mi treba da budemo realisti. Sitni gresi prošlosti da nam ne zaslepe oči — da od drveta ne vidimo šumu.«¹⁰⁰

Na virih neargumentirane trditve, ki se pojavljajo v novejši politični publicistiki z zgodovinsko tematiko, da je Tito, poln zaupanja v premirje z Nemci (ali v t. i. marčna pogajanja) presenečen dočakal nemško (peto) ofenzivo,¹⁰¹ da je ogrozil glavnino partizanskih sil, ker je predolgo čakal na prihod britanske misije, ne sodijo v zgodovinsko vedo. Tito je že 1967. leta zanikal, da bi kasni prihod misije Typical oviral njegove odločitve.¹⁰² Vse kaže, da gre zgolj za novo varianto stare politične intrige, češ da so Angleži namenoma odlašali s prihodom misije, da bi medtem Nemci lahko sklenili obroč in uničili partizane.

Summary

THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA AND ITS VIEWS ON ENGLAND 1939—1943

The paper was submitted for discussion as the introductory paper at the Round Table Conference of Yugoslav and British historians held between the 13th and the 15th December 1982 at the Imperial War Museum in London. The author believes a comparative study of the standpoints of individual Communist Parties in the years 1939—1941 to be necessary and attempts to reconstruct, and partly also to analyse, the stanpoints of the Communist Party of Yugoslavia on the basis of published and unpublished records. Against the moderate views held by Tito at the end of September 1939, Milovan Djilas wrote and the Central Committee

⁹⁷ Isto, 154.

⁹⁸ Isto, 162.

⁹⁹ Isto, 171; Dušan Biber, *Tito-Churchill* Zagreb, 1981, 3—12; F. W. D. Deakin, n. d., 19—29.

¹⁰⁰ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1970, II, 239.

¹⁰¹ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Zagreb, Rijeka, 1981, 812—813; Emil Guikovaty, *Tito*, Paris, 1979, 266.

¹⁰² F. W. D. Deakin, n. d. 27.

of the Communist Party of Yugoslavia approved of (without Tito), the so-called October theses on the international and internal situation. The theses attacked the Social Democrats as the »agents of British and French imperialism«. The Hitler-Stalin pact was described as the capitulation of the German Fascism to the Soviet Union and London as the most powerful centre of the world reaction. The judgement given was that »Fascism has lost its broad basis and those that have up till now been the exponents of Fascism cannot be the international stronghold of the reaction«.

The theses severely criticised, without a direct mention, the Central Committee of the Communist Party of Croatia for the »mistake due to which we must stick to anti-Fascist slogans instead of to slogans proclaiming fight against warmorgens.« Criticism was aimed at those communists who approved of mobilization or adopted a passive attitude towards it. The theses were popularized in the pamphlet »Rat ili mir« by Vladimir Dedijer using the pseudonym Slobodan Srbinić. At the demonstrations in Belgrade on December 14, 1939 there were also slogans: »Better to die in the streets of Belgrade than on the Slovenian frontier«.

The Secretary General of the Communist Party of Yugoslavia, Josip Broz Tito, respected the directives of the Comintern in the assessment of the nature of the Second World War. In the draft for the paper he was to present at the 5th State Conference of the Communist Party of Yugoslavia in Zagreb in 1940 Tito used the adjective »Fascist«, replacing it with »imperialist« in the final text. The Communist Party of Yugoslavia declared emphatically that Yugoslavia was not going into war to pay off the scores of British imperialists and that it must not become a slave to German and Italian imperialist conquerors. The Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia initially pinned the responsibility for the outbreak of the Second World War on the »German Fascist conquerors« as well as on »British and French imperialists«, only to shift the blame, later on, to the latter only. After the armistice between France and Germany Tito criticized, in August 1940, in the paper of the Communist Party of Croatia, those Communists who secretly hoped for a »victory of the British imperialists«. More severe standpoints towards the German imperialist conquerors began to emerge in the Communist Party of Yugoslavia after the armistice between France and Germany, a similar tendency being detected also in the proclamations of the Communist Party of Bulgaria.

In Tito's and the Party's proclamations and articles the great coalition between the Soviet Union, Great Britain and the USA was mentioned already on July 25, 1941, a good four months before the USA entered the war. Between November 27, 1942 and May 5, 1943, as well as between November 7, 1941 and March 27, 1942 there came to a longer caesure. This can undoubtedly be attributed to the distrust of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia due to the fact that, at the time, British military missions were sent to the guerillas of Draža Mihailović. »We suspect that the Yugoslav government and the British collaborate directly with the occupation forces in the struggle against the partisan movement« Tito informed the Comintern on February 28, 1942, but the Comintern did not agree. During the visit of Atherton's mission to the Supreme Headquarters in the spring of 1942 and his escape afterwards the suspicions grew even stronger.

Tito warned the Central Committee of the Communist Party of Croatia that the British were planning to land in Dalmatia after the expected break of the alliance between Italy and Germany and that they were helping the Chetniks of Draža Mihailović in their attacks on the partisans, like the Germans. In his dispatches to the Comintern Tito several times accused Great Britain of being the ally of Italy in the struggle against partisans, blaming in particular the British Secret Intelligence Service. On March 30, Tito even informed the Comintern that hostility towards the British was growing among all the Yugoslav nations because the British did not open a second front in Europe and because it was believed that they wished the Soviet Union would weaken in the struggle with the Germans.

Tito informed the Comintern of the proposed arrival of the mission »Typical« at the Supreme Headquarters agreeing with the proposal. The Comintern urged utmost caution. The first official British mission was parachuted in the night between the 27th and 28th May 1943.

Tone Ferenc

KAPITULACIJA ITALIJANSKE VOJSKE V JUGOSLAVIJI*

Sklenitev premirja med italijansko in britansko ter ameriško vojsko in njena razglasitev 8. septembra 1943, ki jo navadno imenujemo kapitulacija Italije, je imela velik pomen in daljnosežne posledice za osvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov. Vendar jo je jugoslovansko zgodovinarstvo kljub temu obravnavalo razmeroma skromno. Medtem ko so o tem dogodku, ki je bil svetovnega pomena, napisana imenitna obča dela, kot npr. Josef Schöder: *Italiens Kriegsausritt 1943* (Göttingen—Zürich—Frankfurt 1969), Ruggiero Zangrandi: *1943: 25 luglio—8 settembre* (Milano 1964), Mario Torsiello: *Settembre 1943* (Cisalpino od. 1963). Frederick W. Deakin: *The bruttal Friendship* (London 1963) itd., pa je v vsej Jugoslaviji izšlo le eno delo, ki je v celoti posvečeno temu dogodku, tj. Tone Ferenc: *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor 1967), vendar se tudi to omejuje samo na eno pokrajino. Potrebovali pa bi takšna dela vsaj še za Dalmacijo, Črno goro in Kosovo, ki so bili takrat italijansko zasedbeno območje. Nekatera jugoslovanska zgodovinska dela, npr. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, I. knjiga (Beograd 1957), Vlado Strugar: *Jugoslavija 1941—1945* (Ljubljana 1980) itd., sicer obravnavajo italijansko kapitulacijo in ji namenjajo ustrezno pozornost, vendar ni glavni predmet njihove obravnave; in se več ukvarjajo z vojaškimi operacijami kot pa s političnimi dogajanjem.

Do septembra 1943. leta je bil precejšen del jugoslovanskega ozemlja zasedbeno območje treh italijanskih armad oziroma nekaj armadnih korpusov. Na slovenskih in hrvatskih območjih, ki so bila pod Italijo že pred letom 1941, so bile enote 8. armade (poveljstvo v Padovi) oziroma 23. (Trst) in 24. armadnega korpusa (Udine). Tako imenovano Ljubljansko pokrajino, Hrvatsko primorje in Dalmacijo z nekaterimi predeli t. i. Neodvisne države Hrvatske je zasedala 2. armada (poveljstvo na Sušaku pri Reki) z 11. (Ljubljana), 5. (Crikvenica), 18. (Split) in 6. armadnim korpusom (Dubrovnik). Južno od Neretve je bilo zasedbeno območje skupine armad Vzhod s 14. armadnim korpusom (Podgorica, zdaj Titograd) in 9. armade (poveljstvo v Tirani). Te 3 armade oziroma 8 armadnih korpusov so imeli v jugoslovanskih pokrajinah in v Julijski krajini 19 divizij, 5 brigad graničarjev, 2 obalni brigadi, alpinsko brigado in mnogo drugih manjših enot, skupaj okoli 400 000 vojakov.¹ Politično-upravno je to

* Referat na tretji okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v Londonu 13.—15. decembra 1982.

¹ National Archives Washington (dalje: NAW), microcopy T-821, R-457, Comando Supremo: *Situazione operativa e logistica* al 26/7/43.

zasedbeno območje zajemalo 6 samostojnih provinc, od tega 5 v Julijski krajini in 1 v osrednji Sloveniji, dve guberniji — Dalmacijo s tremi provincami in Črno goro — ter k Veliki Albaniji priključena Kosovo in zahodni del Makedonije, pa tudi nekatere predele Hrvatske ter Bosne in Hercegovine (do nemško-italijanske demokratske črte), v katerih je bila ustaška civilna oblast. Glavna naloga italijanske vojske v teh pokrajinah je bila, da skupaj z drugimi oboroženimi oddelki duši narodnoosvobodilno gibanje, zavaruje izrabljanje naravnega bogastva zasadenih predelov in v poslednjih mesecih tudi varuje obalo pred morebitnim izkrcanjem britanske in ameriške vojske v Črni gori, Dalmaciji in Istri. Na italijanskem zasedbenem območju je bilo po podatkih iz februarja 1943 tudi okrog 30 000 oboroženih kolaboracionistov, predvsem četnikov in oddelkov t. i. prostovoljne protikomunistične milice (MVAC).²

Če se ne spuščamo v splošno tematiko zloma Italije poleti 1943 — in to ni naša naloga — je prvo vprašanje, ki ga postavlja naša tema, kdaj so se začeli posamezni dejavniki v jugoslovanskih pokrajinah pripravljati na kapitulacijo Italije. Po virih, ki so nam na voljo — vsi nam še niso! — je v tem prednjačil *nemški okupator*. Verjetno ne bi bilo upravičeno trditi, da so bili njegovi ukrepi za veliko ofenzivo proti narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije v zahodni Bosni in Hrvatski (Weiss I in II) ter za razorožitev četnikov (Weiss III) že v pričakovanju zloma osi Rim—Berlin; bolj je bilo to v interesu skupne obrambe pred izkrcanjem britanske in ameriške vojske v Grčiji, na Dodekanezu in morda na jadranski obali, očiščenja vseh nevarnih dejavnikov v zaledju in reševanje Paveličeve ustaške države, ki je doživljala hude udarce in pretrese. Nemškim načrtom in ukrepom, ki so predvidevali morebitni zlom osi Rim—Berlin, lahko po virih sledimo nekako od maja 1943 dalje, tj. po porazu nemške in italijanske vojske v Severni Afriki. Tako je Hitler 19. maja, na vsakodnevni konferenci o vojaškem položaju, izražal zaskrbljenost, da se bo britansko-ameriška vojska usmerila proti Balkanu, kar bi lahko povzročilo pretres pri nemških zaveznikih, izgubo strateških surovin itd. ter določil, naj bosta dve tretjini sil, ki se vrnejo z vzhodne fronte, pripravljene za posredovanje v Italiji, tretjina pa za Balkan. V vrhovnem poveljstvu nemške vojske so začeli tajno pripravljati načrte za obrambo Italije in Balkana brez sodelovanja italijanske vojske; ko so jih izdelali, so jih dopolnjevali in spreminjali, kakor so pač velevale vsakokratne razmere.

Med kakšnimi petimi načrti sta bila tudi načrta Konstantin in Alarich, prvi za Balkan in drugi za Italijo, ki sta oba zajemala tudi dele današnjega jugoslovanskega ozemlja. Medtem ko načrt Alarich obravnava že omenjeno Schröderjevo delo, pa za načrt Konstantin takšne obravnave še ni, zato ga poznamo le v splošnih obrish. Predvideval je, da je treba, če bi morali Balkan braniti samo nemška in bolgarska vojska, zasesti vso obalo in otoke. Okrepiti bi bilo treba nemško vojsko, bolgarsko vojsko pa pripraviti, da bi zasedla nekatere predele v severni Grčiji in južni Srbiji (za razbremenitev nemške vojske). Glede okrepitve nemške vojske na jugoslovanskem območju, kjer je bilo aprila 1943 sedem nemških divizij, je načrt predvideval prihod dveh divizij v okolico Zagreba, da bi posredovali proti dalmatinski obali. Vsak laik lahko ve, da je

² Jozo Tomasevich: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941—1945. The Chetniks*. Stanford California 1975, str. 217 (dalje: Tomasevich, n. d.).

taka »okrepitev« nemških sil pomenila bodisi hudo podcenjevanje splošnih razmer na jugoslovanskem bojišču ali pa hudo pomanjkanje sil; verjetneje je slednje, saj jih je Hitler krvavo potreboval za ofenzivo na srednjem odseku vzhodne fronte (Zitadelle).

Izkrcanje britanske in ameriške vojske na Siciliji 10. julija in strmoglavljenje Mussolinija 25. julija, ki je sledilo njegovemu sestanku s Hitlerjem v Feltrah 19. julija, je za nemško vrhovno vojaško poveljstvo razčistilo položaj toliko, da je vedelo, od kod je pričakovati glavni napad na nemško »evropsko trdnjavo«, in je še povečalo sum v zvestobo italijanske vojske. Konec julija je vse dotedanje operativne načrte združilo v nov načrt Achse, v katerem je bil ustreznih del namenjen tudi Balkanu. Že 26. julija je vrhovno poveljstvo nemške vojske v jugovzhodni Evropi prevzel generalfeldmaršal Maximilian von Weichs s sedežem v Beogradu, ki mu je Hitler ukazal, naj pripravi grško obalo za obrambo pred morebitnim izkrcanjem ter si z uničenjem partizanov v Grčiji, Srbiji in Hrvatski zavaruje hrbet in zveze. Hitler je še vedno štel Grčijo poleg Italije za morebitno invazijsko območje in je zato nameraval poslati tja večino svoje operativne armade, ki jo je nameraval vzpostaviti na Balkanu iz devetih divizij. Nato pa se je odločil, da bo večino novih sil poslal v osrednji del Balkana, od koder naj bi posredovale proti jadranski obali, če bi se nasprotnik hotel izkrcati tudi tam. Vendar je spričo ofenzive Rdeče armade na vzhodni fronti le s težavo premeščal sile v Grčijo in Jugoslavijo. Problem je bil toliko večji, ker Bolgarija ni bila pripravljena poslati novih sil v Grčijo ali razširjati svojega zasedbenega območja na Črno goro in Albanijo, pa tudi Madžarska ni hotela okrepiti svoje vojske v jugoslovanskih predelih.³

Brez prave pomoči svojih satelitov v jugovzhodni Evropi je morala Nemčija krepiti svoj položaj na tem območju le s svojimi silami. Zato je njeno vrhovno vojaško poveljstvo zlasti v drugi polovici avgusta poslalo na jugoslovansko ozemlje celo vrsto višjih poveljstev in tudi nekaj enot, med katerimi jih je bilo — v nasprotju s tistimi, ki jih je v tistem času pošiljalo v srednjo in severno Italijo — precej nepopolnih in so jih šele nato dopolnjevali. Tako je v Kragujevac prišel štab 2. nemške tankovske armade pod poveljstvom generala Lotharja Rendulica, ki je vodil vse nemške enote od Srbije na jugu do Hrvatske na severu in tudi v Albaniji, medtem ko osrednja Slovenija in Julijska krajina nista bili pod njegovim poveljstvom. V posamezne predele so poslali poveljstva 3. SS-tankovskega korpusa (Zagreb), 15. planinskega korpusa (Banja Luka), 69. rezervnega korpusa (Vukovar) in 21. planinskega korpusa (Kosovska Mitrovica) z okrog 11 nemškimi divizijami in mnogimi manjšimi enotami. Samo v Srbiji in t. i. NDH je bilo v začetku avgusta 263 016 nemških vojakov in njihovo število se je nato še povečalo. V začetku septembra sta von Weichs in Rendulic enotam že natančneje določila operativne naloge za njihov prodor na italijansko zasedbeno območje in za razorožitev italijanske vojske. Enote so se tesno približale italijanskemu zasedbenemu območju, in sicer tako, da je imela vsaka večja enota pred seboj za cilj kakšno večje mesto na jadransko

³ Josef Schröder: Italiens Kriegsaustritt 1943. Die deutschen Gegenmaßnahmen im italienischen Raum: Fall »Alarich« und »Achse«. Göttingen—Zürich—Frankfurt 1969 (dalje: Schröder, n. d.); Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 7—84 (dalje: Ferenc, Kapitulacija Italije).

ski obali (114. divizija npr. Zadar, 7. SS-divizija Split itd.). Čakale so le na geslo Achse, ki so ga prejele 8. septembra ob 21. uri.⁴

Ker sta bili južna Slovenija in Istra manj izpostavljeni nevarnosti zavezniškega izkrcanja, je načrt Achse zanj določal manjše sile. Najprej so predvidevali, da bodo na območje Ljubljane poslali 34. armadni korpus s tremi divizijami, nato pa so se morali zadovoljiti le z okrepljeno divizijo, čeprav so na Hitlerjevih dnevnikih konferencah o položaju zaradi partizanskega delovanja nenehno govorili o nevarnih razmerah na tem območju. Na veliko prizadevanje koroškega gauleiterja dr. Friedricha Rainerja za čimprejšnjo zasedbo območja Ljubljana—Trst—Udine—Trbiž je nemška vojska izkoristila uspešen napad slovenske partizanske brigade na nemški vojaški transport južno od Ljubljane in konec avgusta kljub italijanskim protestom zasedla skoraj vso železniško mrežo na tem območju.⁵

O delovanju višjih *italijanskih vojaških poveljstev* smo zaradi tajne narave priprav, neohranjenosti ali nedostopnosti ustreznih virov poučeni manj kot o nemških. Vemo pa, da so imeli glavni ukrepi v jugoslovanskih pokrajinah predvsem namen zavarovati obale. Tako je po padcu Pantellerije poveljstvo 8. armade v Padovi po navodilih generalštaba kopenske vojske že junija ukazalo poveljnikoma 23. armadnega korpusa v Trstu in teritorialne obrambe v Trevisu, naj pripravita ukrepe za umik prebivalstva z obale, za obrambo obale in tudi zaledja pred morebitnim pomorskim ali zračnim desantom.⁶ Iz sicer redkega gradiva 23. armadnega korpusa se vidi, da so močno zavarovali zlasti istrsko obalo, predvsem z okrepljenimi obalnimi polki, pa tudi prometne in druge naprave, pri čemer so posebno pozornost namenili protipadalskim oddelkom. Po izkrcanju zaveznikov na Siciliji so še razširili varovalne ukrepe, npr. tudi na pripravo objektov za rušenje. Predvidevali so nevarnost z vzhoda in nevarnost z juga in tudi rušenje objektov tako na vzhodni meji Julijske krajine kot na istrski obali in v Tržaškem zalivu.⁷ Verjetno so bile podobne priprave tudi v 2. italijanski armadi v drugih jugoslovanskih pokrajinah.

Drugi pomembnejši ukrep italijanske vojske je bilo ponovno utrjevanje t. i. stare meje med kraljevino Italijo in kraljevino Jugoslavijo. Slednje so nemška vojaška poveljstva zamerila in pozneje tudi s tem dokazovala izdajstvo italijansko-nemškega zavezništva. Tretji ukrep naj bi bil umik treh divizij 2. armade v Julijsko krajino ali v Italijo. Domnevam, da je bilo le-to v zvezi z nameranim odvozom dveh italijanskih divizij iz 23. in 24. armadnega korpusa iz Julijske krajine v Francijo, od koder so kljub nemškemu nesoglasju nameravali odpeljati dve diviziji branit Južno Italijo.⁸ Italijansko vrhovno vo-

⁴ NAW, T-313, R-189, Weichsovo povelje 06/43 dne 3. 9. 1943; T-77, R-790, gradivo o pripravah na primer »Achse« na Balkanu; T-313, R-193, PzAOK 2: Armeebefehl Nr. 1 für die Besetzung der Adria-Küste und die Entwaffnung der italienischen Wehrmacht 9. 9. 1943; Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab), Band III: 1. Januar—31. Dezember 1943. Zusammengestellt und erläutert von Walther Hubatsch; Lothar Rendulic: Gekämpft, gesiegt, geschlagen. 4. Aufl., Wels—München 1957, str. 160—185.

⁵ Schröder, n. d., str. 235—277; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 57—65.

⁶ NAW, T-821, R-282, poveljstvo 8. arm. 02/3139 dne 30. 6. 1943.

⁷ NAW, T-821, R-282, načrt 23. arm. korpusa (avgust 1943).

⁸ NAW, T-821, R-125, Raporto del Capo di S. M. generale ai capi di S. M. delle FF. AA. 20. 7. 1943.

jaško poveljstvo je o tej nameri seznanilo nemško vrhovno vojaško poveljstvo na konferenci v Trbižu 6. avgusta. Dve diviziji naj bi bili iz 11. armadnega korpusa,⁹ ena pa iz 5. Iz nekega dokumenta in skice je moč razbrati, naj bi se divizije Isonzo, Cacciatori delle Alpi in Lombardia v štirih etapah umaknile za staro mejo v Julijsko krajino, kjer bi lahko zavzele obrambni položaj.¹⁰ To namero so začeli uresničevati tik pred razglasitvijo premirja, a so odpeljali tja le divizijo Re.¹¹

Verjetno je v zvezi s skoraj popolno evakuacijo velikih enot iz Slovenije poveljnik 11. armadnega korpusa general Gastone Gambara že avgusta 1943 napisal za generalštab italijanske vojske spomenico o »slovenskem vprašanju«. V njej je povedal, da se je treba zavzemati za t. i. slovensko enotnost iz raznih strank, vendar brez komunistov, za oborožitev slovenskih četnikov (200 mitraljezov in 10 000 pušk), ki bi italijanski vojski varovali hrbet, če bi se morala umakniti iz Slovenije, in omiljenje nekaterih ukrepov (internacij, vojaških sodišč itd.).¹² Treba je pripomniti, da je imel Gambara že od pomladi 1943 dobre odnose s četniškim komandantom za Slovenijo majorjem Karlom Novakom,¹³ in postavlja se vprašanje, ali je morda Gambara prek Novakove radijske postaje, ki so jo marca 1943 prinesli trije padalci iz Kaira, skušal vzpostaviti zvezo s kakšnim britanskim poveljstvom v Kairu. Kaže, da je imel neki predlog tudi glede Angležev, saj je v spomenici zapisal: »Zavezniško vprašanje. Odgovor sprejet. Ali moram pustiti, da propade vse? Rekel bi, da ne. Treba je delovati zelo previdno in predvsem za to, da bi si za ustrezen trenutek zagotovili kakšno pomoč.«¹⁴ Tako bi lahko sklepali tudi iz Zanussijevega podatka, da je Gambara trdil, »da ima zvezo z nekim uglednim Angležem v Kairu.«¹⁵ Gambarove predloge so nato 26. avgusta obravnavali v generalštabu italijanske kopenske vojske in jih usklajevali z nasprotnimi gledišči poveljnika 2. armade generala Maria Robottija in tudi s svojimi, ki pa se niso mnogo razlikovala od Gambarovih. Nato jih je generalštab poslal v presojo vrhovnemu poveljstvu italijanskih oboroženih sil, katerega stališča ne poznamo.¹⁶ Nasprotno kot Gambara pa sta poveljnika 23. in 24. armadnega korpusa v Julijski krajini odklanjala vsakršno možnost za delovanje četnikov na njunih območjih.¹⁷

Treba je priznati, da je režim italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini po padcu fašizma v Italiji nekoliko popustil v svoji ostrini do civil-

⁹ Hitler e Mussolini. Lettere e documenti. Rizzoli ed. Milano-Roma 1946, str. 205. Frederick William Deakin: Die brutale Freundschaft. Hitler, Mussolini und der Untergang des italienischen Faschismus. Köln—Berlin 1962 (dalje: Deakin, Die brutale Freundschaft), str. 585.

¹⁰ NAW, T-821, R-282, Comando XI° Corpo d'Armata: Studio delle predisposizioni da attuare per il ripiegamento del Corpo d'Armata alla frontiera giuliana. (Avgust 1943.)

¹¹ NAW, T-821, R-362, poročilo div. »Re« 24. 8. 1943.

¹² NAW, T-821, R-355, Gambarova promemoria 22. 8. 1943.

¹³ Podrobneje o tem glej Franček Saje: Belogardizem. 2. izd., Ljubljana 1952, str. 543—578 (dalje: Saje, n. d.). Glej tudi NAW, T-821, R-288, Bolletino Cetnico, 11. arm. korp, št. 1—20 (30. 6.—1. 8. 1943).

¹⁴ Glej op. 12.

¹⁵ Giacomo Zanussi: Guerra e catastrofe d'Italia. Roma 1945, vol. II, str. 133—135 (dalje: Zanussi, n. d.).

¹⁶ NAW, T-821, R-355, Roattovo pismo 110/Z, dne 28. 8. 1943.

¹⁷ NAW, T-821, R-282, zapisek poveljstva 23. arm. korpusa 7. 9. 1943: »Il Movimento cetnico ,va combattuto al pari di quello ribelle, del quale è più subdolo.«

nega prebivalstva. Proti velikim množičnim demonstracijam v Ljubljani niso več uporabili orožja, vojaško sodišče ni več izrekalo smrtnih obsodb itd. Nekateri poveljniki, npr. komandant divizije Isonzo general Guido Cerutti, so se bili voljni sestati s partizanskimi poveljniki zaradi zamenjave ranjencev in ujetnikov. Takemu sestanku z generalom Ceruttijem je 12. avgusta prisostvoval tudi šef angloameriške vojaške misije za Slovenijo, kanadski major William Jones. 29. avgusta pa se je z odposlancem Osvobodilne fronte v Ljubljani na lastno željo sestal celo Gambaro sam, vendar ti sestanki niso rodili nikakršnih praktičnih sadov.¹⁸

Ko je generalni štab italijanske kopenske vojske okoli 20. avgusta sestavil t. i. »promemorio 44« za obrambo pred nemško vojsko, ki se je do takrat že precej vgnezdila tudi v srednji in severni Italiji, je 2. armadi določil nalogo, naj z delom 8. armade razbije nemško 71. pehotno divizijo in zbere sile 5. in 18. armadnega korpusa ob obali. Ravno za ti dve armadi so navodila pozneje še dopolnili in za njihovo izvedbo določili Gambaro. Ta pa ni storil ničesar drugega, kot da je izdal povelje za umik ene divizije za staro mejo in za razmešitev drugih enot omenjenih korpusov na črti Gorjanci—Kolpa—Vrbovsko—železniška proga do morja.

O pripravah četnikov Draže Mihailovića na zlom Italije smo še najbolj poučeni za Črno goro in Sandžak, kjer so imeli od prve polovice leta 1942 pomembno vlogo v italijanskem okupacijskem sistemu. Po partizanskih udarcih, ki so jih četniki utrpeli v Hercegovini sredi marca 1943, in potem, ko so jih en del Nemci maja razorožili in internirali, se je začelo upadanje njihove moči. Ker je pričakoval izkrcanje britanske in ameriške vojske na Balkanu, je Mihailović prepovedal črnogorskim in sandžazskim četnikom nadaljnjo odprto sodelovanje z italijanskim okupatorjem, preuredil tamkajšnje četniško poveljstvo in dal navodila, če bi italijanska vojska kapitulirala. Novost v teh navodilih je priporočilo, naj začno z napadi na okupatorjeve oddelke in manjše postojanke. Ni pa se v njih spremenil odnos do narodnoosvobodilnega gibanja: ostalo je Mihailovićevo najpoglavitejši nasprotnik. Kljub omenjenim navodilom so četniški častniki še naprej sodelovali z italijanskim okupatorjem.²⁰

Narodnoosvobodilno gibanje Jugoslavije pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije se je do poletja 1943 razširilo po vseh jugoslovanskih pokrajinah in tudi zunaj njih, prve postojanke je osnovalo tudi v Beneški Sloveniji in na Koroškem. Prav tedaj končani bitki na Neretvi in Sutjeski sta pokazali, da ga okupatorji s svojimi sodelavci ne morejo uničiti. Postalo je pomemben strateški dejavnik v tem delu Evrope, kar so priznali tudi zahodni zavezniki, ki so mu poslali svoje prve vojaške misije in pomoč.

Vendar smo zaradi pomanjkanja virov o pripravah vodstva narodnoosvobodilnega gibanja Jugoslavije na kapitulacijo Italije poučeni razmeroma slabo. Kaže, da so mu stvarne razmere po koncu velike sovražnikove ofenzive

¹⁸ Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 112—115; isti: Nemški okupator v Ljubljani. Ljubljana v ilegali, IV, Ljubljana 1970, str. 202—203. Major William Jones: Twelve months with Tito's Partisans. Belford 1946, str. 101—102 (dalje: Jones, n. d.).

¹⁹ Zanussi, n. d., str. 146—147.

²⁰ Dr. Radoje Parović: Kontrarevolucija u Crnoj gori, Četnici i federalistički pokret 1941—1945. Cetinje 1977, str. 361—376 (dalje: Parović, n. d.). Glej tudi Jovan Marjanović: Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca. Knjiga 1, Zagreb, Beograd 1979, str. 336—337.

»Schwarz« onemogočile, da bi zasnoval širši strateški načrt za naloge, če bi prišlo do zloma osi Rim—Berlin. Prvi podatek v tej zvezi, objavljen v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, je Titovo naročilo 4. avgusta, naj Črnogorsko brigado pošljejo v Črno goro, ki da jo zapuščajo Italijani, vendar vest ni bila resnična.²¹ Čez šest dni 10. avgusta, je Tito izdal navodila štabu 2. bosanskega korpusa, v katerih je kot njegovo tretjo smer delovanja določil Dalmacijo, in sicer kot smer, ki bi bila, če bi Italijani odšli, še najbolj koristna.²² Sredi avgusta je vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije poslal angleški vojaški misiji v Sloveniji pogoje za sklenitev premirja z italijansko vojsko v Sloveniji, in sicer: 1. če italijanske enote ustaviyo sovražnosti proti partizanom in obrnejo orožje proti Nemcem, 2. če italijanske enote izroče orožje partizanski vojski in odidejo iz Slovenije.²³ Med vojaškimi taktičnimi ukrepi vrhovnega štaba NOV in POJ je v literaturi omenjena samo usmeritev nekaterih enot proti jugu, tj. Sandžaku, Črni gori in Dalmaciji. Tako je poslal štab predvidenega novega 2. korpusa z 2. proletarsko divizijo proti Črni gori, kjer naj bi narasla v korpus, v tega pa naj bi se vključile vse enote v Črni gori, Sandžaku, Hercegovini in Metohiji, kar se je zgodilo 10. septembra na območju Foče.²⁴ Nekateri zgodovinarji pripisujejo sklepu, da je poslal vrhovni štab večjo enoto na oddaljenejša in širša območja, prelomni pomen, »prekretnico u strategiji i taktiki našega rata«.²⁵ Podobno je vrhovni štab avgusta napotil nazaj v Dalmacijo štab 3. udarne divizije z eno dalmatinsko brigado in skupaj z njo nekaj dalmatinskega političnega kadra ter tudi svojega člana Iva Ribarja-Lolo za izvajanje nalog ob zlomu Italije. Medtem pa so tam v ta namen iz delov posameznih odredov ustanovili grupo dalmatinskih udarnih bataljonov.²⁶

Kaže, da je prvi začel ukrepati glavni štab NOV in PO Slovenije, ki je takoj po zavezniškem izkrcanju na Siciliji začel zbirati vse svoje brigade v Ljubljanski pokrajini, da bi jih pripravil na nove naloge: razorožitev italijanske vojske in uničenje bele in plave garde. Do začetka septembra se je tam zbralo vseh sedem brigad, ki so sestavljale prvi dve slovenski diviziji, ti pa so nato razmestili ob pomembnejših železniških progah. Pripravljali so tudi napad na pomembno železniško križišče Zidani most, za kar so dobili razstrelivo od zaveznikov; vendar jih je pri tem načrtu prehitela italijanska kapitulacija.²⁷

Ko obravnavamo priprave različnih vojskujočih se strani na kapitulacijo Italije, je treba omeniti, da so vsi pričakovali izkrcanje britanske in ameriške vojske na Balkanu ali celó na jadranski obali. To velja za Mihailovića in njegove četnike, za partizanska in tudi nemška vojaška poveljstva. Tito je npr. v brzojavki štabu 2. proletarske divizije 9. septembra zapisal: »U oktobru se

²¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik NOR), II/10, dok. 60.

²² Zbornik NOR, II/10, dok. 68.

²³ Zbrnik NOR, II/10, dok. 82 in 83.

²⁴ Zbornik NOR, II/10, dok. 113.

²⁵ Niko Jovičević: Od pete ofanzive do slobode. Borbe u Crnoj gori od polovine 1943 do kraja 1944 godine. Beograd 1955, str. 24 (dalje: Jovičević, n. d.).

²⁶ Sibe Kvesić: Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi. Zagreb 1960, str. 604 do 607 (dalje: Kvesić, n. d.).

²⁷ Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 85—121.

može očekivati iskrcavanje saveznika na obali.«²⁸ Generalfeldmaršal von Weichs je 15. septembra v »oceni položaja« (Lagebeurteilung) tudi predvidel možnost izkrcanja na jadranski obali, razen v Istri.²⁹ Rendulic pa je npr. 22. septembra menil, da je vprašanje izkrcanja na jadranski obali odvisno od odnosov med zahodnimi silami in Sovjetsko zvezo. Izkrcanje na severni jadranski obali tedaj seveda nikakor ni bilo mogoče.³⁰

Omenjeni Titovi ukrepi so iz prve polovice avgusta in postavlja se vprašanje, kaj jih je spodbudilo. Pomembnejši med njimi sovpadajo tudi s potjo generala Giuseppa Castellana iz italijanskega vrhovnega poveljstva v Madrid, kjer je vzpostavil stike s predstavniki britanske vojske, vendar med enim in drugim ni nikakršne zveze. Tako osrednje kot pokrajinska vodstva osvobodilnega gibanja v Jugoslaviji, pa tudi člani prvih zavezniških vojaških misij so kapitulacijo Italije le predvidevali, saj so bile operacije na Siciliji tik pred koncem, niso pa niti malo vedeli o pogajanjih za sklenitev premirja. Ko so po radiu razglasili premirje, se je Tito hudo pritoževal, zakaj ga anglo-ameriška misija ni obvestila o pogajanjih. Trdil je, da bi bil taktični načrt za operacije v Liki drugačen, če bi vedel za pogajanja.³¹ Šef angloameriške vojaške misije Frederick William Deakin ni dobil nikakršne vesti o pogajanjih za premirje niti iz Kaira niti od kod drugod, dokler ni bilo razglašeno vsemu svetu po radiu.³²

V jugoslovanski publicistiki so se pojavile trditve, da je britanski predstavnik pri Mihailoviću podpolkovnik William Bailey vendarle prej zvedel za pogajanja oziroma za sklenitev premirja. Te trditve izhajajo iz netočnega Mihailovičevega odgovora na sugestivno postavljeno vprašanje na zaslišanju v preiskavi.³³ Bailey je pozneje v svojem poročilu navedel, da je za premirje zvedel šele opolnoči med 8. in 9. septembrom v vasi Zavojci, in sicer od četniškega stotnika Radovića, ki je zanj slišal iz radia.³⁴

Drugi zapletljaj je bil še istega dne, ko je Deakin obvestil Tita, da je dobil brzojavko anglo-ameriškega poveljstva za Sredozemlje, v kateri je pisalo, »da ima šef britanske misije navodila za pogajanja glede premirja z najbližjimi italijanskimi komandanti, da bo izpeljal razorožitev najbližjih italijanskih divizij in poskrbel za izvršitev tega dejanja«. Vemo, da je enako ali podobno naročilo dobil tudi Bailey. Tito je vprašal Deakina, »kako misli razorožiti italijanske divizije in oditi v Dalmacijo iz Jajca čez široka območja in pokrajine, ki so le težko prehodne« ter mu omenil, da bo nemška vojska prispela tja prej. Deakin ne dvomi, da je iz Kaira res prišlo takšno navodilo, ki je tudi odkrilo, kako pomanjkljivo je bilo razumevanje britanskega generalnega štaba kar zadeva vojaško moč in zmožnosti narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije,

²⁸ Zbornik NOR, II/10, dok. 126.

²⁹ NAW, T-313, R-193, Oberbefehlshaber Südost: Lagebeurteilung 15. 9. 1943.

³⁰ NAW, T-313, R-194, PzAOK 2: Lagebeurteilung 22. 9. 1943.

³¹ Tito-Churchill strogo tajno. Zbral in uredil dr. Dušan Biber. Ljubljana 1981, str. 10 (dalje: Biber, Tito-Churchill).

³² Frederick William Deakin: Gora trdnjava. Ljubljana 1976, str. 140 (dalje: Deakin, Gora trdnjava).

³³ Politika ekspres 19. 7. 1982, zapisnik zaslišanja D. Mihailovića, 34. nadaljevanje.

³⁴ Public Record Office London (dalje: PRO), WO 208, 2018 A, Baileyjevo poročilo. Nanj me je opozoril dr. Dušan Biber in se mu za to zahvaljujem.

ter kako utemeljen je bil Titov sum glede anglo-ameriških političnih namenov v zvezi s partizanskim gibanjem kot celoto.³⁵

Takoj po razglasitvi premirja 8. septembra zvečer je vrhovni štab NOV in POJ, ki se je 27. avgusta nastanil v Jajcu, ukazal glavnima štaboma za Hrvatsko in Slovenijo ter štabu 2. proletarske divizije, naj zahtevajo od italijanskih čet, da izročijo orožje ali pa gredo v boj proti nemški vojski; štabi naj se tudi potrudijo, da bi izkoristili ta ugodni trenutek za mobilizacijo novih borcev.³⁶ Vendar so omenjeni štabi že sami izdali ustrezna navodila za delovanje svojih enot.³⁷

Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije je s pomočjo drugih oboroženih oddelkov narodnoosvobodilnega gibanja in ponekod tudi samega ljudstva razoroževala italijansko vojsko, kjerkoli jo je le dosegla. Sodijo, da je razorožila enajst divizij, in to v celoti (4), večino njihovih enot (5) ali vsaj posamezne dele (2).³⁸ Tukaj bomo navedli predvsem tiste akcije razoroževanja, ki so se jih udeležili zavezniški častniki.

Vrhovni štab NOV in POJ je sam najbolj posegel v dogajanja v srednji Dalmaciji. Ko je dobil sporočilo, da so se predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom Iva Ribarja-Lole 10. septembra pogajali z italijanskim poveljstvom v Splitu, je tja že naslednjega dne usmeril iz Bugojna 1. proletarsko divizijo pod poveljstvom generala Koče Popovića. Z njo sta odšla častnika major Deakin in stotnik Melvin O. Benson. Proti Sinju pa je poslal 4. krajiško divizijo. V Splitu je bila že prava ljudska vstaja in okrog 14 000 italijanskih vojakov pod poveljstvom komandanta divizije Bergamo generala Emilia Becuzza (komandant 18. korpusa general Umberto Spigo se je že poprej umaknil v Zadar) je verjetno čakalo na nove ladje, kajti del posadke so že odpeljali v Italijo. Na posredovanje omenjenih zavezniških častnikov je posadka po podpisu ustrezne listine 16. septembra izročila orožje in opremo partizanom. Predstavnika NOV Jugoslavije Ribar in Popović sta se zavezala, da bodo partizani v mejah svojih možnosti poskrbeli za prehrano italijanskega civilnega prebivalstva in vojske ter za njen prevoz v Italijo, ter da bodo italijanske vojake obravnavali kot prijatelje in ne sovražnike, razen majhnega števila zločincev. Zavezniški častniki pa so se zavezali, da bodo o položaju italijanskih enot obvestili Kairo, da bi jim poslali plovna sredstva za umik v Italijo.³⁹ Proti Splitu se je iz Mostarja napotila tudi 7. SS-divizija »Prinz Eugen«, ki so jo začeli že 9. septembra po delih z letali prevažati v Sinj. Partizanske enote so te dele obkolile pri trdnjavi Klis, vendar je divizija 27. septembra vdrla v Split in ga zasedla.⁴⁰

V severni Dalmaciji narodnoosvobodilna vojska (le ena brigada in skupina bataljonov) ni mogla preprečiti nemški vojski (114. divizija) prodora na jadransko obalo. Pogajanja med predstavniki NOV in italijanskih enot so bila ne-

³⁵ Deakin: Gora trdnjava, str. 137—141.

³⁶ Zbornik NOR, II/10, dok. 123 in 125.

³⁷ Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 134—137.

³⁸ Vlado Strugar: Jugoslavija 1941—1945. Ljubljana 1980, str. 167 in 170 (dalje: Strugar, n. d.).

³⁹ Deakin: Gora trdnjava, str. 259—264. Fotokopija listine v Kvesić, n. d., str. 625 in v Zbornik NOR, V/19, dok. 81.

⁴⁰ Kvesić, n. d., str. 608—634.

uspešna in je večino italijanske vojske (divizija Zara) razorožila nemška. Četniki pod poveljstvom vojvode Momčila Djujića so se iz Knina umaknili v Dinaro planino in čakali na razplet dogodkov. Kmalu so se vrnili v Knin in stopili v službo nemškega okupatorja. Tisti čas so bile v južni Dalmaciji samo manjše partizanske skupine in je nemški vojski (118. lovska divizija) uspelo skoraj nemoteno prodreti v Dubrovnik ter razorožiti italijansko divizijo Marche, medtem je nemška vojska tudi v Hercegovini razorožila divizijo Messina.⁴¹

Za italijansko orožje, strelivo in opremo v Črni gori sta se bojevala narodno-osvobodilna vojska in četniki. Prva je bila po sovražnikovi ofenzivi Schwarz še vedno šibka (dve brigadi, dva odreda in nekaj bataljonov), četniki pa so po svoji reorganizaciji pričakovali izkrcanje anglo-ameriške vojske na obali ter si prizadevali mobilizirati ljudi. Glavni štab NOV in PO Črne gore in Boke je že 8. septembra pisno pozval večje italijanske posadke, naj obrnejo orožje proti nemški vojski ali pa ga izročijo partizanom.⁴² Italijanski 14. armadni korpus je čakal, da ga bodo prepeljali v Italijo, in so zato tri njegove divizije krenile proti morju, kjer je bila četrta divizija. Ko je poveljstvo 9. armade (general Lorenzo Dalmazzo) 12. septembra ukazalo izročiti topništvo in težko pehotno orožje nemški vojski, je komandant korpusa general Ettore Roncaglia prepustil odločitev poveljnikom divizij. Medtem ko se je ena divizija (Emilia) v glavnem odpeljala čez morje v južno Italijo in je drugo (Ferrara) razorožila nemška vojska, so se za preostali dve potegovali partizani in četniki.

Četniki so imeli nekaj časa več možnosti, da bodo pridobili italijansko vojsko na svojo stran ali da jim bo izročila orožje in oblast. Takoj po kapitulaciji Italije se jim je v nekaterih okrajih celo posrečila mobilizacija, dosegli so izpustitev dela zaprtih in interniranih četniških častnikov (večino je izpustil še le nemški okupator), vzpostavili so oblast, npr. v Beranah, Kolašinu itd., vendar niti po lastnih izjavah niso imeli kakšne večje podpore v prebivalstvu. Zato je npr. Baja Stanišić iz taktičnih in propagandnih razlogov predlagal vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja za Črno goro in Boko sporazum za skupen boj proti nemškemu okupatorju, kar je vodstvo seveda 19. septembra zavrnilo.⁴³ Mihailović je četniškim komandantom v Črni gori in Hercegovini ukazal, naj vzpostavijo neposredno zvezo z italijanskimi poveljniki in pridobe vse italijanske posadke za sodelovanje v boju proti partizanom in tudi proti Nemcem, če bi prišli tja. Če pa bi rada odšla italijanska vojska domov, mora prej izročiti orožje četnikom, vendar naj se to zgodi brez kakršnih koli pismenih dogovorov.⁴⁴

Šefu britanske vojaške misije pri Mihailoviću Baileyu so 9. septembra ukazali iz Kaira, »naj kot britanski predstavnik stopi v zvezo z najbližjimi italijanskimi poveljniki in zahteva od njih popolno izvrševanje določb premirja.« (>to contact the nearest Italian commanders and, as British representative, demand from them the full implementation of the terms of the armistice«).

⁴¹ Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945. I. knjiga, Beograd 1957 (dalje: Oslobodilački rat), str. 546. Zanimivo je, da knjiga Gabrio Lombardi: L' 8 settembre fuori d'Italia, Milano 1969 (dalje: Lombardi, n. d.) ne obravnava dogajanj v Dalmaciji.

⁴² Zbornik NOR, III/5, dok. 25.

⁴³ Pajović, n. d., str. 381—394.

⁴⁴ Pajović, n. d., str. 394.

Bailey se je po posvetu z Mihailovičem⁴⁵ skupaj z majorjem Vojislavom Lukačevićem (četniškim komandantom za Stari Ras) odpeljal iz Zavojcev preko Prijepolja, kjer sta organizirala napad na nemško posadko, na poveljstvo divizije Venezia v Berane, kamor sta prispela šele 14. septembra. Tam sta se skupaj s komandantom četniške vzhodne fronte podpolkovnikom Djordjem Lašićem in z dvema Mihailovičevima delegatoma dva dni pogajala s poveljnikom omenjene divizije, generalom Giovannijem Batistom Oxilio. Ta je pristal na sodelovanje s četniki in na boj proti nemški vojski, če bi le-ta začela prodirati v dolino reke Lim, pa tudi proti partizanom, vendar dogovora niso precizirali.⁴⁶ Nekateri četniški komandanti so menili, da bi bilo zaradi nezanesljivosti italijanske vojske bolje, če bi divizijo kar razorožili. Bailey je povedal, da je na poti novi šef misije, brigadir Charles D. Armstrong, ki ima popolna pooblastila britanske vlade kar zadeva sodelovanje italijanske vojske s četniki. Spodbujal pa je ene in druge — četnike ter Italijane — da so izdelali skupen načrt in si razdelili naloge,⁴⁷ ter se 16. septembra vrnil v Zavojce.

Na drugem območju Črne gore je komandant četniške Skadarske fronte, major Bažo Stanišić tudi vzpostavil posredno zvezo s svojimi bivšimi zavezniki Italijani, in sicer z italijansko posadko v Nikšiću ter 13. septembra s poveljstvom divizije Taurinense v Danilovgradu. Od obeh je zahteval izročitev rezervnega orožja, streliva in hrane, ponudil pa pomoč, če bi jima bila potrebna. Vendar so se iz omenjene divizije četnikom pridružili le trije bataljoni. S poveljstvom te divizije je vzpostavilo zvezo tudi vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Črno goro in Boko, ki je svetovalo, naj divizija odide proti Nikšiću. Vendar je glavnina raje odšla proti morju in se namestila na območje Crkvic, da bi tam pričakala izkrcanje zavezniške vojske. Ko ji je nemška vojska konec septembra prizadela nekaj udarcev, je po dogovoru z narodnoosvobodilno vojsko krenila proti Nikšiću in se vključila v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije.⁴⁸

Medtem so se namreč razmere v Črni gori spričo prihoda glavnine 2. partizanskega korpusa v dolini Tare in Lima v drugi polovici septembra precej spremenile. Ta je udarjala po četnikih in tudi po italijanskih oddelkih ter osvobojala mesto za mestom (npr. Plevlja, Kolašin itd.). Zaradi opisanih razmer je divizija Venezia po pogajanjih v Beranah 9. in 10. oktobra prešla na partizansko stran. Nemški vojski (118. lovska divizija) v operaciji Balkanschlucht v drugi polovici oktobra ni uspelo ujeti ali razorožiti te divizije niti vreči 2. korpusa iz omenjenih dolin. Iz italijanskih enot v Črni gori so v začetku decembra ustanovili partizansko divizijo Garibaldi s tremi brigadami, kar

⁴⁵ O odnosih med Mihailovičem in Baileyem glej tudi Tomasevich, n. d., str. 323—324.

⁴⁶ Bailey pravi, da o partizanih niso sklenili ničesar. PRO, WO 208, 2018 A, Baileyevo poročilo. V literaturi (Pajović) se za Baileyevo delovanje v tem času navaja kot vir: 1. »Sword« party iz republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Črne gore in 2. zapisnik zaslišanja V. Lukačevića 20. 3. 1945 iz istega arhiva. Glej tudi: Sudjenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića. Beograd 1945, str. 142—143 (zaslišanje V. Lukačevića).

⁴⁷ Pajović, n. d., str. 395—396.

⁴⁸ Oslobodilački rat, I, str. 552—555; Jovičević, n. d., str. 73—78; Lombardi, n. d., str. 330—361; Pajović, n. d., str. 396—397 in 407.

je bila največja partizanska enota tuje narodnosti na jugoslovanskem ozemlju.⁴⁹ Četništvo je kmalu doživelo nov udarec, ko sta v Ostrogu padla Djukanovičev (komandant za Črno goro) in Stanišičev štab. Zaradi porasta moči narodnoosvobodilnega gibanja so se hudo oslabljeni črnogorski četniki podali v sodelovanje z nemškim okupatorjem.⁵⁰

Na Kosovu je ena nemška divizija (297.) razorožila italijansko (»Puglie«) in prisilila polke albanske kvislinske vojske, da so se ji podredili.

Iz severozahodnih jugoslovanskih predelov (Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Ljubljanska pokrajina) in iz Julijske krajine se je večji del italijanske vojske razorožen ali nerazorožen umaknil v Italijo. Tako je storil general Robotti, pa tudi general Gambaro, ki so ga prej v Rimu zelo upoštevali, ni opravičil njihovega zaupanja. Pričakal je nemško vojsko na Reki in ji 14. septembra izročil svoje enote, kolikor jih je do takrat pač še ostalo v Sloveniji in Hrvatski.⁵¹ V Sloveniji sta se vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja in šef anglo-ameriške vojaške misije major Jones⁵² takoj začela pogajati s poveljnikom divizije Isonzo v Novem mestu. Po dvodnevni pogajanji so 10. septembra podpisali sporazum, v katerem je italijanska stran načelno podprla partizane v boju proti nemškemu okupatorju, izročila jim je večje količine vskladiščenega orožja in streliva ter hrane, obljubila, da bo razorožila belo in plavo gardo (četnike) ter izročila njuno orožje partizanom, in da bo osvobodila politične jetnike itd.⁵³ Ni pa hotela izročiti orožja, ki ga je imela pri sebi, in se je napotila proti Italiji. Vendar jo je v Kočevju in okolici razorožila narodnoosvobodilna vojska.⁵⁴ Ta je med Reko in Trstom v celoti razorožila tudi 1. hitro divizijo Eugenio di Savoia, ko se je umikala iz Hrvaške v Italijo, ter tudi dele nekaterih drugih enot.⁵⁵

Tudi na Primorskem in v Istri, ki ju je tiste dni zajela vseljidska vstaja, je narodnoosvobodilna vojska razorožila precej italijanskih enot. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja se je skupaj s tamkajšnjim šefom britanske vojaške misije majorjem Nevillom Darewskim sicer pogajalo s poveljnikom divizije Torino v Gorici generalom Brunom Malaguttijem, vendar brez uspeha.⁵⁶ Malaguttijeve enote so namreč tri dni zapirale nemški vojski pot v mesto. 12. septembra pa so klonile. Partizani so nato pred Gorico vzpostavili pravo fronto, ki je dobila ime »goriška fronta« in so jo nemški časniki »popularizirali« po vsej Nemčiji.⁵⁷ Znani so tudi pozivi vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja

⁴⁹ Oslobodilački rat, I, str. 552—559; Jovičević, n. d., str. 86—90; Lombardi, n. d., str. 361—373 in 377—381; Pajović, n. d., str. 395—396 in 402—403.

⁵⁰ Pajović, n. d., str. 570.

⁵¹ Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 167—168.

⁵² Jones, n. d., str. 102—104.

⁵³ Zgodovinski arhiv CK ZKS Ljubljana, nereg. grad., Dogovor med delegacijo glavnega štaba NOV Slovenije in part. odredov, angleške vrhovne komande majorjem Williamom Jonesom in komandantom divizije Isonzo v Novem mestu kot predstavnikom ital. oboroženih sil 10. 9. 1943. Glej tudi Ivan Maček-Matija: Spomini. Ljubljana 1981, str. 201 (dalje: Maček, Spomini).

⁵⁴ Zbornik NOR, VI/7, dok. 294; Maček: Spomini, str. 204—207; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 140—143.

⁵⁵ Zbornik NOR, VI/7, dok. 67; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 162.

⁵⁶ PRO, WO 202/276, Report on operation »Livingstone II«.

⁵⁷ Lutz Koch: Der Kampf um Görz. Völkischer Beobachter (Wiener Ausgabe) 1. 10. 1943, Tagespost (Graz) 1. 10. 1943. Slovenski dom 5. 10. 1943, Deutschland im Kampf, Berlin sept.—okt. 1943, str. 39—41.

italijanskim enotam za skupen nastop proti nemškemu okupatorju; priključili pa so se le posamezniki in nastalo je nekaj italijanskih partizanskih, garibaldinskih bataljonov. Dva generala (Cerutti iz Novega mesta in Luigi Masini iz Tolmina) sta nekaj tednov ostala pri partizanih, nekaj drugih pa je nato sodelovalo z nemško vojsko. Delovanje nekaterih italijanskih generalov, npr. Gambare na Reki in Licurga Zanninija v Vidmu, je nemški vojski celo omogočalo zajetje, razorožitev in internacijo italijanske vojske. Tudi večina drugih poveljnikov se razorožitvi ni upirala in zato na Slovenskem ni znan noben primer, da bi nemška vojska izvajala represalije proti njim ali vojakom, kot je to storila v nekaterih drugih jugoslovanskih pokrajinah (pri Splitu in Dubrovniku) ter v Grčiji (na Krfu). Pač pa je znanih mnogo primerov, da so se italijanske enote, zlasti fašistične, pridružile nemškemu okupatorju.⁵⁸

Mislím, da narodnoosvobodilna vojska na nobenem drugem območju takoj po italijanski kapitulaciji ni prizadela kolaboracionizma tako zelo kot prav v zahodnih jugoslovanskih pokrajinah. V Ljubljanski pokrajini je ob razoroževanju italijanske vojske in takoj po njem uničila vse belogardistične postojanke (MVAC) in četniške odrede, ki so v pričakovanju izkrcanja zahodnih sil hiteli na jug. Najvidnejša dogodka v tem usodnem porazu sta bila padec postojank v Grčaricah (10. 9.) in na gradu Turjak (19. 9.) ter sodni proces v Kočevju, ki je temu sledil.⁵⁹ Enaka usoda je sredi septembra doletela četniške oddelke, ki so se iz Srpskih Moravic in Gomirja prebijali k obali in nato konec septembra še njihove ostanke, ki so pribežali na otok Lošinj.⁶⁰

Nadaljnja posledica kapitulacije Italije je bila osvoboditev razsežnih območij na poprejšnjem italijanskem zasedbenem območju; osvobojena je bila vsa jadranska obala, razen nekaterih večjih mest, in tudi vsi otoki. Računajo, da so osvobojena ozemlja septembra 1943 obsegala okrog 130 000 km² z več kot 5 milijoni prebivalcev. Predvsem na teh območjih se je narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije okrepila z okrog 80 000 mobiliziranci in prostovoljci; skupaj z oboroženimi aktivisti je bilo okrog 320 000 partizanov; konec leta 1943 je imela že 9 korpusov s 27 divizijami oziroma z 99 brigadami in 99 odredi.⁶¹ Razvoj ljudske oblasti in graditev nove jugoslovanske državnosti sta dobila nov zagon: razširila se je mreža narodnoosvobodilnih odborov in odborov Osvobodilne fronte in v posameznih pokrajinah so ustanovili pokrajinske protifašistične svete kot vrhovne predstavniške organe posameznih jugoslovanskih narodov. V tem pogledu se je to obdobje sklenilo z drugim zasedanjem AVNOJ v Jajcu, na katerem so bili sprejeti zgodovinski sklepi, ki so postavili temelje nove Jugoslavije.⁶²

Spričo takšnega razmaha narodnoosvobodilnega gibanja je bil nemški okupator v Jugoslaviji nekaj časa v resni krizi. Med njegovimi vojaškimi ukrepi,

⁵⁸ Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 134—171.

⁵⁹ Saje, n. d., str. 558—602; Tomasevich, n. d., str. 204—205; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 178—201.

⁶⁰ Oslobodilački rat, I, str. 540—541 in 547.

⁶¹ Strugar, n. d., str. 171—174.

⁶² Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 687—692; Oslobodilački rat, I, str. 631—638; Branko Petranović: Istorija Jugoslavije 1918—1978. Beograd 1980, str. 324—333 (dalje: Petranović, n. d.).

da bi jo prebrodil, je bilo najprej prizadevanje, da bi z oboroženimi silami zasedel večja mesta na obali (Trst, Pulj, Reko, Zadar, Split, Dubrovnik itd.), kjer je pričakoval izkrcanje zahodnih sil, in v njenem zaledju (Ljubljano, Karlovac, Knin, Nikšić itd.). Kmalu pa je začel z večjimi ali manjšimi operacijami »čistiti«⁶³ posamezna območja, zlasti tista ob obali in ob prometnih poteh, najprej na Primorskem in v Istri ter nato tudi drugod.

Med političnimi ukrepi nemškega okupatorja je najpomembnejša uvedba okupacijskih sistemov na dotedanjem italijanskem zasedbenem območju. Že 10. septembra je Hitler iz šestih provinc Julijske krajine in južne Slovenije ustanovil t. i. operacijsko cono Jadransko primorje (Operationszone Adriatisches Küstenland) z vrhovnim komisarjem dr. Rainerjem v Trstu. V njej je pustil italijansko oziroma uvedel slovensko pokrajinsko in nižjo upravo; iz obzirnosti do Mussolinija ni mogel upoštevati aneksionističnih teženj nacističnih funkcionarjev iz sosednjih avstrijskih dežel, odklanjal pa je tudi vse predloge slovenskih kolaboracionistov za združitev vseh slovenskih pokrajin v eno upravno enoto pod nemškim protektoratom.⁶³ Približno v istem času je Hitler prepustil upravo Dalmacije Paveličevim ustašem, iz obzirnosti do Mussolinija pa ni upošteval njihovih zahtev po vključitvi Reke in Istre ter kvarnerskih otokov v t. i. NDH, in tudi v Zadru nemške vojaške oblasti niso dovolile ustaške civilne uprave.⁶⁴

Politično preureditev jugovzhodnih jugoslovanskih pokrajin je Hitler zaupal posebnemu pooblaščenцу nemškega zunanjega ministrstva dr. Hermannu Neubacherju⁶⁵ z nalogo, da združi vse sile za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju in zagotovi izkoriščanje vseh gmotnih zmogljivosti teh pokrajin za potrebe nemškega rajha. V Črni gori je vojaško in civilno upravo konec septembra prevzel poveljnik 1040. vojne komandanture general Wilhelm Keiper. V kolaboracionistično Narodno upravo na Cetinju so novembra 1943 prišli predstavniki raznih kontrarevolucionarnih strank. Nemški okupator pa je zavrnil predlog o obnovi samostojne črnogorske države.⁶⁶ Kosovo, Metohija in zahodni del Makedonije so še naprej ostali priključeni k t. i. Veliki Albaniji, kjer je imel oblast nemški opolnomočeni general Theodor Geib. Kosovo in Metohija sta še ostala razkosana na tri dele, in sicer en del v Albaniji, drugi v Srbiji in tretji pod bolgarskim okupatorjem.⁶⁷

⁶³ Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 352—374; Deakin: Die brutale Freundschaft, str. 607, 636, 695 in 161; Karl Stuhlpfarrer: Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943—1945. Wien 1969.

⁶⁴ Fikreta Butić-Jelić: Ustaše i Nezavisna država Hrvatska. Zagreb 1977, str. 268—274; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 364—366.

⁶⁵ Hermann Neubacher: Sonderauftrag Südost 1940—1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten. Göttingen—Berlin—Frankfurt 1956, str. 149—164.

⁶⁶ Pajović, n. d., str. 415—430.

⁶⁷ Ali Hadri: Okupacioni sistemi na Kosovu i Metohiji 1941—1944. Jugoslovanski istorijski časopis, 1965, št. 2, str. 57—58; Kosovska Mitrovica i okolina. Kosovska Mitrovica 1979, str. 372—376; Petranović, n. d., str. 320.

Résumé

LA CAPITULATION DE L'ARMÉE ITALIENNE EN YUGOSLAVIE

Pour la troisième table ronde des historiens britanniques et yougoslaves spécialistes de la deuxième guerre mondiale (Londres, décembre 1982), l'auteur écrit un rapport sur la capitulation de l'armée italienne en Yougoslavie en 1943, basé sur la littérature secondaire et sur quelques nouvelles sources. Il y traite spécialement trois problèmes.

Il constate d'abord que trois acteurs particuliers commencèrent à préparer la sortie de l'Italie de l'Axe Rome—Berlin et quelles en étaient les dispositions. Il est plus facile à établir quels étaient les préparatifs de l'armée allemande (les plans »Konstantin«, »Alarich« et »Achse«), spécialement sa réorganisation, ses renforcements et ses dispositions sur les territoires d'où elle pouvait intervenir plus facilement sur le territoire d'occupation italienne. C'est pour des raisons compréhensibles, c'est-à-dire à cause de la conspiration nécessaire qu'on ait obtenu moins de données sur les mesures entreprises par l'armée italienne dans les provinces yougoslaves. Il est intéressant que tous les acteurs, c'est-à-dire les commandements des armées italienne et allemande, les četniki ainsi que les partisans s'attendaient au débarquement de l'armée anglo-américaine sur la côte d'Adriatique ce qui résultait complètement irréal.

Ensuite, l'auteur cite ce qui arrivait à l'armée italienne dans les régions yougoslaves après la proclamation de l'armistice le 8 septembre 1943, spécialement qui fut à la désarmer. Il cherche à démontrer à base de quelques données recueillies, le rôle de certains officiers britanniques (Frederick William Deakin à Split, William Jones à Novo mesto, Neville Darewski à Gorizia, William Bailey à Berane). Il est connu que l'armée des partisans aient désarmé complètement ou en partie 11 divisions tandis que deux divisions l'aient rejointe en Monténégro dans sa lutte contre l'occupant allemand.

Dans la troisième partie, l'auteur démontre les conséquences politiques et militaires de la disparition de l'un des occupants les plus importants de la scène yougoslave. A part l'accroissement important de l'armée des partisans (son nombre monte à 80.000 hommes), il cite la formation d'un vaste terrain libéré (plus de 130.000 km² avec 5 Millions d'habitants), le soulèvement de la population entière dans quelques régions (en Istrie et dans la Littoral slovène), la destruction de quelques formations armées des collaborationnistes (les gardesblancs et des četniki en Slovenie, des četniki à Lika) etc. Pour terminer, il passe en revue les mesures prises par l'occupant allemand afin d'occuper celles parmi les régions yougoslaves d'où l'occupant italien étaient disparu (la formation de la zone opérationnelle »Le littoral adriatique« etc.).

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

Janko Prunk

VESTNIK SLOVENSKA POLITIKA

Edini do sedaj znani izvod ciklostiranega vestnika »Slovenska politika« se nahaja v Arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, v fondu Osebna zapuščina krščanskih socialistov. Številko časopisa mi je prinesel Miro Jeršič poleti 1976, ko sem pisal disertacijo o slovenskih krščanskih socialistih. Do tega časa je ta izvod hranil krščanski socialist ing. Umek iz Dermotove 13 v Ljubljani.

Z Jeršičem si nisva bila takoj na jasnem o pomenu tega ciklostiranega časnika. Šele po nekaj dneh po opravljeni tekstni analizi in z vzporedbami omemb v drugih virih nama je postalo jasno, da gre za prvo številko časopisa, vestnik nameravane stranke, ki so jo v jeseni 1939, v času krize ljudskofrontnega povezovanja, nameravali ustanoviti slovenski krščanski socialisti in njihovi bližnji politični zavezniki.

Alenka Nedog, ki je v letu 1975 pisala svojo študijo o ljudskofrontnem gibanju na Slovenskem, je v svojem rokopisu še ugotavljala, da se vestnik Slovenska politika ni ohranil.¹

Prvi sem ga upošteval v svoji knjigi Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977 in ga obsežneje citiral na str. 189 in 190.

Vestnik Slovenska politika prinaša 4 članke, vse štiri nepodpisane. S pomočjo spomina Mira Jeršiča in iz analize stila pisanja bi jih mogli pripisati:

1. *uvodnik*: »Kaj hočemo« skupini, ki je snovala stranko in časopis, torej Alešu Stanovniku in Edvardu Kocbeku. Nekatere formulacije prav jasno razkrivajo Kocbekov stil. Nekaj misli iz tega članka je skoraj ponovljenih pol leta pozneje v znamenitem Kocbekovem članku »Politika in Slovenci«, objavljenem v Dejanju 1940.

2. drugi članek: »Za slovensko politično organizacijo« bi mogli pripisati Alešu Stanovniku.

3. tretji članek: »Zasluge za našo nevtralnost« je verjetno Kocbekov.

4. četrti članek: »Notranja politika« je zopet kolektiven ali pa ga je napisal dr. Marijan Brečelj.

Vestnik »Slovenska politika« je nastal v jeseni 1939. leta, po izbruhu druge svetovne vojne, ko je bilo mednarodno revolucionarno delavsko gibanje pod vplivom pakta Hitler-Stalin, kar je povzročilo krizo v ljudskofrontnem pove-

¹ Nedogova svojega rokopisa ni predelovala, ker jo je prehitela smrt in tako je njeno neizpremenjeno izjavo najti v njeni knjigi Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji 1935—1941, Ljubljana 1978, str. 196, op. 72.

zovanju v Evropi. Kriza se je na svoj način odražala tudi v ljudskofrontnem povezovanju v Sloveniji. Povezovanje levih demokratičnih skupin, ki so ga začeli komunisti 3. septembra 1939 z Zvezo delovnega ljudstva Slovenije na sestanku v Celju, se je ustavilo. Komunistično vodstvo ZDLS je svoje poglede, kakršne je imelo na celjskem pripravljalnem sestanku, deloma spremenilo in v tiskanem letaku »Kaj hočemo?« Zvezo delovnega ljudstva Slovenije imenovalo stranka.²

Na takšen koncept leve demokratične skupine niso pristale in začele so snovati lastne politične stranke. To so storili najprej zastopniki Slovenske kmečke stranke in Mladokmetijci, ki so se 12. novembra 1939 zbrali (237 delegatov) v Zagrebu in ustanovili Slovensko kmečko-delavsko stranko. Nova stranka, za katero pa se je nato pokazalo, da nima opore v množicah, je sprejela svoj program in pravila. Postavila se je konkurenčno do ZDLS. Izrekla se je za sodelovanje z drugimi demokratičnimi skupinami v Sloveniji, vendar s pridržkom, da mora vsaka skupina ohraniti svojo avtonomnost.³

Ustanovitev oziroma obnovitev svoje stranke so pripravljali tudi socialisti, zato so ignorirali ZDLS, razen levega socialista Franceta Svetka iz Celja.⁴

Tudi krščanski socialisti so skupaj s svojimi bližnjimi političnimi zavezniki s tako imenovanim avtonomističnim krilom, oziroma s staro SLS poskušali novembra 1939 ustanoviti stranko.⁵ Izdali so prvo številko ciklostiranega časnika oziroma vestnika Slovenska politika.

Iz analize člankov v tem časniku — vestniku je razvidno, da gre za zamisel nove široke demokratične slovenske politične stranke, v katero naj bi vstopili ljudje vseh socialnih slojev, ne glede na versko in svetovnonazorsko prepričanje, ki imajo voljo, da se »hočejo politično organizirati in vzgajati slovenski narod na podlagi slovenskega narodnega načela ter demokratične in socialne ideje«.

V vestniku je kritično analizirana dotedanja slovenska politika s sledečimi besedami: »Vse dosedanje politične stranke Slovencev so se več ali manj udajale objestnosti ali bojazni pred tujimi, Slovencem nasprotnimi duhovnimi in političnimi silami. Danes smo toliko zreli in močni, da ne smemo več delati razlike med klerikalizmom, liberalizmom in socialno demokracijo. Mi brez izjeme obsojamo dosedanjo politiko Slovencev in njihove stranke. Kljub nazorskemu nasprotju, ki jih besno prepaja, moramo videti v vseh treh naštetih političnih strankah eno samo žalostno slovensko politično preteklost, ki ni znala slovenskega človeka niti vzgojiti za svobodo, niti mu je notranje politično ustvariti.« Zanimivo in pomembno je, da se v tej analizi in obračunu nikjer ne napadata ne komunistična stranka, ne komunizem.

² Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji, str. 149—150 in 157—159.

³ Ravno tam, str. 168—169.

⁴ Delavska politika, 18. november 1939. Politično delo in delovanje. Glej tudi A. Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 170—172 in Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977), str. 189.

⁵ V svojih knjigah sva Alenka Nedog in jaz zapisala, da so to stranko snovali krščanski socialisti. Iz novo najdenega vira pa je razvidno, da je s krščanskimi socialisti sodelovala tudi stara SLS (Dnevniški zapiski dr. Antona Breclja, z dne 16. novembra in 22. novembra 1939). Šmajdova zapuščina, Arhiv Rep. sekretariata za notranje zadeve SRS.

Program nove stranke je dokaj jasno opredeljen: »Če govorimo natančneje, hočemo uresničiti trojni cilj: Prvenstveno hočemo doseči celotnost slovenskega narodnega ozemlja, da bomo vsi Slovenci združeni v eni politični in gospodarski enoti, potem hočemo doseči politično samostojnost slovenskega naroda v sožitju z vsemi Slovenci; kot tretji cilj pa hočemo ustvariti tak socialni in gospodarski red na Slovenskem, da bo slovenski človek z njim čimbolj zavarovan.« V programu je nato izrecno poudarjena vsenarodna komponenta, demokratična širina in idejni ter politični pluralizem: »V taki zamisli bodočega političnega dela med Slovenci poudarjamo posebno to dejstvo, da hočemo v nasprotju z dosedanjimi strankarji delati za celotno slovensko blaginjo. Zato se neočemo istiti samo s kakim delom slovenstva in njegovimi interesi. Zato neočemo ustvariti kake nove verske ali svetovnonazorske politične stranke in Slovence še bolj deliti. Zato neočemo ideoloških bojev in ustvarjanja razlik. Pač pa hočemo doseči čim večje soglasje v gospodarskih, socialnih in političnih zadevah in vzbuditi želje po resnični slovenski skupnosti. V tem smislu bomo težili po koordinaciji naših političnih sil z vsemi tistimi političnimi silami, ki hočejo z nami vred premagati sedanjo politično nemoralo in likvidirati sedanji politični red z vsemi njegovimi strankami, potem pa duhovno in stvarno utrjevati in osamosvajati slovenskega človeka.«

Zanimiva je komparacija tega programa s programom Zveze delovnega ljudstva Slovenije, ki je bil objavljen v že imenovanem tiskanem letaku, »Kaj hočemo?« Misli so popolnoma identične, le da so v biltnu Slovenska politika bolj zgoščene, v letaku »Kaj hočemo?« pa bolj eksplicitno, taksativno našete. V biltnu Slovenska politika ni poudarjanja političnega ekskluzivizma, kot v letaku SZDL, pač pa sodelovanje z vsemi političnimi silami, ki bi hotele sodelovati pri skupnem političnem programu.

V enem samem odstavku je tudi povedano na kakšnih ideoloških temeljih je postavljena nova stranka: »Obenem s tem naziranjem pa bomo vedno branili svojo lastno in neodvisno politično organizacijo. Zakon političnega življenja pravi, da uspehe dosega le tista formacija, ki ima v sebi zanesljivo duhovno neustrašenost. Svoje politično delo postavljamo na vrednoto neokrnjene človekove osebe, na zaklad prave krščanske kulture in za podobo slovenskega genija.«

Snovana stranka potem zaradi pritiska režima ni bila ustanovljena. Že samo dejstvo, da so jo krščanski socialisti snovali in izid vestnika »Slovenska politika« pa sta povzročila dokaj glasen in odklonilen odmev v dveh slovenskih političnih taborih — v komunističnem in klerikalnem —, v katerih interakciji se je odvijalo, dolgoročno gledano, bistvo slovenskega političnega življenja pred drugo svetovno vojno.

Komunisti so v svoji brošuri »V obrambo demokratičnih svoboščin«, konec leta 1939 ostro odklonili separatne akcije SKS in socialistov za ustanovitev lastnih strank in napovedali razbijačem boj. V tej brošuri so krščaske socialiste še izvzeli iz svoje kritike z naslednjo ugotovitvijo: »Teh svoboščin ne potrebuje le ZDLS, ampak tudi ostale politične skupine, ki so nasprotno politiki JRZ in JNS, to so krščanski socialisti, socialisti in skupina dr. Lončarja... Medtem, ko so se nekateri predstavniki krščanskih socialistov v nekaterih oblikah še pridružili protestnemu gibanju zoper nasilje, pa ni nobenega znamenja nezadovoljstva glede tega pri socialistih in pri SKDS (to je Lončarjeva

stranka — op. J. P.).⁶ V naslednjih mesecih pa so bili krščanski socialisti kljub temu, da kot edina levičarska politična skupina na Slovenskem niso kritizirali komunistične politike, ravno tako na udaru komunistične kritike in obsodb.⁷

Po izidu vestnika Slovenska politika so klerikalci napadli krščanske socialiste in očitali JSZ, da je organizacijo krščanskega delavstva izrabila v politične namene in jim grozili z uničenjem.⁸

SLOVENSKA POLITIKA

Leto I.

23. 11. 1939

Štev. 1.

K A J H O Č E M O ?

S tem političnim vestnikom stopa pred Vas preiščljen in prečiščjen glasnik nove slovenske politike.

Doba zgolj idejnega delovanja se bliža koncu, napočil je nov čas, čas političnega odločanja, ki naj postavi krono dosedanjim miselnim in zgolj osebnim naporom. Tisti slovenski delavec, kmet, obrtnik in izobraženec, ki so se v svojem slovenskem in krščanskem miselnem območju dokopali do važnih konkretnih spoznav, so danes poklicani, da strnejo v stvarno celoto te spoznave in se povežejo osebno v javno zvezo, s pomočjo katere bodo izbojevali svoje življenjske cilje. *Ta zveza naj bo naša nova Slovenska politična organizacija.*

Svoje politično delo začenjamo v usodnih trenutkih, ki pomenijo začetek svetovnega obračuna. Priče smo prvemu spopadu svetovnih imperializmov, pred katerim so nam domači politični vzgojitelji vedno zakrivali oči. Bali so se namreč, da zdravo slovensko ljudstvo spozna sledove svetovne reakcije tudi na Slovenskem. Zato pomeni začetek svetovnega obračuna tudi začetek slovenskega obračuna.

Vse dosedanje politične stranke Slovencev so se več ali manj udajale objestnosti ali bojzani pred tujimi, Slovencem nasprotnimi duhovnimi in političnimi silami. Danes smo toliko zreli in močni, da ne smemo več delati razlike med klerikalizmom, liberalizmom in socialno demokracijo. Mi brez izjeme obsojamo dosedanjo politiko Slovencev in njihove stranke. Kljub nazorskemu nasprotju, ki jih besno prepaja, moremo videti v vseh treh naštetih političnih strankah eno samo žalostno slovensko politično preteklost, ki ni znala slovenskega človeka niti vzgojiti za svobodo niti mu je notranje politično ustvariti.

Najbolj se to vidi iz dejstva tako imenovane slovenske politične neuspešnosti. Politika Slovencev je med nemškim, laškim in hrvaškim ozemljem ostala edina nerazgibana in neizrazita, Slovenci se nismo dvignili iz strankarskega življenja in agitatorskega prepiranja na višjo jasnejšo in smotrnejšo ravnino, kjer bi postavili za vse Slovence resnično obvezen narodni program in izvajali velikopotezno narodno politiko. In zato, ker nismo v nobeni dosedanji stranki storili potrebnih korakov v smislu slovenskega narodnega gibanja in nismo mogli doseči poštenih in trajnih narodno političnih in gospodarsko političnih

⁶ V obrambo demokratičnih svoboščin, str. 9.

⁷ J. Prunk, Pot krščanskih socialistov, str. 185—204, in A. Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 199—228.

⁸ Slovenec, 13. december 1939.

uspehov, so se slovenske množice začele zadovoljevati s sedanjimi voditelji in njihovimi stalnimi obljubami. Slovenski politični neuspešnosti je sledilo politično razočaranje, temu pa politično nezanimanje sploh. Zato je današnja politična volja Slovencev ponarejena, zato jih z lahkoto vladajo ljudje denarja, neznačajni nosilci družabne moči in izrabljači duhovnih sil.

Mi ki Vam ta vestnik pošiljamo smo se združili med seboj v politično tovarištvo, ki naj postavi temelj novemu slovenskemu političnemu gibanju. Začenjamo graditi iznova in od spodaj. Sprožiti hočemo val političnega hotenja, ki naj prenovi slovenskega človeka, obenem pa doseže konkretne vseslovenske politične cilje.

Obračamo se na Vas s svojo določeno voljo:

Mi hočemo politično organizirati in vzgajati slovensko delovno ljudstvo na podlagi slovenskega narodnega načela, demokratične in socialne ideje.

Če govorimo natančneje, hočemo uresničiti trojni cilj: Prvenstveno hočemo doseči celotnost slovenskega narodnega ozemlja, da bomo vsi Slovenci združeni v eni politični in gospodarski enoti, potem hočemo doseči politično samostojnost slovenskega naroda v sožitju z vsemi Slovenci; kot tretji cilj pa hočemo ustvariti tak socialni in gospodarski red na Slovenskem, da bo slovenski človek z njim čimbolj zavarovan.

V taki zamisli bodočega političnega dela med Slovenci poudarjamo posebno to dejstvo, da hočemo v nasprotju z dosedanjimi strankarji delati za celotno slovensko blaginjo. Zato se nočemo istiti samo s kakim delom slovenstva in njegovimi interesi. Zato nočemo ustvariti kake nove verske ali svetovno nazorske politične stranke in Slovence še bolj deliti. Zato nočemo ideoloških bojev in ustvarjanja razlik. Pač pa hočemo doseči čim večje soglasje v gospodarskih, socialnih in političnih zadevah in vzbuditi želje po resnični slovenski skupnosti. V tem smislu bomo težili po koordinaciji naših političnih sil z vsemi tistimi političnimi silami, ki hočejo z nami vred premagati sedanjo politično nemoralo in likvidirati sedanji politični red z vsemi njegovimi strankami, potem pa duhovno in stvarno utrjevati in osamosvojiti slovenskega človeka.

Obenem s tem naziranjem pa bomo vedno branili svojo lastno in neodvisno politično organizacijo. Zakon političnega življenja pravi, da uspehe dosega le tista formacija, ki ima v sebi zanesljivo duhovno neustrašenost. Svoje politično delo postavljamo na vrednoto neokrnjene človekove osebe, na zaklad prave krščanske kulture in za podobo slovenskega genija.

ZA SLOVENSKO POLITIČNO ORGANIZACIJO

Nujna je potreba smotrnega političnega dela med Slovenci za dosego ciljev slovenske politiki. Smatrali smo, da je naša dolžnost, da sprožimo in spravimo v tek od vseh željno in tolikokrat poudarjeno potrebo po organizirani delavnosti slovensko orientalnih političnih ljudi. Ne da bi hoteli prilaščati si kakršnokoli prednost inicijative, smo sklenili nastopiti izključno za to, da se stvar požene v tek, da se sploh prične in da se s tem da konkretna osnova slovenski politični organizaciji.

Avtonomistična ideja je bila tista gonilna sila, ki je odločala vse naše delovanje v zadnjih letih. Avtonomistična misel je v resnici pri Slovencih živa

in zmagovita vse od leta 1921 dalje. Prav tako resnično pa je, da je bila ta misel v praktični politiki že od leta 1921 dalje ob vsaki ugodni priliki izdana, kompromitirana, onečaščena in izigrana.

Mi smatramo, da je glavni problem v tem, kako se dejansko v praksi slovenska politika izvaja. Prepričani smo, da je zavest in dobra volja pri veliki večini Slovencev zrela in prava. Prepričani pa smo tudi, da niti slovenska zavest, niti slovenska politična volja ne moreta ob nobenem odločilnem trenutku realizirati slovenskega političnega programa zato, ker je v vrhovih slovenske politike v obeh tradicionalnih političnih taborih politična morala tako odpovedala, da se je sprevrgla v politično nemoralo.

Med svetovno vojno se je zdramil politični čut pri Slovencih. Ob prevratu in v prvih letih po prevratu so se pojavili pri Slovencih politiki, ki so hoteli zavreči tradicionalno slovensko razdvojenost v klerikalni in liberalni tabor in postaviti osnove novemu političnemu življenju Slovencev.

Ob prvi javni manifestaciji t. j. ob volitvah leta 1920 je nova slovenska politika dobila nad $\frac{1}{3}$ glasov. Nosilci te nove politike so zapravili zaupanje že takoj naslednje leto ob sprejemu vidovdanske ustave. Od leta 1921 dalje je bila nositeljica avtonomnega stremljenja Slovencev SLS. Prvi vidni preokret razočaranih slovenskih volivcev se je manifestiral v letu 1923, ko je zaradi avtonomističnega političnega programa in zaradi socialne orientacije tedanje SLS 60 % slovenskih volilcev pri tajnih volitvah oddalo svoje zaupanje temu političnemu in socialnemu programu, ki je bil prav v tistem času v praktični politiki izvajan v znamenju sodelovanja sorodnih političnih skupin v tako imenovani zvezi delovnega ljudstva.

Kolebanje vodstva večinske slovenske politične stranke je kmalu nato pričelo. Leta 1924 še vidimo v sodelovanju Radića, Davidovića in Korošca resen poskus spremembe političnega sistema. Ker je takrat šef države odklonil vsako spremembo, se je ta politična koalicija razšla, politične stranke v Jugoslaviji so se pregrupirale, velesrbski centralistični politični sistem je triumfiral.

Po nekaj letih vidimo nov poskus političnega sodelovanja med Radičevci in prečanskimi Srbi za spremembo pol. sistema. Ko je bila borba na višku, je padel v parlamentu Radić. V tistem usodnem trenutku je šef večinske politične stranke odločil, da pomaga vzdržati ogroženi centralizem. Dal se je na razpolago državnemu šefu, ki ga je uporabil v najkritičnejši dobi v drugi polovici 1928. leta za vzdrževanje sistema in ga nato po dovrstitvi te naloge s 6. januarским režimom nekoliko degradiral.

V tej dobi je nastala zmeda. Pojavilo se je nasprotje med politično zavestjo, med političnim prepričanjem in med praktičnim izvajanjem politike. Posledica tega občutnega nasprotja je bil umik šefa večinske slovenske stranke in javnega podpiranja diktature v vladi.

Leti 1932 in 33 pomenita regeneracijo in poživljanje ter obnovo slovenske politične aktivnosti, obnovljenje sodelovanja vseh slovensko usmerjenih ljudi v politični akciji.

Koncem leta 1934, ko je bil politični trenutek v Jugoslaviji zopet najbolj kritičen in bi lahko bil odločilen za spremembo političnega stanja, se je izvršilo drugo, tiho in prikrito izdajstvo slovenske politike. Zopet se je ogroženi velesrbski centralizem lahko naslonil na podporo rehabilitiranih predstavnikov

večinske slovenske stranke. Ta podpora je bila silno sramežljiva, pa vendar izdatna. Kazala se je na zunaj v politični abstinenici, ki je v maju 1935 izdatno pomagala Jeftić-Stojadinovičevemu režimu. Po tako uspeli preizkušnji novega izdajstva se je v poletju 1935 z ustanovitvijo JRZ dotlej nevidno podpiranje velesrbstva spremenilo v vidno.

Odločilni slovenski politični organizaciji: klerikalna, predstavljena po JRZ in liberalna, predstavljena po JNS sta se znašli naenkrat v isti politični liniji. Žal je bila in je ta politična linija le protislovenska. Tako je uspelo spretnim političnim telovadcem zavesti slovenske mase v službo sistema, ki že 20 let sistematično ugonablja gospodarski, politični in kulturni razvoj slovenskega naroda.

Oficijelna politika je tako zašla v nasprotje s koristmi in potrebami slovenskega naroda tako glede vodstva zunanje politike kakor tudi glede notranje državne ureditve. Slovenskim političnim akrobatom se je posrečilo dognati politično stanje do tega absurda, da oficijelna politika sodeluje z državami, ki slovenskemu narodu preže po življenju in da se v vodstvu politike vzdržujejo na oblasti ljudje, ki nimajo zaupanja.

To lo slovenske politike nas je privedlo do preloma, in sicer do popolnega preloma z doslej odločilnimi političnimi strankami v Sloveniji.

Ker hočemo biti v svoji zavesti in svoji volji dosledni, smo se odločili, da sprožimo najbolj potrebno in najbolj aktualno ter po našem prepričanju življenjsko nujno stvar pri Slovencih t. j. novo politično formacijo slovenskih avtonomistov.

ZASLUGE ZA NAŠO NEVTRALNOST

Veliki deli sveta so v vojnem ognju. Nekatere države in njih narodi so že postali žrtev novega uničevanja. Drugod stoje milijoni pod orožjem na frontah in umirajo v krvavih bojih na suhem, na morju in v zraku. Ponekod se vrše nekrvavi diplomatski boji, ki ravnotako spravljajo v negotovost vse javno življenje ter uničujejo mirno gospodarsko življenje narodov.

Naša nevtralnost

Mi stojimo v vrstah držav, ki so mogle ostati za enkrat še nevtralne. Mnogo politikov je našo nevtralnost že hotelo uporabiti kot znamenje svojih političnih uspehov. Ponovno so nam že prikazali našo nevtralnost kot posledico njihove modre politike, kot uspeh velike politične modrosti. Toda v čem je obstajala ta velika politična modrost? V tem, da smo povsod ostali brez pravega prijatelja in zaveznika ter morali začeti sklepati prijateljstvo s svojimi sosedi, ker nam ni drugega preostajalo. Postali smo do nadaljnega politični prijatelji dveh velikih sosedov od katerih ima vsak velik in dober kos naše zemlje. Zraven tega smo ta svoja prijateljstva, vsaj do slej, še drago plačevali, ne da bi pri tem imeli kake posebne koristi. Pri vsem prijateljstvu niso naši vladajoči politiki mogli pokazati nobenega uspeha, da bi zaščitili naše manjšine v tujih državah. To bi bila najmanjša cena, ki bi jo bili morali ti »ugledni politiki«

priporiti kot svoj uspeh pri sklepanju novih političnih prijateljstev. Toda niti teh uspehov ni bilo, zato je tudi govorjenje o zaslugah modre politike tembolj prazno.

Naši »uspehi«

Mnogo je temnih strani naše zunanje politike v zadnjih petih letih. Naše gospodarstvo je padlo v popolno odvisnost od naših sosedov. Njim moramo prodajati vse, kar nam preostaja za prodajo: les, živino, živila, železo, baker, vse industrijske rude kolikor jih imamo. Za prodano blago ne dobimo denarja, zato moramo vzeti pač to, kar tem državam preostaja za izvoz: stroje, tekstilno blago, južno sadje, kolesa, motorje, pa tudi igrače in kosmetične potrebščine, po katerih sicer nimamo potrebe. Tako je država gospodarsko odvisna od gotovih držav in ne more svobodno razvijati svoje zunanje trgovine. Našo gospodarsko odvisnost te države še povečujejo s tem, da nam stalno ostajajo dolžne visoke milijonske vsote ter nas s tem silijo, da sami kupujemo v teh državah več kot bi sami imeli za potrebno.

Skozi nacistična očala

Toda »uspehi« naše mednarodne politike niso samo v gospodarski odvisnosti. Hujša je odvisnost v tem, da ne smemo storiti ničesar, kar bi izražalo željo po pravi neodvisnosti. Naše javno mnenje je odvisno od dobre volje naših sosedov. Naš tisk ni svoboden. Mi smemo pisariti to, kar nam naši sosedje dovolijo. *Slovenska javnost mora gledati na mednarodne dogodke tako kot nam sosedje dovolijo.* Resničen pogled v svetovne dogodke nam je omejen. Naša javnost presoja dogodke po svetu skozi tuja očala, ki kažejo dogodke v svojih barvah. Odvisnost našega javnega mnenja od političnih nazorov naših mednarodnih »prijateljev« je gotovo še hujša od naše gospodarske odvisnosti. Hujša zaradi tega, ker bo tiste čase, ko bo sedanja politika doživela polom, težko naenkrat dokazati, da je to, kar proglašajo za belo, v resnici črno. Težko bo prijatelje čez noč pokazati kot nevarne sovražnike. Težke bodo posledice odvisnosti našega javnega mnenja od tujih sil, ker javnost ne bo dovolj pripravljena na preobrat v mednarodnih odnošajih, ki bi nas mogel vreči iz naše miroljubnosti in nepripravljenosti v težke dni, ki bodo zahtevali pripravljenost, žrtev in odločnosti. Takrat se bo ljudstvo spraševalo zakaj?

Odgovorni politiki se seveda svojih »uspehov« ne zavedajo z isto prepričanostjo kot o njih govore. Tiha skrb, kaj bo lepega dne, vedno preveva njih samozavestno zveneče besede. Iz te skrbi je zrastle glavna in edina politična modrost, ki jo ta zadnja leta proglašajo: slepo zaupanje voditeljem! — Prazna menica glaseča se edino na »brezpogojno zaupanje« je glavno politično geslo današnjih dni. Ta naj pokrije vse »uspehe«.

Zavezniki proti demokracijam

Resnica je, da je zunanja politika malih držav vedno v veliki odvisnosti od velikih sil. Zato bi pač kdo rekel, da vodimo pač tako politiko, kot nam je bila vsiljena. Da smo se tako zelo oddaljili od Francije in Anglije naj bi bila le

posledica tega, da so te države same opustile svoja prijateljstva na Balkanu. To bi bilo do neke meje res, če ne bi bili mi sami vsa dolga leta podpirali ravno take zunanje politike, ki je vodila do razbitja vseh takozvanih demokratskih sil in do krepitve fašističnih držav. Tej konservativni politiki, ki je preprečevala skupen nastop vseh miroljubnih držav proti napadalcem, je naša politika krepko pomagala. Skupno s časopisjem fašističnih držav je naše vladno časopisje zmešalo vsa prizadevanja za kolektivno varnost. Skupaj s konservativnimi politiki Francije in Anglije so naši državni politiki živeli v veselem upanju, da bodo z združenimi močmi bojevitost narodnega socializma in fašizma odvrnili od sebe s tem, da ga bodo obrnili na Rusijo. Z navdušenjem so podpirali nastop fašizmov v Španiji in nasedali nemškimi in italijanskim propagatorjem, da gre tu za sveto stvar proti komunizmu. Pri razbitju male antante je naša zunanja politika sodelovala ne le pod silo večjih držav, temveč tudi z notranjim prepričanjem, da je prav, da naj drugi plačujejo žrtve, ne vedoč, da so nasledli spretno zasnovani diplomatski igri, ki naj nasprotnike fašizma položi vsakega posebej na žrtvenik svojih osvajalnih namenov. Ni radi tega upravičen ugovor, da je naša zunanja politika napeljana v tako težek položaj brez naše velike krivde in krepkega sodelovanja.

Med dvema stoloma

Težak položaj v katerem se danes nahajamo kljub toliko proslavljeni nevtralnosti, je posledica naše napačne politike, ki je videla svojo rešitev v diktaturi doma in v objemanju z diktaturami po svetu. Koliko črnila se je zadnja leta, vse prav do zadnjega, prelilo v slavo in občudovanje evropskih diktatorskih režimov. Delavno ljudstvo tega ne bo pozabilo, kadar bo prišel obračun nad uspehi in neuspehi take zunanje politike. Bodoči razvoj dogodkov bo mogoče prehitro pokazal, kako slabe sadove je rodila ta politika za našo varnost in našo veljavo v svetu.

Naša nevtralnost ni izraz krepke odločnosti ohraniti svojo neodvisnost na vse strani, ko je to npr. švicarska nevtralnost. Naša nevtralnost je posledica neodločnega ljubimkanja na dve strani. Posledica političnega mešetarjenja na levo in na desno, ki ima za svoj uspeh, da nimamo pravih prijateljev ne na desni, ne na levi. Na znotraj in na zunaj slabo pripravljeni žive naši politiki v strahu med dvema kletkama z medvedi in tigri in ne vedo, katera vrata se bodo prej odprla, da dobe plačilo za svojo »uvidevno« politiko.

Vseeno želimo, da bi imeli še čas, da se naša zunanja politika obrne na pot, ki jo želi delavno ljudstvo vseh treh narodov. Zato pa je še potrebno, da se sliši glas ljudstva, ki mora dobiti priliko, da izpove svoje mnenje po tolikih letih svobode in molka!

NOTRANJA POLITIKA

Volitve 11. 12. 1938 so se vršile in izvršile v znamenju borbe 2 taborov. Dr. Maček je bil predstavnik in simbol demokracije, ljudske samoodločbe in narodne samopravnosti. JRZ z dr. Stojadinovičem in dr. Korošcem kot naj-

vidnejšima nosilcema režima je bila predstavница in simbol diktature, nasilja malega števila ljudi nad vsem ljudstvom in hegemonije srbske čaršije.

Zaradi odločnosti in velike večine glasov dne 11. 12. 1938 oddanih za listo dr. Mačka je bil v temelj razrahljan nasilen režim JRZ. Ohranitev države in ohranitev notranjega miru je nujno zahtevala čimprejšnje spremembe v vodstvu države. Grozoten strah pred zunanje političnimi zapleti je pripravil krono do tega, da je poslušala svarila Angležev in romunskega kralja, ki so nujno nasvetovali preureditev države v smeri, kot jo zahtevajo Hrvati. Tako je moral oditi Korošček pobratim Stojadinović. Na krmilo države je prišel Cvetković, ki je že v Božiču lanskega leta hotel začeti pogajanja z dr. Mačkom. Toda dr. Maček je trikrat odbil njegov sprejem, ker takrat kot navaden minister ni predstavljal vlade, niti ni imel polnomočja od krone. Ko je to dobil, je dr. Maček začel z njim razgovore. Uspeh razgovorov in pogajanj je bil prvič doseženi sporazum v aprilu 1939, ki ga dr. Maček-u nasprotna stran ni odobrila. Po dokaj ostri reakciji predstavnikov hrvatskega naroda se je druga stran odločila za nadaljnje razgovore, ki so nato bili uspešni tako, da se je 26. avgusta 1939 dosegel sporazum. Najvažnejša in največja pridobitev in uspeh tega sporazuma je priznanje narodne samobitnosti (individualnosti) Slovencev, Hrvatov in Srbov. S priznanjem tega načela je bila dejansko politično priznana upravičenost in nujnost federacije. S tem sporazumom smo Slovenci dobili priznanje, da smo samobiten političen narod, ki ima le sam vrhovno pravico, da si ureja svoje državno življenje.

Uspeh sporazuma je veliko zadoščenje vsem, ki so se za načela narodne samobitnosti in federativne ureditve Jugoslavije borili v najtežjih okoliščinah. Zato je morala biti doseženega sporazuma vesela vsa slovenska demokratična opozicija, ki se je za ta načela prav posebno v neenaki in hudi borbi z JRZ borila, zaradi teh načel trpela in za ta načela tudi veliko žrtvovala.

Ob sklenitvi sporazuma niso bili nič kaj veseli tega dogodka vodilni krogi JRZ. Oni so namreč bili in so tudi še sedaj v bistvu proti načelom federacije in narodne individualnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov. K sklenitvi sporazuma so bili prisiljeni od svojih višjih gospodarjev radi zunanje politične stiske. Če bi namreč bila JRZ in njeni predstavniki za federativno državno ureditev in za priznanje narodne samobitnosti, bi ne bila potrebna tako velika borba, kakor se je vsa zadnja leta vršila in bi tudi ne bila potrebna vsa dolgotrajna pogajanja. Če bi namreč JRZ bila na isti politični liniji, kakor smo bili in smo z dr. Mačkom pristaši slovenske samobitnosti in slovenske samostojnosti, bi moral biti sporazum sklenjen že takoj ob ustanovitvi JRZ leta 1935 in bi bila odveč tako dolgotrajna, huda in za slovenski narod tako draga 4-letna borba.

Proti sporazumu in proti slovenski samobitnosti in federativni ureditvi države je bilo predvsem slovensko vodstvo JRZ. Slovensko vodstvo JRZ nosi tudi odgovornost, da se že davno preje ni omogočila sprememba državnega ustroja in političnega sistema v Jugoslaviji. Prav na Slovenskem je bila za volitve 11. 12. 1938 najstrožje prepovedana vsaka beseda o federaciji, najstrožje prepovedan simbol slovenske zavesti in slovenskega naroda t. j. slovenska zastava in onemogočeno vsako zborovanje in vsako pisanje o slovenski avtonomiji. Nosilec JRZ režima je bil šef slovenske JRZ, ki je edini poleg muslimanske organizacije predstavljal realno moč JRZ. Njegov pobratim dr. Stojadinović ni

imel razen v Sloveniji in pri muslimanih nikjer nobenih somišljenikov, zlasti ne v Srbiji, kar se je po njegovem odhodu očitno pokazalo. Zato pa za vso politiko gospodarskega izkoriščanja Slovenije v času JRZ režima nosi izključno odgovornost slovensko vodstvo JRZ, ki je svoje pristaše prevaralo tako glede političnega programa JRZ, kakor tudi glede bistva izvajanja politike po predstavnikih JRZ.

Najbolj očitni dokaz za to trditev je dejstvo, da po dveh mesecih od sklenitve sporazuma še Slovenija od tega sporazuma nima nič. Med tem časom se je banovina Hrvaška že v precejšnji meri organizirala, si pridobila v precejšnji meri s sporazumom zajamčene kompetence in je na tem, da si svojo hrvatsko domovino dokončno organizira v popolnem skladu s federativnim načelom. Slovenci nismo dobili ničesar, dasi bi morali dobiti vse, ker ni za to od nikoder nobene ovire. Dr. Maček ne ovira Slovincem, da si ustvarijo svojo gospodarsko in politično samostojnost. Slovenski del JRZ ima vso oblast, tudi v državni politiki. Ako torej na Slovenskem še ni prav nobenega sadu doseženega sporazuma in zmage federativnega načela, je to izključna krivda vodstva slovenske JRZ, ki se še vedno trese pred mislijo, da bi se s tem morda zamerila belgrajski čaršiji.

Slovenija je edina pokrajina v državi, koder zavedni Slovenci in poborniki za federativno ureditev države ne moremo imeti nobenega sestanka, nobenega zborovanja in ne moremo tudi v tisku nikjer pisati o zahtevah slovenskega naroda in o slovenski politiki.

Borba za dejansko oživotvorenje zmagovitih načel, za katere smo se doslej borili, postaja iz dneva v dan nujnejša. Za uspešno uveljavljanje teh načel nastopa v Sloveniji nova organizirana politična formacija vseh, ki jo ustanavljajo ljudje, ki so doslej in ki se hočejo v bodoče še bolj neodjenljivo boriti za gospodarsko in politično samostojnost Slovenije in za svobodo v političnem udejstvovanju.

POSVETOVANJA

Mednarodno posvetovanje Primerjava odporiških gibanj v Evropi med drugo svetovno vojno v Amsterdamu 24.—30. novembra 1982

Podpisani sem se od 24. do 30. novembra 1982 v Amsterdamu udeležil mednarodnega znanstvenega posvetovanja Primerjava odporiških gibanj v Evropi med drugo svetovno vojno. Organiziral ga je inštitut za sodobno zgodovino fakultete za politične vede Svobodne univerze v Amsterdamu.

Predstojnik tega inštituta prof. dr. Ger van Roon me je pred enim letom naprosil, naj bi sodeloval na tem posvetovanju z referatom o narodnoosvobodilnem boju v Jugoslaviji 1941—1945. Zato sem pripravil 15 strani dolg referat o poglobljivih značilnostih narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji z naslovom Volksbefreiungskrieg in Jugoslawien 1941—1945 (Die Hauptmerkmale). V njem sem prikazal pet značilnosti fašistične okupacije Jugoslavije (1. razkosanje, 2. aneksionizem, 3. raznarodovanje, 4. izkoriščanje človeških moči in gmotnih zmogljivosti zasedenih in priključenih jugoslovanskih pokrajin za potrebe okupatorjev, 5. nasilje okupatorjev in kolaboracionistov) in štiri značilnosti narodnoosvobodilnega boja (1. Komunistična partija Jugoslavije kot pobudnik, organizator in voditelj osvobodilnega boja in socialistične revolucije, 2. nastanek in izoblikovanje Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in Jugoslovanske armade kot udarne pesti revolucije, 3. nastanek in utrditev ljudske oblasti kot izraza pristne demokracije in poročstva za socialno preobrazbo, 4. nastanek nove jugoslovanske državnosti na temelju narodne enakopravnosti). Referat v nemščini je organizator razmnožil za vse udeležence posvetovanja.

To posvetovanje je bilo eno od treh manjših (prvo oktobra 1982 za zahodnoevropske države, drugo novembra 1982 za vzhodnoevropske, srednjeevropske in južnoevropske države in tretje marca 1983 za Nemčijo in Italijo), ki so predhodniki večjega mednarodnega posvetovanja o omenjeni temi. Temeljni namen treh manjših in večjega mednarodnega posvetovanja je priti do prvin za ugotavljanje skupnih lastnosti vseh odporiških gibanj v Evropi med drugo svetovno vojno, pa tudi njihovih pomembnejših posebnosti. Zato je bila poleg obravnave referatov naloga udeležencev, da sestavijo seznam prvin, ki naj jih upoštevajo referenti iz posameznih držav pri pisanju novih referatov do 1. aprila 1983. Podpisani je sodeloval tudi v komisiji za pripravo teh prvin, ki so jih nato obravnavali vsi udeleženci posvetovanja.

Tega, po vrsti drugega manjšega mednarodnega znanstvenega posvetovanja v Amsterdamu so se udeležili zgodovinarji iz Poljske (3), Jugoslavije (1), Čehoslovaške (1), Bolgarije (1), Avstrije (1) ter tudi nekateri zgodovinarji iz zahodnoevropskih držav, ki so — kot že rečeno — imeli svoje manjše posvetovanje že oktobra 1982 (iz Belgije 1, Norveške 1, Nizozemske 1), in tudi iz

Italije (1), ki bodo šele imeli svoje manjše posvetovanje marca 1983. Ni pa bilo zgodovinarjev iz Sovjetske zveze, Madžarske, Romunije in Albanije, čeprav so obljubili, da se bodo posvetovanja udeležili in zanj pripravili tudi referate, razen zgodovinarjev iz Sovjetske zveze, ki baje na pisma in brzojavke organizatorja sploh niso odgovorili. Zato pa sta se kot gosta — udeleženca narodnoosvobodilnega boja oziroma protifašističnega gibanja — posvetovanja udeležila tudi akademik Mihailo Apostolski iz Skopja (nekdanji komandant glavnega štaba NOV in PO Makedonije) in akademik, profesor dr. H. Scheel iz Vzhodnega Berlina (član KPD in t. i. rdečega orkestra). Oba sta na koncu drugega dne posvetovanja, ki je trajalo dva dni in pol, pripovedovala o svojem delu in izkušnjah iz vojnega časa. S stališči kolega Apostolskega, zlasti s tistimi iz obdobja makedonske revolucionarnosti, ni soglašal bolgarski zgodovinar, profesor Hristo Nestorov s sofijске univerze in tako nekoliko skalil sicer pristrčne odnose med udeleženci posvetovanja.

Referat iz Jugoslavije je zbudil precej pozornosti med udeleženci, kar se je videlo po številu razpravljalcev in vprašanih, ki so jih postavljali, zlasti še iz vprašanj, kako je bilo mogoče združiti razne narode v Jugoslaviji za skupen boj in ustvariti tako močno enotnost, kako je nerešeno nacionalno vprašanje učinkovalo na obseg kolaboracije, kako sta zrasli ljudska oblast in nova jugoslovanska državnost itd. Avstrijski zgodovinar dr. Wolfgang Neugebauer iz dunajskega dokumentacijskega arhiva avstrijskega odporništvaja je v svoji razpravi še posebej poudaril pomen jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja za avstrijsko odporništvaja.

Čeprav vsi referati niso bili metodološko popolnoma uglaseni (avstrijski je bil historiografski, bolgarski napisan šele v Amsterdamu), kar je pomanjkljivost organizatorja (ta je tudi med posvetovanjem pokazal nekaj organizacijskih nerodnosti), je bilo posvetovanje koristno; bilo je izključno delovno in tudi naporno (od osmih zjutraj do poznega večera brez opoldanskega odmora). Če bo uspelo organizatorju pripraviti predvideno večjo mednarodno posvetovanje na omenjeno temo v maju 1983 (zaradi finančnih in verjetno tudi drugih težav ne bo v Wrocławu na Poljskem, kot so predvidevali pred enim letom, temveč v Amsterdamu), bi tako lahko prišli do poenotnega primerjalnega načina obravnave zgodovine odporniških in narodnoosvobodilnih gibanj v Evropi med drugo svetovno vojno, in to s sodelovanjem več kot dvajsetih strokovnjakov iz vseh držav, kar bi bilo vsekakor boljše, kot če bi se tega lotil en sam zgodovinar ali skupina zgodovinarjev iz ene same države. Organizator celo namerava iz referatov sestaviti nekakšno delovno skupnost (Arbeitsgemeinschaft), ki bi se kot mednarodni znanstveni team načrtneje ukvarjala s preučevanjem zgodovine odporniških in narodnoosvobodilnih gibanj v Evropi med drugo svetovno vojno. Zato sodim, da bi bilo zelo koristno sodelovati tudi v pripravah za večje mednarodne znanstveno posvetovanje v Amsterdamu od 10. do 17. maja 1983, zlasti še zato, ker bodo — kot zagotavlja organizator — referati s tega posvetovanja objavljeni v posebni publikaciji.

Udeleženci posvetovanja so uživali tudi ustrezno gostoljubje. Prvi dan pozno popoldne jih je sprejel jugoslovanski veleposlanik v Haagu Dragomir Petrović, kar je nanje napravilo zelo ugoden vtis. Naslednji dan pozno popoldne pa jih je sprejel prorektor Svobodne univerze v Amsterdamu. Tretji

dan popoldne so si ogledali turistično mestecé Volendam in etnološko zanimiv otoček Marken severno od Amsterdama.

Ni mogoče prezreti tudi ugodnega vtisa, ki ga je na udeležence napravil organizator, profesor dr. G. van Roon oziroma njegov inštitut za sodobno zgodovino s svojim poznavanjem problematike druge svetovne vojne in odporniških gibanj ter zavzetosti za njeno nadaljnje preučevanje in metodološko poglobljanje. Poleg posebnega inštituta za zgodovino druge svetovne vojne, ki deluje v Amsterdamu že več kot trideset let (ustanovil in vodil ga je dolgo vrsto let profesor dr. Louis De Jong, pisec znamenite knjige o nemški peti koloni v Evropi, po njegovi smrti pa ga vodi prof. dr. Hary Paape), lahko pomeni obstoj in delovanje inštituta za sodobno zgodovino — ter še posebej njegovo ukvarjanje z zgodovino odpornišstva v kapitalistični deželi — neki izziv za primerjavo z razmerami v kakšni socialistični deželi, ki temelji na pridobitvah odpornišstva ali narodnoosvobodilnega boja.

Tone Ferenc

OCENE IN POROČILA

Walter Laquer, *Guerilla. A Historical and Critical Study*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1977, str. 462.

Zgodovinar, univerzitetni profesor, ravnatelj več znanstvenih ustanov svetovnega ugleda, predavatelj na univerzah v Washingtonu, Harvardu, Tel Avivu, Walter Laquer je presenetljivo ploden pisec, z izredno širokim razponom, avtor cele vrste sintez in pregledov od zgodovine cionizma do weimarske Nemčije, povojne evropske zgodovine, nemško-ruskih odnosov itd. Bil je tudi ravnatelj svetovno znane specializirane knjižnice Wiener Library v Londonu in tamkajšnjega Institute of Contemporary History, prav tako tudi Instituta for Strategic Studies v Washingtonu. Takšna knjižna produkcija, kakršna odlikuje Laquera, bi seveda ne bila mogoča brez te ogromne inštitutske znanstvene »baze«, brez številnih sodelavcev dokumentalistov, arhivistov in bibliotekarjev.

Njegova študija o gverili je, kot pove v uvodu pisec sam, šele »prvi del obsežnejše študije«, ki naj bi bila »kritična interpretacija gverile ter teorije o terorizmu in njegovi praksi skozi zgodovino vse do današnjih dni«. Delo je zasnovano na izredno obsežni literaturi, zbrani v vodilnih svetovnih knjižnicah v Londonu, Helsinkih, Kopenhagenu, Madridu, Moskvi, Parizu, Washingtonu, Harvardu, Princetonu ter v specializiranih kolekcijah v Stanfordu, Dunaju, Madisonu, Bernu, Firenzah, Aargauu, Tel Avivu in Berlinu, izjemoma pa tudi (v primeru Jugoslavije) na nekaterih tiskanih virih, ne pa na specializiranih arhivskih raziskavah.

Izredno temeljito in obsežno delo vsebuje predgovor pisca, kazalo, devet poglavij, 676 beležk oz. opomb (žal ne pod črto), kronologijo večjih gverilskih vojn, seznam kratic, bibliografijo (selektivno seveda) in obsežno, vendar ne vselej povsem zanesljivo imensko in stvarno kazalo.

Že pregled naslovov navedene izbrane bibliografije, zlasti še uporabljene in v opombah navedene literature, bralce res impresionira. Ta fond je tako obsežen, da si je težko zamisliti, da bi posameznik, pa naj bi bil še tako vnet »dihur, ki noč in dan žre knjige«, zmogel tak posel kar sam, da bi vso uporabljeno literaturo res tudi sam prebral in kritično ovrednotil. Avtor je pokazal izreden smisel za bistveno in njegovo delo ne daje vtisa kompilacije marveč gre za res kritično in analitično ter komparativno študijo.

Tako široko zastavljen koncept raziskav in sinteze seveda ne dopušča, da bi tudi najpomembnejša zgodovinska dogajanja obsegala več kot nekaj strani. Kitajska revolucija je npr. obdelana na dvajsetih straneh, vietnamska vojna na šestnajstih, kubanska revolucija na štirih, osvobodilne vojne na Bližnjem vzhodu na osmih itd.

Za naše bralce je seveda posebej zanimivo vprašanje, kako je obdelano dogajanje v Jugoslaviji v drugi svetovni vojni; temu posveča pisec dobrih pet strani (11 opomb), vendar govori tudi o makedonski revolucionarni organizaciji

VMRO v začetku 20. stoletja in njenem poznejšem delovanju (dve strani), mi-mogrede pa so omenjene tudi četniške enote v Srbiji pred prvo svetovno vojno.

Posebno zanimivi so pregledi partizanskega načina bojevanja oziroma gverile skozi zgodovino, začenši z rekonstrukcijo in oceno dogodkov, ki jih opi-suje že biblija, dalje analize porekla doktrin o gverili in posebno poglavje o gverilski doktrini danes. Avtor na šestih straneh (141—146) sintetično povze-ma glavne Marxove in Engelsove misli o oboroženi vojni. V nasprotju s pri nas razširjeno tezo o Marxovi teoretični tezi po »oboroženem ljudstvu« (teo-retična utemeljitev našega koncepta splošne ljudske obrambe), ugotavlja pisec, da sta se oba utemeljitelja marksizma le malo ukvarjala z gverilskim vojsko-vanjem in menila, da je »omejeno uporabno«. Engels je bil izrazito skeptičen o »učinkovitosti gverilskega bojevanja«, menil je »da lahko uspe samo v Ev-ropi in le v povezavi z enotami redne vojske«, ni pa povsem izključeval »po-uličnih bojov v revoluciji«. Marx je po porazu pariške komune sicer res hvalil delavce, da so se drznili »jurišati na nebo«, toda opozarjal jih je in svaril pred prezgodnjo vstajo. Johannes Most, nemški socialist iz devetnajstega sto-letja, ki je izdelal natančno strategijo »mestne gverile«, pa je bil povsem pozabljen.

Lenin, Stalin in Trocki so prav tako predmet piščeve pozornosti (str. 171—177). Laquer meni, da Lenin ni dal nobenih novih in bleščečih nasvetov glede gverilskega vojskovanja, čeprav je preučeval vojaško strategijo in organiza-cijo. V njegovih zbranih delih je zgolj en članek na to temo in nekaj občasnih opomb o dogodkih v letih 1905—1906 in 1918—1919. O »partizanščini« se je Lenin po 1917. letu izražal poniževalno. Stari boljševiki so želeli, naj bi partijski komite kolektivno vodil operacije, čemur je Lenin nasprotoval; sklepe more sprejemati samo en človek, poveljnik! Trocki je gverilsko vojskovanje označil kot »res kmečko obliko vojne«, vendar tega ni mislil pohvalno. Stalin je v začetku res bil za gverilce, toda kot človek discipline, sumničev do samo-stojnih vojaških pobud, je z nenaklonjenostjo gledal na partizansko vojsko-vanje, razen v skrajnem primeru »in pod strogim nadzorstvom partije in tajne policije«. Ni mogoče opravičiti in še težje razumeti, meni Laquer, pojavo kul-ta, ki predstavlja Lenina in Trockega kot velika gverilska stratega. Zahodni vojaški zgodovinarji in teroristi, ki so v petdesetih in šestdesetih letih »odkrili« Lenina v tem kontekstu, so, meni Laquer, delno odgovorni za nastanek tega zmotnega kulta. Nad gverilskim vojskovanjem je v Sovjetski zvezi med obe-ma svetovnima vojnama bdela tajna služba, ne pa Rdeča armada. Če vemo, da je imela Rdeča armada zelo razvito vojaško obveščevalno službo tudi zunaj meja Sovjetske zveze, si je težko predstavljati, od kod to avtorjevo razli-kovanje.

Laquer dalje trdi (brez navedbe vira oz. literature), da je bila ideja ljudske vojne v obliki gverile ocenjena kot neprimerna za Sovjetsko zvezo ali Evropo, sicer pa možna oblika revolucionarne vojne v Aziji, Afriki in Latinski Ame-riki.

V poglavju o Jugoslaviji med drugo svetovno vojno (str. 214—220), ki je sicer zelo kratko, pa vendar v sorazmerju s prostorom, ki ga avtor posveča dogajanjem drugod po Evropi, daje Laquer izredno priznanje maršalu Titu, kakršnega po smrti tega velikega moža pri nekaterih »kritičnih« jugoslovanskih

piscih ne najdemo več; vsaj v taki obliki ne. Laquer meni, da uspehov jugoslovanskih partizanov ni mogoče zadovoljivo razložiti, ne da bi hkrati omenili njihovega voditelja. »V Titu so imeli velikega političnega in vojaškega voditelja, človeka železne volje, ki se ni dal zmešti, resničnega vernika, vendar ne fanatika, civilista z neverjetnim vojaškim instinktom.« Na drugem mestu, v širšem kontekstu, avtor trdi: »Skoraj povsem gotovo je, da jugoslovanski partizani ne bi preživelih zime 1941. leta, če ne bi bilo Tita« (str. 379). »Prisotnost velikega voditelja je zgodovinsko naključje; brez Tita jugoslovanski partizani verjetno ne bi šli v hribe« (str. 402). Avtor pa pravilno ugotavlja, da bi Tito brez zelo sposobnih mladih mož, kot so bili Kardelj, Djilas, Ribar in Popović (ti so sprejeli Titovo avtoriteto, bili pa so sposobni neodvisno ukrepati), sam le malo zmozel.

En sam odstavek je posvečen Draži Mihailoviću, temelji pa na znani Robertsonovi knjigi o Titu, Mihailoviću in zaveznikih, pri čemer v opombi opozarja tudi na partizansko-nemška pogajanja, ne o pravem premirju, marveč kar o ustavitvi sovražnosti, če bi dobili bazo v Sandžaku. Jugoslovanski bralec (z izjemo srbskih nacionalistov) se ne bo sprijaznil z oceno kot je npr. tale: »Mihailovićeve tragedije so bili, do neke mere, krivi partizani.« Laquer sicer omenja, da je Mihailović »sklenil premirje z Nemci in Italijani«, ne napiše pa ničesar o četniških napadih na partizane, ki jih je usklajeval z okupatorji!

Sicer pa pisec nikdar ne skopari s priznanji jugoslovanskim partizanom: »Boj jugoslovanskih partizanov je resnično z mnogih vidikov enkraten; peščici predanih komunistov, z majhnimi taktičnimi in nikakršnimi strateškimi izkušnjami, je vsemu navkljub uspelo formirati vojaško silo znatne moči.« ... Komunisti, čeprav zveni paradoksalno, so bili tako rekoč edina politična sila, ki je lahko zagotovila platformo za vse narodnosti. Partijski kadri so bili skoraj vsi mestnega porekla, v znatni večini intelektualci in študenti; razen Tita in Rankovića, so komajda bili kakšni vodje delavskega porekla.« Vendar pa se raziskave, npr. študija Ivana Križnarja o socialni strukturi partizanov v Sloveniji, ne ujemajo z gornjimi Laquerovimi trditvami. Nedvomno pa so študenti, zlasti z beograjske univerze, v NOB odigrali pomembno vlogo.

Po piščevem mnenju je poziv k splošni vstaji leta 1941 imel nekaj učinka v Srbiji in Črni gori, nikakršnega pa v Hrvaški (str. 216). Ta trditev je v nasprotju ne samo z zgodovinskimi dejstvi (Sisaški odred, splošna vstaja 13. julija 1941 v Črni gori), marveč tudi z avtorjevimi lastnimi navedbami na prejšnji strani (215): »Partizani so imeli korist od sistematičnega pokončavanja Srbob, ki ga je izvajal Ante Pavelić, poglavnik nove hrvaške države; mnogi od preživelih so zbežali in se pridružili Titovim silam.« Res pa je, kar piše Laquer, da je bil na Hrvaškem v začetku vstaje v večini srbski živelj.

Tako imenovane »leve napake« oz. »sektašenja« odpravi Laquer z enim samim stavkom, v opombi pa se sklicuje na znano, v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni narodov Jugoslavije objavljeno pismo Edvarda Kardelja Ivu Loli Ribarju 1942. leta (Zbornik, VI, 3. str. 142) »V Črni gori in v Sloveniji, sredi vojne, so partizanski voditelji ukazali umoriti lokalne rodoljube, ker njihovo stališče do komunistične partije ni bilo dovolj navdušeno«. V nasprotju z dejstvi pa je Laquerjeva trditev v opombi, da je bilo največ ekscesov v Črni gori julija 1941, saj so »leve deviacije« kasnejšega

datuma in o tem Kardelj Ribarju v tem pismu sploh ne piše! »Rusi so bili zgroženi zaradi političnega ekstremizma svojih preveč vnetih jugoslovanskih tovarišev,« meni Laquer in to trditev povezuje prav s temi »levimi sektašenji«, čeprav svaril in tudi intervencij kominterne ni mogoče niti omeniti, še manj pa razložiti tako poenostavljeno! Ni virov, ki bi potrjevali Laquerjevo trditev, ki se tiče Slovanije, da se je namreč taka politika prenehala šele po Titovih ukorih. Za Črno goro je to izpričano, pobuda v Sloveniji pa je bila izključno Kardeljeva!

V poglavju o Jugoslaviji je tudi nekaj povsem faktografskih napak. Tito je bil na primer imenovan oz. izvoljen za maršala že 1943. in ne šele 1944. leta. Pri napadu na Drvar 25. maja 1944 in v ofenzivi, ki je temu sledila, ni padlo kar šest tisoč partizanov, medtem ko naj bi Nemci izgubili samo nekaj mož. Slavko Odić v svojem delu *Desant na Drvar, Beograd, 1981*, str. 274—6, navaja drugačne številke na osnovi nemških in partizanskih virov: 343 padlih in 821 ranjenih nasproti 399 padlim in 470 ranjenih partizanov.

Ni točno, da so partizani imeli med svojimi borbenimi akcijami dovolj denarja; to velja zgolj za osvobojeno ozemlje v Srbiji 1941. leta, kjer so v Užicah o trezorju Narodne banke našli večje vsote denarja. Prvi zavezniški misiji nista prišli v vrhovni štab šele 1942. leta, saj je Hudson prišel že 23. oktobra 1941 v Užice v partizanski vrhovni štab! Ruska misija je prišla v vrhovni štab šele 23. februarja 1944. leta, vendar v zvezi s tem ne zadovolji samo formulacija »proti koncu vojne«. Sovjetske ali ruske pošiljke pomoči so začele prihajati 1944. leta, čemur bi težko rekli, da so prišle »ob samem koncu vojne«.

Laquer meni, da so bili partizani, tako kot na Kitajskem, v bistvu kmečka, vojska, ki so jo vodili uporniki iz srednjega razreda, v glavnem intelektualci, da pa to ni bila kmečka vojna. Ne bi se mogli strinjati s trditvijo, da je bila vlada, ki je nastajala iz NOB po vojni, »vojni generalštab partizanskega gibanja«. Ni dvoma, vodilni partizani so bili v povojni vladi pod predsedstvom maršala Tita, vendar v njej niso bili izključno ali v večini člani nekdanjega vrhovnega štaba.

Pisec pravilno ugotavlja: »Partizanske izkušnje so neizmerno okrepile samozavest jugoslovanskih voditeljev; za razliko od drugih komunističnih vlad jih niso Rusi vsilili, marveč so prišli na oblast z lastnimi silami. Niso bili satelit, zato so naraščala trenja v njihovih odnosih s Sovjetsko zvezo in dosegla vrhunec v Titovem prelomu s Stalinom 1948. leta. Z leti se je partizanska tradicija precej porazgubila, toda nekaj je še vedno ostalo, in zato je Jugoslavija, poleg drugih razlogov, ostala poseben primer.«

V uvodu k poglavju o partizanskem delovanju proti Hitlerju (str. 204) se pisec spusti v primerjavo, v kateri sooča nemške podatke iz vojnega dnevnika nemške vrhovne komande o 467 000 okupatorskih vojaki, s podatki Jovana Marjanovića in Pera Morače (v op. 5 naslov ni točno prepisan oz. citiran, 311 strani v tej knjigi sploh ni!), ki sta v letu 1942 naštel kar 830 000 vojakov, proti katerim so se borili partizani. Čeprav drži, da je bilo zlasti v starejši literaturi, ko še niso bili na voljo nemški viri, nekaj tovrstnih pretiravanj, ni ravno fair, če Laquer na osnovi zgolj ene starejše knjige še 1977. leta, torej skoraj dvanajst let kasneje, stvari tako posplošeno ocenjuje in potem sklepa, da je bila partizanska dejavnost verjetno večjega političnega pomena, medtem ko

naj bi bil njen vojaški prispevek drugoten. Zavezniški poveljniki med drugo svetovno vojno so bili drugačnega mnenja!

Nedvomno pa so bile človeške izgube med drugo svetovno vojno v Jugoslaviji večje kot pa izgube, prizadejane okupatorskim vojskam. Upoštevati velja, da so se proti partizanom bojevale tudi kolaboracionistične enote vključno s četniki, ki so si skušali nadeti avreolo odporiškega oz. gverilškega gibanja.

Če primerjamo Laquerovo pisanje z nekaterimi drugimi deli, objavljenimi v angleškem jeziku, ki govore o dogodkih v Jugoslaviji v drugi svetovni vojni, je treba avtorju vsekakor priznati, da je imel izreden smisel za bistveno, čeprav se žal ni utegnil globlje in natančneje seznaniti z obravnavano tematiko. Podrobnejša analiza nekaterih drugih poglavij, npr. o palestinskem osvobodilnem gibanju in njegovi organizaciji Al Fatah, bi verjetno izzvala nove dopolnitve, tolmačenje ali celo nesoglasja. Sintetiziranje in povzemanje kompleksne tematike že zaradi svoje narave dopušča razne interpretacije in povzročča bržkone tudi nesporazume.

Slovenski bralec si bo z Laquerovo knjigo gotovo lahko razširil obzorje. Morda bodo posamezniki dobili v njej tudi vzpodbudo, da se bodo z nekaterimi aspekti obravnavane problematike še podrobneje seznanili s pomočjo navedene ali pa tudi najnovejše in druge znanstvene literature.

Dušan Biber

Wolfgang Häusler: *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848*. Verlag Jugend und Volk, Wien, München, 1979, 560 str.

Februarja 1981 je mladi docent za avstrijsko zgodovino na dunajski uni-
verziti Wolfgang Häusler na otvoritvi vsega spoštovanja vredne razstave »Arbeiterkultur in Österreich 1918—1934« dobil eno od prvič podeljenih nagrad Viktorja Adlerja za svojo knjigo »Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung«. Nagrada je na pravem mestu prišla v prave roke. Izredno zanimivo in važno problematiko z dalekosežnim vplivom v avstrijski zgodovini in tudi v zgodovini vseh narodov, ki so tedaj živeli v monarhiji, je avtor predstavil na nov in svež način. Obravnavana problematika je bila doslej v historiografiji vse preveč zanemarjena in po krivici premalo upoštevana. Dobrim štiri sto stranem teksta sledi vsega spoštovanja vreden kritičen aparat, ki obsega 1450 opomb in dokazuje, da je avtor dejansko pregledal in preštudiral veliko množico arhivskih materialov, letakov, 73 časnikov, 298 naslovov knjig, brošur in publikacij, ki imajo značaj virov ter 735 enot sekundarne literature. Vse to se nam zdi pomembno navesti, ker je avtor z izredno akribijo uspel zbrati to množico podatkov in zmogetl formulirati svoje delo na tekoč in berljiv, čeprav znanstveno neoporečen način.

Häusler je knjigo razdelil v bistvu na dve obširni poglavji, ki imata številna podpoglavja. Prvo, pod naslovom »Wirtschaft und Gesellschaft im Wandel«, govori o obdobju manufakture, o industrijski revoluciji in o položaju

delavstva ter o pauperizmu kot problemu industrijske družbe. Drugo poglavje nosi naslov »Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution« in obsega skoraj tri četrt avtorjevega teksta. Avtor začenja svojo pripoved z marčnimi dogodki in razbijanjem strojev, posveti veliko pozornost vlogi tiska in javnosti v revoluciji na Dunaju, razpravlja o formiranju demokratične opozicije, ki sta jo predstavljali zlasti akademska legija in študentski komite, o začetkih političnega društvenega življenja, o zahtevah delavcev, o dunajskem delavskemu društvu, da bi nas pripeljal do razrednih konfliktov in krize demokracije, do revoltov malomeščanstva in do konca revolucije na Dunaju. Vmes vplete še stališče konservativnega tabora in katoliške cerkve do problemov nastajajoče industrijske družbe v Avstriji in delo zaključí s prikazom razmerja med socialno in malomeščansko demokracijo ter sodobnim interpretacijskim modelom revolucije, kakršnega so imeli Anton Füster, Anton H. Springer, Ferdinand Kürnberger in Ernst Violand. Zadnjih skoraj 150 strani predstavljajo opombe, seznam uporabljenih virov in literature in slik ter register osebnih imen.

Vsekakor lahko govorimo o knjigi le pohvalno. Sodoben metodološki prijem, suvereno obvladovanje virov in literature, smisel za sintetiziranje so odlike, ki so to zanimivo in pomembno problematiko na posrečen način predstavile s to Häuslerjevo knjigo. Zmagoviti premaganci so prvič doslej na tako plastičen način historično opredeljeni. Reči je treba, da bi bilo hvalevredno opraviti bolj detajlne analize predmarčne dobe, industrijske revolucije in porajanja delavskega razreda tudi za druga mesta in pokrajine avstrijskega cesarstva, saj je v večini nasledstvenih držav prav ta problematika sorazmerno zelo zapostavljena. Häuslerjeva knjiga naj bi bila izziv, izhodišče in tudi vzor.

Franc Rozman

Michael Salewski: *Tirpitz, Aufstieg-Macht-Scheitern* (Persönlichkeit und Geschichte, zv. 12/12 a). Musterschmidt, Göttingen-Zürich-Frankfurt/M 1979, 114 str.

V nemški historiografiji se je zadnja leta spet zelo povečalo zanimanje za wilhelmovsko Nemčijo. Nujna posledica tega trenda je, da je predmet vedno novih analiz tudi veliki admiral Alfred von Tirpitz, še posebej, ker je uresničevanje po njem imenovanega načrta, tj. gradnja nemške visokomorske flote v letih od 1898 do 1914, odločujoče vplivalo na vso takratno politiko države.

Tirpitz je bil od konca prve svetovne vojne ponovno v žarišču včasih togotnih nespোরazumov. Njegovo hotenje in ravnanje sta npr. ostro kritizirala Eckart Kehr in Rudolf Stadelmann, Hans Hallmann in Walter Hubatsch pa sta pokazala zanj veliko mero strpnosti in razumevanja. Prav doktrinaren izraz je to prerekanje doživelo v začetku sedemdesetih let, ko je Volker R. Berghahn razširjal poudarjeno in gotovo pretirano tezo, da Tirpitzov načrt v svojem končnem cilju ni bil uperjen samo k vojaški zmagi nad pomorsko velesilo Anglijo, ki bi bila posledica neogibne vojne med Nemci in britanskim imperijem, ampak naj bi služil notranjepolitični stabilizaciji tedanjega nemškega

državnega sistema, ki je bil v nenehni strukturalni krizi. To ekstremno ugotovitev je leta 1976 utrdil še Wilhelm Deipt in je ostala aktualna do danes, čeprav jo je leta 1977 Wolfgang Peter nekoliko relativiziral.

Iz ozadja teh raziskav je nedvomno vzniknila želja, da bi poljudnoznanstveni življenjepis Tirpitz, ki ga je že 1958 izdal kot 12. zvezek Musterschmidtove serije *Persönlichkeit und Geschichte* mornariški oficir Alfred Schulze-Hinrichs nadomestila nova, času primerna biografija. Michael Salewski je zgodovinar, ki se je izkazal za to najbolj primeren, ne le zaradi številnih tehničnih publikacij tudi s področja mornariške zgodovine, ampak je kot rezervni fregatni kapetan tudi dober poznavalec mnogostranske specifične pomorstva.

Slika, ki jo daje Salewski o Tirpitzu, ni črno-bela, kakršna je bila večina rezultatov dosedanjih historiografskih prizadevanj o tej tematiki. Mnogo bolj so poudarjeni vmesni toni, ki izhajajo iz tega, ker je Tirpitz treba razumevati tako iz njegovega razvoja, kot tudi iz skupka vseh tistih konstelacij, ki so omogočile njegov vzpon.

Alfred von Tirpitz, rojen 1849 v Küstrinu, se je prvič pojavil v mornariški zgodovini, ko je bil leta 1877 zadolžen za razvijanje in preskušanje torpedov. To nalogo je v 12 letih opravil častihlepno, smotrno in razumno, ko je tako rekoč iz nič ustvaril precizen vojaški instrument, ki tedaj na vsem svetu ni imel konkurence, pri čemer še ni prišel na dan njegov nezmotljivi čut za politične prioritete. In kar v tej zvezi ni nič manj pomembno: načela, po katerih se je ravnal Tirpitz v času, ko se je ukvarjal s torpedi, njegov neomajni cilj, ki si ga je postavil, ter njegovo prizadevanje po sistematičnem, konsekventnem in nezmotljivem postopku, vsemu temu je ostal zvest vse življenje.

V letih 1892—1896 je imel Tirpitz ključno mesto šefa štaba vrhovne komande mornarice. V teh letih je bil na višku svojih vojaških, miselnih in ustvarjalnih sil in še vedno predvsem mornariški oficir. Politik, državnik, zgodovinska osebnost je postal šele kasneje, po letu 1897, ko je bil imenovan za državnega sekretarja v Reichsmarineamt. Na tem položaju je v letih 1898 do 1912 z raznimi zakoni o mornarici ustvaril temelje za gradnjo nemške visokomorske flote. Ta flota mu je bila cilj že leta 1871 in gradil jo je, po besedah Salewskega, kot zastraševalen instrument visoke politike, ki bi končno potencialno razbil vse materialne omejitve. Po razsežnostih jo je načrtoval daleč nad možnostmi predstav takratnega časa, omogočila pa naj bi, da bi postala Nemčija nepremagljiva svetovna supersila. Ta flota je bila pri vsem tem uperjena proti Angliji, vendar defenzivno, ne pa ofenzivno, spet dokazuje Salewski.

Tirpitz naj bi podlegel poskusu, da bi iz mornarice kot pomembnega političnega orodja »napravil vzvod, ki bi bil dovolj močan, da bi vrgel svet s tečajev«. Vsekakor je bil Tirpitzev račun, »kolikor močnejša je mornarica, toliko bolj gotov je politični uspeh,« napačen. Še več: Tirpitzovo mnenje, da je treba osnovati nemško visokomorsko floto samo na osnovi zakonov o mornarici, torej neodvisno od Anglije, naj bi bilo usodna zmeta. Če je realizacija Tirpitzevega načrta vendarle povzročila reakcije na angleški strani, je šlo za golo tekmovanje v oboroževanju. Graditev nemške mornarice sicer ni bila povod, da je Anglija stopila v vojno, vendar je sodila v sklop tistih političnih in vojaških dejavnikov, ki so v krizi julija 1914 praktično onemogočili obvarovanje miru.

Po Salewskem ni bil Tirpitz niti demon niti karizmatična osebnost. Ni bil samo vojaškotehnični strokovnjak in tehokrat, niti ni vodil ofenzivne protiangleške mornariške politike, ki bi merila v notranji politiki na onemogočanje parlamentarizma in demokratizacije v prusko nemškem konstitucionalizmu. Pač pa je z uspehom vpeljal v vodstvo države in v parlament ter v državni interes wilhelmske Nemčije svoj način gledanja na pomorstvo. Kljub temu se mu ambiciozni načrt mornarice ni posrečil, kajti premise, iz katerih je izhajal, so se izkazale za neprimerne. Zato tudi ni bilo naključje, da je državnemu kanclerju Bethmann-Hollwegu med prvo svetovno vojno uspelo strmo-glaviti Tirpitz.

V dosedanjih raziskavah je bil Tirpitz v tolikšni meri sporna osebnost, da bi lahko zanj z vso pravico rekli, če bi parafrazirali Schillerjevega Wallensteina: Tirpitzeva podoba v zgodovini je nihala med naklonjenostjo in sovraštvom strank. Nasprotja, ki se zrcalijo v tej karakterizaciji, so se z dogmatsko kritiko Tirpitza v zadnjih letih tako zaostrila, da se je diskusija znašla v slepi ulici. Kolikor bolj brezizhodna je bila ta situacija, toliko bolj gre Salewskemu pohvala, da je spet oživil in obnovil polemična stališča posameznih znanstvenikov v to svojo briljantno napisano biografijo o Tirpitzu, vključil vse dosedanje zgodovinske razlage in trditve, pri čemer jih ni le nanizal, ampak tudi stvarno diferenciral. Zavoljo tega je njegovo delo polno miselnih alternativ in ne samo poskus doseči modne efekte, prepričljivo tako po svoji metodologiji kot po rezultatu, skratka v celoti posrečen produkt sicer tradicionalne, seveda pa za moderna vprašanja povsem odprte historiografije.

Josef Schröder

Josef Muhr: *Die deutsch-italienischen Beziehungen in der Ära des Ersten Weltkrieges (1914—1922)*. Göttingen-Frankfurt/M-Zürich, Musterschmidt 1978 (ne 1977), 235 str.

S svojo pozornost vzbujajočo knjigo pod naslovom *Griff nach der Weltmacht*, ki je v prvi izdaji izšla leta 1961, je Fritz Fischer sprožil vprašanje o vojnih ciljih politike cesarske Nemčije v času od 1914 do 1918. Njegovo delo, ki je medtem izšlo v več izdajah, je poleg tega vzbudilo nastanek vrste študij, ki osvetljujejo notranjo in zunanjo politiko nemškega rajha v Wilhelmskem času, kot tudi njegovo socialno strukturo in ekonomske osnove. Takšno vsekakor potrebno aktualiziranje teh vprašanj je povzročilo, da so bila zastavljena manj pomembna vprašanja, ki pa jih ima raziskovalno delo pravzaprav že precej časa na dolgu. To velja tudi za mnogostranski sklop odnosov med Nemčijo in drugimi državami v času prve svetovne vojne. Zato je treba delo, ki ga tu ocenjujemo, gledati kot dobrodošlo raziskavo.

Le-ta temelji na vseh dostopnih, doslej še neraziskanih, zdaj pa sistematično ovrednotenih arhivalijah nemške in italijanske provenience, kot tudi na objavah, ki so s tem v zvezi in nam na impozanten način prikazuje nemško-italijanske odnose med leti 1915 in 1922, in sicer v ustreznem okviru, kar pomeni z ozadjem političnega dogajanja v Evropi. Pri tem se prvič primerno

obravnavajo nekatere temeljne tendence v italijanski politiki, predvsem italijanska zunanja politika v času od okrog 1900 dalje in njene posledice za nemško-italijanske odnose. S tem se je avtorju posrečilo, da je dojel historične povezave, ki so bile ponavadi žrtev samovoljnega, včasih celo izsiljenega prizadevanja po epohalni razdružitvi. Vsekakor avtor zelo prepričljivo pokaže, da lahko povojno politiko med Italijo in Nemčijo, glede na njune medsebojne odnose, razumemo samo, če izhajamo iz predvojnega in medvojnega časa, in jo le tako lahko tudi razlagamo, kar je v nasprotju s sicer običajno časovno delitvijo na čas 1870—1918 in 1919—1945. Zato je povsem upravičeno upošteval tudi politiko evropskih zaveznikov — trozveze, antante, kot tudi še posebej kočljiv položaj italijanskih interesov, ki jih je italijanski zunanji minister šaljivo izrazil z besedami, da bi bil za Italijo najugodnejši izid vojne, če bi bila na eni strani poražena Avstro-Ogrska, na drugi strani pa Francija. Z izrazitim občutkom za pomembno posega avtor tudi v odnose med Italijo in podonavsko monarhijo — tako ob balkanskem vprašanju, iredentizmu, kar je vse zelo vplivalo na nemško-italijansko razmerje.

Detajlno in izčrpno je obdelana faza, ko je politika prešla iz nevtralnosti v intervencijo. Pri tem se kažejo nemško-italijanski odnosi v posebni luči. Med Nemčijo in Italijo niso obstajala kakšna neposredna nasprotja v smislu hladno preračunane politike interesov, zato so italijanski nacionalisti še 1914 prišli do prepričanja o naravni identičnosti nemško-italijanskih interesov in o naravni potrebi po zvezi med obema državama, torej do prepričanja, ki je v času med obema svetovnjima vojnama izrazilo določalo odnose med nacionalizmom in fašizmom.

Nato avtor z vso akribijo rekonstruira, iz katerih razlogov so se spet pojavila latentna nasprotja med Italijo in antanto že med vojno, zlasti pa še med pariško mirovno konferenco 1919/20, ki so povzročila nove konflikte. Avtor je tudi pokazal, kako je to vplivalo na vlogo Italije med pariško konferenco, na njeno notranjo politiko in v tej zvezi tudi na nemško-italijanske odnose. Razočaranje, tako v italijanskih diplomatskih krogih kot tudi v italijanskem tisku, nad tem, kako so zavezniki obravnavali Italijo, posebej spričo ameriške politike do Jugoslavije in francoske politike glede jugovzhodne Evrope, zraven pa še spoznanje, da zaradi moreče odvisnosti od drugih držav zmagovalk Italija nujno potrebuje politično in gospodarsko protiutež, sta poleg drugih dejavnikov italijansko stran pripeljala do ponovnega zблиžanja z Nemčijo. Avtor vse to jasno pokaže. Ob predstavitvi tega vprašanja, kar ni doslej storil še nihče, pa dokaže, da je bil velik del italijanskih liberalnih politikov iz strahu pred francoskimi restavracijskimi načrti pripravljen, da na območju nekdanje dvojne monarhije ustreže nemškim in avstrijskim željam, ne sicer na južnem Tirolskem, zato pa pri vprašanju anšlusa. Podobno pa je nemška vlada, izrabljajoč britansko-francosko nesoglasje v politiki do Nemčije, skušala doseči ponovno zблиžanje z Italijo, da bi okrepila italijanski revizionizem in z italijanskim vplivom pri antanti dosegla vsaj omejeno revizijo versajske pogodbe. Italiji je manjkala politična teža, da bi bila lahko kos tej vlogi, ki ji jo je namenila nemška stran, in končno ji ni preostalo nič drugega, kot da je med razhajajočimi se predstavami Francije in Anglije ubrala posredniško pot, z rahlim nagibom k Veliki Britaniji. Vse to in še mnogo drugega je v tem delu zanes-

ljivo dokazano. Skratka: Muhrova študija nam kot pomemben produkt historične metodologije sporoča osupljivo množico novih spoznanj, ta pa, tako predstavljena, smejo zahtevati visoko mero diferenciranosti.

Josef Schröder

Il fascismo. Antologia di scritti critici. A cura di Costanzo Casucci. Società editrice Il Mulino, Bologna 1982, str. 700.

Zgodovina fašizma zbuja v Italiji — in ne samo tam — še vedno veliko pozornosti raziskovalcev in širše javnosti. To zanimanje ni nič manjše, kot je zanimanje za zgodovino antifašizma, pri nas pa narodnoosvobodilnega boja. Le da gre v slednjem primeru za osvetljevanje tistega zgodovinskega dogajanja, na katerem sloni današnja stvarnost, pri raziskavah fašizma pa naspotno: za razkritje fenomena, ki je bil v nasprotju z zgodovinsko preteklostjo Italije od risorgimenta do prve svetovne vojne, in je v nasprotju z današnjo demokratično ureditvijo, a predstavlja za to ureditev še vedno nevarnost. Dasi je fašizem neizogibno moral propasti, se v drugačnih otenkih nadaljuje tako v Italiji kot v svetu z »novimi fašizmi«.

Celovit prikaz vsebine — ne zgodovine — fašizma najdemo v najnovejši knjigi *Il fascismo*, kjer so objavljeni izbrani kritični spisi in študije o fašizmu od njegovega začetka do danes. Prva takšna antologija je izšla že pred dvajsetimi leti, sedanja je dopolnjena zlasti z deli, ki so nastala v zadnjih dveh desetletjih, tudi na osnovi prve antologije. Antologijo je uredil Costanzo Casucci, dolgoletni vodilni delavec osrednjega državnega arhiva v Rimu in raziskovalec novejših italijanske zgodovine. Med drugim ima tudi mnogo zaslug za naše raziskave o zgodovinski problematiki Slovencev v Italiji.

Povzeti vsebino knjige, ki ni samo po obsegu, marveč predvsem po heterogenosti in vsestranskosti tematike pravi labirint nazorov, idej, tez, argumentov in zaključkov, je zahtevno delo. Izluščiti bistvo posameznih interpretacij fašizma iz medsebojnih primerjav ter si ustvariti lastno mnenje in zaključke, pomeni ustvariti novo znanstveno delo. In prav to je storil urednik antologije na skoraj osemdesetih tiskanih straneh uvoda (str. 13—89), z značilnim naslovom *Fašizem — stvar narodove vesti*. Že v prvem odstavku pove, za kaj pravzaprav gre: »Zares posebna usoda je zadela našo deželo. Po eni strani visi nad njo ostra obsodba, tako zelo zakoreninjena, da je mnenje o krhkosti njene moralne in družbene vesti že splošno, po drugi strani . . . je težko kje najti toliko očitnih vrhunskih preizkušenj, kolikor jih je to ljudstvo znalo prestati, nekatere celo po lastni odločitvi. Pomislimo samo na dve temeljni epizodi v zgodovini združene Italije: na intervencijo leta 1915 in na zrušenje fašizma leta 1943« (str. 13).

V antologijo je vključenih 79 spisov — dokumentov in razprav — ki osvetljujejo glavna, tipična stališča fašizma in njegovih kritikov. Upošteva samo italijanske avtorje, kajti »fašizem je temeljni problem italijanske sodobne zgodovine« (str. 18). Antologija odseva tragičnost italijanske zgodovinske preteklosti in dvojno izkušnjo te preteklosti: za ene (nekdanji ilegalni antifašisti) je bila Italija žrtev fašizma, za druge (v vojni razočarane vojaške množice) je bila Italija tvorec fašizma, zato ji je naložena večja odgovornost.

Antologija je razdeljena na tri dele: tradicionalne interpretacije fašizma, raziskave iz prvega pofašističnega obdobja in najnovejše raziskave. Slednje urednik imenuje tudi »revizionistično zgodovinopisje« v nasprotju z »apriorističnim zgodovinopisjem«, ki je uvrščeno v prvi oz. drugi del knjige.

Tradicionalne interpretacije so razvrščene po ideoloških, idejnih in strankarskih usmeritvah avtorjev. V prvi skupini spisov so interpretacije samih fašistov, vendar diferencirane po mišljenju in tendencah, kar samo po sebi priča o različnih komponentah fašizma, pa tudi o njegovih notranjih nasprotjih.

Urednik zbirke je na osnovi vsebine razdelil interpretacije fašistov na deset smeri in za vsako smer objavil najbolj tipičen tekst. V prvi so *intransigenti*, to je tisti fašisti oz. interpreti, ki so proti modernemu svetu in proti inteligenci, ki nasprotujejo normalizaciji fašizma in njegovi vključitvi v zakonit državni red, in ki ne pristajajo na nikakršne kompromise s sopotniki. Njihov glavni glasnik je Curzio Malaparte, ki označuje fašizem kot protireformo. Za drugo smer — *futuriste* — so značilni kult nasilja in militarizma pod parolo »marsirati in ne gniti«, mit revolucije (parola: »Italija mora nadvladati parolo svoboda«), v zunanji politiki pa cinizem in imperializem. *Sindikalisti* zagovarjajo sodelovanje med razredi namesto razrednega boja, delavstvo, ki ga socializem združuje v razred za boj proti kapitalističnemu razredu, pa razcepljajo na osnovi kategorij-poklicev, sindikalno revolucionarnost povezujejo z nacionalizmom. *Korporativisti* kot četrta smer razvijajo sindikalizem na višjo stopnjo, v korporativizmu: korporacije so jim sredstvo za uveljavitev totalitarnega fašističnega režima. Med avtorji te interpretacije je fašistični hierarh Giuseppe Bottai, ki ga najdemo še pri drugih smereh. Idejni zastopnik *fašistov nacionalistov* je utemeljitelj fašistične zakonodaje Alfredo Rocco, njegov prispevek k fašistični ideologiji pa spada med odločilne. Nasproti demokratičnemu socialističnemu konceptu družbe, ki naj služi človeku, postavlja fašistični koncept o človeku, ki naj služi družbi, ne glede na to, da ima družba (država) svoje cilje, ki so marsikdaj v nasprotju s cilji posameznika. Poveljuje vojno, ki jo označuje kot »večni zakon človeške vrste«, ker je v vojni podrejenost posameznika družbi totalna. Fašisti *revizionisti* se zavzemajo za vključitev fašizma v zakonite okvire, zanje vladanje ne pomeni nasilja, pač pa kompetenco, vendar brez liberalizma. Blizu revizionistom so teze *konservativcev*, ki se naslanjajo na vrednote risorgimenta. Med fašiste *tehnokrate* pa se uvrščajo tisti teoretiki, ki zahtevajo industrijsko ekspanzijo (Ugo Olivetti), utrditev kapitalizma in hkrati intervencijo države v gospodarstvu, zlasti v agrarnem. So tvorci posebne fašistične ekonomske filozofije. Skupina, ki jo urednik antologije imenuje *mladi*, predstavlja miselnost tiste generacije, ki je dozorela v fašistični eri in je svoje nazore objavila v tridesetih letih. To je predvsem rasistična ideologija — odtod zahteva po tesni povezavi italijanskega fašizma z nacistično Nemčijo. Racionalne interpretacije in argumentacije predhodnikov nadomeste mladi s parolami: vera, mit, duh. Moč fašizma vidijo v njegovi duševnosti, za najvišje vrednote pa razglashajo žrtvovanje, privrženost in herojstvo, vendar ne apatično, pač pa aktivno privrženost. Posebej zanimiva je deseta smer, vanjo so uvrščeni spisi glavnih eksponentov fašizma (Bottai, Gentile) in urednik zbirke jo imenuje: interpretacije *fašistov . . . fašistov*. V nasprotju z ekstremisti vklaplajo fašizem v moderno civilizacijo, toda s predznakoma antidemokratičnosti in antiliberalizma. Ne zanikajo vrednot risorgi-

menta, a jih tudi ne mistificirajo; namesto svobode zagovarjajo avtoritativnost in nov koncept države. Fašistični filozof Giovanni Gentile med drugim utemeljuje potrebo tiste italijanske intervencije v vojno, ki je slovenskemu narodu leta 1918 odtrgala skoraj tretjino telesa. Zanj je vojna sama sebi namen, zato razlaga intervencijo kot potrebo, da se »nacija cementira s krvjo«, in le manjši pomen pripisuje gospodarsko-političnim ciljem, kot so priključitev Trsta, Trenta in Dalmacije k Italiji, ki jih je razglašala predfašistična liberalno-nacionalistična politika. V nasprotju z nacionalizmom, ki ljudstvo podreja državi, zahteva Gentile, naj se življenje ljudstva identificira z državo.

Vsi omenjeni fašistični nazori ali interpretacije, ki smo jih tu le nakazali, sestavljajo fašistično ideologijo, ki ni monolitna, ki se oblikuje postopoma, v neravni črti in z notranjimi konflikti, in jo je tako tudi treba obravnavati in ocenjevati.

V prvi del antologije — Tradicionalne interpretacije — so uvrščene še interpretacije sodobnikov fašizma, to je ideologov in teoretikov nefašističnih in protifašističnih strank: katolikov, liberalcev, radikalov, socialistov, komunistov, anarhistov. Te interpretacije, ki jih urednik diferencira v dve skupini: sopotnike fašizma in opozicionalce, spadajo tako kot fašistične v okvir političnega sistema, zunaj tega sistema pa je še dvoje interpretacij »cinikov« in »tankovestnežev«. Tudi ta dela so bila objavljena v dvajsetletju fašistične vladavine (1921—1943) in so prva ocena in kritika fašizma, na kateri se je zasnova antifašizem, pozneje pa italijansko odporniško gibanje.

Med interpretacije sopotnikov (»fiancheggiatori«, tisti, ki stoje fašizmu ob strani) so uvrščeni spisi nekaterih katolikov in nekaterih liberalcev. Prvi podpirajo fašizem, ker je onemogočil socializem in ker je zapolnil praznino, ki jo je ustvarila liberalna vladavina. Zagovarjajo korporativizem z vidika krščansko-socialne ideologije, ki prav tako zagovarja sodelovanje med razredi. Drugi, liberalno usmerjeni sopotniki interpretirajo fašizem v njegovi začetni fazi skozi dogodke in nasilje. Urednik je sem uvrstil govora dveh poslancev v rimskem parlamentu januarja 1921, ki rekonstruirata potek razrednega boja kot odločilnega za pohod fašizma na oblast. Prvi govornik obravnava fašizem kot zdravilno reakcijo na nasilje revolucionarnega delavskega gibanja, drugi — Giacomo Matteotti — pa ugovarja prvemu in obravnava fašizem kot razredno reakcijo. Zakaj je urednik uvrstil Matteottijev govor v to skupino? Giacomo Matteotti ni bil niti liberallec niti podpornik fašizma, temveč vodilni socialist reformistične smeri, ki je štiri leta pozneje podoben govor v parlamentu — obsodbo fašističnega nasilja na volitvah — plačal z življenjem. Sklepati moramo, da za urednika antologije ni odločilna strankarska pripadnost posameznega avtorja, temveč vsebina in namen njegovega spisa. Matteottijev govor je objavljen kot dopolnilo rekonstrukcije razrednih spopadov tistega časa s socialističnega — delavskega zornega kota.

Vse ostale interpretacije v tem prvem delu knjige so opozicijske in kritične do fašizma. *Katoliško* misel predstavlja voditelj ljudske stranke Luigi Sturzo, ki očita fašizmu predvsem to, da je instrumentaliziral katolištvo za dosego lastnega cilja. Interpretacije *liberalne* opozicije, kamor sodita znani filozof Benedetto Croce in Giustino Fortunato, postanejo po mnenju Casuccijski klasične. Croce ugotavlja: fašizem je moralna bolezen in univerzalna nevarnost za kateri-

koli svet, ki ima enake karakteristike kot liberalna Italija. Fortunato kategorično odklanja avtoritativni princip, patriotsko motivacijo in mit o »možu božje previdnosti«. Zanj vse to pomeni, odreči se nalogam, ki jih politika nalaga posamezniku, in zbrisati pol stoletja najbolj svobodnega in humanega italijanskega političnega življenja.

Največje število tekstov najdemo v skupini *radikalov*. Avtorji so znani voditelj začetnega antifašističnega gibanja iz meščanskih vrst (Piero Gobetti, Luigi Salvatorelli, Giovanni Ansaldo, Carlo Rosselli, Gaetano Salvemini), ki se v tridesetih letih konstituira v gibanje Giustizia e libertà pozneje med vojno pa v Partito d'Azione. Gobetti vidi problem Italije v avtonomiji in ne v avtoritarnosti, antifašizem diferencira v tistega, ki hoče fašizem reformirati, in onega, ki ga hoče brez kompromisov uničiti, fašistično tiranstvo pa oceni kot izkušnjo, ki jo italijanski narod morda potrebuje, da bo dozorel in se osvobodil. Zgodovinar Salvatorelli poda že leta 1923 v knjigi Nazionalfascismo prvo in najbolj rigorozno interpretacijo italijanskega fašizma. Prisodi mu razredni značaj in ga razlaga kot razredni boj male buržoazije, ki naj bi se vrinila med nasprotujoča si razreda kapitalistov in proletarcev. S tega zornega kota oceni fašistično ideologijo, ki sloni na mitu nacionalizma in antiliberalizma. Rosselli zanika revolucionarnost fašizma, ker ni rešil vprašanja privatne lastnine in profita. Tudi Salvemini zazna specifičnost fašizma, v njem ne vidi zgolj instrumenta kapitalizma, temveč avtonomno silo, ki je prevzela nadzor nad vsemi socialnimi sloji in zna prisiliti k paktiranju tudi kapitaliste.

Skupino interpretacije *socialistov* zastopata v antologiji Filippo Turati ter Pietro Nenni. Fašizem razlagata kot svetovni fenomen, ki ni odvisen od zaostalosti neke dežele, temveč od stopnje njene kapitalistične ureditve. Kapitalist ne okleva v izbiri orožja, ko gre za zaščito njegovih interesov pred navalom proletariata. Za Nennija pomeni fašizem nenehno nevarnost vojne, še več, vojna se mu zdi neizogibna, ker je sestavni del fašističnega sistema.

Komunistične interpretacije deli Casucci na tri smeri, in sicer na »bordigovsko«, »gramscijevo« in »trockistično«. Prvo smer razberemo iz teksta samega Amadea Bordige, prvega voditelja KPI. Že leta 1922 identificira socialne komponente fašizma. Drugo smer zastopa v zbirki spis Palmira Togliattija Velika in mala buržoazija iz leta 1928, medtem ko Gramscijeve teze, predložene tretjemu kongresu KPI, tu niso objavljene. Ta interpretacija je marksistična, in sicer: fašizem je izraz kapitalizma, toda z lastnimi odtenki, ki izhajajo iz potreb množic — male buržoazije. V nasprotju s to tezo utemeljuje Pietro Tresso (trockistična interpretacija) fašizem kot posebno metodo, ki jo uveljavi italijanska buržoazija v fazi imperializma, da se obdrži na oblasti. Zadnja od interpretacij znotraj političnega sistema, tj. strankarsko ali ideološka opredeljenost, je še interpretacija anarhistov, ki jo v knjigi zastopa Luce Fabbrì s tekstom Fašizem — državni kapitalizem. Zunaj tega sistema je interpretacija »cinikov« (Prezzolini), ki krivdo za fašizem pripisuje italijanskemu narodu in ne Mussoliniju, ter interpretacija »tankovestnih« (uomini di scrupolo) ali kulturnikov, ki postavljajo vprašanje vesti italijanskega ljudstva.

Medtem, ko so teksti v prvem delu knjige za raziskovalca prej vir kot literatura, so v drugem delu knjige (str. 459—544) objavljene raziskave iz prvih let po padcu fašizma. Gre za rezultate znanstvene in politične diskusije, ki

se je razvila v Italiji v petdesetih letih. Kriterija pri izboru raziskav sta predvsem različnost in upoštevanje tistih elementov, ki spodbujajo in terjajo novo, treznejšo zgodovinsko presojo fašizma. Urednik antologije je že z naslovi opredelil tematiko, kakor se je izkristalizirala skozi obravnavo posameznih ključnih vprašanj. Tu lahko navedemo le naslove poglavij in pomembnejših tekstov. Pod naslov Medrazredni odnosi je uvrščen tekst o »proletarizaciji« postevstva v dobi začetnega fašizma. Sledi poglavje o ekonomskih strukturah in političnih silah z razpravama o italijanskem industrijskem razvoju ter stroških za javna dela ter o odklonitvi in instrumentalizaciji zmage (Leo Valiani). Problem kulture in ideologije obravnava delo Del Noceja z naslovom Fašizem kot marksizem brez materializma. Pet spisov pod naslovom Etično-politične korenine fašizma pa obravnava zgodovinski pomen fašizma: Fašizem — vprašanje vesti generacij, Humane vrednote antifašizma, Prevrat reda, Zahteva in napaka fašizma: enotnost, zožena na uniformiranost, Fašizem — ključna izkušnja italijanske zgodovine. V teh razpravah, ki so polemične in nezdružljive, da bi jih lahko enotno ocenili, poskušajo nekateri avtorji izluščiti tudi pozitivne posledice fašizma, sicer na gospodarskem področju, kot so agrarna reforma, odprava brezposelnosti, izboljšava socialnega ravnotežja in tehnološki razvoj. Diskusijo, ki se je zapletla v opravičevanja, iskanje krivde in novih definicij fašizma, zaključuje tekst Costanza Casuccija. Ko ugotovi, da je fašizem neraziskan, postavi kategorično zahtevo: »bodimo fašisti s fašisti«, kar je dvignilo nemalo prahu, a je pomenilo »možato sprejeti težko dediščino nacionalne zgodovine, brez poskusov umikanja od izkušnje, ki jo je tragično živela dežela, da bi dosegli pravo kritično razumevanje fašizma.« (str. 47).

V tretjem delu antologije so najnovejše raziskave — to so rezultati tistih raziskav, ki jih je vzpodbudila diskusija v petdesetih letih. Teksti so izbrani z ideološkega in znanstvenega vidika. Izrazito ideološki so teksti (teze) neofašistov in njihovih nasprotnikov (contestatori), to je dveh skrajnih struj zunaj političnega sistema. Znanstvene tekste pa grupira urednik zbirke po disciplinah takole: fašizem zgodovinarjev, fašizem sociologov, fašizem politologov, fašizem pravnikov, fašizem ekonomistov in fašizem ideologov. Avtorji so večinoma zgodovinarji, saj gre za dela, ki obravnavajo problematiko zgodovinsko in z vidika naštetih disciplin; med ideologe so npr. uvrščeni raziskovalci ideologije in ne profesionalni ideologi, kar velja tudi za druge discipline.

Neofašistične teze zastopa v zbirki Andriano Romualdi, ki označi fašizem kot poduhovljanje množic in kot »konzervacijo — revolucijo«. Opo-rečniške teze so izpod peresa znanega zgodovinarja italijanske rezistence Guida Quazze v razpravi Fašizem — instrument kapitalizma. Izhaja iz klasičnih razlag fašizma in z razrednih stališč dokazuje politični pomen nasilja, ki ni nič drugega kot instrument kapitalizma za odvrnitev proletarske revolucionarne nevarnosti.

Fašizem zgodovinarjev je prikazan z razpravami Giampiera Caroccija (Avto-ritarizem in totalitarizem v fašizmu) in Renza De Feliceja, avtorja obsežne zgodovine fašizma. Bistvo De Felicejeve teze je, da je fašizem kompromis med idejami skrajnežev — revolucionarjev in zmernežev — sopotnikov. Vendar kompromis ni nikoli docela uresničen, saj skrajneži potiskajo gibanje na avtonomna tla, v neodvisnost od sopotnikov, da bi mu utrdili oblast. Za ta cilj pa potrebujejo soglasje — konsenz — širših množic, kar dosegajo s perma-

nentno mobilizacijo in aktivizacijo. V tem vidi De Felice totalitarni značaj fašizma, na področju zunanje politike pa njegovo agresivnost, ki ni tolikanj pogojena z logiko ekspanzionizma, kolikor s potrebo po njegovi samoohranitvi.

Sociološki vidik obravnavajo razprave o socialni mobilizaciji, politološkega pa razprave o nasilju kot instrumentu politične akcije ter o fašistični ideologiji, ki je ideologija krize. Razprave s pravnega področja obravnavajo pravno zgradbo fašistične države, politiko konsenza z vidika strukture državnega aparata ter lokalno avtonomijo v fašističnem režimu. S področja ekonomske zgodovine so razprave o agrarni in industrijski politiki fašizma ter o splošnem ekonomskem sistemu. Raziskave o ideologiji so: Nacionalistična pogodba s hudičem, Fašizem kot aktivizem in solipsizem, Fašizem in nacionalna dimenzija, Fašizem kot revolucija-restavracija. Avtor tega zadnjega dela Augusto Del Noce odpre novo pot za definicijo fašizma, pot filozofske razlage, saj je po njegovem vso bližnjo preteklost, tj. sodobno zgodovino, mogoče razložiti le filozofsko, čemur pravi »storia filosofica«. Casucci sprejema Del Nocejevo misel, vendar pa išče pravo definicijo fašizma v stičišču treh interpretacij: filozofske, sociološke in psihološke. (str. 83—85).

Dela, objavljena v tretjem delu knjige, so najbolj zanimiva in pomembna, saj presegajo enostranskost prejšnjih. Urednik jih imenuje revizionistično zgodovinopisje v nasprotju z apriorističnim, ocenjuje pa ga kot poglobljen radikalen premislek o kompleksni tematiki fašizma. Pozornost raziskovalcev v zadnjih dveh desetletjih je namreč obrnjena h konsistentnosti fašističnega fenomena, k iskanju vsaj najmanjšega skupnega imenovalca vseh fašizmov.

Costanzo Casucci je antologijo uredil (in izbral posamezne tekste) tako, da že po svoji strukturi odseva najbolj različna, a tipična mišljenja. Sam pravi, da mu je bil pri izboru odločilen kriterij, da ne sme ničesar prezreti, da pa mora po drugi strani objaviti le najbolj dognane tekste kot prototipe določene miselnosti in tudi te tekste je moral izbrati po kriteriju pomembnosti ter priznanosti avtorjev.

Tematiko, ki se prepleta skozi dela različnih avtorjev, izlušči urednik še v uvodu, s čimer usmeri bralca uporabnika k bistvenim vprašanjem fašizma, obenem pa vključuje tudi lastne ugotovitve, ki so rezultat preučevanja izbranih (a tudi neizbranih) spisov.

Glede socialne podlage fašizma ugotavlja, da so raziskave potrdile marksistično tezo (Gramsci-Togliatti) o mali buržoaziji, ki se je kot klin vrinila med kapitalistični in delavski razred. Fašizem povzdigne to plast v razred, ko jo organizira v sindikate po kategorijah in iz njih oblikuje korporacijo, s čimer nevtralizira razredni boj. V tem je tudi izvirnost fašizma. Vendar mu s korporativizmom ne uspe spremeniti same gospodarske strukture, zato pojem »fašistično gospodarstvo« sploh ne obstaja (str. 62).

Druga tema je za Casuccija vprašanje fašizma in kulture, česar se loteva še le najnovejše — revizionistično zgodovinopisje. Raziskavo te tematike spodbuja tradicionalna teza antifašistov o nekulturnosti fašizma. Rezultati potrjujejo razcep med fašizmom in kulturo, razlaga zanj pa je v samoizolaciji, superiornosti in avtarkiji fašizma.

Glede obsega in kakovosti konsenza, to je soglasja oziroma podpore širših slojev, kažejo rezultati socioloških in psiholoških raziskav, da je bil posledica

posameznikove potrebe po pripadnosti k naciji oziroma k rasi. Fromm označuje to potrebo kot »beg od svobode«. Te ugotovitve so v nasprotju z apriorističnim zgodovinopisjem, ki podcenjuje pomen konsenza, češ da je bil izsiljen, in ga vidi zgolj kot manipulacijo množic.

Četrto ključno vprašanje vidi Casucci v odnosu fašizma do risorgimenta kot najpomembnejšega momenta v zgodovini Italije. Rezultati kažejo, da fašizem sprejema prepoved, kolikor je izraz prizadevnosti in angažiranosti nacije, a ga hkrati odklanja, kolikor razglaša demokracijo in politiko bratstva med narodi. Enako je z vprašanjem revolucionarnega značaja fašizma, ki je, podobno kot vprašanje konsenza, nenehno v središču raziskav. Hkrati ko teži fašizem proč od tradicij, jih povečuje (prepoved, nacija, vera), da zadosti potrebam sopotnikov in množic. Gradi na revolucionarnem konceptu, vendar razredni boj nadomesti z nacionalnim, kar postane njegovo najmočnejše orožje za pridobitev konsenza množic. Dodajmo, da je v tej komponenti vključena tudi raznarodovalna politika do nacionalnih manjšin, ki ni posledica nekega vnaprejšnjega odpora do »drugorodcev«, temveč logika splošne fašistične politike. V zbirki, ki jo obravnavamo, ni posebej omenjena.

Tudi na ekonomskem področju fašizem ne uspe preseči kompromisa. Sprejme gospodarsko politiko svojih predhodnikov in jo dopolnjuje s politiko državnega gospodarstva, kar pa ni nikakršna specifičnost fašizma, temveč velja za vse države tistega časa, ki imajo enak kapitalistični red. Glede totalitarnega značaja fašističnega režima raziskovalci soglašajo, da ni nikoli postal popoln. To pa zato, ker je na glavnih področjih, kot je razvidno zgoraj, obstajal kompromis, dvojnost. Zadnje ključno vprašanje je odnos fašizma do vojne oziroma fašistični koncept vojne. Kot kažejo rezultati raziskav, za fašizem vojna ni dolžnost, temveč vrednota, ni sredstvo, pač pa cilj. Vendar je ta problematika doslej še najmanj raziskana.

Pa sklenimo z ugotovitvami, ki jih je urednik zapisal v zaključku svoje uvodne študije. Fašizem je bil edini politični režim v Italiji, ki je dosegel identifikacijo množic z državo. Toda ta zmaga je bila zanj hkrati poraz, saj je enotnost spremenil v uniformiranost, to je pripeljalo do izgube svobode, patriotizem pa v imperializem, kar je privedlo do izgube državne neodvisnosti. Le antifašizem je preprečil katastrofo, ko je pravočasno pokazal na nov cilj: moderno demokracijo.

Zlom fašizma pa ne pomeni konca protifašističnega boja. Ta se nadaljuje v obliki boja proti fašistični miselnosti, čustvom in tradicijam; ki so globoko zakoreninjeni v italijanskem ljudstvu. Antifašizem, ki ustvarja novo etično-politično zavest, je prava reforma. Vendar je v tem boju, po mnenju Casuccija, naletel na ločnico, preko katere ga more popeljati le objektivna znanstvena presoja. Ta ločnica je namreč druga skrajnost, ki se kaže v enačenju vsega, kar je prepovedano, s fašizmom, medtem ko naj bi antifašizem pomenil, da je prav vse dovoljeno. Hkrati ko je antifašizem naredil iz Italije eno izmed najbolj svobodnih držav, ta država navznoter še nikoli ni bila tako krhka kot je danes. V njej je mogoča vsakršna intriga, korupcija ter izraba in terorizem je na pohodu proti demokratičnemu režimu. To pa zahteva od Italijanov ponovno pripravljenost na žrtve in heroizem, kajti »gorje, če bo monopol nad herojstvom spet prešel v roke fašistov. Tedaj bi se sprostil tisti diabolični mehanizem faši-

stičnega osvajanja, kakršen se je sprožil po prvi vojni. Ta mehanizem je monopol nad herojstvom privedel do monopola nad patriotizmom in se končal z monopolom nad oblastjo: v tem je danes pravi pomen fašistične nevarnosti.« (str. 89).

Milica Kacin-Wohinz

Faschismus in Österreich und International. Jahrbuch für Zeitgeschichte 1980/81, Löcker Verlag, Wien 1982, 207 strani.

Pravzaprav v našem strokovnem tisku ni bila navada, niti nismo čutili potrebe, da bi predstavljali tuje znanstvene revije ali letne zbornike, kaj šele posamezne številke. Če smo to vendarle storili, je bil razlog ponavadi v izjemnosti posameznih publikacij, kar je pomenilo, da je bila revija posvečena jugoslovanskim ali celo slovenskim historičnim problemom. V našem primeru lahko rečemo, da velja tokrat to le delno. Jahrbuch für Zeitgeschichte, ki ga izdaja avstrijsko društvo za sodobno zgodovino, in šteje z letošnjim letom že 55 letnikov, je to pot tematsko zasnovano. Posvečen je problematiki fašizma v Avstriji ter v njej bližnji evropski okolici, kot pove že sam naslov zbornika. Dvoje dejstev, namreč obravnava fašizma, ki je letos ob obletnici Hitlerjevega prihoda na oblast še posebej aktualen, na drugi strani pa tudi to, da je v zborniku tudi razprava o slovenskem fašizmu, je po našem mnenju zadosten razlog, da kaže njegovo vsebino predstaviti tudi naši znanstveni javnosti.

Na začetku velja povedati nekaj besed o nastanku tega vsebinsko razmerna homogenega zbornika. Gre pravzaprav za objavo dopoljenih referatov ter diskusij t. i. seminarja ob koncu tedna, ki so ga že maja leta 1980 priredile dunajske ljudske univerze Brigittenau, Hietzing in Ottakring. Udeležili so se ga avstrijski učitelji ter študenti, vodil pa ga je neumorni univerzitetni asistent ter znan prijatelj koroških Slovencev dr. Karl Stuhlpfarrer. Seminarja, ki je bil v šolskem centru Lindabrunn južno od Dunaja, se je udeležil tudi kulturni ataše sovjetske ambasade na Dunaju, ki je tudi aktivno sodeloval v diskusiji. Vodstvo oziroma organizatorji so za uvodne referente povabili strokovnjake z zgodovinopisnega področja, poleg Avstrije še iz Zvezne republike Nemčije, Švice, Italije, Poljske, Madžarske ter tudi Slovenije.

Seveda na omejenem prostoru seminarja ni mogoče sistematično prikazati niti ne vsebine posameznih referatov ali celo diskusije, ki bi sicer za nas utegnili biti še kako zanimiva. Zato se bomo omejili le na nekatere najzanimivejše poudarke, vendar velja poprej vsaj naštetih sodelujočih avtorje ter naslove njihovih tem. Univ. prof. dr. Gerhard Botz z inštituta za novejšo zgodovino univerze v Linzu je govoril o socialni bazi in tipologiji avstrijskih fašizmov, ki jih je primerjal znotraj avstrijskih okvirov in v evropskem kontekstu. Naš znani rojak dr. Jože Pirjevec, profesor na tržaški univerzi, je govoril o italijanskem fašizmu ter v zvezi z njim o spomenikih neke ideologije.

Posebej velja omeniti nastop univ. prof. dr. Reinharda Kühnla z univerze v Marburgu ob Lahni, ki je predstavil nemški fašizem z vidika njegovih vzrokov, strukture vladanja, ter hkrati poskušal podati neko vseobsegajočo definicijo oziroma skupni imenovalac vseh fašizmov, ne glede na njihov čas in

kraj. Gost s Poljske je bil univ. doc. dr. Jerzy Borejsza z akademije znanosti v Varšavi, ki je govoril o odnosih NSDAP ter PNF z drugimi partijami skrajne desnice v Evropi, in ki se je vprašal, zakaj ni prišlo do uresničitve fašistične internacionale. Madžarska zgodovinarja sta predstavila raziskovanje madžarskega fašizma ter nasprotja, ki se pojavljajo pri preučevanju njegove narave. Nadalje je podpisani govoril o elementih fašizma v nekaterih političnih gibanjih na Slovenskem v obdobju med leti 1918 in 1945. Končno velja omeniti še nastop švicarskega predavatelja dr. Ursa Altermatta z zgodovinskega inštituta na univerzi v Bernu, ki pa je posegel že v sodobno, povojno zgodovino ter nam predstavil desno radikalno gibanje v Švici pod naslovom Ksenofobija in superpatriotizem in se pri tem seveda vprašal, ali gre pri tem za fašizem, in če gre, v kakšni meri in kako.

Med naštetimi bi posebej opozoril na razpravo Gerharda Botza o fašizmu v Avstriji. Treba je priznati, da imamo le redkokdaj priložnost slišati oziroma brati tako sistematičen in poglobljen prikaz fašizma znotraj ene dežele. Avtor je ločil dve glavni zvrsti avstrijskega fašizma, to je agrarno-katoliško-konservativnega ter nemško radikalnega — nacionalsocialističnega, v izredno koncentriranem tekstu je s pomočjo številnih tabel in razpredelnic predstavil socialno, ideološko, starostno, spolno, regionalno itd. strukturo tega gibanja v tridesetih letih. Omenjeno delitev na dvoje avstrijskih fašizmov je prof. Botz imenoval tudi proitalijanski oziroma pronemški tip fašizma ter pri tem prišel do zanimive in za nas razmeroma logične ugotovitve, da je bil namreč prvi tip močnejši v severnih in zahodnih predelih Avstrije, medtem ko je bil pronemški tip močnejši na Koroškem in Štajerskem. Pri tem je poudaril tudi za Avstrijo značilni klerikalni ter protiklerikalni način izražanja fašističnih teženj, nato časovne spremembe socialnih osnov fašizma ter podčrtal dejstvo, da se je iz marginalnega gibanja spremenil v političen subjekt, ki mu je na ta ali oni način pripadalo 26 % avstrijskega prebivalstva. Posegel je tudi v predzgodovino avstrijskega fašizma in ga našel že med nemškimi nacionalisti na Češkem v začetku tega stoletja ter v nacionalsocialistični stranki iz leta 1918. Na koncu je referent razgrnil tudi 14 opisnih tez o socialni strukturi fašističnih gibanj v Evropi. Te teze sicer po našem mnenju ne pokrivajo vseh pojavnih oblik evropskih fašizmov, vendar jih lahko imamo po drugi strani za prav dobro pomagalo pri študiju splošne zgodovine fašizma.

Omenili smo tudi že prispevek Švicarja Altermatta, ki je govoril o t. i. Nacionalni akciji, ki se je razvila v Švici v zadnjih povojnih desetletjih. V bistvu gre za desno radikalno gibanje, ki je predvsem v začetku sedemdesetih let v politično izredno stabilni konfederaciji izvedlo določen prodor, izkoriščajoč predvsem strah domačega prebivalstva pred množičnim naseljevanjem tujcev. V njem je sicer razpoznan nekaj elementov, ki so sicer značilni tudi za fašizem, vendar gre v celoti gledano, bolj za populizem, ki poudarja svojo povezanost s tradicionalno švicarsko vaško mentaliteto, z vsem tistim, kar je »dobro švicarsko«. Seveda pa ni mogoče prezreti antiintelektualnih, antiparlamentarnih ter antikomunističnih prvin tega gibanja, ki ga ni mogoče imeti za sistem, saj nikakor ni koherentno gibanje.

Referata Borejsze ter Pirjevca, še zlasti slednjega, sta bila sicer lucidno predstavljena, ker pa sta govorila o nam razmeroma bolj znanih stvareh, ni

bilo opaziti kakšnih pomembnejših novosti. Tega ne bi mogli trditi za prispevka obeh Madžarov, vendar predvsem po zaslugi dejstva, da je nam problematika madžarskega fašizma skoraj neznana. Vendar je bilo videti, da so naši severni sosedi pri preučevanju tega za nacionalno zgodovino neprijetnega pojava še bolj na začetku. Nasprotno pa smo pri prof. Kühnlu iz Nemčije dobili vtis izrednega znanja, bleščeče sistematike in silovitega napora, da bi prišel pojavu fašizma do dna. Kljub temu je vsaj podpisani ostal nekako nezadoščen oziroma je imel vtis, da Kühnl preveč poudarja imperialistično noto fašizma, medtem ko bi moral pri razlikovanju posameznih fašizmov bolj upoštevati pomen stopnje razvoja politične kulture, tradicije ipd.

Podpisani je v svojem referatu predstavil sodelujočim, ki o tem niso skoraj ničesar vedeli, bistvene poteze fašizma v Sloveniji v predvojnem in medvojnem času. Seveda je o avtohtonem razvoju slovenskega fašizma zelo težko govoriti, sem bi še najprej lahko prišteli Stražarje ter Slovensko domobranstvo, vendar ne v celoti in kot tako, ampak bolj po ideologiji njegovih redkih voditeljev. Drugače pa je šlo v Sloveniji za vejo oziroma odmeve splošnojugoslovanskih fašističnih poskusov, kakršna sta Orjuna in Ljotičev Zbor. Povedati je seveda treba, da ta problematika, z delno izjemo Orjune in domobranstva, vsaj v Sloveniji še ni raziskana, tako da je referat slonel predvsem na literaturi. Tu gre predvsem omeniti dela Branislava Gligorijevića, ki se je pri obravnavanju Orjune in Zbora dotaknil tudi dogajanja v Sloveniji, nadalje Metoda Mikuža, Ivana Križnarja ter Borisa Zihlerla. Referat zato ni mogel biti na visoki ravni, vsaj kar se tiče analize in sistemizacije obravnavanih pojavov, sicer pa je bil glede na publiko tudi upravičeno zamišljen predvsem kot informacija. V diskusiji so se udeleženci seminarja zanimali predvsem za dvojni značaj Orjune, ki je bila fašistična organizacija, a se je hkrati tudi borila proti fašistični Italiji, vsaj v besedah. Padlo je tudi vprašanje o morebitni zvezi med dejstvom, da je bilo v jugoslovanskem prostoru razmeroma močno fašistično in kolaboracionistično gibanje med vojno, ter razmeroma poznim začetkom znanstvene obravnave teh pojavov. Na to se je navezovalo tudi vprašanje o rešenem oziroma nerešenem nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji. Odgovor je bil približno takšen, da smo s tem v Jugoslaviji dejansko pozno pričeli, a predvsem zato, ker se je naše zgodovinopisje ukvarjalo predvsem z neizčrpno problematiko narodnoosvobodilnega gibanja, saj je bilo največje in najuspešnejše v Evropi. Kot zaviralni moment pri tovrstnih raziskavah pa bi res lahko vsaj deloma označili občutljivo nacionalno vprašanje, glede na to, da je bil najmočnejši fašizem v Jugoslaviji prav ustaški, se pravi hrvaški. Trditev pa, da temu ni bila namenjena večja znanstvena pozornost zato, ker bi natančne raziskave pokazale veliko moč, recimo, ustašev ali domobrancev v svojih okoljih, pa je bila zavrnjena kot navadna špekulacija, ker je dejstvo o umetnem videzu moči ustašev in domobrancev neovrgljivo, saj so se za svojo existenco lahko zahvalili zgolj neposredni okupatorski podpori.

Prispevki referentov so v zborniku opremljeni z bolj ali manj obširnimi bibliografijami, ki so lahko zelo dober napotek za nadaljnje preučevanje zgodovine fašizma v Evropi. Med njimi omenimo spet bibliografijo prof. Kühnla, ki je celo razdeljena na bibliografije o podtemah. V celoti lahko ocenimo zbornik in s tem tudi seminar za zelo kakovosten, pri čemer velja posebej omeniti

zlasti razgibano diskusijo in odlično organizacijo. Mislimo, da so na njem prvi sodelujoči pridobili nekaj znanja, ne toliko faktografskega, pač pa sistemskega in metodološkega. Dobro bi bilo, če bi take tematske seminarje, v podobni zasedbi, včasih organizirali tudi pri nas.

Boris Mlakar

Holm Sundhausen: *Geschichte Jugoslawiens* (1918—1980). Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1982, 224 str.

Pisanje zgodovine Jugoslavije je vsekakor znanstveni izziv, in sicer iz različnih vzrokov. Na tem teritoriju je bil dan povod za izbruh prve svetovne vojne in še leta 1918 si najbrž ni nihče predstavljal, da bo iz delov habsburške monarhije, turškega imperija, kraljevine Srbije in Črne gore nastal nov državni sklop. Skoraj 65 let obstoja ta država, ki je v teh desetletjih večkrat spremenila svoje meje, med drugo svetovno vojno pa je za štiri leta celo izginila iz političnega zemljevida Evrope in lahko rečemo, da ji ni bilo ničesar prihranjenega. V vsej Evropi ni države, ki bi jo pretresali taki zunanji in notranjepolitični konflikti, ki so po eni strani posledica geografske lege, ki je nekako na sečišču zahodne in vzhodne kulture, po drugi strani pa so tu komplicirani odnosi med številnimi narodi in narodnostmi, ki so vso prejšnjo zgodovino živeli na svoj način in med seboj nepovezano. Na ta način so leta 1918 prinesli v novo državo različne družbene in gospodarske sisteme, različne delovne navade in različne veroizpovedi, pa različne pravne sisteme in različne kulture. Po drugi svetovni vojni se je pokazalo, da politično skrajno občutljivo laviranje med obema svetovnjima blokoma in iskanje svoje poti v socializem, ni moglo odpraviti nacionalnih in socialnoekonomskih problemov in ideja skupne povezanosti se kaže še vedno kot nekam šibek člen. Že samo teh nekaj misli dokazuje, da se vsak raziskovalec ob pisanju zgodovine Jugoslavije sooča pravzaprav s pisanjem zgodovine ne samo te države, ampak tudi nacionalne zgodovine posameznih narodov Slovencev, Hrvatov, Srbov, Makedoncev, Muslimanov, k čemur je treba dodati še vrsto drugih narodnosti. Različni jeziki, več veroizpovedi, različne kulture, do leta 1945 različni pravni sistemi, vse to zelo otežuje jasn pregled in zajemanje vseh problemov. Ob upoštevanju vsega tega, smo Holmu Sundhausnu lahko zelo hvaležni, da se je lotil te problematike in jo, lahko rečemo, naravnost vzorno opravil. Na dobrih dve sto straneh nam je podal zelo jedrnato sintezo poglavitnih obrisov jugoslovanske zgodovine od njenega nastanka do Titove smrti. Nič preveč, pa tudi ničesar bistvenega ni izpustil.

Avtor je knjigo razdelil v šest smiselno zaokroženih poglavij. V prvem Zur Vorgeschichte der jugoslawischen Vereinigung nam najprej zelo sumarno predstavi prostor in posamezne narode od naselitve do prve svetovne vojne. Tu naj opozorim na dve majhni faktografski napaki: Štefan Dušan Silni se 1346 ni okronal za carja Srbov in Grkov na Ohridu, ampak v Skopju, drugi srbski ustanak pa se ni začel leta 1813, pač pa leta 1815. Temu poglavju sledi Der Parlamentarismus im »Königreich SHS« und die innenpolitische Polari-

sation 1918—1928, kjer se najprej srečamo z nastankom same države ob koncu prve svetovne vojne pa tudi že z jugoslovansko idejo med vojno. Tukaj naj spet popravim napako, da je bil londonski pakt sklenjen 26. in ne 16. aprila 1915. Potem pa avtor opiše notranjo organizacijo države, probleme socialne in gospodarske integracije, nacionalno vprašanje, v spopadih političnih strank od vidovdanske ustave pa do streljanja v skupščini 1928 ter oceni zunanjo politiko države SHS (kot je bilo uradno ime za Jugoslavijo tedaj) v dvajsetih letih. V tretjem poglavju avtor obravnava obdobje od šestojanuarske diktature 1929 do zloma kraljevine Jugoslavije (novo ime za državo, ki ga je prinesla diktatura). Naslovi podpoglavij zelo lepo karakterizirajo to problematiko: diktatura kralja Aleksandra in začetek hrvaškega fašističnega ustaškega gibanja, Jugoslavija v viharju svetovne gospodarske krize, obdobje Stojadinovića, sporazum Cvetković-Maček, nov poskus integracije in njegova problematika in pa pod novim pritiskom odločitve, od nevtralnosti do pakta s Hitlerjem. V naslednjem poglavju prikazuje Sundhausen narodnoosvobodilni boj in nastanek nove Jugoslavije. Najprej govori o vojaškem puču 27. marca 1941 in o vojaškem zlomu Jugoslavije aprila 1941, potem oriše razdelitev Jugoslavije med različnimi okupatorji in kolaboracionisti, posebej se še ustavi pri ustaški Nezavisni državi Hrvatski, slednjič pa govori o odporu, ki je prerasel v narodnoosvobodilni boj in ljudsko revolucijo, ki je pod vodstvom Tita končno tudi zmagala.

Povojno zgodovino nove Jugoslavije (res nove, saj gre za nov družbeni sistem) nam Sundhausen prikaže v dveh poglavjih. Prvo sega od leta 1945 do 1965, kjer se avtor podrobneje ustavi pri socialistični preobrazbi dežele, informbiroju in prelomu s Stalinom ter pri iskanju nove poti kar označuje kot obdobje med zakonom o samoupravljanju in socialističnim tržnim gospodarstvom. Ob tem govori še o neuvrščeni kot zunanjepolitičnemu korelatu jugoslovanskega modela socializma. Zadnje poglavje pa zajema naslednjih petnajst let in se zaključuje s Titovo smrtjo in avtor ga označi kot obdobje ponovno nastopajoče problematike integracije in federalizacije federacije. Najprej opiše družbeni in gospodarski razvoj v tem času, nato ponovno oživljanje nacionalnega vprašanja in krizo v letu 1971 in zaključuje knjigo z zadnjim desetletjem, ki ga konča s smrtjo predsednika Josipa Broza-Tita. Zadnjemu poglavju sledi še izbor najbistvenejše literature, ki ne vključuje razprav, ampak le monografije v različnih jezikih, ki so izšle v Jugoslaviji in v svetu, nekaj tabel in indeks oseb.

Po tem skopem prikazu lahko ponovno zapišem moj zelo ugoden vtis o tej knjigi, saj je avtor na zelo sintetičen način prikazal zgodovino Jugoslavije, z vso potrebno znanstveno akribijo in skepsno omenil vse glavne probleme, brez lažnega hvalisanja in brez tendencioznega podtikanja pristopil k sleherni stvari, ki jo omenja. Nekateri problemi so sicer prikazani manj celovito, kar pa je ob pomanjkanju ali nedostopnosti ustreznih virov in ob dejstvu, da jih praviloma malo razrešuje tudi jugoslovanska historiografija, seveda lahko razumljivo. Zelo prepričljivo je avtor orisal tudi problematiko procesov, ki še niso zaključeni. Na vsak način lahko ponovno poudarim, da gre za celovit, soliden in trdno fundiran priročnik, ki ga bo vesel vsakdo, ki ga bo vzel v roke, prav gotovo pa tudi med jugoslovanskimi zgodovinarji ne bo mogel vzbuditi kaj

prida neugodnih ali celo negativnih ocen. Ne nazadnje je treba tudi reči, da je uspelo avtorju v pregnanten slog vtisniti zelo tekoč in gladko berljiv stil pisanja.

Franc Rozman

Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem. RK ZSMS, Ljubljana 1982, 259 strani.

Publikacija ima značaj zbornika in je nastala kot rezultat znanstvenega posvetovanja v Ljubljani leta 1981, na katerem so sodelovali zgodovinarji in udeleženci mladinskega naprednega gibanja. Knjiga pomeni nadaljevanje podobnih prizadevanj iz preteklosti, kot je bilo na primer znanstveno posvetovanje o Skoju v Zagrebu ob šestdesetletnici njegove ustanovitve, ki so se ga udeležili tudi slovenski predstavniki in so njihovi referati objavljeni v posebni knjigi (SKOJ 1919—1945, Ljubljana 1980), le-ta predstavlja nerazdružno celoto z referati ljubljanskega posvetovanja.

Zbornik obsega čas stare Jugoslavije, narodnoosvobodilnega boja in prvih let socialistične graditve. Objavljenih je petnajst prispevkov, od katerih jih kar devet obravnava mladinsko problematiko iz obdobja stare Jugoslavije, trije iz obdobja narodnoosvobodilnega boja, dva iz povojnega obdobja, eden pa je metodološkega značaja. Na koncu je objavljena še diskusija s posvetovanja.

Kakovost referatov je zaradi pestre strukture njihovih nosilcev različna. Eni izpričujejo poglobljeno preučevanje zgodovinarjev in temeljijo na arhivskem, časopisnem in spominskem gradivu ter imajo temu ustrezen znanstveni aparat, drugi referati so bolj spomske narave.

Publikacija, ki je po značaju zbornik, seveda že vnaprej onemogoča celovit pogled v obravnavano tematiko. Posamezne referate je tako ocenjevati kot pomembne prispevke za nadaljnjo monografsko obdelavo mladinskega gibanja.

Preučevanje mladinskega gibanja je z metodološkega stališča zelo zahtevno delo, kar potrjujejo tudi pričujoči referati. En vidik težavnosti odseva na primer v dejstvu, da je mladinsko gibanje obravnavano v okviru pripadnosti mladine določenim organizacijam in društvom (čeprav je to do neke mere nujno, kajti le tako lahko prikažemo zanimiv spekter mladinskega delovanja, opredeljevanja do določenih stališč itd.), vse premalo pa kot gibanje v okviru družbenopolitičnih dognanj. Izjemi sta referata dr. Milice Kacin-Wohinz O mladinskem gibanju na Primorskem med obema vojnama in Anke Vidovič-Miklavčič Vloga Skoja v procesu združevanja naprednih sil v Sloveniji v protifašistično fronto — Mladinsko OF (1937—1941).

Mag. Irena Mrvič obravnava ekonomski boj Skoja v času 1919—1929, dr. France Kresal pa socialnopolitični in materialni položaj delavske mladine v obdobju stare Jugoslavije.

Dr. Janko Prunk govori o tistem delu slovenske mladine med obema vojnama, ki se je razvijala na idejnih temeljih krščanskega socializma.

Temeljita je razprava Franceta Filipiča, napisana v glavnem na osnovi bogatega gradiva Komunistične internacionale in komunistične mladinske internacionale. V njej obravnava organizacijska in vsebinska vprašanja delovanja

Skoja v Sloveniji v letih 1933—1938 ter odnos med Skojem in KPJ. V določenem smislu dopolnjuje zgornji referat spominski prispevek Viktorja Stoparja o delovanju Skoja zadnja leta pred vojno, pojasnjuje pa tudi njegove metode delovanja.

Drago Košmrlj prikazuje vpliv in delovanje komunistične partije v Društvih kmetijskih fantov in deklet, Mirko Tušek pa narodnoobrambno delo mladine v času rastoče fašistične nevarnosti.

Skromno je zastopano obdobje narodnoosvobodilnega boja, kar preseneča, saj je bil prispevek mladine narodnoosvobodilnemu boju in revoluciji ogromen, ki pa ga bo težko prikazati, saj bi bila za to potrebna v nekem smislu nasilno ločena obravnava od tako kompleksnega pojava, kot je narodnoosvobodilni boj bil. Zlasti tu bo treba najti odgovore na številna metodološka vprašanja.

Skoj in Zvezo delovne mladine v Ljubljanski pokrajini leta 1942 obravnava Vilma Bebler-Pirkovič. Obširna in dokaj temeljita je razprava Vlada Jurančiča, ki ponovno potrjuje, kako koristni so lahko prispevki, ki jih pišejo nekdanji udeleženci, če pri tem uporabljajo zgodovinske metode. V njej prikaže organizacijski razvoj Skoja v narodnoosvobodilni vojski v letih 1941—1945, lik člana Skoja, odlike dela skojevskih organizacij in njihovo številčno rast. O mladinskem tisku govori prispevek Marjete Čampa.

Vlogo in delo Zveze mladine Slovenije oziroma Ljudske mladine Slovenije in Skoja v prvem pojavnem obdobju, to je do leta 1948, obravnavata prispevka Janeza Vipotnika in Nataše Urbanc. Prvi obravnava to vprašanje v luči kongresnih in plenumskih dokumentov, drugi pa podrobno, dokumentirano in kritično mladinske delovne akcije kot pomemben in viden izraz mladinske revolucionarne energije prvih let nove Jugoslavije.

Posebno pozornost zasluži prispevek Jožeta Dežmana, ki opozarja na metodološke probleme raziskavanja mladinske tematike, kot je posvečanje osrednje pozornosti vodstvenemu delu mladinske organizacije, vztrajanje na dogodkovnem prikazovanju zgodovine, ne da bi poiskali odgovore na bistvena vprašanja, omejevanje preučevanja le na obdobje 1918—1945, preozko zastavljanje nalog itd.

Napredno mladinsko gibanje, še zlasti njegov najrevolucionarnejši del, to je Skoj, je prav gotovo pojav in proces, ki terja vsestranske samostojne obdelave, pri čemer pa je nujno treba izhajati iz mladinskega gibanja kot celote, spoznavati njegovo raznolikost, diferenciacijo in upoštevati tudi tisti del mladinskega gibanja, ki je prehajal na reakcionarne pozicije, kajti le tako in ob obravnavi v kontekstu splošnih družbenopolitičnih dogajanj, bo dobilo tudi napredno mladinsko gibanje pravilno in preverjeno mesto. Vse do takrat pa bodo raziskovalci prisiljeni zatekati se k določenim posplošitvam, kar je na nekaterih mestih opazno tudi v tej knjigi. Vendar je ta pomanjkljivost v prvi vrsti posledica dejstva, da je mladinska problematika šele na začetku preučevanja, če izvzamemo prve poskuse izpred več kot dvajset let. Drugi vzrok pa je v splošnem stanju slovenskega zgodovinopisja, ko vrsta vprašanj, ki so najtesneje povezana z mladinsko problematiko, še ni raziskanih.

Zbornik torej posreduje generalno linijo naprednega mladinskega gibanja, je dragoceno izhodišče pri nadaljnjih raziskavah, hkrati pa opozarja na številna vprašanja, ki jih bo treba še raziskati, kot na primer idejnopolitično usposab-

ljanje mladine, kulturnoprosvetno in s tem tesno povezano vzgojnoizobraževalno delo, boj za širino mladinskega gibanja, odnos med komunistično partijo in Skojem, socialni sestav Skoja itd.

Vida Deželak

Enciklopedija druge svetovne vojne 1939—1945. Založba Borec, Ljubljana 1982, 522 strani.

Kadar se založba ali urednik odločita za izdajo kakšne knjige, gre vselej za pretehtano odločitev. Ta odločitev mora biti toliko bolj tehtna, če gre za publikacijo, kakršna je pred nami. Prevod enciklopedije, zlasti še enciklopedije s tako specialno in občutljivo vsebino kot je druga svetovna vojna, je tvegano podjetje, predvsem zato, ker je vedno treba pričakovati kup pripomb. Že pri običajnih monografijah se vselej najde kritik, ki bo vedel povedati, kaj vse v monografiji manjka, katere literature avtor ni omenil ali uporabil in koliko »pomembnih« virov je pustil ob strani. Pri enciklopedijah pa je možnosti za takšno kritiko toliko, kolikor je v njej gesel.

Zato je nemara nepotrebno iskati v enciklopediji, kakršna je Enciklopedija druge svetovne vojne, napake ali manjkajoča gesla, razen če gre za take pomanjkljivosti, ki so temeljnega pomena. Bolj pomembno je, če skušamo ugotoviti, ali nam enciklopedija daje odgovore na vprašanja, za katera želimo najti v njej odgovore. Zdi se mi, da pri tem ne gre toliko za vprašanje sorazmerja med posameznimi gesli, kot za to, ali ta gesla dajejo bralcu osnovne podatke in še zlasti, ali ga usmerjajo v podrobnejšo literaturo. In prav tu vidim najpomembnejšo pomanjkljivost Enciklopedije druge svetovne vojne. To, da je bila dopolnjena z gesli, ki zadevajo Jugoslavijo, Slovenijo in naš narodnoosvobodilni boj, se mi zdi samo po sebi razumljivo. Pomembno je tudi, da sta urednika na najvidnejše vsebinske pomanjkljivosti opozarjala že v spremni besedi ob slovenski izdaji enciklopedije druge svetovne vojne. Hudo pa je, da bralec knjige ne more uporabljati kot priručnik, ki bi dal osnovno informacijo in usmeril bralca k posebni, bolj nadrobni literaturi. S tem je izničena ena od osnovnih namembnosti literature, ki jo imenujemo »leksika«.

Že urednika sama sta poudarila, da poznamo v svetovni literaturi tudi »boljše« enciklopedije, zato se mi ob branju — listanju knjige ni postavljalo vprašanje, ali sta izbrala najboljšo. Gotovo sta izbrala dobro enciklopedijo, še zlasti zato, ker gre za prvo tovrstno pri nas. Enciklopedije, ki je koncipirana širše kot običajno, tako da se začne s kronološkim pregledom dogodkov (1931 do 1946), nadaljuje s pregledno študijo o vzrokih za drugo svetovno vojno (1918—1939, avtor Hendrik Brugmans), ter posveti največji del svojega obsega geslom od »ABC načrti« do »Žukov« ter se konča s sklepno besedo o neposrednih in daljnosežnih posledicah vojne, ne morem oceniti drugače kot dobro. Če k vsemu temu dodamo, da ima enciklopedija tudi kazalo osebnih imen in pregled stvarnih gesel, je jasno, da ima publikacija vzorno izdelano strukturo.

Gotovo je, da sta urednika opravila ogromno delo. Že pregledovanje in korigiranje napak zahteva ne samo veliko dela, temveč predvsem veliko znanja. Očitno sta bila prepričana, da se delo izplača. Prav zato sem v uvodni besedi

k slovenski izdaji pogrešal njun pozitivni odnos do knjige, ki sta jo ne samo uredila, temveč tudi dopisala. V uvodni besedi namreč opozarjata le na pomanjkljivosti knjige, tako da bi je bralec, ki bi prebral le njun uvod, zagotovo ne kupil. Enciklopediji v prid govori le kratek uvodni zapis založbe, v katerem le-ta ugotavlja, da je izdala enciklopedijo, ki je drugačna od drugih, ter to trditev dokazuje z nekaj skopimi stavki. Urednika pa sta o pozitivnih straneh enciklopedije in o razlogih za njen prevod zapisala: »... Kljub raznim pomanjkljivostim te enciklopedije, o katerih bomo na kratko spregovorili, se je Založba Borec odločila, da prevede ravno to enciklopedijo o drugi svetovni vojni, ker je v primerjavi s podobnimi deli, ki so na voljo, vendarle manj enostranska kot nekatera druga dela. Prav tako velja, da med kar številnimi publikacijami o drugi svetovni vojni, ki se pojavljajo na knjižnem trgu, sodi ta enciklopedija med tehtnejše prispevke... Vsebuje vrsto dobrih prispevkov in informacij o drugi svetovni vojni ter ima ustrezen obseg in je primerna za širši krog bralcev. Upoštevač te dobre strani pa je Založba Borec sodila, da je treba delo za naše bralce, kolikor je mogoče, še izboljšati.« Noben od navedenih razlogov mi ne daje odgovora na vprašanje, zakaj prevesti prav to enciklopedijo. Našel sem ga ob listanju knjige.

Enciklopedija daje temeljite in zaokrožene predstavitve posameznih gesel. Za priročno enciklopedijo ima preveč drobnih, manj pomembnih gesel. Z dopolnitvijo obeh urednikov daje celovit pregled dogajanj v drugi svetovni vojni, bralec pa, ki bi želel širšo in strnjeno informacijo o naslovni tematiki, sta na voljo dve (uvodna in zaključna) študiji, ki dajeta objektivno in znanstveno neoporečno sliko obravnavanega časa. V enciklopediji ni izrazito črno-belih prikazovanj, ki jih večkrat srečujemo v podobni literaturi. In končno moram še enkrat poudariti, da gre za knjigo, ki smo jo potrebovali in ki bo zagotovo za nekaj časa, do boljših finančnih časov, zapolnila vrzel v našem zgodovino-pisju.

Ob koncu tega razmišljanja o Enciklopediji druge svetovne vojne in njeni kratki predstavitvi bom vendarle prelomil v uvodu zapisano trditev, da nima globljega smisla, iskati napake v enciklopediji in prešteti manjkajoča gesla, razen če gre za temeljne stvari. Eno izmed gesel, ki sem ga iskal v enciklopediji, je bilo tudi — Tito. Tita pod imenom, pod katerim ga pozna ves svet, ni, najdemo pa ga seveda v izčrpnem članku pod Broz Josip-Tito. Škoda, da Enciklopedija druge svetovne vojne ne pozna kazalk, kakršne so v navadi pri drugih naših enciklopedijah.

Dušan Nečak

Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941—1945*. VPA — Delo Globus, Zagreb 1982, 276 strani, priloge.

O pomembnosti vprašanja, ki ga obravnava pričujoča publikacija, skoraj ne more biti dvoma. Ob tem je treba pomisliti na dvoje pglavitnih dejstev, ki to trditev logično potrjujeta. Prvo je, da je bila Cerkev stoletja izredno važen socialni in moralni dejavnik v življenju vsakega človeka, v razvoju držav in narodov in videti je, da je bila ta vloga pri slovenskem narodu še posebej

naglašena v primerjavi z nekaterimi drugimi evropskimi narodi. Vprašanja cerkve, duhovščine in vere so bila zmeraj tudi politična vprašanja, le oblike oziroma intenzivnost problemov se je v zvezi s tem skozi zgodovino spreminjala. S formiranjem modernih narodov, z razvojem liberalnega meščanstva, delavskega gibanja ter siceršnje vesplošno sekularizacijo in laicizacijo v 19. ter 20. stoletju je politična teža teh vprašanj narasla oziroma postala del splošnih procesov razrednega in ideološkega boja, ki so ga med drugim obeleževali pojavi kot kulturni boj, klerikalizem, antikomunizem, sektaštvo ipd. V grobem vse to lahko poenostavimo na boj med državo in Cerkvijo, na boj med dvema »totalitarizmoma«, na potiskanje vere v privatno sfero človekovega življenja, da se človek in družbena sfera osvobodita dejanskega ali namišljenega odtujevalnega vpliva Cerkve oziroma religije. V zgodovini narodov, ne nazadnje tudi slovenskega in hrvaškega, je bila vloga Cerkve in duhovščine izrazito ambivalentna, kajti s svojo nujno povezanostjo z ljudstvom je v precejšnji meri delovala zanj pozitivno, recimo v narodnostnem, tudi socialnem pogledu, če ideološkega pač pustimo ob strani. Po drugi strani je bila naša katoliška Cerkev le del svetovne, rimske Cerkve in je bila v nekem smislu tudi eksponent le-te. S tem v zvezi je tudi zelo pomemben vidik, namreč povezanost predvsem cerkvene hierarhije z vladajočimi državnimi strukturami, kar je skupaj vzeto, dejansko učinkovalo tako, da je bila vera kot intimno in zasebno čutenje vernikov izrabljana v politične namene, kar je dolgoročno veri kot taki izrazito škodovalo.

Drugo dejstvo, ki je zunaj dvoma in na katerega smo namignili v začetku, je bila usodna važnost druge svetovne vojne in pri nas še posebej narodno-osvobodilnega boja. Tako nam kombinacija teh dveh dejstev pokaže vprašanje obnašanja in delovanja katoliške duhovščine med NOB kot problem prve vrste. Ker nam prostor ne dopušča, da bi se ob tem preveč zadrževali, naj pač samo na kratko ponovimo splošno znano dejstvo, da je bila vera tudi pri nas med vojno izrabljena v politične namene in da je to imelo tragične posledice za jugoslovanske narode ter hkrati tudi za Cerkev oziroma vero samo. Vemo, da je vero izrabljala predvsem protirevolucija, pravzaprav je bila obramba vere eden njenih glavnih »argumentov« v boju proti NOB in revoluciji. O tem se je moč precej natančno poučiti v sedaj že obsežni literaturi o protirevoluciji in kolaboracionizmu v Jugoslaviji. Za slovenske razmere je tu še vedno temeljno delo Frančka Sajeta »Belogardizem«, medtem ko je za Hrvaško, ki je v Jugoslaviji pač najvažnejša katoliška dežela, stvar precej bolj raziskana. Tu gre najprej omeniti poseben kompleks publikacij, ki so izhajale v letih neposredno po vojni in ki so bile vsaj v posredni zvezi s procesi proti narodnim izdajalcem ter vojnim zločincem. To so npr. »Dokumenti o protunarodnem radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera« iz leta 1946, »Magnum crimen« Viktorja Novaka iz leta 1948 ter »Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške „NDH“« iz leta 1952. Zadnja leta pa se vrstijo tudi že znanstvene študije in monografije o ustaštvu in v okviru katerih se obravnava tudi vloga katoliške Cerkve oziroma duhovščine, čeprav ne moremo trditi, da je stvar historiografsko obdelana že v zadostni meri. Poleg tega je na srbohrvatskem jezikovnem področju opazno precejšnje število razprav in člankov, ki sicer v prvi vrsti obravnavajo sodobne in povojne probleme v zvezi s Cerkvijo in vero, a ne

morejo mimo dogajanja med vojno. Tu gre tudi za prave sociološke in filozofske študije, s kakršnimi se v Sloveniji ne moremo pohvaliti, kljub temu, da imamo pri nas vsaj dva sociologa, ki se izrecno in že dolga leta ukvarjata s problemi religije, vendar je pri njiju zaznati prevlado praktიცizma, kjer je o zgodovinskih vidikih teh problemov na Slovenskem najti le krajše opazke.

S precejšnje mero poenostavljanja lahko rečemo, da se je pri nas duhovščina do NOG opredeljevala nekako trojno: pozitivno, negativno ter nevtralno. Upamo si trditi, da se je k tretji smeri nagibala kar večina duhovščine, vendar ni bilo nujno, da je to tudi prišlo do izraza, saj sta obe vojujoči se strani težili k totalni diferenciaciji med njima in tu so bili prav duhovniki med prvimi na udaru. Distanciranje od obeh strani so pospeševali tudi nekateri škofje, ki so svojim duhovnikom prepovedovali politično udestvovanje, pri čemer je bilo vprašanje, komu je to objektivno bolj koristilo, to je bilo pač odvisno od vsakokratnega konkretnega položaja. Kot taka škofa bi omenili predvsem Srebrniča ter Margottija. Kar se tiče visokega klera, je jasno, da je bil le-ta najbolj povezan, spojen v kapitalistični sistem in tudi po zaslugi Vatikana prepojen s protikomunističnim duhom in ta vpliv se je potem prenašal navzdol na navadne duhovnike in tudi vernike, vendar so se slednji v odločilnih trenutkih vojne odločali po primarnem kriteriju boja za narodnostni obstanek in ne po umetni dilemi za vero ali proti njej, ki jo je ponujala protirevolucija. Na ta način so se odločali tudi mnogi duhovniki, čeprav je bila njim iz razumljivih razlogov odločitev težja, saj so bili v precepu med cerkveno disciplino in narodno zavestjo ter povezanostjo z ljudstvom. Tu je marsikdaj odločalo naključje, moč osebnosti, sposobnosti samostojnega razmišljanja ipd. Dejansko drži, da se posameznih dejanj in odločitev ne da ocenjevati samo po njihovi zunanji pojavnosti in učinkovanju, marveč je treba računati tudi z njihovo notranjo logiko in utemeljenostjo, zato bi dejali, da te stvari ne bi smele biti stvar proučevanja samo zgodovinarjev, marveč tudi sociologov, psihologov itd.

Ne glede na omenjeno trojno opredelitev in vlogo katoliške duhovščine pri nas, pa je treba priznati, da je v naši stroki, publicistiki in literaturi v ospredju predvsem poudarjanje negativne, izdajalske in tudi zločinske vloge dela duhovščine. O vzrokih tu ne bi razpravljali. Druga, pozitivna opredelitev dela duhovščine je v naši zavesti manj prisotna, čeprav količinsko vzeto, se tudi o tem dosti piše, vendar gre pri tem bolj za priložnostne članke o partizanskih duhovnikih ali pa za razne spomine, ki jih pišejo sami duhovniki v svoje specializirane revije, ki pa so širši javnosti skoraj docela neznanе. Tudi na tem področju seznanjanja vloge duhovščine v okviru NOG so na Hrvaškem prišli že dlje in v ta sklop spada tudi pričujoča knjiga, za katero je že čas, da o njej nekaj spregovorimo.

Avtor Ćiril Petešić je novinar in publicist, ki je med drugim leta 1972 že objavil knjigo »Što se dogadja u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj«, dosti pa je o teh problemih pisal v revije in časnike. Knjigo, ki obravnava predvsem dogajanja na Hrvaškem, a tudi v Sloveniji in Bosni, je razdelil na štiri dele. V prvem piše o razmerju verniki — komunisti, kar se mu je zdelo izjemne važnosti glede na vodilno vlogo komunistične partije v NOB. Tu kot centralni tekst navaja članek Josipa Broza-Tita »Komunisti i katolici«, ki je bil objavljen že leta 1936 v »Proleterju«. Tu je šlo v bistvu za poziv na skupno borbo vseh

demokracijskih in miroljubnih sil za mir, svobodo in napredek, ne glede na svetovni nazor. Omenjena je tudi že fašistična nevarnost. S to uvodno navedbo je avtor hotel prikazati kontinuiteto v politiki komunistov do vernikov, kar je svojo največjo mobilizacijsko vrednost dobilo prav med NOB. Prav o tem govori nato drugo poglavje NOB in religija, kjer gre za konkretne predstavitev vseh instrumentov, preko katerih se je uresničevalo sožitje vernikov, borcev in prebivalstva, z vodstvom in siceršno organizacijo NOG. Omenja verske referate v vojaških enotah, verske prisege, cerkvene poroke, blagoslove partizanskih zastav, verske odseke v oblastnih organih, verouk, odloke Avnoja v tem smislu, verske komisije, božič v partizanih itd. V tem delu se je pisec posvetil predvsem dogajanju na Hrvaškem, a tudi tu je čutiti precejšnjo nesistematičnost, ne toliko v pristopu k temi, kolikor v konkretni izvedbi. Omenja tudi slovenske zadeve, a kaj ko je vse nedorečeno, ostaja res le pri omembah. Podobno bi lahko trdili tudi za tretji in osrednji del Duhovščina v NOB in NOG, ki je razdeljeno kar na 19 poglavij. Tu gre predvsem za opise konkretnih primerov sodelovanja duhovnikov z in v NOG, tako na ozemlju NDH kot v Sloveniji. Slednji je odmerjen sicer zelo majhen prostor, vsaj po naslovih poglavij sodeč, toda dejansko se izkaže, da imajo slovenski duhovniki tudi na Hrvaškem pravzaprav skoraj poglavitno vlogo pri sodelovanju in podpori NOB. Šlo je za izgnane štajerske duhovnike, ki so se tudi po navedbah Toneta Fajfarja in Edvarda Kocbeka odlično držali. Med njimi so bile tudi kar številne žrtve, npr. v Jasenovcu. V teh poglavjih res dobimo kar precej zanimivih podatkov, vprašati pa se moramo, ali so to vsi in ali so predstavljeni na pravi način. No, vsekakor je značilno, da je poglavje o sodelovanju duhovnikov z NOG najkrajše prav za Ljubljansko pokrajino, precej več pa ima avtor o tem povedati za Štajersko in Primorsko. Priznati je treba, da se v tem kaže tudi dejansko stanje stvari na terenu, saj je bilo v Ljubljanski pokrajini daleč največ duhovnikov, ki so sodelovali z okupatorjem oziroma s protirevolucijo, ali pa vsaj stali ob strani. Za hrvaško problematiko, ki jo omenja avtor, gre posebej poudariti položaj v Istri, predvsem pa vlogo mons. dr. Svetozarja Ritiga, nekdanjega župnika v Zagrebu, ki je prišel v partizane in je v okviru NOG tudi največ naredil za strpen odnos med Cerkvijo in ljudsko oblastjo. Za Bosno bi omenili mostarskega škofa Alojzija Mišiča ter bosanske frančiškane, za katere je videti, da so se kljub nekaterim ekscesnim izjemam pretežno opredelili za NOG. Prav v zvezi z njimi gre že na tem mestu omeniti izjavo vodstva bosanskih frančiškanov 2. maja 1945, ki zavračajo obtožbe, češ da je krivo za zločinsko početje nekaterih svojih pripadnikov, z utemeljitvijo, da jih je opozarjalo, ko pa to ni zaleglo, jih je izključilo iz svojih vrst. V celi knjigi je to poleg omembe likvidacije enega duhovnika s strani partizanov in negativnega stališča škofa Srebrniča (ne pa Stepinca!) pravzaprav edina črna slika, ki nam jo pisec poda o tej sicer obsežni in zapleteni problematiki. Naslov knjige je res enoumen, toda bralec ne more biti zadovoljen, saj ne dobi celotne slike o vlogi duhovščine v NOB.

Po drugi strani gre omeniti še problem nasilnega pokatoličevanja Srbov, do česar so se morali tako ali drugače opredeliti tudi katoliški duhovniki in je bil to eden od kriterijev njihove siceršnje usmeritve. Nadalje moramo spet poudariti veliko vlogo slovenskih duhovnikov na Hrvaškem, pa tudi njihov

delež med aktivnimi udeleženci NOB in padlimi je bil v okviru celotne katoliške cerkve v Jugoslaviji izjemno visok. Med 75 duhovniki, ki so aktivno sodelovali v NOB je po piščevih navedbah 21 Slovencev, med 45 padlimi duhovniki pa je tudi navedenih 21 Slovencev. Toda v točnost teh podatkov lahko dvomimo, saj je na spominski plošči padlim slovenskim duhovnikom na Brezjah navedenih 25 imen, res pa je, da je med njimi tudi istrski Hrvat Šime Milanović. Poleg vseh drugih podrobnosti avtor ne gre mimo Stepinčevega dopisovanja Paveliču v zvezi z Jasenovcem, niti ne mimo obiska Edvarda Kocbeka v Vatikanu. Omeniti pa gre dvojje izjav mons. Ritiga, ki sta vsaka po svoje značilni in pomenljivi. Prva je ta, da je NOB moralno upravičena tudi po krščanski etiki in zato tudi sodelovanje vernikov v njej, druga pa, da Jugoslavija ni in ne bo komunistična država! Pomembna je tudi še ena avtorjeva ugotovitev na strani 211, s katero je hotel poudariti velik pomen sodelovanja duhovnikov v NOB. Pravi namreč, da se v pogojih okupacije duhovnikov ni sumilo, da so sodelavci partizanov, saj se je na splošno smatralo, da je duhovščina načelni sovražnik komunizma in preko tega tudi NOG!

V četrtem in zadnjem delu knjige je avtor priobčil 21 dokumentov, ki po eni strani ilustrirajo prejšnje navedbe oziroma jih podkrepijo, po drugi strani pa jim dajejo tudi nove poudarke. Od slovenskih dokumentov omenimo Kardeljev članek »Komunistična partija, vera in cerkev« in odlök o ustanovitvi Verske komisije pri SNOS. Zadnja dva »dokumenta« prinašata še omenjene številčne podatke o duhovnikih, ki so aktivno sodelovali v NOB oziroma padli za svobodo. Ob teh podatkih in ob trditvi mons. Ritiga, da se je relativna večina katoliške (hrvatske) duhovščine dobro obnašala do NOG gre tu samo kot ilustracijo navesti nekatere številke, ki so nam bile dostopne iz drugih virov brez kake posebne raziskave. Na ozemlju poznejše NDH (vključno Medjimurje in po Italijanih okupirani del Dalmacije) je bilo leta 1939 2639 katoliških duhovnih oseb. Drugo dejstvo: v publikaciji »Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera« pa se v indeksu omenja 427 duhovnih oseb. Teža zaradi pomanjkanja vsakršne podrobne analize še ni moč komentirati.

Podatke, ki so zares zelo zanimivi in za nas v precejšnji meri tudi novi, je pisec črpal pretežno iz literature, bodisi v knjižni ali časopisni obliki, znaten del opomb pa se nanaša tudi na arhivske vire, predvsem iz Arhiva Hrvatske v Zagrebu. Velika večina virov in literature je hrvaškega izvora in tu velja reči, da je vsaj kar se slovenskih virov tiče, avtor marsikaj izpustil oziroma spregledal. Druga, že omenjena pripomba bi bila nesistematičnost, ki se čuti v predstavitvi teme, ne toliko kot celote, kot posameznih poglavij. Marsikatero od teh daje vtis, da je povsem naključno, da gre za opis epizode, ki nima neke organske povezave z ostalimi poglavji. Končno naj omenimo še to, da avtor povsem ignorira vlogo katoliških vernikov in duhovnikov v vzhodnih pokrajinah Jugoslavije, kjer je šlo seveda za pretežno pravoslavno prebivalstvo, a je vendar tudi tam obstajala katoliška Cerkev s svojo organizacijo in ne zanemarljivim številom vernikov:

Boris Mlakar

Boris Mlakar: *Domobranstvo na Primorskem (1943—1945)*. Založba Borec, Ljubljana 1982. Knjiga, ki jo je založba nagradila s Kajuhovo nagrado, obsega 223 strani besedila in 31 strani navedbe virov in literature ter kazal osebnih in krajevnih imen.

Temo o domobranstvu na Primorskem v letih 1943—1945 je Mlakar najprej obravnaval kot magistrsko nalogo v sklopu raziskovalnega načrta Zgodovina Slovencev 1918—1945, ki ga izvaja Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, katerega sodelavec je tudi on. Nalogo je uspešno obranil na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani pod mentorstvom rednega profesorja dr. Metoda Mikuža. Nato je snov deloma po pripombah mentorja in komisije za obrambo naloge in še več na lastno pobudo obdeloval, tako da jo je čez nekaj let lahko zaokrožil v monografiji v samostojni knjigi.

V zgodovinopisju narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem zagotovo zastajamo s preučevanjem vseh vrst in oblik narodnega izdajstva, predvsem kolaboracionizma, kvislinštva in kontrarevolucije. Saj smo do izida Mlakarjeve knjige imeli eno samo monografijo, tj. Sajetov Belogardizem, ki je izšel že leta 1951 in v dopolnjeni izdaji leto dni kasneje. O domobranstvu na Primorskem nismo imeli niti poštenega članka, kaj šele izčrpnije razprave. Organizacijski razvoj domobranstva na Primorskem je le v ustrezno omejenem obsegu samo po domobrantskih dokumentih orisal dr. Metod Mikuž v svojem Pregledu zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knjige III—V. Zato je Mlakarjeva monografija izredno dobrodošla in vsaj deloma zapolnjuje občutno vrzel v našem zgodovinopisju. Knjiga je pomembna tudi v političnem pogledu, saj se vedno bolj čutijo težnje, da bi se zabrisala ali pozabila črta ločnica med fašističnim in protifašističnim, med kontrarevolucionarnim in revolucionarnim, seveda v prid prvemu.

Za svoje delo o domobranstvu na Primorskem je Mlakar uporabil vse arhivske in druge vire, ki so mu bili na voljo v naših in tujih arhivih, v slednjih s pomočjo kolegov. Uporabljal jih je v polni meri, tako domobrantske kot partizanske. Za gotovo lahko trdimo, da v njemu dostopnih arhivskih fondih ni več nikakršnega gradiva, ki bi ga moral še uporabiti. Morda se bo našlo še kaj zanimivega gradiva v nekaterih italijanskih (Trst, Gorica) in avstrijskih arhivskih zavodih (Celovec), ko nam bodo dali na voljo gradivo za vojno obdobje, ali morda tudi v britanskem in ameriškem arhivu, če so v njih zavezniška zasliševanja ujetih primorskih domobrancev; za sedaj takšno gradivo še ni na voljo raziskovalcem. Nekoliko drugače je z ustnimi viri; če bi mogel zaslišati preživele domobrante, njihove žrtve ali očitvice nekaterih dogodkov, bi verjetno lahko zvedel še kakšne podrobnosti in jih otel večni pozabi. Seveda pa mu čas, gmotna sredstva in politična oportunistična tega niso omogočili. Za vojaški in politični okvir dogajanja na Primorskem je pisec uporabil tudi vso literaturo.

Mag. Mlakar je snov smiselno razdelil v sedem poglavij, in to 1. narodnoosvobodilno gibanje in njegovi nasprotniki na Primorskem do kapitulacije Italije (str. 7—37), 2. kapitulacija Italije ter položaj na Primorskem jeseni 1943 (str. 38—46), 3. domobranstvo v Ljubljani in ustanovitev Slovenskega narodnega varnostnega zbora na Primorskem (str. 47—68), 4. organizacijski ter vojaški razvoj SNVZ (str. 69—113), 5. propagandna in kulturna dejavnost SNVZ

(str. 114—149), 6. vojaška vloga SNVZ ter spopadi z narodnoosvobodilno vojsko (str. 150—199), 7. primorski domobranci in Italijani (str. 200—213) ter sklep (str. 214—223), v katerem prikazuje tudi neslavni, sramotni konec primorskega domobranstva. Knjigo je opremil tudi s preglednim orisom virov in literature (str. 224—231), povzetkom v italijanščini (str. 235—245), več fotografijami in dvema zemljevidoma.

Mlakar je v svojem delu zajel vsa bistvena vprašanja teme. Še posebej pomembna so osrednja poglavja, tj. 3., 4., 5. in 6., v katerih opisuje nastanek in razvoj SNVZ. V njih je dokazal, da je primorsko domobranstvo nastalo po volji nemškega okupatorja, ki je hotel tudi tam zbrati čim več sil za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju (saj je po nekem podatku hotel imeti v SNVZ celo 10 000 mož); s pomočjo kontrarevolucionarnega tabora iz t. i. Ljubljanske pokrajine, ki je želel na Primorskem zanetiti državljansko vojno, in zaradi pripravljenosti razmeroma majhnega dela primorskega prebivalstva, ki so ga v sodelovanje z okupatorjem in v boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju vodili predvsem razredni razlogi. Razvoj in dejavnost SNVZ na nekaterih območjih so omejevali volja nemškega okupatorja, zoprvanje italijanskih dejavnikov v pokrajinskih središčih Trst in Gorica ter največ velika premoč narodnoosvobodilnega gibanja. Zato je bil SNVZ že v vojaškem in še bolj v političnem pogledu sila nebogljen, kar pa seveda ne zmanjšuje njegove krivde in zgodovinske odgovornosti za narodno izdajstvo.

Pisec snovi nikakor ni mogel obravnavati enakomerneje ali odgovoriti na vsa postavljena vprašanja. To ni posledica pomanjkljivosti zasnove ali metode, temveč dejstva, da so vodilni zgodovinski viri skoraj docela neohranjeni. Arhivski fond organizacijskega štaba SNVZ iz Trsta oziroma Postojne ni ohranjen, od domobrantskih enot pa so ohranjeni le deli njihovih fondov, pa še to le od nekaterih enot. Ohranjen ni niti arhivski fond nemškega policijskega operativnega štaba (Führungsstab für Bandenbekämpfung) za uničevanje partizanov iz Trsta oziroma Gradiške, ki je usmerjal in plačeval primorsko domobranstvo. Na to dejstvo je opozarjal že pisec sam v svojem preglednem orisu virov in literature. Zato je moral seveda kolikor toliko celovito podobo ustvarjati iz drobnih podatkov iz najrazličnejših virov. Upoštevati je treba tudi, da je narodnoosvobodilno gibanje gledalo v primorskem domobranstvu bolj politično kot pa vojaško nevarno tvorbo. Okoli 2000 po vsej Primorski raztresenih domobrancev spričo velikega števila sovražnikov raznih narodnosti (več kot 30 000 samo pod vodstvom omenjenega policijskega operativnega štaba!) za zelo močno narodnoosvobodilno gibanje ni moglo pomeniti kakšne posebne vojaške nevarnosti. Zato je tudi v partizanskih virih manj sistematičnih podatkov o bojevanju z domobranci, kot bi sicer pričakovali. Seveda pa za razmeroma majhno število domobrancev na Primorskem v primerjavi z domobranci na Dolenjskem in Notranjskem (okoli 13 000) nista razlog samo močna narodna zavest primorskih Slovencev in močno narodnoosvobodilno gibanje, ki ju je pisec upravičeno poudaril, temveč tudi, da na teh območjih ni bilo moških, saj so bili bodisi v partizanih, bodisi v prekomorskih enotah, bodisi v delovnih četah pri zaveznikih itd.

Treba je tudi upoštevati, da je imel Mlakar nalogo, da obravnava primorsko domobranstvo kot edino kolikor toliko stalno oboroženo slovensko kolaboracionistično tvorbo pod nemško okupacijo na Primorskem in ne vse kontra-

revolucije v tej pokrajini. Pojave narodnoosvobodilnemu gibanju sovražnih ljudi in krogov, četništva, SNAPRA (slovenska narodna antipartijska reformna akcija) itd. bo treba še preučiti.

Mlakar je temo obravnaval po znanstveni, zgodovinski kritični metodi. To je storil zelo strnjeno, precej drugače kot to delajo razni publicisti. Njegova dobra lastnost je, da se drži svoje teme in ne dela ovinkov, ne okoliši in se nikdar, niti ne v opombah in pojasnilih, ne oddalji od nje. Snov je torej podal zelo racionalno, morda za navadnega bralca — in teh bo seveda pri nakladi 4000 izvodov še največ — celo prezahtevno. Vsekakor mu je treba šteti v dobro tudi to, da ima zelo kritičen odnos do podatkov ene in druge strani, da ne prepisuje podatkov ali trditev nekritično, čeprav bi se komu zdeli verodostojni že zato, ker so partizanski. Zato so tudi nekatere njegove sodbe bolj previdne in zadržane kot pa pogumne, četudi nikdar ne zdrsne na raven političnega zagovarjanja ali obtoževanja.

Tone Ferenc

Ivo Pirkovič: *Svobodna republika pod Gorjanci*. Založba Borec, Ljubljana 1982, 412 str.

S Pirkovičevim delom smo dobili obsežno kroniko o prvi partizanski pomladi leta 1942 na Gorjancih, nekajkrat pa poseže avtor tudi v širši dolenski prostor. Omejitve na območje Gorjancev je docela umestna, saj ti predstavljajo vsaj v prvih letih narodnoosvobodilnega boja izdvojeno in zaključeno območje z nekaterimi samosvojimi potezami. Ljudje izpod Gorjancev zažive v knjigi v vsej raznolikosti svojih odnosov in usod. Tako zvrst pisanja avtorju omogoča dobro poznavanje domačih krajev in ljudi, a tudi struktura virov — delo namreč temelji pretežno na ustnih virih, ki jih je avtor zbral še v zgodnjih povojnih letih. Hkrati pa kaže v uvodu nekakšno načelno nezaupanje do arhivskih virov, zlasti okupatorjevih. Res je, da je potreben kritičen pretres takih virov, niso pa tudi ustni viri tako zanesljivi, da bi jih bilo mogoče sprejemati brez preverjanja. Žal je navajanje virov nedosledno izpeljano, marsikje pa si je avtor dovolil tudi precej umetniške svobode.

Naslov sam bi nakazoval, da prikazuje knjiga predvsem osvobojeno ozemlje na Gorjancih v letu 1942, a je večina knjige posvečena razvoju partizanstva od zgodnje pomladi, ko je prišla na Gorjance četa V. (Dolenjskega) partizanskega bataljona, pa tja do konca junija 1942, ko se je na lastnem osvobojenem ozemlju Gorjanski bataljon toliko okreпил, da je že posegel proti Beli Krajini. Ta zaključna ločnica je neizrazita, saj za Gorjance julij 1942 še ne pomeni korenite spremembe.

Po uvodu, v katerem nas seznanja avtor z vojaško in politično situacijo pod Gorjanci v letu 1941, govore prva poglavja o začetkih partizanstva v marcu 1942, ko pridejo na Gorjance partizani Gorjanske čete. Ta že v dobrem mesecu obvlada ozemlje Gorjancev, kamor si Italijani ne upajo več. Z vstajo se enota hitro krepi, vendar je orožja še dovolj. Po povelju štaba III. grupe odredov bi se morala Gorjanska četa vključiti v 2. bataljon Dolenjskega odreda, a razvoj

na terenu je to povelje presegel, preden ga je bilo ob slabih zvezah mogoče uresničiti.

Pojav novega uporniškega žarišča je presenetil bližnje italijanske posadke, zato so poskušale z večjim angažiranjem svoje vohunske mreže ugotoviti centre organizacije OF ter moč in taborišča partizanske čete. Ob pomoči zavednega prebivalstva so borci mrežo razbili in izdajalce likvidirali.

Posvetovanje dolenskih političnih in vojaških voditeljev na Blatnem klancu v prvih dneh maja 1942 je prineslo dokončno organizacijo Dolenskega odreda. Za območje Gorjancev je bil predviden bataljon, ki je bil ustanovljen 12. maja na Kobilah v Gorjancih iz dotedanje čete, ob ustanovitvi pa je štel nad 150 borcev. Gorjanski bataljon je bil tudi izhodišče za ponovno oživljanje belokranjskega partizanstva. Sredi maja je bataljon vzpostavil stike s hrvaškimi partizani, ki so prišli preko Gorjancev.

Dalje opisuje kronika nastanek in obseg osvobojenega ozemlja. Bataljon je sistematično zapiral ceste, zlasti glavno proti Novemu mestu, uničil most preko Krke, nadziral promet na cestah in brodove, cenzuriral pošto. Tako so se italijanske posadke obdržale le v Kostanjevici, Šentjerneju in Brusnicah, a stalno vznemirjane in blokirane; Brusnice pa je italijanska vojska izpraznila po napadu v začetku junija. Od takrat se obseg »gorjanske republike« ne spreminja, le ustaši so nekajkrat vdrli preko Gorjancev, prebivalstvo pa je vznemirjala do uničenja tudi roparska tolpa, ki se je izdajala za partizane. Konec meseca junija se je bataljonova 3. (Brusniška) četa v celoti vključila v Belokranjski bataljon in odšla preko Gorjancev, ker se ni hotela pokoriti povelju, da s precejšnjo količino lastnega orožja podpre mnogo slabše oborožene belokranjske partizane.

V zaključnih poglavjih opiše avtor notranjo ureditev »svobodne republike«, kot imenuje osvobojeno ozemlje. Politično je bilo območje na desnem bregu Krke pod Gorjanci organizirano v podokrožje Gorjanci, ki je nastalo iz prejšnjega rajona, ko so se pomnožili odbori OF. Razvita je bila ljudska oblast, sodstvo pa je izvrševal bataljonski štab. V procesu delitve okupatorjevim sodelavcem zaplenjene veleposestniške zemlje so pod Gorjanci razdelili zemljo Prežeka, Vrhovega in Oštrasa. Ker je bilo pri oskrbi gorjansko osvobojeno ozemlje v veliki meri vezano nase, so razvili partizanske delavnice, zlasti usnjarske in prehrabene, hrano pa so skladiščili v skritih bunkerjih. V karakterizaciji odnosov partizanov do Pleterij se avtor naslanja na spomine tedanjega priorja.

Vendar pa so obsežna osvobojena ozemlja partizansko vojsko potisnila v defenzivo in slabila njeno moč, zato je poskušalo vodstvo preseči teritorializacijo partizanskih enot z reorganizacijo v močne gibljive enote, sposobne posredovati, kjerkoli bo to potrebno. S tem pa so postale »svobodne republike« preživela oblika.

Knjiga je ob upoštevanju pomanjkljivosti prinesla več plastičnih opisov gorjanskega partizanstva, zlasti pa razmer na osvobojenem ozemlju ter več svežih pogledov, od katerih je zanimiva teza, da je izpod Gorjancev prišla pobuda za boj OF zoper okupatorjevo roparsko izkoriščanje gozdov.

Damijan Guštin

Metod Mikuž, *Svet po vojni (1945—1957)*. Oris časa, v katerem živimo. Cankarjeva založba, Ljubljana 1983, 392 str. ilustr.

Knjiga, ki je izšla po smrti njenega avtorja, univerzitetnega profesorja dr. Metoda Mikuža, je njegov ponovni pionirski delež slovenskemu zgodovino-pisju. S tem delom je profesor Mikuž, kot dejansko z vsem svojim znanstvenim opusom na področju zgodovino-pisja, ki zajema čas od oktobrske revolucije dalje, zlasti pa zgodovine narodnoosvobodilnega boja in revolucije slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov, ponovno postavil prve temelje za nadaljne raziskovanje. Za svoje zadnje delo, s katerim bi bil zaključen krog pregledov ali orisov celotnega zgoraj omenjenega obdobja, si je profesor Mikuž zadal nalogo podati »oris časa, v katerem živimo«, kakor je podnaslovil to delo. Pričujoče delo, ki obsega čas po drugi svetovni vojni — svet po vojni, je torej nadaljevanje že znanih Mikuževih pregledov, prvega za čas med obema vojnama (Svet med vojnama, Mladinska knjiga, Ljubljana 1966) in drugega kot kratek oris druge svetovne vojne (Mladinska knjiga, Ljubljana 1961). Leto 1964 je sicer že izšel njegov Kratek pregled zgodovinskih dogodkov po drugi svetovni vojni (v ciklostirani obliki na 95 straneh) namenjen učiteljem v šolah, v katerem je resnično na sumaren način obdelal svetovno zgodovino od 1945 do 1963. Napisati oris svetovne politične zgodovine od konca druge svetovne vojne do »včeraj«, je uspelo prof. Mikužu le delno, saj ga je prehitela smrt. Od nameravane trilogije pregleda dogodkov v povojnem svetu je izšla le prva knjiga, ki zajema čas od konca druge svetovne vojne leta 1945 do konca leta 1957. Njegov namen je bil namreč napisati oris povojnega razvoja sveta, pri čemer je bil dan poudarek politični zgodovini oziroma političnemu dogajanju, v treh knjigah, v katerih bi segel do 1976. Po njegovi smrti sta ostali v rokopisu le prvi dve knjigi, ta, ki zajema čas od leta 1945 do 1957 in druga za obdobje od leta 1957 do 1963. Prva knjiga je bila napovedana že v založniškem programu Cankarjeve založbe za leto 1982, ko naj bi tudi izšla. Torej jo je lahko do konca pripravil sam avtor, vendar pa sta tekst pregledala še Marjeta in Jure Mikuž, ki sta tudi izbrala fotografije. Kako bo z nadaljevanjem Mikuževega orisa povojne svetovne zgodovine za naslednje obdobje kot si ga je zastavil avtor, od leta 1957 do 1963 in nato še do leta 1976 verjetno še ni jasno. Delo profesorja Mikuža bo vsekakor ostalo torzo, pa četudi izide še naslednja knjiga pregledov do leta 1963.

Lotiti se pisanja orisa, v katerem bodo na najbolj razumljiv, poljuden in na najbolj pregleden način prikazani najvažnejši dogodki povojnega razvoja ali bolj natančno mednarodnih političnih dogajanj in dogodkov, pomeni spoprijeti se z nepreglednim številom nepregledanih in mnogokrat neurejenih virov, seveda če se avtor želi držati metodologije znanstvenega raziskovanja ter tehnike zgodovinske raziskave, temelječe prvenstveno na arhivskem gradivu in tako imenovanih virih prve roke. To za zgodovino v svetovnem obsegu ni mogoče že zaradi fizičnega obsega takšnega arhivskega gradiva, pa tudi zato ne, ker je takšno gradivo, potrebno za pisanje svetovne zgodovine, raztreseno po vsem svetu, hkrati pa je pri tem potrebno upoštevati še problematiko odprtosti takšnega gradiva. V večini arhivov po svetu velja zaradi pravila časovne distance, da arhivsko gradivo za povojno obdobje še ni dostopno. V tem gradivu je tudi takšno, ki bi lahko odkrivalo določene politične dogodke

in razmerje političnih sil pomembnih še danes in je zaradi značaja teh dokumentov nedostopno. Na to profesor Mikuž na kratko opozori v uvodu in dodaja, da ne obstoji nobena znanstvena zbirka virov, pa tudi da še ni prave znanstvene literature za celotno obdobje. Iz tega lahko sklepamo, da je torej mogoče obdelovati povojno svetovno zgodovino za sedaj le po časovnih virih, to je dnevnem časopisju ali pa po biltenih velikih časopisnih agencij in poročevalskih služb, v kolikor so tudi ti dostopni. Profesor Mikuž je to svoje delo zgradil na združitvi teh dveh oblik virov. To predstavlja Archiv der Gegenwart, to je »vsesvetovna dokumentacija za politiko in gospodarstvo«, ki prinaša prikaze dnevno prejetih in dnevno izbranih dogodkov po vsem svetu kot jih opisujejo dnevno časopisje po državah sveta in pa uradne agencije raznih držav. Ti dogodki so zbrani kronološko ter po problematiki in resnično lahko služijo za pripravo orisa svetovnih dogodkov v strogo kronološkem redu, pri čemer je ureditev takšna, da je iz nje mogoče spremljati tudi problematiko po vsebini, na primer odnose v posameznih državah in med njimi ali pa neko posebno problematiko kot vprašanje razorožitve in atomske energije in odnos neke države do tega.

Knjiga je razdeljena na tri velike dele, ki pa po navedbi avtorja ne pomenijo delitve po časovnih obdobjih, marveč so to le »delovna poglavja« kot jih je sam imenoval. Ti deli, delovna poglavja, so nato razdeljeni na poglavja in podpoglavja tako, da je glede na takšno razdelitev preglednost knjige dovolj velika in je po kazalu mogoče brez težav najti oris zaželjene problematike. Kljub temu, da ni bil namen delitve po časovnih obdobjih postaviti neko kronološko oziroma problemsko periodizacijo obdobja od leta 1945 do 1957 pa se to glede na osnovne značilnosti posameznih obdobj, ki dajejo rdečo nit vsakemu od njih, jasno kaže. Prvi del obravnava čas od konca vojne maja 1945 pa do leta 1948/49, drugi del naslednje petletno obdobje do leta 1954/55 in tretji, zadnji del kratko obdobje treh, oz. dveh let do 1956/57. Za lažjo in boljše preglednost celotnega obravnavanega obdobja, ki ga zajema knjiga in vsakega dela posebej, je profesor Mikuž na začetku knjige podal strnjen pregled dogajanja od leta 1945 do 1957.

Za vse tri dele oziroma obdobja, torej za celotno obdobje od 1945 do 1957, je mogoče postaviti skupno značilnost. To je delitev sveta na dva bloka, vzhodnega in zahodnega, ki sta razdeljena po »železni zavesi« od Szczecina do Trsta, katere pojem je opredelil Churchill leta 1946. To je čas hladne vojne, v kateri igrata glavno vlogo dva idejno in ekonomsko nasprotna bloka, delitev sveta med dve osnovni politični, vojaški sili — Združene države Amerike in Sovjetsko zvezo. Skozi vse obdobje se vleče splet meddržavnih političnih odnosov in dogajanj, ki imajo vsa predznak blokvske razdelitve sveta in hladne vojne. Eno takšnih ključnih vprašanj je Nemčija, to je problem ponovne združitve nemške države, ki je bila po vojni razdeljena na štiri okupacijske cone. V prvo obdobje spada tudi začetek ameriške »svetovne« politike, ki pomeni konec načel Monroejeve doktrine in politike izolacionizma ZDA. V ta sklop spada najprej Trumanova doktrina, katere osnovni namen je bil zajeziti vpliv Sovjetske zveze (vršiti »na mejah policijsko službo proti SZ«), in nato njena druga faza, izražena v Marshallovem planu. To je bilo po besedah ameriškega predsednika »jedro ameriške zunanje politike« in njen namen je bil s finančno pomočjo ZDA ustvariti gospodarsko močno Evropo, zlasti na za-

hodni strani »železne zavese«. V tej zvezi je v tem času značilna ideja »nacionalne Evrope«, katere ena od osnovnih oblik, še danes močno prisotnih je vojaški pakt NATO, v katerega je pristopilo najprej deset evropskih držav, ZDA in Kanada. Hkrati pa je v celotnem obdobju, zlasti v prvih dveh po razdelitvi v knjigi, za države na vzhodni strani »železne zavese« značilna popolna nadvlada in gospodovanje Sovjetske zveze — Stalina in njegove politike. V sklop medblokovskih odnosov v prvem obdobju spada tudi ustanovitev Informacijskega biroja komunističnih partij kot odgovor vzhoda na »dolarski imperializem« izražen v Marshallovem planu in je po Mikuževi navedbi besed sovjetskega predstavnika na ustanovnem posvetovanju IB Ždanova pomenila ustanovitev IB »torpediranje Marshallovega plana«. Konec prvega obdobja naredi Mikuž z informbirojevskim sporom, za katerega pravi, da ga bo potrebno še temeljito proučevati, kdaj in kako je do njega prišlo in na vprašanje zakaj je do njega prišlo odgovarja, da zaradi »nepriznanja vodilne vloge KPZS«, zaradi »nepokorščine«.

Kot je blokovska razdelitev sveta, hladna vojna, dejansko osnovna skupna značilnost celotnega obravnavanega obdobja, pa ima vsako obdobje svoje posebnosti. Prvo (1945—1948) pokaže nastajanje blokov in začetek hladne vojne, ki se stopnjuje in v drugem obdobju (1948/49—1954/55), dobi tudi svojo »vročo« obliko s korejsko vojno (1950—1954). V drugem obdobju še vedno nerešeno nemško vprašanje pridobi nove dimenzije, ko nastaneta dve nemški državi, kateri pa druga drugi oporekata legalnost. To obdobje se zaključi z začetkom relativnega popuščanja napetosti, ki je vladalo v svetu zaradi blokovskega nerazumevanja. To relativno popuščanje napetosti, nastalo v prejšnjih obdobjih hladne vojne, je osnovna značilnost tretjega obdobja (1954/55—1956/57), katerega začetek je mogoče postaviti z mejniki kot je Stalinova smrt, pa tudi zamenjave na predsedniškem položaju v ZDA. To je čas »politične odjuge« med blokoma, pa tudi čas procesa destalinizacije, ki pa je potekal postopoma in v kročih zaradi odpora stalinistično nastrojenih sil v deželah vzhodne Evrope. Konec tretjega obdobja je zato prišlo do krvavih dogodkov najprej na Poljskem, nato pa še na Madžarskem — madžarska vstaja oktobra in v začetku novembra 1956.

To tretje obdobje je zelo pomembno v mednarodnem političnem pogledu za Jugoslavijo. Urejeni so bili odnosi s Sovjetsko zvezo, podpisana je bila beograjska izjava, s katero so bili najprej urejeni meddržavni odnosi in je bil postavljen nov temelj za medsebojne odnose med socialističnimi državami, saj je bilo priznано načelo, da je vprašanje notranje ureditve države in različnih poti v socializem izključno stvar posameznih držav. Naslednje leto (1956) je bila ob Titovem obisku in Sovjetski zvezi podpisana še moskovska deklaracija, ki je urejala odnose še na partijski ravni ob ponovnem poudarjanju načela različnih poti v socializem brez vsiljevanja lastnega mnenja. V tem obdobju je za mednarodno sodelovanje držav pomembno in pa posebej za zunanjepolitično usmeritev značilno nastajanje gibanja neuvrščenih in načela miroljubnega in aktivnega sožitja med narodi in državami. V zvezi s tem je potrebno opozoriti še na proces osvobajanja afriških in azijskih narodov izpod kolonialnega jarma in nastajanje novih, svobodnih ter samostojnih držav.

Za tretje obdobje, kot ga je postavil Mikuž, je torej značilno popuščanje napetosti med blokoma pa tudi »moskovska odjuga«, kot je Mikuž označil za-

četek procesa destalinizacije. Ta je bila po mnenju Mikuža napovedana z razkritjem »zdravniške afere« oziroma s popolno rehabilitacijo zaprtih zdravnikov le mesec dni po Stalinovi smrti. Ti so bili obdolženi kot plačanci tuje vohunske službe in naj bi z napačnimi diagnozami skrajševali življenje vidnim političnim in vojaškim osebnostim SZ. Vsekakor je to pomenilo začetek »odjuge« in prvi kamenček v mozaiku odkrivanja stalinističnih metod, zlasti delovanja sovjetske notranje uprave in je morda res pomenil enega vidnejših pokazateljev rušenja vsemogočnosti NKVD in Berije, vendar pa se ni mogoče povsem strinjati z Mikužem, ki kaže razkrivanje »zdravniške afere« kot enega glavnih v procesu destalinizacije. To je bil le vršiček ledene gore razkrivanja stalinističnih metod in zločinov, nasploh pa je ves proces destalinizacije potekal počasi in postopoma. Vidnejše mesto v tem procesu in resnično rušitev kulta Stalinove osebnosti pa predstavlja XX. kongres KPSZ februarja 1956, na katerem je v tako imenovanem »tajnem referatu« tedanji sekretar CK KPSZ Hruščov obračunal s tem kultom in navajal vse nepravilnosti in čistke, ki so bile v imenu tega kulta storjene. Po XX. kongresu sovjetske partije je proces destalinizacije zajel tudi druge države ljudske demokracije, pri čemer pa je potrebno opozoriti na to, da ni prišlo do tega v LR Albaniji (ki jo Mikuž v knjigi sploh ne omenja), kjer je Enver Hoxha ohranil Stalinov kult in tudi metode stalinizma in nato celo odkrito napadel Hruščeva zaradi »detronizacije« Stalina.

V tem obdobju je prišlo tudi do prvih resnejših in vidnejših demonstracij (junij 1953 Vzhodni Berlin in Nemška demokratična republika) in pa prvih uporov delavcev kot na primer v Poznanju na Poljskem junija leta 1956, kjer je bilo 53 mrtvih in več kot tristo ranjenih demonstrantov. Ta dva dogodka, ki sta bila oba v krvi zadušena, sta imela v bistvu enake vzroke-zahteve delavcev po zvišanju plač oziroma višjemu standardu, medtem ko je imela tako imenovana madžarska vstaja mnogo globlje politične korenine. Jeseni (oktobra) 1956 je prišlo tudi na Poljskem do političnih sprememb v vodstvu države in partije v smislu procesa destalinizacije, hkrati pa je na Madžarskem izbruhnila prava vseljudska, vsenarodna vstaja. Ljudske množice so zahtevale proces destalinizacije. Zaradi stalinističnih sil, ki so kljub zahtevam množic in kljub dejanskim spremembam ostale še vedno na oblasti, je prišlo 24. oktobra 1956 do prve sovjetske intervencije, ko je na »zahtevo« madžarske vlade oziroma stalinističnih sil v njej sovjetska vojska zadušila zahtevo po demokraciji. V začetku novembra je prišlo do druge sovjetske intervencije, za katero je dejal Tito, da je bila napaka, medtem ko je prvo ocenil kot katastrofo. Poudariti je potrebno, da se je v zvezi z madžarskimi dogodki silno angažiral tudi Tito. Tako je po prvi sovjetski intervenciji pisal madžarskemu partijskemu vodstvu, v katerem je apeliral na madžarski narod, da stori vse, da se ustavi prelivanje krvi. Končno pa je prav v zvezi z madžarskimi dogodki in pa tudi sueško krizo, ki se je začela ob istem času, ko je po nacionalizaciji Sueškega prekopa (francoski in britanski kapital) prišlo do zaostritve in vojne na Bližnjem vzhodu, pomemben govor predsednika Tita, ki ga je imel 11. novembra 1956 v Pulju. To je bilo takrat ena najvidnejših analiz obeh dogodkov, madžarske vstaje in sueške krize, ki sta jeseni 1956 pretresali svetovno prizorišče.

Ta Titov nastop, ki je bil prav zaradi mednarodno obarvane vsebine interesanten tudi za svetovno mednarodno politiko, je prenesel v nič skrajšanem

obsegu tudi *Archiv der Gegenwart*, prevod po Borbi (46/1956, S. 6105—6109, z dne 19. novembra), po katerem je prof. Mikuž ta govor v knjigi verjetno citiral. Prav ob tekstni analizi tega govora, ki je bil objavljen tudi v domačem tisku, *Ljudska pravica*, št. 271, 17. novembra 1956 in pa tudi v knjigi *Govori i članci J. B. Tita* (Naprijed, Zagreb 1959, str. 219—240), pa je opaziti, da je prof. Mikuž preveč površno citiral ta Titov govor in delno spremenil Titovim besedam pomen ter jim ost usmeril drugam. Tako na primer Mikuž navaja Titov govor v narekovajih: »Svaril sem Moskvo pred Rakosijem, a mi niso verjeli.« (str. 335) medtem ko je Tito dejal (LP, 17. november 1956): »Mi smo rekli, da Rakosijev režim in sam Rakosi nimajo nobenih pogojev, da bi vodili madžarsko državo in jo pripeljali do notranje enotnosti, ampak da lahko nasprotno pripeljejo samo do zelo težkih posledic. Na žalost nam sovjetski tovariši niso verjeli...« Ob vprašanju, kdo so bili tisti reakcionarni elementi, ki so se vmešali v upor in ga želeli izkoristiti za svoje cilje navaja Mikuž Tita tako: »Že prve dni je reakcija pokazala pravi obraz; vstaja proti klicki se je sprevrgla v vstajo vsega naroda proti socializmu in SZ.« (str. 335). Tito (LP, 1. november 1956): ... »tam je veliko število ljudi, ki niso za komunizem, ki niso samo proti Rakosiju, ampak sploh socializmu.« Tito je spregovoril tudi o potrebi sprememb metod vladanja v socialističnih državah in o nekaterih neodgovornih elementih, ki so se obdržali na oblasti s stalinskimi metodami, pri čemer je imel v mislih in tudi imenoval predvsem Enverja Hoxha v Albaniji, ki se je odkrito upiral sklepom XX. kongresa KP SZ; za te elemente je Tito dejal, da predstavljajo slabo podporo Sovjetski zvezi, če ji svetujejo naj ravna tako kot mislijo oni. »Menim, da so v vseh partijah pošteni komunisti, ki vidijo mnogo dlje od raznih stalinovcev.« (LP) Mikuž pa je te Titove besede predrugičil tudi pomensko in navaja: »Upam, da so v SZ (KP) ljudje, ki gledajo dalj kot stalinisti.« (Str. 336.) Glede nadaljne perspektive Kadarjeve vlade, ta je po drugi intervenciji sovjetske vojske sestavil novo madžarsko vlado, potem ko se je njen prejšnji predsednik Nagy zatekel v jugoslovansko veleposlaništvo, je Tito dejal: »Hotel sem vam povedati, da moramo mi podpirati današnjo Kadarjevo vlado, da ji moramo pomagati, če gledamo sedanji razvoj na Madžarskem iz perspektive — ali socializem, ali kontrarevolucija. Moramo ji pomagati, ker je v zelo težavnem položaju. Moramo onemogočiti vse tiste elemente, ki zdaj neodgovorno mečejo vso krivdo na Ruse.« V zvezi s perspektivami nadaljnjega razvoja na Poljskem in v vseh socialističnih državah v procesu destalinizacije pa je Tito rekel: »Tovariši, ta boj bo težaven in dolgotrajen, ker gre zares zato ali bo v komunističnih partijah zmagala nova smer, ki se je začela pravzaprav v Jugoslaviji, in za katero je bilo doseženih precej elementov v sklepih XX. kongresa KPSZ. Gre zdaj za to ali bo zmagala ta smer ali bo spet zmagala stalinska smer.« Mikuž pa je ti dve Titovi misli, od katerih govori ena o Madžarski, druga pa o Poljski oziroma o komunističnih partijah drugih socialističnih držav, združil in navaja: »Sedaj je važno, da v KP Madžarske zmagata tisti duh, ki ga je bilo začutiti v Jugoslaviji 1948 in ki je dal veliko prvin tudi za sklepe XX. kongresa. Ta duh mora zmagati in ne stalinistična smer.« (Str. 337.)

Ob takšnem površnem citiranju, ki osnovne osti v konkretnem primeru Titovih besed, misli bistveno res ne spremeni, jih pa vseeno, se postavi vpra-

šanje tudi drugih dobesednih navedb v knjigi. Prof. Mikuž je namreč v večini primerov dobesedno »sledil« besedilu vira Archiva der Gegenwart. Le-ta pa ne more biti primarni vir, saj to ni mogoče povsem trditi za neposredne časopisne vire ali celo za agencijske vesti. Opozoriti velja, da je Archiv der Gegenwart, za katerega prof. Mikuž pravi, da je monumentalna in dobra zbirka, kljub vsem njegovim odlikam, vseeno le izbor agencijskih in časopisnih vesti, uvodnikov in člankov. Ta izbor pa je delo redakcije, pri čemer je potrebno upoštevati njeno subjektivno mnenje in naravnost. Res pa je, da drugačen pristop k pripravljanju orisa svetovne zgodovine skorajda ni mogoč. Kljub temu pa bi avtor vsaj za domače dogodke moral uporabiti tudi domači vir, vsaj dnevno časopisje ali pa drugo dokumentarno gradivo. Tako je na primer na strani 213 obravnaval VI. kongres KPJ/ZKJ novembra 1952 in pravi, da je kongres sprejel Titovo pobudo za vpeljavo samoupravljanja. Ob tem primeru pa se poraja dvoje vprašanj: ali je avtor obravnaval VI. kongres ZKJ le po Archivu der Gegenwart ali pa po domačem primarnem viru, to je stenografskih zapisnikih tega kongresa. Drugo vprašanje pa je, kaj je avtor mislil pod Titovo pobudo za vpeljavo samoupravljanja, ki jo je po njegovem sprejel VI. kongres ZKJ. Delavsko samoupravljanje je takrat živelo dejansko že dve leti, zakon o predaji tovarn delavcem je bil sprejet junija 1950, in v resoluciji VI. kongresa je bil pomen delavskega upravljanja potrjen kot tista oblika, ki ustvarja socialistične odnose v proizvodnji, kar je bilo odločilnega pomena za nadaljnji razvoj in krepitev socialistične demokracije in socializma.

V pisanju prof. Mikuža je večkrat opaziti dvom nad resničnostjo vesti in vira, kar se kaže z uporabo prislovov »menda« in »baje«, s postavljanjem narekovajev (uporablja dva načina pisanja narekovajev) in oklepajev. Tako izraza uporaba »baje« in »menda« na eni strani negotovost trditve, na drugi strani pa domnevo, kar znižuje znanstveno raven knjige in vse preveč spominja na neresno razglabljanje in »politikansko« ugibanje »resnice«. Ko piše prof. Mikuž na primer o XX. kongresu KPSZ in o Hruščovem referatu (str. 286), pravi, da je o njem poročala agencija Reuter in nato postavi vprašanje in s tem v bistvu odpre dilemo objektivnosti tega vira, Reuterja in tudi Archiva der Gegenwart, ki je po njem povzel vest, ko se vpraša, koliko je Reuterjev tekst Hruščovega referata resničen. Navaja, da so *baje* med govorom padli vzkliki, »kako se je to moglo zgoditi (Stalinovi zločini, op. ČZ), zakaj ga niste ubili itd., na kar je *menda* Hruščov odgovarjal, kako naj bi to storili, ko pa je vladal teror«. Iz objave tajnega referata N. S. Hruščova (Stvarnost, Zagreb 1970), pa je razvidno, da je med branjem *resnično* bilo izraženo ogorčenje, razdraženost in jeza. Nasploh je nejevero nad objektivnostjo poročil opaziti bolj za vire ali dogodke, ki izvirajo iz vzhodnih držav.

Kljub vsem pripombam pa je res, da je delo napisano pregledno in vsebuje mnogo koristnih podatkov. Kot poljudno pisan oris svetovne zgodovine po drugi svetovni vojni, je dobrodošel pripomoček širšemu krogu bralcev. Za boljše preglednost je na koncu dodana še kronologija ključnih in najbolj značilnih dogodkov v vsakem letu. Dodan je tudi pregled funkcij in mandatov najpomembnejših in knjigi obravnavanih tujih politikov od leta 1945 do 1957. Za vsakega politika je naveden datum rojstva in smrti ter čas trajanja, ko je zasedel določeno funkcijo. To je resnično koristno pomagalo.

Zaradi pomanjkanja tovrstnih del, pregledov, je Mikuževa knjiga dobrodošlo delo, ki pomeni osnovo za nadaljnje bolj poglobljeno, bolj analitično delo, ki pa mora imeti enake značilnosti kot pričujoča knjiga — preglednost, poljudnost.

Prav gotovo pa je tudi ob zadnjem delu prof. Mikuža mogoče pritegniti besedam dr. Ferda Gestrina, ki jih je zapisal ob šestdesetletnici dr. Metoda Mikuža (ZČ, XXIII/3—4, 1969), sicer v zvezi z drugim njegovim temeljnim delom, knjigo *Slovenci v stari Jugoslaviji*, ko pravi: »Toliko bolj je občudovati pogum profesorja Mikuža, da se je kljub težavam in lastnim pomislekom lotil zahtevnega dela. Tako je izpolnil veliko vrzel v slovenskem zgodovinopisju«.

Zdenko Čepič

Andreas Hillgruber: *Europa in der Weltpolitik der Nachkriegszeit 1945—1963*. (Oldenbourg Grundriß der Geschichte, zv. 18), 2. dopolnjena izdaja, R. Oldenbourg Verlag, München—Wien 1981, 188 str.

Založba R. Oldenbourg, ki zaradi objav številnih pomembnih znanstveno-zgodovinskih monografij, edicij, zbornikov in revij uživa velik ugled, izdaja od leta 1979 Oldenbourg Grundriß der Geschichte. Ta serija učbenikov, ki jo urejajo Jochen Bleichen, Lothar Gall, Hermann Jakobs in Johannes Kurisch, naj bi v dvajsetih zvezkih predstavila evropsko zgodovino od starega veka do danes. Vsi zvezki so zasnovani tako, da ne obsegajo le strnjene prikaza današnje slike o posamezni epohi in izbrane, tematsko strukturirane literature, ampak tudi izčrpen pregled nad stanjem in problemi raziskav, kar je novost v primerjavi z drugimi takšnimi serijami.

Oldenbourški oris zgodovine se je začel z 18. zvezkom, ki je izšel pred dobrima dvema letoma in je zdaj doživel že drugo dopolnjeno izdajo, doslej pa je v neobičajno kratkih razmakih izšlo že sedem zvezkov. Pričujoči zvezek, ki ga tu predstavljamo, z naslovom *Europa in der Weltpolitik der Nachkriegszeit 1945—1963* je objavil Andreas Hillgruber, sodobni zgodovinar, ki mu zgodovinsko raziskovanje dolguje nemalo pomembnih, tudi mednarodno zelo odmevnih raziskav zgodovine 19. in 20. stoletja.

Hillgruber razume čas od 1945 do 1963/65 kot enoto, ki »ima v zgodovini Evrope v 20. stoletju posebno mesto« in se v »svojih temeljnih težnjah in merilih ostro razlikuje ne samo od prejšnje epohe svetovnih vojn, ampak tudi od sedanjosti«, ta pa se začena sredi šestdesetih let. Izhajajoč iz teh osnov avtor najprej opozori, da pomeni leto 1945 globoko zarezo v zgodovini Evrope, saj so evropski narodi, vključno z Veliko Britanijo in Francijo po koncu druge svetovne vojne izgubili funkcijo glavnih nosilcev svetovne zgodovine, vlogo, ki je bila že do tedaj dolgo bolj ali manj močno omejena, in postali dejavniki strategije, ki jo globalno vodita supersili ZDA in SZ, kar je naposled pripeljalo do nove bipolarne razdelitve evropskega in s tem tudi nemškega političnega polja.

Na podlagi tako skiciranih podmen, temeljev in splošnih tendenc oriše Hillgruber v svoji raziskavi položaj Evrope ob koncu druge svetovne vojne, pri čemer karakterizira položaj na območju sovjetskega vpliva, v sferah za-

hodnih sil in v Nemčiji, razdeljeni na štiri cone, hkrati pa poda tudi pregled nad glavnimi odločitvami zavezniških konferenc. Potem nam razgrne sliko razdeljene Evrope od začetka ameriško-sovjetske konfrontacije poleti 1945 do ustanovitve Zvezne republike Nemčije in Nemške demokratične republike leta 1949. Potem ko objektivno obrazloži trdo borbo za Nemčijo kot centralni problem nihanj vzhodno-zahodnih nasprotij, nam predstavi čas hladne vojne v Evropi, in sicer kot čas, poln dogodkov, ki po avtorju traja v dveh fazah od leta 1949 do 1961. Za zaključek pa predstavlja dogajanje v Evropi do začetka popuščanja napetosti sredi šestdesetih let.

Hillgruber si torej za konec svoje knjige ni izbral sredine petdesetih let, čeprav bi bila tudi takšna možnost utemeljena, glede na dejstvo, da je v povojni zgodovini Evrope nastala s Stalinovo smrtjo leta 1953 pravzaprav prav takšna zarez, tako kot npr. leta 1955 z razglasitvijo suverenosti ZRN in NDR, in da je njun pristop v NATO oziroma varšavski sporazum kmalu nato pomenil sklepno dejanje v snovanju vojaških blokov na vzhodu in zahodu. Mnogo bolj globoko in epohalno cezuro pomeni za Hillgruberja čas od 1963 do 1965, kajti sredi šestdesetih let so se svetovne zgodovinske prioritete prerazporedile, nemško vprašanje kot edini ali vsaj odločujoči faktor v nadaljevanju konflikta med vzhodom in zahodom je stopilo v ozadje, vedno močnejše pa so stopali v ospredje globalnih nasprotij novi problemi, najprej zelo previdno označeni kot problemi tretjega sveta in problemi pomoči državam v razvoju, polagoma pa kot vedno bolj odločilni konflikt med severom in jugom, ki je vedno bolj izstopal v dotlej neznani kvaliteti. Sočasno s tem prenašanjem težišča žarišč iz Evrope na druge kontinente je prišlo do daljnosežnih sprememb v državnih vodstvih ZDA, SZ ter v glavnih evropskih državah, ne glede na to, da je mlada generacija tista leta vsaj v zahodni Evropi »vehementno silila navzgor«, in da je dotlej veljavna merila radikalno postavila pod vprašaj ter skušala uveljaviti novo obdobje v zgodovini Evrope.

Tako v prvi kot tudi v drugi izdaji imenuje Hillgruber svoje delo kot časno bilanco, ki bi morala biti v bolj ali manj pomembnih detajlih že kar kmalu izpopolnjena in revidirana, ne nazadnje zaradi aktualne tematike, zaradi česar so raziskave bodisi šele na začetku ali nekje na sredini. Kakorkoli že je takšen pridržek v osnovi nepotreben, pa je jasno, da je druga izdaja v opisnem delu doživela le obrobne popravke, čeprav je bilo treba upoštevati nove raziskave, ki so izšle po prvi izdaji. Četudi te očitne konsistentnosti dela ne štejemo za pomembno dejstvo, ne more biti dvoma, da je Hillgruber celoto dosedanjih raziskovalnih rezultatov teh zelo specifičnih tem podal v informativnem in hkrati pretehtanem pregledu, ne samo učinkovito, ampak veljavno za daljši čas. V želji, da bi povojno zgodovino opisal v evropskem kontekstu, večkrat opozori tudi na vprašanja, ki doslej sploh niso bila obdelana, ali pa le zelo bežno, in ki zato zahtevajo poglobitev in nadaljevanje raziskav, da bi vse multinacionalne perspektive kolikor mogoče mnogostransko in poglobljeno osvetlili.

Samemu opisu sledi poročilo o problemih in tendencah v raziskovanju, v katerem Hillgruber opozori, da so raziskovalne možnosti na zahodu in vzhodu različne. Obravnava tudi posamezne kronike, letna poročila in sodobne zgodovinske monografije, pri čemer naj bi bile te oblike publikacij stopnje v nadaljnjih prizadevanjih zgodovinarjev za analizo in predstavitev povojnega ob-

dobja. Kar zadeva znanstveno sporna vprašanja v raziskovanju zgodovine Evrope po letu 1945, se Hillgruber posebej posveti vzhodno-zahodnim sporom med sovjetskimi in zahodnimi zgodovinarji, ki so nenehni in ideološko pogojeni, saj se v njih stikajo vse nevrvalgične točke v evropski povojni politiki, npr. potsdamski sporazum ali berlinski problem. V tej zvezi so mesta, ki obravnavajo nastanek hladne vojne, kot tudi tista, ki jasno kažejo, da je v svojih ciljih in metodah tako zelo sporna politika Adenauerja glede Nemčije in Evrope, relativno zelo dobro raziskana, da pa bo treba še precej osvetliti zunanjo politiko de Gaulla. Če upoštevamo, da je osnovni tekst raziskovalno sporočilo izraz suverenega obvladanja snovi, koristno izpopolnjeno z izbrano bibliografijo, ki obsega nad 550 naslovov, s šestimi instruktivnimi tabelami in s kronološko razpredelnico, ki se omejuje na bistveno, lahko na koncu ugotovimo: zvezek 18 nove serije je knjiga, ki ima vse kvalitete, kakršne terjamo od standardnih del, ne glede na v njem predvideno potrebo, da se bržkone v kratkem času predela.

Josef Schröder

Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana, izmedju teorije i politike*. Otokar Keršovani, Rijeka 1981, 264 strani.

V družboslovnih vedah se v zadnjem času vse bolj uveljavlja spoznanje, da zagotavlja interdisciplinarni pristop k predmetu raziskave najcelovitejšo obravnavo in odgovor na posamezna družbena vprašanja ter procese. Kljub temu pa moremo ugotoviti, da interdisciplinarnost v družboslovju še vedno ni postala načelo spoznavnoteoretskega postopka, marveč se v zavesti družboslovcev kot tako načelo v glavnem šele oblikuje kot možen in utemeljen način raziskave, ki vzdrži kritičnost lastne vede. Zato pomeni srečanje z delom, ki predstavlja vse odlike interdisciplinarnega pristopa k obravnavani problematiki dvojni dokaz: prvič, da je moč le na tak način v popolnosti dojeti zastavljeno in obravnavano vprašanje in drugič, da zagotavlja interdisciplinarni pristop tako vsaki vedi posebej, kot vsem skupaj, prehod na še bolj dovršeno in prodorno znanstveno raven.

Kasim Suljević je brez dvoma avtor enega izmed takih del. Svoje delo je predal javnosti — kot sam pravi — v izteku desetletja, v katerem so se pojavile kot še nikoli poprej pomembne publicistične in znanstvene stvaritve s področja etnosociologije in teorije naroda, kar vse govori, da zahteva nacionalni fenomen tako pri nas kot v svetu nenehno kritično in marksistično vrednotenje. »Nacionalnost Muslimana« predstavlja avtorjev napor, da prispeva k celoti teh miselnih tokov z željo, da izrazi eno izmed možnih kritično-sintetičnih tolmačenj in videnj muslimanske nacionalnosti znotraj teoretične misli revolucionarnega delavskega gibanja od Marxa do danes.

Lahko zatrdimo, da je izpeljal Kasim Suljević dozoreno kritično-sintetično tolmačenje in videnje muslimanske nacionalnosti. Dozorenost njegovega tolmačenja posebne muslimanske nacionalnosti temelji v njeni mnogoplastni vsebini, ki jo omogoča le interdisciplinarni pristop k temu vprašanju. Avtor namreč v svojem delu domišljeno in pretehtano združuje ter tolmači znanje in vé-

denje o sociologiji, etnologiji, psihologiji, filozofiji, politologiji in zgodovini, ki se nanaša na teorijo naroda, kar vse navezuje na vprašanje nacionalnosti Muslimanov. Zato upravičeno terja »Nacionalnost Muslimana« resno, odgovorno in poglobljeno branje. Ob takem branju seveda pridobi bralec vsestranski pregled nad množstvom vprašanj, ki jih avtor zastavlja ter odgovarja nanje. Vendar nam celo obsežnejše knjižno poročilo na žalost ne dovoljuje, da bi opozorili vsaj na del izzivnejših vprašanj, ki jih na podlagi svojega temeljitega poznavanja vidi avtor v svetovni in jugoslovanski teoretični misli o narodu ter v jugoslovanskem povojnem družbenopolitičnem in ustavnopravnem razvoju, ki zadeva vprašanje naroda. Primorani smo odbrati le tiste značilne poudarke iz njegovega dela, ki na najbolj nazoren način predstavljajo njegov pristop k nacionalnosti Muslimanov.

Svoj pristop k nacionalnosti Muslimanov je zasnoval avtor v štirih premisah na katerih je kritično obravnaval teoretično dediščino o narodu in vprašanje vzporednih izhodišč v pristopih k nacionalnemu fenomenu, opredelil zgodovinsko in geopolitično določitev obravnavanega problema ter pojasnil odnos delavskega gibanja do Bosne in Hercegovine in njene nacionalne sestave. Na teh premisah zato temelji tudi zgrajenost avtorjevega dela, ki je razdeljeno v štiri ustrezno naslovljena poglavja in sintetizirani zaključek, v katerem izvede iz postavljenih premis svojo sklepno misel.

Osnovni problem, ki ga vidi avtor v svoji kritični obravnavi teoretične dediščine o narodu, je vprašanje, kako dovesti določen narod, njegovo konkretnost v soodvisnost z obstoječim mišljenjem in posplošitvami o narodu. Zapletenost tega vprašanja se namreč kaže v tem, da obstaja med narodom kot konkretno resničnostjo in teoretičnimi pristopi k narodu časovna oddaljenost menjanja celovitosti naroda v njegovi socialni, kulturni in politični sestavi. Ker je torej socialna in duhovna sestava naroda v stalnem menjanju in oblikovanju, izhaja iz tega tudi potreba po sodobni, ustrezni in objektivni opredelitvi naroda, saj — kot naglasi avtor — »konstantne definicije naroda ni«. Zato tudi opozarja na razne sporne opredelitve naroda, zlasti na preveliko poudarjanje posameznih dejavnikov pri oblikovanju naroda, z namero, da se prikažejo kot odločujoči v vseh obdobjih in vseh zgodovinskih prostorih. Tako enostranost zavrača. V svoji kritični obravnavi vzporednih izhodišč v pristopih k nacionalnemu fenomenu zato še posebej odklanja metodo vzporejanja, saj ta pomeni le poudarjanje nečesa kar določen narod ali krog narodov ima ali nima. Suljević torej odločno nasprotuje vsakršnemu enostranskemu pristopu k nacionalnemu fenomenu. Zagovarja upoštevanje vseh odločujočih dejavnikov v zgodovinski povezanosti pojava in trajanja določene nacionalne individualnosti. Zato se po njem pojma naroda ne more izpeljati na enostransko načelo niti na goli seštevek njegovih osnov, kajti narod je vedno nekaj več kot to, je sinteza, celovitost, ki se določa po sebi in za sebe. Nacionalni fenomen se mora torej opazovati v njegovi celovitosti, na vseh toriščih družbenih bojev — gospodarskem, političnem, kulturnem, kot tudi znotraj razrednih subjektov njegovega problematiziranja — buržoazije in proletariata. Vsak konkreten narod je zato neizogibno potrebno povezati z lastnim zgodovinskim razvojem, predvsem pa ga je potrebno dovesti v prostor in središče razrednega, nacionalnega, ozelemjskega ter geopolitičnega prikaza.

Zgodovinska in geopolitična določitev vprašanja muslimanskega naroda ima v tem poseben pomen. Ravno pristop k osmislitvi muslimanskega naroda in razreševanja muslimanske nacionalnosti namreč zahteva določen zgodovinski okvir, da se izpelje vprašanje nacionalnosti Muslimanov v soodvisnosti dveh bivanj (entitet) — Bosne in Hercegovine kot geopolitičnega subjekta in Muslimanov kot enega izmed njenih narodov oziroma narodov znotraj jugoslovanske države. V spoznanju zgodovinskega in sociološkega fenomena muslimanskega naroda, se namreč mora nujno upoštevati določene geopolitične dejavnike, ki pogojujejo zgodovinsko lastnost Bosne in Hercegovine in nacionalno individualnost Muslimanov tako v njuni posebnosti kot medsebojni povezanosti. Avtor opozarja, da je Bosna in Hercegovina sicer vedno imela svoje zgodovinsko ime in državnopravno lastnost, vendar je bila trajno na obrobju odnosov med religioznimi celotami in državnoimperialnimi ustroji ter na obrobju različnih gospodarskopravnih sistemov, etnocentrističnih tokov in nacionalnih homogenizacij. V razliko od drugih jugoslovanskih pokrajin je ostala izven središčnih donavsko-balkanskih dogajanj vse do socialistične revolucije. Njen geopolitični položaj je bil tak, da je ostala Bosna in Hercegovina v stanju *objekta* — in tako tudi narodi v njej — ter ni nikoli postala *subjekt* političnih dogajanj na Balkanu. Zato je potrebno nujno upoštevati, ko se pristopi k obravnavi vprašanja »nacionalne zapoznelosti Muslimanov«, geopolitični položaj muslimanske etnične skupnosti oziroma Bosne in Hercegovine. Muslimani so namreč zaradi svojega geopolitičnega položaja bili in ostali naseljeni *skupaj* z in *med* nacionalnimi celotami srbskega, hrvaškega in črnogorskega naroda, torej z narodi etnične sorodnosti, enega jezika ter podobne zgodovinske in eksistencialne usode ob kateri ni bilo etnično razločevanje tako razgibano, da bi pospeševalo nacionalne razlike tako kot pri ostalih jugoslovanskih narodih, saj ni vsebovalo jezikovne in slovansko-neslovanske nasprotnosti.

Geopolitični položaj, ki ga je imela Bosna in Hercegovina v svojem zgodovinskem razvoju je ostal nepretrgan tudi po združitvi jugoslovanskih narodov v prvo skupno državo, in sicer v smislu obrobja dogajanj v državnem okviru stare Jugoslavije ter odnosov med njenimi etničnimi celotami. Tak položaj Bosne in Hercegovine so delili tudi Muslimani kot etnična celota, saj se je v stari Jugoslaviji gospodarsko, institucionalno in politično vse bolj postavljala v ospredje težnja po krepitvi etnocentrizma v srbsko-hrvaških nacionalnih odnosih. Poleg tega pa tudi ni uspelo nacionalno-meščansko gibanje Muslimanov, katerega množična opora so bile muslimanske množice, nadgraditi preko JMO samo po sebi nacionalne zavesti v nacionalno ideologijo in na ta način postaviti v politične odnose stare Jugoslavije nacionalno vprašanje Muslimanov. »Kopernikovski obrat« je tako doživela Bosna in Hercegovina šele v NOB, v katerem jo je dovedel njen geopolitični in prostorski položaj v središče revolucije, ki je neizogibno razgibala vse njene nacionalne subjekte in tako privedla tudi Muslimane v drugačne politične in nacionalne odnose, ki jih je postavil in zasnoval demokratični program revolucije.

Zato dokonča avtor svoje razjasnjevanje vprašanja nacionalnosti Muslimanov v razčlembi odnosa, ki ga je imelo delavsko gibanje do Bosne in Hercegovine in njene nacionalne sestave. Svojo razčlemba začenja pri osvetlitvi stališč in pogledov, ki sta jih imela Marx in Engels o etnični izoblikovanosti v današnjem jugoslovanskem prostoru. Pri tem izhaja iz njunega gledanja na

»vzhodno vprašanje« kot vprašanje »orientalne revolucije«. Njuno gledanje obravnava na način, ki predstavlja celovito analitično-kritično oziroma zgodovinsko-sociološko sintezo o izhodiščih in virih na katerih sta zasnova Marxa in Engelsa svoje ocene stanja in odnosov v »vzhodnem vprašanju«. Ugotavlja, da je postavila zgodovinsko-kulturna stvarnost na polovici 19. stoletja v jugoslovanskem prostoru geopolitična poimenovanja in številnost etničnih individualnosti, kar je našlo svoje mesto tudi v delih Marxa in Engelsa, ki tvorijo zgodovinsko osnovo današnje jugoslovanske federativne skupnosti. Zatem preide k obravnavi odnosa in gledišč, ki jih je imelo jugoslovansko, zlasti pa bosanskohercegovsko delavsko gibanje do Bosne in Hercegovine in njene nacionalne sestave. Predno predstavi poglede socialdemokratske usmeritve, se posebej ustavi pri revolucionarni misli Svetozarja Markovića. Opozori, da se Svetozar Marković sicer ni ukvarjal z vprašanjem naroda v smislu teoretičnega opazovanja, vendar je bil kljub temu med redkimi marksisti, ki so pridajali religiji pomen pri oblikovanju naroda. Religijo je povezoval s kulturo kot duhovnim in materialnim produktom določenega naroda. Drugače pa je prvi nastopil proti velikosrbskim političnim načrtom, ki so izražali zahtevo po Bosni, ki jo je razumel kot ozemlje, na katerem je razdeljen srbski narod na tri vere.

Vprašanju etnične sestave Bosne in Hercegovine v pojmovanju socialnih demokratov namenja avtor osrednjo pozornost, ko predstavlja odnos socialne demokracije do Bosne in Hercegovine. Pravi, da je izhajalo razumevanje bosanskohercegovske in jugoslovanske etnične sestave pri bosanskih socialistih iz opredelitev ostalih socialnodemokratskih gibanj v jugoslovanskih pokrajinah. Ta gibanja so videla eno jugoslovansko etnično sestavo (jugoslovansko nacionalno enotnost), ki je različna le v poimenovanju, pisavi, dialektu, veri itn. Zato je videlo bosansko socialdemokratsko gibanje nacionalno enotnost tudi na ozemlju Bosne in Hercegovine, in sicer v etnični enotnosti Srbov in Hrvatov ter »nacionalnem osveščanju« Muslimanov ali v Srbe ali v Hrvatke. Takega gledanja ni nikdar presegla tudi socialnodemokratska usmeritev v bosanskem in jugoslovanskem delavskem gibanju po nastanku stare Jugoslavije.

Tudi za jugoslovanske komuniste pravi avtor, da so precej časa pristajali na zanikanje oziroma nacionalno prisvajanje Muslimanov, ki naj bi bili edino in samo verska skupnost brez kakršnekoli nacionalne določitve. Potrebno je bilo precej časa, da so se osvobodili komunisti takih pogledov tako znotraj kot zunaj sebe, še več časa pa je bilo potrebno, da so bili sprejeti tudi Muslimani kot poseben narod v odnosu do drugih jugoslovanskih narodov. V zadnjih letih pred oboroženo revolucijo so se namreč šele pričele izražati težnje po obravnavi »muslimanskega nacionalnega vprašanja«. Prebudilo se je zanimanje levo in komunistično usmerjene muslimanske inteligence, da se osvetli in postavi vprašanje Muslimanov v vsej njegovi zgodovinski, kulturni, razredni in nacionalni razsežnosti. Uveljavilo pa se je tudi spoznanje, da ne more obiti poudarjanje nacionalnega vprašanja, kakor tudi socialnega položaja v Bosni in Hercegovini — nacionalnega vprašanja Muslimanov. Tako je stopilo komunistično gibanje v oboroženo revolucijo z dogleđano nacionalno sestavo Jugoslavije, ki jo sestavlja več nacionalnih manjšin (narodnosti), pet narodov, z določenimi subjekti načrtovane federacije, med katerimi je imela tudi Bosna in Hercegovina

položaj federativne enote, in tudi z realnopolitičnim upoštevanjem Muslimanov, ki pa je bilo še vedno spremljano s teoretičnim nepoznavanjem njihove nacionalnosti.

Toda v oboroženi revoluciji so bili tudi Muslimani sprejeti kot politični in nacionalni subjekt med politične in nacionalne subjekte revolucije. Sproletarizirane muslimanske množice so namreč postale preko osvobodilne revolucije dejanski zgodovinski in socialni subjekt nacionalne emancipacije Muslimanov. Tako so vsi državnopravni dokumenti revolucije, kakor tudi vsi akti državnosti federalne Bosne in Hercegovine, ki so bili sprejeti in razglašeni na zasedanjih ZAVNOBiH ter vse povojne ustave demokratične in socialistične Bosne in Hercegovine določevali tudi Muslimane kot enega od treh konstitutivnih subjektov njene državnosti. V teh dokumentih torej niso bili nikdar državnopravno obravnavani Muslimani niti kot nacionalna manjšina, niti kot verska skupina, marveč vedno kot narodna skupnost ali etnična identiteta. V državnopravnih aktih revolucije, ki se nanašajo na federacijo in njen državni ustroj so namreč razumljeni s konstitutivnimi subjekti zvezne državnosti tako narodi kot federalne enote. Omeniti je potrebno le, da v sklepih AVNOJ Muslimani sicer niso bili neposredno omenjeni, vendar pa so v njih posredno razumljeni z načinom, kako je izraženo v teh sklepih federativno načelo. To načelo je poudarjalo »narode Srbije, Hrvaške, Slovenije, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine«. Tako so prišli do polnega izraza poleg Hrvatov in Srbov tudi Muslimani v Bosni in Hercegovini.

Vendar pa je v povojnem času obnovila v obdobju centralistične etatizacije sistematsko-dogmatska in toga zavest v pogojih etatiziranih nacionalnih odnosov politično zanikanje Muslimanov kot nacionalnosti. Do tega je tragično prišlo ravno preko revolucionarnega gibanja, preko komunistov Bosne in Hercegovine in komunistov-Muslimanov. Zanikana je bila muslimanska nacionalna posebnost ter omejevana na versko označevanje. »Nacionalno osveščenje« Muslimanov je bilo avtoritativno usmerjeno skozi opredeljevanje za srbsko ali hrvaško nacionalnost v Bosni in Hercegovini, izven nje pa na opredeljevanje za črnogorsko in makedonsko. Toda takega »nacionalnega osveščanja« niso sprejemale muslimanske množice, niti kmetje, niti delavski razred. Sprejemano je bilo prek partijskega članstva, izobraževalnih ustanov ter uradniških in intelektualnih struktur muslimanskega naroda, bolj iz discipline kakor iz prepričanja. A v obdobju samoupravne demokratizacije je prišla praksa takega »opredeljevanja« v nasprotju z razvojem samoupravne demokracije in humanizacije socialističnih odnosov kot tudi z marksistično zahtevo po emancipaciji človeške svobode ter je bila zato zavrnjena kot določena zabloda oziroma teoretični koncept. Bila je v nasprotju z usmeritvijo socialnih, nacionalnih, federativnih in državnih odnosov jugoslovanske samoupravne socialistične družbe. Razločevala se je od zamisli samoupravne socialistične federacije kot zveze narodov in narodnosti, republik in pokrajin, saj bistvo socializma ni le osvoboditev posameznika in razreda marveč tudi naroda. Tako je doživelo tudi spoznavanje zgodovinskega razvoja Muslimanov in njihovega zraščanja v nacionalnost svojo zasnovu že v času amandmajskih ter ustavnih formulacij in razprav v letih 1961—1963 ter dokončno ustavnopravno uveljavitev v zadnji ustavni reformi leta 1974. Pri tem je imel pomembno vlogo Edvard Kardelj, ki je že v drugi izdaji »Razvoja slovenskega narodnega vprašanja« leta 1957

ocenil, da Muslimani sicer niso narod, so pa posebna etnična skupina. S tem je odprl vprašanje identifikacije, ki se prek občutka zavesti in samozavesti ne izenačuje z obstoječimi identitetami v istem socialnopolitičnem okviru. V tem vprašanju tudi utemelji avtor nacionalnost Muslimanov. Opozarja namreč, da po marksizmu zavest ne določa družbenih biti, ampak družbena bit določa zavest. Zato tudi izhaja drugačna nacionalna zavest iz posebnosti nacionalne biti, ki ni nič drugega kot zavest o sebi.

Specifično identiteto Muslimanov utemeljuje avtor še na en način in pri tem ravno tako izhaja iz omenjene Kardeljeve ocene. Pozoren je na vzporejanje, katero je izpeljal Kardelj iz posebnega položaja, ki ga imajo Židje v zgodovinskem razvoju in v današnji družbi na posebnost Muslimanov v Jugoslaviji. V tem vzporejanju je namreč temeljila takratna Kardeljeva ocena, da Muslimani ravno tako kot Židje niso narod, ampak posebna etnična skupina. Pri tem je izhajal Kardelj iz svoje znane opredelitve naroda: »Narod je torej specifična ljudska skupnost, nastala na podlagi družbene delitve dela epohe kapitalizma, na strnjenem ozemlju in v okviru skupnega jezika in blizke etnične ter kulturne sorodnosti sploh.« Avtor opozarja na nesomernost Kardeljevega vzporejanja med Židi in Muslimani, saj je vprašanje celovitosti ozemlja in razpršenosti pri Židih in (jugoslovanskih) Muslimanih zgodovinsko in prostorsko različno. Pri Židih je namreč prisotna kontinentalna, večdržavna in večjezikovna razpršenost tako pred kot po nastanku Izraela, medtem ko je prisotna pri Muslimanih enodržavna in enojezikovna razpršenost, ki se izraža v skupnosti z deloma dveh narodov, a znotraj enega — bosanskohercegovskega — zgodovinskega, državnopravnega in političnega okvira skozi 85,6 % ozemeljsko-nacionalne strnjenosti. Muslimani predstavljajo torej v razliko od Židov skoraj stoo odstotno etnično strnjenost znotraj ene države. Edina skladnost med Židi in Muslimani je v tem, da je tako pri enih kot drugih nacionalna in verska opredelitev skladna po imenu, ne pa tudi po obsegu — ne glede na stanje etnične homogeniziranosti Židov, ki pa je zgodovinsko, ozemeljsko, jezikovno in nacionalno razbito. Enakoimenskost nacionalnega in religioznega pa se javlja *edino in samo* pri Muslimanih srbohrvaškega jezika, v vseh drugih primerih pa imajo islamiti oziroma muslimani drugačno nacionalno identifikacijo in opredelitev.

Zaključna avtorjeva utemeljitev nacionalnosti Muslimanov pa je njegov odgovor na vprašanje jezika Muslimanov. Poudari, da niso Muslimani od nikogar sprejeli jezika, marveč, da govorijo *svoj* jezik. Sodelovali so v njegovem nastajanju, ohranjanju in bogatenju tako kot ostali narodi istega jezika. Niso sicer prestavili svojega imena v današnji jezikovni naziv, kar pa jim ne zmanjšuje nacionalne opredelitve in identifikacije, saj jezik in narod nista enaki kategoriji. S tem je avtor zaokrožil svoje razjasnjevanje vprašanja nacionalnosti Muslimanov. Dokazal je, da omogočajo teoretična in kategorialna poimenovanja naroda, ki jih je podedovala sodobna misel in ki jih obravnava idejna in programska orientacija delavskega gibanja —, da se lahko potrdi tudi muslimanska nacionalna posebnost (znotraj enega jezika kot tudi v bosanskem, jugoslovanskem in evropskem prostoru), podobno kot vse ostale nacionalne individualnosti modernega časa.

Na koncu navedimo le še, da je »Nacionalnost Muslimana« knjižna objava doktorske disertacije, ki jo je pod naslovom »Nacionalnost Muslimanov v luči

marksistične teorije« ubranil avtor leta 1977 na Filozofski fakulteti v Sarajevu. Recenzenta njegovega dela sta bila priznana jugoslovanska poznavalca nacionalne problematike — prof. dr. Zvonko Lerotić in prof. dr. Janko Pleterski. O avtorju, ki je s svojim delom še bolj uveljavil nacionalni pluralizem v jugoslovanski teoretični misli o narodu, s tem pa tudi za nadaljnjo prakso samoupravnih družbenopolitičnih odnosov, pa naj povemo, da je bil družbenopolitični delavec v CK ZK BiH in svetovalec predsedstva SR BiH. Danes je univerzitetni profesor, ožje področje njegovega znanstvenega zanimanja pa je etnosociologija.

Jurij Perovšek

Ivan Nemanich: *Filmsko gradivo Arhiva SR Slovenije*. Publikacije Arhiva SR Slovenije, Inventarji. Serija Zbirke, Zvezek 1, Ljubljana 1982, str. 762, LX.

Arhiv SR Slovenije je v svoj program izdajanja publikacij vključil tudi izdajanje inventarjev arhivskih fondov, kar je vsekakor pohvale vredno dejanje, saj je to najboljša možnost za predstavitev dela v arhivu, da postane urejeno in obdelano arhivsko gradivo na voljo uporabnikom v popisih in inventarjih, kar jim omogoči boljšo orientacijo po gradivu. Izšlo je že nekaj zvezkov različnih serij, tako kot so inventarji glede na vsebino razdeljeni, leta 1982 pa je izšel prvi zvezek serije Zbirke, v katerem je popis filmskega gradiva, ki ga hrani Arhiv SR Slovenije.

Po zakonu o arhivskem gradivu in arhivih iz leta 1966 je film ovrednoten kot arhivsko gradivo. Arhiv SR Slovenije je leta 1968 prevzel nalogo, da hrani filmsko arhivsko gradivo za območje vse Slovenije.

Spričo vse več uporabnikov filmskega arhivskega gradiva je nastala potreba po sestavi inventarja, in tako je avtor Ivan Nemanich približno pred desetimi leti začel sistematično pregledovati filmski arhiv. Na osnovi izkušenj drugih arhivov (Koblenz, Pariz) ter z načrtom, ki ga je sestavil, ko je obdeloval prevzeto filmsko gradivo, je nastal inventar, ki je izšel v dveh knjigah. Inventar filmskega gradiva v Arhivu SR Slovenije obsega vse filme, ki so bili prevzeti do vključno leta 1977, najstarejši pa je iz leta 1909. Publikacija je urejena tako, da so v prvi knjigi zajeti dokumentarni filmi, v drugi pa igrani in animirani filmi. Dokumentarni filmi vključujejo reportaže, reklamne, industrijske, etnografske filme, dokumentarno filmsko gradivo, filme o umetnosti itd., animirane filme pa risane in lutkovne filme. Zbirka, ki jo hrani Arhiv SR Slovenije, šteje 824 dokumentarnih filmov (226 400 m), 168 igranih in animiranih filmov (243 269 m).

V uvodu Ivan Nemanich opozarja, da zahteva film posebne razmere za hrambo, saj se po svojih lastnostih bistveno razlikuje od spisovnega gradiva. Sledi pregled filmske dejavnosti na Slovenskem od začetka tega stoletja dalje. V razmišljanju o filmu kot zgodovinskem viru pa pravi avtor, da je sporočilo filmskega zapisa sicer obširnejše, da pa je pri nas zaupanje v tako vrsto zgodovinskega vira še zelo majhno, predvsem zaradi možnosti fotomontaže, s pomočjo katere se dajo dogodki zelo spremeniti. Zato je potreben tako kot pri

spisovnem gradivu kritičen pristop pri obdelavi. Vsebinsko so filmi najraznovrstnejši. Pred drugo svetovno vojno prevladujejo etnološki, po vojni filmi o obnovi in graditvi nove države, močno je tudi področje kulture in športa. Filme je avtor razdelil kronološko. Inventar ima tele rubrike: zaporedno številko filma, naslov filma, datum nastanka filma in datum dovoljenja za predvajanje, signaturo, kjer je navedena vrsta filmskega traku (pozitiv, negativ, itd). ter zaporedna številka škatle, sledi krajša ali daljša vsebina filma, nekaj podatkov o ustvarjalcih filma ter tehnični podatki (črno-beli ali barvni, nemi ali zvočni in dolžina filma v metrih). V zadnji rubriki so naštetih viri, ki so bili uporabljeni pri obdelavi filma (arhivsko gradivo, literatura, časopisi, podatki, ki jih je avtor zbral pri posameznikih).

Inventarju sta dodana še register (po zaporednih številkah filmov) in kazalo filmov.

Ivan Nemanič je nedvomno oral ledino pri sestavljanju inventarja za filmsko gradivo. Uspelo mu je s podatki, ki jih navaja, olajšati delo uporabnikom, saj je s popisom omogočil le-tem lažje seznanjanje z vsebino filmskega arhivskega fonda in pa seveda lažjo orientacijo po njem. V gradivu, ki se danes kopiči po arhivih, moramo inventarni seznam o filmskem arhivskem gradivu pohvaliti in si želeti objave še za vrsto drugih fondov, ki jih hrani Arhiv SR Slovenije.

Metka Gombač

Jože Prinčič, *Predsedstvo SNOS, Prezidij SNOS, Prezidij ustavodajne skupščine LRS 1944—1947*. Publikacije Arhiva SR Slovenije, Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, Zvezek 3, Ljubljana 1982, str. 74.

S publikacijo Jožeta Prinčiča Predsedstvo SNOS, prezidij SNOS, prezidij ustavodajne skupščine LRS 1944—1947 je Arhiv SR Slovenije pričel serijo inventarjev povojnih upravnih fondov. Avtor predstavlja gradivo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki je ohranjeno v Arhivu SR Slovenije in v glavnem zajema povojno obdobje, nekaj pa ga sega tudi v leto 1944, predvsem v prvih škatlah (1—7).

Večino gradiva predsedstva SNOS iz obdobja NOB hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, nekaj pa tudi arhiv CK ZKS ter arhiv Republiškega sekretariata za notranje zadeve. Že leta 1966 je Arhiv SR Slovenije prevzel od sekretariata skupščine SRS 8 fasciklov delno urejenega gradiva, ki ga je v arhivu naprej urejeval Peter Ribnikar, 6 fasciklov pa je prevzel, uredil in popisal Jože Prinčič. Tako obsega inventar popis 14 fasciklov.

Najprej je Jože Prinčič zelo obširno razložil pregled razvoja organov ljudske oblasti v Sloveniji. Pregled je ločen na dva dela, prvi obravnava obdobje od kapitulacije Italije do konca druge svetovne vojne, drugi pa organizacijo organov ljudske oblasti v Sloveniji od maja 1945 do januarja 1947. Prvemu obdobju je avtor posvetil vso pozornost, v ta namen je pregledal tudi fond SNOS v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, medtem ko je povojno obdobje obdelal dokaj na kratko. Natančno je opisal organizacijo in

delo odsekov, oddelkov in komisij, opozoril je na spremembe in pri nekaterih odsekih navedel odbornike. Nadalje je prikazal pisarniško poslovanje predststva in prezidija SNOS, ki je bilo do sredine leta 1944 enostavnejše, nato pa so že uvedli kombinirane delovodnike, in medtem ko so v začetku spise delili na prejete in oddane, so začeli konec leta 1944 dopise združevati. Tudi po osvoboditvi je ostal način pisarniškega poslovanja v glavnem nespremenjen.

Gradivo se hrani v 14 škatlah. Popis vsebuje naslednje rubrike: prva številka pomeni škatle, nato je označena kategorija gradivo, prvi in zadnji datum, število listov, za dopise, odločbe in spise je navedena številka delovodnika, pri odlokih in zapisnikih pa datum odloka oz. seje, sledi pa tudi kratka vsebina. Najpomembnejše gradivo je v prvih dveh škatlah — poročila o volitvah v NOO med vojno, za povojno obdobje pa predvsem v zadnji škatli, v kateri je gradivo II. zasedanje SNOS. Fond SNOS se hrani, kot opozarja avtor, v več arhivih, kar gotovo povzroča težave uporabnikom, saj morajo iskati gradivo v dveh arhivih, pa tudi ureditev gradiva kljub težnji, da bi veljala prvotna ureditev, ni vedno enaka. Po inventarju je moč opaziti, da je povojnega gradiva dosti manj kot tistega za obdobje NOB, in je rekonstrukcija tega obdobja ter dogajanja težja. Škoda je torej, da ni ta publikacija zajela tudi gradiva SNOS, ki je v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (okoli 80 fasciklov), saj bi bil s tem pomen inventarja še večji.

Knjižica je vsekakor koristna za uporabnike gradiva SNOS, saj je v njej, kot sem že opozorila, temeljit historični pregled delovanja med NOB, natančen popis gradiva pa je lahko dober vodnik po fondu SNOS.

Metka Gombač

BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFIJA SODELAVCEV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA GIBANJA ZA LETO 1982

Sestavila Nataša Kandus

I. SAMOSTOJNE PUBLIKACIJE, KI JIH JE IZDAL INŠTITUT IN NJEGOVI SODELAVCI

1. Deželak Vida: Konferenca KPS na Cinku. Komunist, Ljubljana 1982, 40 str. (Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem; 28).
2. Mlakar Boris: Domobranstvo na Primorskem (1943—1945). Borec, Ljubljana 1982, 254 strani.
3. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2. Partizanska knjiga, Ljubljana, 317 str.
4. Zadnik Štefka: Zbirka zgodovinskih virov za srednje izobraževanje. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1982. 4 dopolnjeni natis, 188 strani, 8°.

II. ZNANSTVENE RAZPRAVE IN ČLANKI

1. Biber Dušan: Britanske misije o Titu. Borec, XXXIV, 1982, št. 10, str. 513—529.
2. Biber Dušan: Mnogi su izvori dostupni ali nisu korišteni. Časopis za suvremenu povijest, XIV, 1982, št. 2, str. 85—88.
3. Biber Dušan: Na koga su odapete strele. Razgovor o knjizi Vladimira Dedičera »Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita«. Okrugli sto Borbe. Borba, Beograd 1982, str. 85—91.
4. Čampa Marjeta: Mladinski tisk med narodnoosvobodilnim bojem. Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem. (Prispevki s posvetovanja o proučevanju zgodovine SKOJ in mladinskega gibanja v Sloveniji 16. in 17. aprila 1981 v Ljubljani.) RK ZSMS, Ljubljana 1982, str. 186—191.
5. Ferenc Tone: Dnevnik nacističnega funkcionarja iz Štajerske iz poslednjih mesecev vojne. Časopis za zgodovino in narodopisje, XVIII, 1982, str. 43—97.
6. Ferenc Tone: Nacionalno vprašanje v odnosih med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 201—209.
7. Ferenc Tone: O Ogenjci nekoliko drugače. Borec, XXXIV, 1982, št. 4, str. 208—221.
8. Fischer Jasna: Johann Most in njegov vpliv na razvoj delavskega gibanja v Sloveniji. Uvodna študija knjige Johann Most, Kapital in delo. Republiška

- konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS, Ljubljana 1982. (Kritika revolucionarne teorije; 8), str. 8—18.
9. Fischer Jasna: Radikalizacija delavskega gibanja v Sloveniji v osemdesetih letih 19. stoletja. Mladina, 18. 11. 1982, št. 36; Pogledi, priloga za vprašanja marksizma in samoupravljanja, X, št. 6, str. 11—15.
 10. Gombač Boris: Nacionalno in socialno vprašanje v Trstu 1902—1914. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 55—64.
 11. Kacin-Wohinz Milica: Fašistični programi raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 151—167.
 12. Kacin-Wohinz Milica: O mladinskem gibanju na Primorskem med obema vojnama. Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem. (Prispevki s posvetovanja o proučevanju zgodovine SKOJ in mladinskega gibanja v Sloveniji 16. in 17. aprila 1981 v Ljubljani). RK ZSMS, Ljubljana 1982, str. 38—50.
 13. Kacin-Wohinz Milica: L'orientamento dei partiti politici degli Sloveni e dei Croati della Venezia Giulia dopo l'annessione della regione all'Italia. Quaderni, VI, 1981—1982, str. 295—309.
 14. Kresal France: Nastanek in razvoj socialne politike na Slovenskem do leta 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 101—116.
 15. Kresal France: Sindikalno gibanje v Sloveniji od leta 1929 do 1941 in akcijska enotnost delavstva. Pot slovenskega delavstva v Delavsko enotnost. Ob 40-letnici ustanovitve Glavnega odbora Delavske enotnosti in začetka izhajanja njegovega glasila. Delavska enotnost, Ljubljana 1982, str. 35—64. (Knjižnica Sindikati; 52).
 16. Kresal France: Socialnopolitični in materialni položaj delavske mladine v Sloveniji v okviru stare Jugoslavije. Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem. (Prispevki s posvetovanja o proučevanju zgodovine SKOJ in mladinskega gibanja v Sloveniji 16. in 17. aprila 1981 v Ljubljani). RK ZSMS, Ljubljana 1982, str. 51—59.
 17. Mlakar Boris: Elemente des Faschismus in einigen politischen Bewegungen in Slowenien 1918—1945. Faschismus in Österreich und International. Jahrbuch für Zeitgeschichte 1980/81, 1982, str. 151—165.
 18. Mlakar Boris: General Rupnik in slovensko domobranstvo. Zgodovinski časopis, XXXV, 1981, št. 3, str. 287—305.
 19. Mlakar Boris: O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941—1945. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 211—221.
 20. Prunk Janko: Delavska enotnost v narodnoosvobodilnem boju. Pot slovenskega delavstva v Delavsko enotnost. Ob 40-letnici ustanovitve Glavnega odbora Delavske enotnosti in začetka izhajanja njegovega glasila. Delavska enotnost, Ljubljana 1982, str. 65—82. (Knjižnica Sindikati; 52).
 21. Prunk Janko: Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 117—134.
 22. Prunk Janko: SKOJ in krščanskosocialistična mladina med obema vojnama v Sloveniji. Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem. (Prispevki s posvetovanja o proučevanju zgodovine SKOJ in mladinskega gibanja v Slo-

- veniji 16. in 17. aprila 1981 v Ljubljani). RK ZSMS, Ljubljana 1982, str. 60—66.
23. Prunk Janko: Die slowenischen christlichen Sozialisten im alten Jugoslawien. Österreichische Osthefte, XXIV, 1982, št. 2, str. 155—190.
 24. Rozman Franc: Odnos Jugoslovanske socialnodemokratske stranke do nacionalnega vprašanja. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 5—17.
 25. Šorn Jože: Plavž v Fužinah in premogovnik pri Senovem. Brestanica — zbornik članov in razprav. Turistično društvo, Brestanica 1982, str. 212—224.
 26. Vidovič-Miklavčič Anka: Vloga SKOJA v procesu združevanja naprednih mladinskih sil v Sloveniji v protifašistično fronto — mladinsko OF (1937—1941). Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem. (Prispevki s posvetovanja o proučevanju zgodovine SKOJ in mladinskega gibanja v Sloveniji 16. in 17. aprila 1981 v Ljubljani). RK ZSMS, Ljubljana 1982, str. 87—112.
 27. Zakrajšek Božidar: Uzakonitev pridobitev narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije. Mladina, 25. XI. 1982, št. 37; Pogledi, priloga za vprašanja marksizma in samoupravljanja, X, št. 7, str. 2—9.

III. STROKOVNI ČLANKI

1. Čampa Marjeta: Mladinski in pionirski tisk med narodnoosvobodilnim bojem. Prosvetni delavec, XXXIII, 1. 2. 1982, št. 2, str. 11.
2. Čampa Marjeta: Mladinski in pionirski tisk med narodnoosvobodilnim bojem. Vzgoja in izobraževanje, XIII, 1982, št. 1, str. 67—68.
3. Čampa Marjeta: Narodnoosvobodilni tisk v Sloveniji. Arhivi, V, 1982, št. 1—2, str. 24—30.
4. Čampa Marjeta: Obisk v Nacionalnem arhivu v Washingtonu. Arhivi, V, 1982, št. 1—2, str. 90—91.
5. Čampa Marjeta: Partizanska grafika. Mladina, 28. 1. 1982, št. 4, str. 39.
6. Čepič Zdenko: Znanost, resnica, morala in obratno (ob izidu najnovejšega dela V. Dedijerja). Delavska enotnost, XLI, 20. 2. 1982, št. 6, str. 15.
7. Deželak Vida: Odločno proti vsem pritiskom. (II. kongres Komunistične partije Slovenije). Komunist, XL, 5. 3. 1962, št. 9, str. 23.
8. Deželak Vida: Partijska konferenca na Cinku, julija 1942 (za odločno odpravljanje vseh pomanjkljivosti ter brezkompromisen boj proti narodnim izdajalcem). Delavska enotnost, XLI, 8. 7. 1982, št. 27, str. 11.
9. Ferenc Tone: Četniki. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 127.
10. Ferenc Tone: Četrta jugoslovanska armada. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 127—128.
11. Ferenc Tone: Enote tujih narodnosti v Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 143.
12. Ferenc Tone: Izvirni dokumenti najbolje kažejo Titovo osebnost in vlogo. Ob izidu sedme in osme knjige Titovih zbranih del v slovenščini. Komunist, XL, 14. 5. 1982, št. 19, str. 23.

13. Ferenc Tone: Komunistična partija Jugoslavije v narodnoosvobodilnem boju. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 235—236.
14. Ferenc Tone: Morganova črta. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 289—290.
15. Ferenc Tone: Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije — Jugoslovanska armada. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 296—298.
16. Ferenc Tone: Nekdaj preselitveno taborišče sedaj muzej slovenskih izgnancev na gradu v Brestanici. Brestanica — zbornik člankov in razprav. Turistično društvo, Brestanica 1982, str. 238—247.
17. Ferenc Tone: Neodvisna država Hrvatska. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 319—320.
18. Ferenc Tone: Odgovor. Borec, XXXIV, 1982, št. 10, str. 546—547.
19. Ferenc Tone: Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 352—353.
20. Ferenc Tone: Pokrajinski protifašistični sveti narodne osvoboditve v Jugoslaviji. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 366.
21. Ferenc Tone: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 397—399.
22. Ferenc Tone: Slovenske narodnoosvobodilne brigade. Pojo naj ljudje. XIII. pevski tabor. Šentvid pri Stični 1982, str. 5—9.
23. Ferenc Tone: Slovenske narodnoosvobodilne brigade. TV-15, XX, 6. 5. 1982, št. 18, str. 10—11.
24. Ferenc Tone: Sovražnik ukrepa proti prebivalstvu. Odlomek iz monografije o Južnoprimorskem odredu in Gregorčičevi brigadi. Naša obramba, XIV, 1982, št. 11, str. 35—37.
25. Ferenc Tone: Sremska fronta 1944—1945. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 415—416.
26. Ferenc Tone: Tretja jugoslovanska armada. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 431.
27. Ferenc Tone: Tržaška operacija. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 432—433.
28. Ferenc Tone: Ustaši. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 437—438.
29. Ferenc Tone: Zavezniške konference in NOB v Jugoslaviji. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 460.
30. Ferenc Tone: Zavezniške vojaške misije pri narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 460—461.
31. Ferenc Tone: Zveza komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ — Savez komunistične omladine Jugoslavije) v narodnoosvobodilnem boju. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 472—473.
32. Ferenc Tone in Ževart Milan: Ob slovenski izdaji Enciklopedije druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 7—10.
33. Gombač Boris: O prizadevanjih za zgodovinsko osvetlitev dogodkov po letu 1945. Misli k diplomski tezi Nadje Magajne o rojstvu avtonomnega slo-

- venskega političnega gibanja v Trstu 1945—1949. Primorski dnevnik, XXXVIII, 31. 1. 1982, št. 26, str. 6.
34. Gombač Boris: Slovenski zgodovinarji temeljito o slovenskem zgodovinopisju danes. Od šolstva do pouka zgodovine, do vprašanj gospodarske zgodovine in do revizije slovenske zgodovine od l. 1918. dalje. Primorski dnevnik, XXXVIII, 17. 10. 1982, str. 6.
 35. Gombač Boris: Trdna razredna solidarnost. Ob 80. letnici velike delavske stavke v Trstu. Komunist, XL, 12. 2. 1982, št. 6, str. 31.
 36. Guštin Damijan: Prva partizanska pomlad. Po dolgi in hudi zimi 1941/42. Delavska enotnost, XLI, 29. 4. 1982, št. 17, str. 19.
 37. Guštin Damijan: Prvo slovensko osvobojeno ozemlje leta 1942. Delavska enotnost, XLI, 27. 5. 1982, št. 21, str. 15.
 38. Kacin-Wohinz Milica: O delu Inštituta in njegovih dosežkih. Borec, XXXIV, 1982, št. 12, str. 697—708.
 39. Kacin-Wohinz Milica: O paktu med KPI in narodnoosvobodilnim gibanjem v Julijski krajini. Primorska srečanja, VI, 1982, št. 36, str. 386—387.
 40. Kresal France: Pot slovenskega delavstva v Delavsko enotnost. Delavska enotnost, XLI, 14. 10. 1982, št. 42; Kongresna priloga.
 41. Kresal France: Sindikati in enotna fronta proletariata v Sloveniji 1922—1941. Mladina, 22. 4. 1982, št. 16; Pogledi, priloga za vprašanja marksizma in samoupravljanja, X, št. 4; str. 8—10.
 42. Kresal France: Uspeh gradbincev je dvignil borbena zavest vsem delavcem. Obletnica velikih stavk gradbenih delavcev v Sloveniji v letih 1936—1940. Delavska enotnost, XLI, 10. 6. 1982, št. 23, str. 15.
 43. Mlakar Boris: Jugoslavija ter vprašanje razvoja narodnih manjšin. TV-15, XX, 11. 2. 1982, št. 6, str. 9.
 44. Prunk Janko: Cilji delavstva bili vselej enotni. Ob šestdesetletnici zveze delovnega ljudstva v Ljubljani. Komunist, XL, 3. 12. 1982, št. 48, str. 23.
 45. Vodušek-Starič Jera: Odločitev za samoupravni socialistični sistem. Mladina, 22. 4. 1982, št. 16; Pogledi, priloga za vprašanja marksizma in samoupravljanja, X, št. 4, str. 12.
 46. Vodušek-Starič Jera: Zgodovinska zmaga. Komunist, XL, 12. 3. 1982, št. 10, str. 19.
 47. Zakrajšek Božidar: O drugem kongresu Zveze slovenske mladine. Mladina, 22. IV. 1982, št. 16; Pogledi, priloga za vprašanja marksizma in samoupravljanja, X, št. 4, str. 10—11.
 48. Zakrajšek Božidar: Prva slovenska ustava — izraz svobodne volje slovenskega naroda. Ljubljana, Delavska enotnost, XLI, 21. 1. 1982, 3, str. 15.

IV. HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

1. Ferenc Tone: Florjanova zapuščina v tujem arhivu. Borec, XXXIV, 1982, št. 5, str. 257—277.
2. Ferenc Tone: Neobjavljeni članek dr. Aleša Beblerja iz jeseni 1941. Borec, XXXIV, 1982, št. 1, str. 23—25.
3. Kacin-Wohinz Milica: Iz arhiva Komunistične stranke Italije o akcijskem paktu med KSI in narodnorevolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov

- Julijske krajine, december 1935—marec 1936. Goriški letnik, 9. Nova Gorica, 1982, str. 109—122.
4. Kacin-Wohinz Milica: Iz arhiva Komunistične stranke Italije. Poročilo o komunističnem gibanju med Slovenci in Hrvati v Julijski krajini leta 1923. Borec, XXXIV, Ljubljana, 1982, št. 1—2, str. 577—583.

V. POROČILA O ZNANSTVENIH SREČANJH

1. Guštin Damijan: Študijsko srečanje »Politična in družbena vprašanja v Julijski krajini v letih 1920—1930«, Trst—Koper, 20. in 21. oktobra 1980. Zgodovinski časopis, XXXV, 1981 (izšlo 1982), št. 3, str. 307—309.
2. Rozman Franc: Bleiweis Symposium in Ljubljana. Österreichische Osthefte, XXIV, 1982, št. 3, str. 371—372.
3. Vodušek-Starič Jera: Simpozij zgodovinarjev treh dežel o zgodovini Trsta. Naši razgledi, XXXI, 10. 12. 1982, št. 23, str. 675—676.

VI. OCENE IN POROČILA

1. Adamič Marjeta: Enciklopedija druge svetovne vojne 1939—1945. Založba Borec, Ljubljana 1982, str. 522. Arhivi, V, št. 1—2, str. 116.
2. Adamič Marjeta: Janez Gradišnik, Plamenica. Borec, Ljubljana 1981, 224 str. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 290—291.
3. Čepič Zdenko: Rajko Kuzmanović, Privremena narodna skupština DFJ — od AVNOJ-a do konstituante. Savremena administracija, Beograd 1981, 170 str. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 298—301.
4. Deželak Vida: Slavica Pavlič, Viktor Smolej, Partizansko šolstvo na Slovenskem. Borec, Ljubljana 1981, 440 str. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 287—288.
5. Ferenc Tone: Jože Krall, Partizanske ciklostilne tehnike v Slovenskem primorju. Partizanska knjiga, Ljubljana 1981, 327 str. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 296—297.
6. Ferenc Tone: NOB v poslednji Beblerjevi knjigi: Aleš Bebler: Čez drn in strn. Borec, XXXIV, 1982, št. 3, str. 177—185.
7. Ferenc Tone: Spoštljiv odnos do žrtev in njihove oporoke. Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja Poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Založba Obzorja, Maribor 1978. Časopis za zgodovino in narodopisje, XVIII, 1982, št. 2, str. 98—100.
8. Gombač Boris: Brigada bratstva in enotnosti. Komunist, XL, 1. 10. 1982, št. 39, str. 23.
9. Gombač Boris: Le Brigade Garibaldi nella resistenza: documenti. Milano: Feltrinelli, 1979. Arhivi, V, št. 1—2, str. 109.
10. Gombač Boris: Goriški letnik, 8, 1981, 356 str. Kronika, XXX, 1982, št. 1, str. 66—67.
11. Gombač Boris: Koroški koledar 1982. Primorski dnevnik, XXXVIII, 20. 2. 1982, št. 38, str. 5.

12. Gombač Boris: Važnost »lokalne« historiografije za poznavanje celovite preteklosti. Ob izidu nove številke zgodovinskega časopisa Kronika. Primorski dnevnik, XXXVIII, 6. 6. 1982, št. 117 str. 7.
13. Gombač Metka: Jadranski koledar 1982. Trst, ZTT, 162 str. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, XXX, 1982, št. 1, str. 57—58.
14. Mlakar Boris: Dušan Željeznov, Rupnikov proces. Cankarjeva založba, Ljubljana 1980, 318 strani. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 301—304.
15. Perovšek Jurij: Ivan Kreft, Spori in spopadi v spominih in dokumentih. Prva knjiga, Obzorja, Maribor 1981, 487 str. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, Ljubljana 1982, št. 1—2, str. 283—286.
16. Prunk Janko: Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Obzorja, Maribor 1981, 439 str. Documenta et studia historiae recentioris II. Teorija in praksa, XIX, 1982, št. 11—12, str. 1438—1439.
17. Prunk Janko: Podoba slovenskega komunista. Ivan Maček Matija: Spomini. Globus, Zagreb 1981. Ljubljanski dnevnik, XXXI, 17. 4. 1982, št. 105, str. 7.
18. Rozman Franc: Die Geschichte Jugoslawiens 1918—1978. Österreichische Osthefte, XXIV, 1982, št. 3, str. 389—392.
19. Rozman Franc: Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in nacionalnem vprašanju. Obzorja, Maribor 1981. Documenta et studia historiae recentioris II. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 281—283.
20. Rozman Franc: Zbornik Dachau: Borec, XXXIV, 1982, št. 11, str. 630—631.

VII. BIOGRAFIJE

1. Ferenc Tone: Breclj Marijan-Miha. Enciklopedija Jugoslavije, II. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1982, str. 416.
2. Ferenc Tone: Dapčević Peko. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 135.
3. Ferenc Tone: Drapšin Petar. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 138.
4. Ferenc Tone: Josip Broz Tito. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 106—108.
5. Ferenc Tone: Petar II. Karadjordjević (1923—1970). Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 364.
6. Ferenc Tone: Popović Koča. Enciklopedija druge svetovne vojne. Borec, Ljubljana 1982, str. 370.
7. Ferenc Tone: Turšič Ivan. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 256.
8. Ferenc Tone: Učitelju v slovo. (Beseda na žalni seji delavcev inštituta.) Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 275—277.
9. Ferenc Tone: Velušček Anton. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 291—392.
10. Ferenc Tone: Vidmar Tone. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana, 1982, str. 461—462.

11. Ferenc Tone: Vipotnik Janez. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 485—486.
12. Gombač Metka: Delpin Petra Rastislav Zmago. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 184.
13. Gombač Metka: Gruđen Antona Alberta Blisk. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 274.
14. Gombač Metka: Iršič Konrada Rado. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 298—299.
15. Gombač Metka: Jerman Franca Drago Matošo. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 327.
16. Gombač Metka: Keršič Franca Fric Gal. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 378.
17. Gombač Metka: Kosovel Ivana Ivan. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 404—405.
18. Gombač Metka: Kuclar Lovra Antonija. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 432.
19. Gombač Metka: Likar Ivana Ivan Sočan. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 457.
20. Gombač Metka: Mihevc Ivana Jože Rudar. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 539.
21. Gombač Metka: Molek Antona Jakob Mohor. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 573—574.
22. Gombač Metka: Tavčar Franca Franc Rok. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. II, str. 274.
23. Kacin-Wohinz Milica: Tomažič Josipa Josip Pino. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, str. 284.
24. Kacin-Wohinz Milica: Učakar Janeza Janez. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, str. 299.
25. Kacin-Wohinz Milica: Učakar Janez. Slovenski bibliografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 265—266.
26. Kacin-Wohinz Milica: Ukmar Anton. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 273—274.
27. Kacin-Wohinz Milica: Ulepič Zdenko. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 281—282.
28. Kacin-Wohinz Milica: Vadnal Ivan. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 318.
29. Kacin-Wohinz Milica: Valenčič Alojz (Vekoslav). Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 322—323.
30. Kacin-Wohinz Milica: Vilhar Stanislav. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1962, str. 481.
31. Kacin-Wohinz Milica: Vivante Angelo. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 494.
32. Kacin-Wohinz Milica: Vižintin Bogomil. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 498.

33. Kacin-Wohinz Milica: Žalna seja delavcev IZDG. Ob smrti Jožeta Šorna, (r. 3. 3. 1921, umrl 11. 7. 1982) znanstvenega svetnika. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št.1—2, str. 271—272.
24. Kresal France: Dr. Tone Zorn (1934—1981). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 278—280.
35. Kresal France: Žalna seja delavcev IZDG ob smrti dr. Jožeta Šorna (r. 3. 3. 1921, umrl 11. 7. 1982) znanstvenega svetnika. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 272—274.
36. Nedog Alenka: Menih Jožeta Jože — Rajko Knap. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 530—531.
37. Nedog Alenka: Šentjunc Franca Lidija. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. II, str. 245—346.
38. Nedog Alenka: Tomšič Mihaila Tone. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. II, str. 287—288.
37. Nedog Alenka: Tomšič Ivana Vida. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. II, str. 288—289.
40. Prunk Janko: Breclj Antona Marjan Miha. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 113.
41. Prunk Janko: Jože Šorn, In memoriam. Naši razgledi, XXXI, 13. 8. 1982, št. 15, str. 435.
42. Prunk Janko: Kidrič Franca Boris Peter. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. I, str. 379—381.
43. Prunk Janko: Lik Mira Jeršiča (1902—1981). /Dvatisoč/ 2000, 1981, št. 19—20, str. 26—30.
44. Prunk Janko: Tone Fajfar (1913—1918). Teorija in praksa, XIX, 1982, št. 2, str. 248—253.
45. Prunk Janko: Slak Antona Jože Silvo. Narodni heroji Jugoslavije. Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Beograd 1982, knj. II, str. 198.
46. Rozman Franc: Brozovič Ivan. Enciklopedija Jugoslavije, II. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1982, str. 521.
47. Rozman Franc: Verstovšek Karel. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 415—416.
48. Šorn Jože: Tschbull Anton. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 227.
49. Šorn Jože: Urbanc Feliks. Slovenski biografski leksikon, 13. zv. SAZU, Ljubljana 1982, str. 297—298.

VIII. BIBLIOGRAFIJE

1. Čepič Zdenko: Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za leto 1981. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, št. 1—2, str. 309—317.
2. Čampa Marjeta: Partizanski zdravstveni vestnik 1944—1945. Bibliografija prispevkov. Borec, XXXIV, 1982, št. 5, str. 301—304.

K A Z A L O

CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES — INHALT

RAZPRAVE — ARTICLES — СТАТЬИ — ÉTUDES — ABHANDLUNGEN

- Walter Markow, Problem skrajne levice v francoski revoluciji 3
UDK 323.272(44)»1789«
- Peter Vodopivec, O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna (in prvem obširnejšem zapisu o utopičnem socializmu v kranjskem časopisju) 13
UDK 330.84:92 V. F. Klun
- Jasna Fischer, O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne 31
UDK 33(091)+301.18(091){=863}»185/1914«
- Jiři Kořalka, Dva tipa internacionalizma v srednjeevropskem delavskem gibanju do leta 1914 47
UDK 327.3+327323(43)»—/1914«
- Jože Šorn**, Narodni svet v Ljubljani in njegov gospodarski odsek 55
UDK 340.395.2(497.12Lj)»1918«:338.2
- Majda Kodrič, Etbin Kristan in socialistično gibanje jugoslovanskih izseljencev v ZDA v letih 1914—1920 63
UDK 325.252(73=861/6)»1914/1920«+92 Etbin Kristan
- Bruno Hartman, Mariborska zveza kulturnih društev in njene knjižnice 89
UDK 027.2(497.12Mbr)
- Dušan Biber, Britanci o Stojadinoviću in Münchnu 101
UDK 327(41:497.1:437)»1938«
- Dušan Biber, Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939—1943 121
UDK 329.15(497.1):(41)»1939/1943«
- Tone Ferenc, Kapitulacija italijanske vojske v Jugoslaviji 139
UDK 341.375.355.3(45)+(497.1)»1943«

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA — HISTORICAL DOKUMENTATION — ИСТОРИЧЕСКАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ — DOCUMENTATION HISTORIQUE — HISTORISCHE DOKUMENTATION

UDK 949.712(093)

- Janko Prunk, Vestnik »Slovenska politika« 155

POSVETOVANJA — SYMPOSIUMS — СОВЕЩАНИЯ — CONFÉRENCES — BERATUNGEN

UDK 930(061.3)

- Tone Ferenc, Mednarodno posvetovanje Primerjava odporniških gibanj v Evropi med drugo svetovno vojno v Amsterdamu 24.—30. novembra 1982 167

OCENE IN POROČILA — REPORTS AND REVIEWS — ОЦЕНКИ И СООБЩЕНИЯ
 — RAPPORTS ET CRITIQUES — BERICHTE UND REZENSIONEN
 UDK 930(048.1)

Walter Laquer, Guerilla. A Historical and Critical Study, London 1977 (Dušan Biber)	171
Wolfgang Häusler, Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution 1848, München—Wien 1979 (Franc Rozman)	175
Michael Salewski, Tirpitz, Aufstieg-Macht-Scheitern (Josef Schröder)	176
Josef Muhr, Die deutsch-italienischen Beziehungen in der Ära des Ersten Weltkrieges (1914—1922) (Josef Schröder)	178
Il fascismo. Antologia di scritti critici (Milica Kacin-Wohinz)	180
Faschismus in Österreich und International (Boris Mlakar)	187
Holm Sundhausen, Geschichte Jugoslawiens 1918—1980 (Franc Rozman)	190
Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem (Vida Deželak)	192
Enciklopedija druge svetovne vojne 1939—1945 (Dušan Nečak)	194
Čiril Petešič, Katoliško sveštenstvo u NOB-u 1941—1945 (Boris Mlakar)	195
Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem 1954—1945 (Tone Ferenc)	200
Ivo Pirkovič, Svobodna republika pod Gorjanci (Damijan Guštin)	202
Metod Mikuž, Svet po vojni (1945—1957) (Zdenko Čepič)	204
Andreas Hillgruber, Europa in der Weltpolitik der Nachkriegszeit 1945—1963 (Josef Schröder)	210
Kasim Suljevič, Nacionalnost Muslimana izmedju teorije i prakse (Jurij Petrovšek)	212
Ivan Nemanič, Filmsko gradivo Arhiva SR Slovenije (Metka Gombač)	218
Jože Prinčič, Predsedstvo SNOS, prezidij SNOS, prezidij ustavodajne skupščine LRS 1944—1947 (Metka Gombač)	219

BIBLIOGRAFIJA — BIBLIOGRAPHY — БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIOGRAPHIE
 UDK 016:930

Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za leto 1982 (Nataša Kandus)	221
---	-----

UDK 323.272(44)»1789«

Walter Markow, dr., prof., Karl Marx-Universität, Sektion Geschichte, DDR-7010 Leipzig

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (fr., angl.)

PROBLEM SKRAJNE LEVICE V FRANCOSKI REVOLUCIJI

Avtor na sintetičen in esejističen način razpravlja o strujah skrajne leve smeri v francoski revoluciji. Posebno pozornost je posvetil besnim (enragés), manj pa hebertistom in drugim. Avtor se ne strinja z mnenjem večine v historiografiji, da so ti skrajni levičarji le marginalen pojav v francoski revoluciji. Zavzema se za čim natančnejše ugotavljanje objektivnega in subjektivnega prispevka teh levih struj k izkušnji francoske revolucije.

UDK 330.84:92 V. F. Klun

Peter Vodopivec, dr., docent, Filozofska fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Aškerčeva 12, Yu-61000 Ljubljana

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (nem., angl.)

O GOSPODARSKIH IN SOCIALNIH NAZORIH V. F. KLUNA

Članek poizkuša predstaviti gospodarske in socialne nazore Vinka Fererija Kluna, vsestranskega, publicistično dejavnega kranjskega izobraženca, ki je do leta 1867 deloval v slovenskem taboru, nato pa prestopil na nemško stran. Pisec opozarja predvsem na njegove spise, ki vidijo bodočnost kranjskega gospodarstva v industrializaciji in intenzivnejši usmeritvi avstrijske trgovine v Sredozemlje in Levanto. Klun pri tem naglašja pomembno zgodovinsko vlogo meščanstva in gospodarskega ter znanstvenega napredka. Hkrati je V. F. Klun že leta 1850 objavil vrsto člankov v Laibacher Zeitung, ki kot prvi na Kranjskem obširneje predstavljajo nazore francoskih socialistov.

UDK 33(091)+301.18(091)(=863)»185/1914«

Jasna Fischer, znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (nem., angl.)

O VIRIH ZA GOSPODARSKO IN DRUŽBENO ZGODOVINO SLOVENCEV OD SREDINE 19. STOLETJA DO PRVE SVETOVNE VOJNE

V razpravi so obravnavani statistični viri in predstavljena njihova uporabnost v raziskavah družbene in gospodarske zgodovine Slovencev. Pozornost je osredotočena na podatke poklicne statistike in moštvenih knjig industrijskih obratov. Z analizo teh podatkov je prikazan razvoj obrti in industrije v celjskem okrajnem glavarstvu med leti 1869 in 1910.

UDK 323.272(44)»1789«

Walter Markow, Ph. D., Professor, Karl Marx-Universität, Sektion Geschichte, DDR-7010 Leipzig

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (fr., engl.)

THE PROBLEM OF THE EXTREME LEFT IN THE FRENCH REVOLUTION

The author discusses, in a synthetic and discursive manner, the factions within the extreme Left in the French revolution. A great deal of attention is devoted to the »Enragés«, less to the Hébertists and others. The author does not agree with the views held by the majority of historiographers that these extreme leftists were just a marginal phenomenon in the French revolution. He recommends a careful assessment of the objective and subjective contribution made to the French revolution by these leftist factions.

UDK 330.84:92 V. F. Klun

Peter Vodopivec, Ph. D. Lecturer, Filozofska fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Aškerčeva 12, Yu-61000 Ljubljana

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (germ., engl.)

ON THE ECONOMIC AND SOCIAL VIEWS OF V. F. KLUN

The article attempts to present the economic and social views of Vinko Fereri Klun, a versatile intellectual and publicist from Carniola who was active in Slovene circles until 1867 and later went over to the German side. The author draws attention to the articles in which Klun proclaimed that the future of the Carniolian economy lay in industrialization and a more intensive orientation of the Austrian trade towards the Mediterranean and the Levant. Klun emphasized the important historical role of the middle classes and of economic and scientific progress. As early as 1850 V. F. Klun published a series of articles in the Laibacher Zeitung in which the views of the French socialists were presented for the first time in Carniola.

UDK 33(091)+301.18(091)(=863)»185/1914«

Jasna Fischer, Ph. D., Research Associate, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (germ., engl.)

ON THE SOURCES FOR THE ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY OF THE SLOVENES FROM THE MIDDLE OF THE 19th CENTURY TO THE FIRST WORLD WAR

The treatise deals with statistical sources and their applicability in the investigation of the social and economic history of the Slovenes. Attention is focused on the statistical data relating to the professional records and the staff registers of industrial enterprises. An analysis of these data shows the development of trade and industry in the Celje district between 1869 and 1910.

UDK 327.3+327.323(43)»—1914«

Jiří Kořalka, dr., V Štíhlach 1311/69, ČSSR — 14200 Praga

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIII, 1983, 1—2, slov. (nem., angl.)

DVA TIPA INTERNACIONALIZMA V SREDNJEVROPSKEM DELAVSKEM GIBANJU

Avtor se ukvarja z dvema tipoma internacionalizma v srednjeevropskem delavskem gibanju do prve svetovne vojne. Prvi je primer mehaničnega prenašanja zahodnoevropskega tipa in je v Avstriji negiral politični pomen nacionalne problematike. Nasprotno je pa drugi tip uveljavljal priznanje nacionalno-političnih struktur kot predpostavko mednarodnega sodelovanja. Odločno odklanja avtor trditve, da je politika češke socialne demokracije nacionalistična (kot primer drugega tipa), avstrijsko nemške skupne stranke kot prvega tipa tega internacionalizma pa internacionalistična.

UDK 340.395.2(497.12Lj)»1918«:338.2

Jože Šorn, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (franc., angl.)

NARODNI SVET V LJUBLJANI IN NJEGOV GOSPODARSKI ODSEK

Avtor je na podlagi arhivskega gradiva kot prvi obravnaval gospodarsko politiko Narodnega sveta. Podrobneje se je ustavil pri ustanovitvi gospodarskega odseka, političnemu profilu njegovih članov, posebej pa je obravnaval različne analize gospodarskega stanja Slovencev ob nastanku države SHS, pri problemih menjave valute, aprovizacije, gospodarske ureditve nove države in mestu narodnega gospodarstva v novo nastalem gospodarskem in političnem prostoru.

UDK 325.252(73—861/6)»1914/1920«+92 Etbín Kristan

Majda Kodrič, dr., I-34148 Trieste, Vecchia dell'Istria 80

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (franc., angl.)

ETBÍN KRISTAN IN SOCIALISTIČNO GIBANJE JUGOSLOVANSKIH IZSELJENCEV V ZDA V LETIH 1914—1920

Avtorica na podlagi različnih časnikov in obširne literature ocenjuje poglede Etbína Kristana in različnih slovenskih združenj v ZDA zlasti do nacionalnega vprašanja. Spremlja razvoj gledanj na jugoslovansko in slovensko problematiko od izbruha prve svetovne vojne, preko chičaške izjave do gledanj na ustanovitev države SHS in probleme okrog federalističnih in centralističnih konceptov nove države.

UDK 327.3+327.323(43)»-1914«

Jiří Kořalka, Ph. D., V Štíhlach 1311/65, Tch-14200 Praha

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (germ., engl.)

TWO TYPES OF INTERNATIONALISM IN THE CENTRAL EUROPEAN LABOUR MOVEMENT

The author deals with two types of internationalism in the Central European labour movement in the period leading up to World War I. The first was an example of a mechanical transfer of the Western European type and negated the political significance of the national problems in Austria. The second type, on the contrary, advocated the recognition of the national political structures as a prerequisite for international cooperation. The author firmly rejects the assertion that the policy of the Czech Social Democrats was nationalistic (an example of the second type) and that of the United Austro-German Party (an example of the first type) internationalist.

UDK 340.395.2(497.12Lj)»1918«:338.2

Jože Šorn, Ph. D., Research Fellow, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov., (fr., engl.)

THE LJUBLJANA NATIONAL COUNCIL AND ITS ECONOMIC SECTION

The article is based on archival sources and treats, for the first time, the economic policy of the National Council. The author examines closely the establishment of the economic section and the political profile of its members. He deals with various analyses of the economic situation of the Slovenes at the time of the foundation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the problems connected with foreign exchange, the supplies, the economic regulations of the new state, as well as the position of the national economy in the newly established economic and political sphere.

UDK 325.252(73=861/6)»1914/1920«+92 Etbin Kristan

Majda Kodrič, Ph. D., I-34148 Trieste, Vecchia dell'Istria 80

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (fr., engl.)

ETBIN KRISTAN AND THE SOCIALIST MOVEMENT OF THE YUGOSLAV EMIGRANTS IN THE U.S.A. Between 1914 and 1920

The author assesses, on the basis of different journals and extensive literary sources, the views of Etbin Kristan and various Slovene associations in the U. S. A., particularly with regard to the national question. She traces the development of their attitude towards the Yugoslav and Slovene problems from the outbreak of World War I through the Chicago Declaration and the foundation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, as well as towards the problems connected with the federalist and centralist concepts of the new state.

UDK 027.2(497.12Mrb)

Bruno Hartman, dr., Univerzitetna knjižnica Maribor, YU-62000 Maribor, Krekova 2

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (fr., angl.)

MARIBORSKA ZVEZA KULTURNIH DRUŠTEV IN NJENE KNJIŽNICE

Avtor opisuje nastanek in razvoj liberalne mariborske zveze kulturnih društev, njegovo proučevanje je osredotočeno na knjižnice te zveze v času med obema vojnama. V razpravi sledimo razvoju in širjenju mreže knjižnic, številčnemu stanju članov in knjižničnih fondov. Avtor opisuje kaj so ljudje najraje brali, omenja najbolj vnete knjižničarje in zaključuje s prenehanjem delovanja teh knjižnic ob nemški zasedbi 1941.

UDK 327(41:497.1:437)»1938«

Dušan Biber, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (angl., angl.)

BRITANCI O STOJADINOVIČU IN MÜNCHNU

Razprava obravnava analize in ocene britanske diplomacije o politiki kneza Pavla in predsednika vlade dr. Milana Stojadinovića napram Češkoslovaški republiki kot tudi položaj CSR pred sporazumom v Münchnu 1938. Britanska vlada se je zoperstavljala francoskim in češkoslovaškim načrtom za odstranitev Stojadinovića. Britanske ocene Stojadinovića so bile realistične, često v nasprotju s francoskimi. Foreign Office je menil, da odstranitev Stojadinovića ne bi v ničemer vplivala na morebitne spremembe jugoslovanske zunanje politike. Vse poteze Stojadinovićeve vlade pred in po münchenskem sporazumu so bila pozorno analizirane.

UDK 329.15(497.1):(41)»1939/1943«

Dušan Biber, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (angl., angl.)

KOMUNISTIČNA PARTIJA JUGOSLAVIJE IN NJENI POGLEDI NA ANGLIJO 1939—1943

Uvodni referat na okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v Londonu od 13. do 15. decembra 1982 obravnava poreklo in razvoj stališč komunistične partije Jugoslavije do Velike Britanije od začetka druge svetovne vojne do prihoda prve britanske vojne misije v vrhovni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije. Razprava je zasnovana na nekaterih neznanih arhivskih, natiskanih virih in na Zbranih delih Josipa Broza Tita. Podobno kot druge komunistične partije je tudi KPJ sledila direktivam Kominterne po paktu Hitler-Stalin, vendar je zlasti po premirju s Francijo poleti 1940 naglašala borbo proti nemškim in italijanskim imperialistom, nasprotovala pa udeležbi Jugoslavije v vojni na račun Velike Britanije.

UDK 027.2(497.12Mrb)

Bruno Hartman, Ph. D., Univerzitetna knjižnica Maribor, YU-62000 Maribor, Krekova 2.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (fr., engl.)

THE MARIBOR UNION OF CULTURAL SOCIETIES AND ITS LIBRARIES

The author describes the foundation and development of the Maribor Union of Cultural Societies, his investigation being centred upon the libraries of this Union in the period between the two World Wars. The treatise traces the development and expansion of the library network, the number of members and the number of books. The author describes what people liked to read most, he mentions the most zealous librarians and finishes with the German occupation in 1941 when these libraries ceased to function.

UDK 327(41:497.1:437)»1938«

Dušan Biber, Ph. D., Research Fellow, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (engl., engl.)

THE BRITISH ON STOJADINOVIĆ AND MUNICH

The paper deals with the analyses made by the British diplomats of the policy of Prince Pavel and the Prime Minister Stojadinović towards the Czechoslovakian Republic, as well as with the position of Czechoslovakia before the Munich Agreement in 1938. The British Government opposed the French and Czechoslovakian plans to remove Stojadinović. The British assessment of Stojadinović was realistic and often contrary to the French. The Foreign Office believed that the removal of Stojadinović would in no way lead to possible changes in Yugoslav foreign policy. All the moves of Stojadinović government before and after the Munich Agreement were carefully analysed.

UDK 329.15(497.1):(41)»1939/1943«

Dušan Biber, Ph. D., Research Fellow, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (engl., engl.)

THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA AND ITS VIEWS ON ENGLAND 1939—1943

The author believes that a comparative study of individual Communist Parties in the years 1939—1941 would be necessary and attempts to reconstruct, and analyse the standpoints of the Communist Party of Yugoslavia on the basis of published and archival sources. In distinction from the temperate views held by Tito at the end of September 1939, Milovan Djilas wrote and the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia approved of, without Tito, the so-called October theses on the international and internal situation. The theses attacked the Social Democrats as the »agents of British and French imperialism«.

UDK 341.375.355.3(45)+(497.1)»1943«

Tone Ferenc, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, slov. (fr., angl.)

KAPITULACIJA ITALIJSKE VOJSKE V JUGOSLAVIJI

Pisec je na osnovi literature in virov v svojem referatu Kapitulacija italijanske vojske v Jugoslaviji za tretjo okroglo mizo britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev v Londonu decembra 1982 prikazal priprave štirih dejavnikov, tj. nemškega in italijanskega okupatorja, četnikov in partizanov, na izpad Italije iz osi Rim—Berlin, razorožitev italijanske vojske in posledice izginotja italijanskega okupatorja z jugoslovanskega prizorišča.

